

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

Struktúrák, intézmények, professzionizáció

UGRAI JÁNOS

Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók

SASFI CSABA

Középfokú iskolahálózat és városállomány

PAPP VIKTOR

A budapesti ügyvédi kar szervezetei és
belső konfliktusai a dualizmus derekán

KISS ZSUZSANNA

Eredmények és kudarcok a gazdatisztek
jogállásukért és érdekképviselőik
szabályozásáért folytatott küzdelmében

DETRE KATALIN

A piac szerepe a magyar és a német
mozdulatművészet professzioná-
lizációjában

37. évf.

2022

1. szám

PAPP BARBARA

Pályaválasztási tanácsok lányoknak
a Horthy-korszakból

Következő számunk tartalmából

ZSOLDOS ATTILA

Az Aranybulla megújítása 1231-ben

BÁRÁNY ATTILA

János király és a Magna Carta

PÓSÁN LÁSZLÓ

A Valdemár-háborúk és a stralsundi béke

HUNYADI ZSOLT

Konvent, generális káptalan, perjelségek: a johannita „hálózat” a középkorban

Beszélgetés Lupescu Makó Máriával (Kolozsvár)

A borítón szereplő képen a Munkás Testedző Egyesület tornászai, 1930
(Formanekné Nagy Zsuzsanna / Fortepan)

37. évfolyam

2022. 1. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

DEÁK ÁGNES

A szerkesztésben közreműködött:

MAGOS GERGELY, PAPP VIKTOR és TÁTRAI VIKTOR

A kiadvány

BETHLEN GÁBOR
Alapkezelő Zrt.

a Nemzeti Együttműködési Alap,
a Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kara,
a Petőfi Kulturális Ügynökség (2021. 4. szám – 2022. 1. szám)
a Szegedért Alapítvány,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCsik PéTER
GALAMB GyÖRGY
HUNYADI ZSOLT

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GéZA
TOMKA BéLA
TÓTH HAJNALKA
TÓTH SZERGEJ
VUKMAN PéTER

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmányok

UGRAI JÁNOS	
Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében	5
SASFI CSABA	
Középfokú iskolahálózat és városállomány Magyarországon 1910-ben. Az iskolai pályaválasztás szabadságfoka	21
PAPP VIKTOR	
„Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül”. A budapesti ügyvédi kar szervezetei és belső konfliktusai a dualizmus derekán	40
KISS ZSUZSANNA	
Eredmények és kudarcok a gazdatisztek jogállásukért és érdekképviselésük szabályozásáért folytatott küzdelmében a 20. század elejéig	62
DETRE KATALIN	
A piac szerepe a magyar és a német mozdulatművészet professzionalizációjában	74
PAPP BARBARA	
„Nőkérdés” és női iránymutatás. Pályaválasztási tanácsok lányoknak a Horthy-korszakból	93

Műhely

IVÁNYI MÁRTON	
Áttekintés az ókori Dacia és a románság etnogenezisének vitájáról az első világháború előtti hosszú évszázad során	107

Elmélet és módszer

SZÉKELY TAMÁS	
A securitástól a szekuritizációig: a biztonságstörténet lehetőségei és buktatói .	130

Határainkon túl

„...akkor még szilárdan állt az NDK-féle szocializmus”. Beszélgetés Juliane Brandttal (A beszélgetést készítette: Deák Ágnes)	159
Juliane Brandt műveinek bibliográfiája	168
JULIANE BRANDT	
„Jézus és a világháború”. A magyar protestantizmus nemzeti gondolatrendszere az első világháború idején (Fordította: Deák Ágnes)	174

Figyelő

Vándorlás-variánsok

(Fata Márta: *Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit. Band 1.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2020.)

KOLOH GÁBOR 198

George Washington és a rabszolgaság kérdése

(Mary V. Thompson: *“The Only Unavoidable Subject of Regret”. George Washington, Slavery, and the Enslaved Community at Mount Vernon.* University of Virginia Press, Charlottesville – London, 2019.)

LÉVAI CSABA 203

Számunk szerzői 209

UGRAI JÁNOS

Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók

*A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében**

A nemzetközi szakirodalom tanulságai szerint a lelkészi és a tanári hivatás egyaránt a legkorábban professzionalizálódó szakmák egyike.¹ Közismert, részletesen leírt folyamat az eredetileg egyházi szolgálattevők által betöltött, a mindennapokra egyre nagyobb befolyással bíró tanári és tanítói feladatkörök fokozatos távolodása az egyháztól s elkülönülésük a lelkészi feladatkörtől, illetve a felsőbb oktatásban és a kisebb iskolákban aktív tanárok és tanítók egymáshoz képest is végbemenő differenciálódása.²

A tanári professzionalizáció mellett a szekularizálódó társadalmon belül a lelkészképzés és a lelkészek kvázi munkapiaci logikában érvényesülő viselkedése, a karrierállomásaikat befolyásoló döntő tényezők, a munka világában való mozgásukat, magatartásukat meghatározó intézményes keretek is jól kutatható elemei ennek a kérdéskörnek – elsősorban a protestáns oldalon. Léteznek ugyan a katolikus klérus professzionalizációs jellemzőit felvető tanulmányok is,³ de a családalapítás, az egyenes ági öröklítés, a polgári világhoz való közelebbi

* A tanulmány A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült. Ennek jegyében az eredeti kéziratot a kutatócsoport alaposan megvitatta, s kollégáim (főként Sasfi Csaba és Tátrai Viktor) megjegyzései alapján számottevő mértékben javult a szöveg minősége. A tanácsokat, felvetéseket köszönöm nekik.

¹ Bölling, Rainer: *Sozialgeschichte der deutschen Lehrer. Ein Überblick von 1800 bis zur Gegenwart*. Göttingen, 1983.; Titze, Hartmut: *Das Hochschulstudium in Preußen und Deutschland 1820–1944. Datenhandbuch zur deutschen Bildungsgeschichte. I/1*. Göttingen, 1987.; Janz, Oliver: *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen 1850–1914*. Berlin – New York, 1994.; Schorn-Schütte, Luise: *Evangelische Geistlichkeit in der frühneuzeit. Deren Anteil an der Entfaltung frühmoderner Staatlichkeit und Gesellschaft. Dargestellt am Beispiel des Fürstentums Braunschweig-Wolfenbüttel, der Landgrafschaft Hessen-Kassel und der Stadt Braunschweig*. Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte 62. Gütersloh, 1996.

² A téma a hazai neveléstörténeteszek körében is meglehetősen kedvelt: Németh András: *A magyar pedagógus professzió kialakulásának előtörténete a 18. században és a 19. század első felében*. Pedagógusképzés, 32. évf. (2005) 1. sz. 22–25.; Garai Imre: *A tanári elitképzés műhelye. A Bárány Eötvös József Collegium története 1895–1950*. Budapest, 2016. 38–40.; Fízel Natasa: *A pedagógusprofesszió és a hazai kutatástörténeti előzmények*. Pedagógiatörténeti Szemle, 3. évf. (2017) 60–62.; Nóbik Attila: *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában*. Szeged, 2019. 29–40. Más oldalról, sokféle szakma professzionalizációjának a kontextusában: Magos Gergely: *Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája*. Aetas, 32. évf. (2017) 2. sz. 138–157.; Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna: *Hivatások autonómiája*. Replika, 119–120. sz. (2021.) 9–12.

³ Tackett, Timothy: *Priest and Parish in Eighteenth Century France. A Social and Political Study of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791*. Princeton, 1977.; Reinhard, Wolfgang: *Kirche als*

helyezkedés, a szerzetesrendekhez hasonló nagy és zárt szervezetek hiánya különösen protestáns relációban a lelkészek életvilágára könnyen lefordíthatóvá teszi a professziókkal kapcsolatos kérdéseket.⁴

Miközben Magyarország (és az ebben a tanulmányban nem érintett, sok tekintetben különutas fejlődést mutató Erdély) aránylag népes protestáns közösségekkel, kiterjedt gyülekezeti hálózattal rendelkezett, a lelkési és tanári professzionalizációs folyamatok igen sajátos körülmények között vették kezdetüket.⁵ Emiatt a vonatkozó tipikus professzionalizációs kutatásokhoz nem elegendő csupán az időhatárok kitolása: sokkal inkább egyedi módszerekre és helyenként jelentős kompromisszumokra van szükség.⁶ Az alábbiakban ennek az atipikus folyamatnak a főbb elemeit veszem számba. Majd arra keresem a választ, hogy mindez miként hathat az adott szakmák magyarországi professzionalizációs vizsgálataira.⁷

Mobilitätskanal der frühneuzeitlichen Gesellschaft. In: Schulze, Winfried (Hrsg.): *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität.* München, 1988. 333–351.; Götz von Olenhusen, Irmtraud: *Klerus und abweichendes Verhalten. Zur Sozialgeschichte katholischer Priester im 19. Jahrhundert: die Erzdiözese Freiburg.* Göttingen, 1994.; Dietrich, Tobias: *Klerus und Laien.* In: Pammer, Michael (Hrsg.): *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum.* Band 5. Paderborn, 2007. 413–428.

⁴ Bigler, Robert M.: *The Social Status and Political Role of the Protestant Clergy in Pre-March Prussia.* In: Wehler, Hans-Christian (Hrsg.): *Sozialgeschichte Heute. Festschrift für Hans Rosenberg zum 70. Geburtstag.* Göttingen, 1974. 175–191.; Greiffenhagen, Martin (Hrsg.): *Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte.* Stuttgart, 1984.; Schorn-Schütte, Luise – Sparn, Walter (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts.* Stuttgart–Berlin–Köln, 1997.

⁵ A tanulmányban a magyarországi reformátusok és evangélikusok viszonyaival foglalkozom, s róluk időnként egyszerűsítve protestánsokként beszélek. Tanulmányom egyik tanulsága az, hogy a hazai egyháztörténet közelébe sem jutott még annak, hogy akár a legfontosabb társadalom- vagy kultúrtörténeti kérdéseket illetően alapos összehasonlító vizsgálatot végezzen a különböző felekezetek sajátosságaira vonatkozóan. Még egyik felekezet sem rendelkezik a saját múltját problémacentrikus módon, illetve regionális összehasonlításban tárgyaló átfogó szintézisekkel sem. (Kétségtelen ugyanakkor, hogy római katolikus viszonylatban Bárh Dániel vagy Fedele Tamás, görögkatolikus viszonylatban Végshő Tamás vezetésével igen biztató kutatások zajlanak – hosszabb távon nyilvánvalóan ilyen országos szintézisteremtő szándékkal. Református és evangélikus részről ezek a kutatói aktivitások még sokkal szórtabbak. Az egyháztörténeti kutatások szemlélő áttekintését kifejezetten egy probléma mentén lásd: Bárh Dániel: *Papok a 18. századi lokális közösségekben: attitűd, mentalitás, világkép.* In: Forgó András – Gözsy Zoltán [szerk.]: *Katolikus egyházi társadalom Magyarországon a 18. században.* Pécs, 2019. 197–210.) Ennek megfelelően az alábbiakban a „protestáns” szóhasználat és témaválasztás bizonyos tekintetben kényszerűen leegyszerűsítő. Ezzel együtt fontosnak gondolom, hogy a professzionalizációs témakörben egyszerre beszéljek a két vezető protestáns felekezetről – annak dacára, hogy a felvilágosodás- és reformkori evangélikus egyház történetéről összehasonlíthatatlanul kevesebbet tudunk, mint a reformátusok szintén hiányosan feltárt múltjáról. További kutatások feladata a két felekezet szellemi vezetői körében lezajlott professzionalizációs folyamatok összevetése, árnyalt és szisztematikus összehasonlítása – ehhez azonban előzőleg még egyháztörténeti alapkutatásokat is el kell végezni.

⁶ Ez egybecseng Keller Márkus hangsúlyos tézisével, miszerint a magyarországi tanárok professzionalizációja elsődlegesen nem megkésett volt, hanem inkább más. Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban.* Budapest, 2010. 269–271. Más kérdés, hogy ez a másság végső soron mégiscsak eredményezett megkésettiséget is.

⁷ A tanulmányban a magyarországi evangélikusokról és reformátusokról lesz szó. A két felekezet és egyház természetesen számottevő különbségek mentén is leírható, ezekkel azonban ezúttal csak

Néhány szó egy különös közjogi helyzetről

Bár a Buda török uralom alóli felszabadítását követő száz évben állandósultak az udvar által ösztönzött katolizálási törekvések, azok a protestánsok kiűzését, áttérését vagy – például a csehországihoz fogható – elnémítását nem érték el. A „vértelen ellenreformáció” idején a hazai protestánsok nemcsak életben maradhattak, hanem szervezett kereteiket is megőrizhették.⁸ A törvény által engedélyezett helyeken tarthattak fenn templomot, iskolát. Működtethettek gimnáziumokat és akadémiákat, ám az ország egyetlen egyeteme megmaradt markánsan katolikus jellegűnek. Így a teljes értékű felsőoktatás céljából a peregrináció jelentősége kiemelkedő volt a számukra: csak így tudták biztosítani saját elitjük utánpótlását. A peregrinációt ugyanakkor nemcsak kényszerként, hanem lehetőségként is megélhették: naprakész kapcsolati hálót tartottak fenn a nyugat-európai tudósokkal, s importálni tudták a legújabb tudományos eredményeket, filozófiai-politikai stb. nézeteket.⁹ Ez kulturális előnyt és sikerélményt biztosított a számukra a jobbára a saját egyetemükre bezárkózó, egzisztenciális nyugalomban élő, a Habsburg-kormányzathoz sokkal lojálisabb katolikusokkal szemben. Ezért akkor sem siettek a pesti egyetemre, amikor az már megnyílt a számukra.¹⁰

II. József türelmi rendelete révén a protestánsok jogilag csaknem egyenrangú polgárai lettek az országnak,¹¹ mégis bizonyos értelemben kívülállók maradtak. Nemcsak egyenjogúságot nyertek ugyanis, hanem majdnem korlátlan autonómiát, s egyházi életüket, tanügyeiket önállóan irányíthatták. Döntéseiket az uralkodó pusztán tudomásul vette. Cserébe mindenféle állami támogatásról lemondtak, s ily módon az önállóságuk a teljes körű önfenntartás, önfinanszírozás kényszerével párosult.¹²

A „protestáns arany szabadságnak” ez a modellje lényegében ismeretlen volt a 19. századi Európában. A kisebbségben élő protestánsok ugyanis sehol nem rendelkeztek ilyen széles mozgástérrel – és egyáltalán: a legtöbb európai ország vallásilag úgy homogenizálódott, hogy a kisebbségben ragadt felekezetek sehol nem értek el 10–15%-os társadalmi súlyt. A döntően protestáns térségekben pedig az állammal szoros szövetségben, helyenként szimbiózisban alakították életüket. Ily módon pedig az államegyházi logikának megfelelően az állammal párhuzamosan vagy azzal karöltve bürokratizálódtak az egyházi intézmények, struktúrák.¹³

kifejezetten a témánkat illetően foglalkozom – a tételes egyháztörténeti fókuszú összehasonlítással még adós a magyarországi szakirodalom.

⁸ A „vértelen ellenreformáció” századának a megítélése máig rendkívül kérdéses a protestáns egyháztörténetírás számára. Jól példázza ezt a korszakot értelmezni óhajító legújabb konferencia és kötet sokszínűsége, eklektikussága: Csorba Dávid (szerk.): *Vértelen ellenreformáció. Reformáció öröksége* 2. Budapest, 2020.

⁹ Szőgi László: *A magyarországi egyetemtörténet-írás eredményei és feladatai*. Per Aspera ad Astra, 4. évf. (2017) 1-2. sz. 166–185.

¹⁰ A pesti egyetemről való tartózkodás a reformátusok körében maradt tartósabb. Ennek hatásait, a peregrináció visszaszorulásának kulturális okait és következményeit még további kutatásoknak kell vizsgálniuk.

¹¹ Megmaradt ugyan a jogi megkülönböztetés néhány szimbolikus eleme, s ez időnként komoly lokális feszültségekhez, túlkapásokhoz, szabálysértésekhez vezetett. Mályusz Elemér: *A türelmi rendelet. II. József és a magyarországi protestantizmus*. Budapest, 1939.

¹² Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*. Budapest, 2007.

¹³ Janz, Oliver: *Kirche, Staat und Bürgertum in Preussen. Pfarrhaus und Pfarrerschaft im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. In: Schorn-Schütte, Luise – Sparr, Walter (Hrsg.): *Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts*. Stuttgart–Berlin–Köln, 1997. 128–147.

Kérdés, hogy mikorra datáljuk itthon ennek az „arany szabadságnak” a végét. Kínálja magát a lehetőség, miszerint az 1849. évi bukást tekintsük szakaszhatárnak. Ezt magyarázza, hogy Bécs az 1850-es évtizedben újult erővel támadta a különböző közösségek autonómiáját. Ám ez a nehéz helyzetbe kerülő protestánsokból elsőként épp azokat a reakciókat, magatartásmintákat váltotta ki, amelyek az „arany szabadság” logikájából fakadtak. Céljuk az 1848 előtti jogi állapot visszaállítása volt, s jórészt az ennek reményében bevetett eszközök is a reformkori megoldásokat idézték: nemcsak az állammal fordultak szembe, hanem egy ideig folytatták az egymástól való elszigetelődés, a sokféle különutak bejárásának a taktikáját is.

Talán épp a kormányzati oktatási reformprogram, az *Entwurf* sokkja, az autonómia durva megkérdőjelezése alakíthatta át valamikor a pátensharc folyamán az alkalmazkodási stratégiájukat. Mivel a kérdés összefügg a professzionalizációs folyamatokkal, a tanulmányom végén még kitérek ennek legfőbb elágazásaira. E ponton csak jelzem: valahol az 1850-es évek végén határozott irányváltás jeleire bukkanhatunk a protestánsok igazodásában, az alkalmazott eljárásokban, egymáshoz fűződő viszonyukban – és a végső soron számukra sikeres pátensharc után az állam modernizációs törekvései iránt mutatott viselkedésükben is.

Az egyházszerveződés sajátosságai – avagy a professzionalizáció lassítása

A „protestáns arany szabadság” ideje kapcsán valójában túlzó leegyszerűsítés „protestánsok”-ról, de még „protestáns egyházak”-ról is beszélni. A porosz példa nyomán az 1840-es években, majd később is felmerülő uniótörekvések dacára nemhogy nem jött létre az evangélikusok és a reformátusok között valamiféle egység, de az egyes felekezeteken belül is határozott törésvonalak húzódtak.¹⁴ A reformátusok 1881-ig nem rendelkeztek országos szervezettel. Jóllehet az egységesítés csaknem állandó napirendi témává vált a kálvinisták diskurzusában, s egy ilyen egyetemes konvent formális létrehozására az 1791. évi budai református zsinat kísérletet is tett, a törekvés zátonyra futott. A 19. század végére vált tarthatatlanná a közös ügyek korábbi – sokszor archaikus-anarchikus – eljárásrendje. Ekkor a debreceni egyetemes zsinat hozta létre az öt egyházkerületet – tehát az erdélyi részeket is – tömörítő Evangélium Szerint Reformált Magyarországi Keresztyén Egyházat.¹⁵

Az evangélikus egyházigazgatás egyébként valamivel egyegesebben, centralizáltabban működött, mint a református. Különösen a Béccsel szembeni jogbiztosítás érdekében, a vallásszérelmi ügyekben jártak el összeszedettebben, egységes erőt felmutatva. Az 1790-es években szinte minden esztendőben két-háromtucatnyi különböző irat született vegyes házasságokra, áttérés nehezítésére, evangélikusoktól a katolikus pap fizetésére megkövetelt összegekre, vegyes házasságban született gyermekek reverzálására stb. nézve.¹⁶ Közel negyven évvel később, 1829-ben – a forrásokban olvasható kifejezéssel élve – lutheránus „*vezérembere*” terjesztették egyenként a véleményüket a kancellár elé újabb vallásszérelmi ügyekben. Már pusztán a „*vezérember*” elnevezés is bizonyos egyetértésre utal felekezeten belül, emellett pedig e vélemények megíratása, összegyűjtése s egyben való Bécsbe juttatása is az

¹⁴ Kertész Botond: *Protestáns uniókísérlet Magyarországon az 1840-es években*. Protestáns Szemle, 59. évf. (1997) 4. sz. 257.; Szász Lajos: *A protestáns uniómozgalom története a dualizmus korszakában*. Egyháztörténeti Szemle, 18. évf. (2017) 4. sz. 5–11.

¹⁵ Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790–1992*. Budapest, 1996. 123–124.

¹⁶ Evangélikus Országos Levéltár (a továbbiakban: EOL). Archivum Generalis Ecclesiae (a továbbiakban: AGE). Ic. 8–9.

összehangoltság jelentős, a reformátusoknál nem tapasztalható szintjét sugallja.¹⁷ Azt, hogy az egységes fellépés terén az evangélikusok jóval előrébb tartottak, mint a reformátusok, egyszerre illusztrálja s egyben erősítette is a tény, miszerint a lutheránusok 1788-tól folyamatosan rendelkeztek egyetemes világi felügyelővel. Az azonban, hogy csak világi felügyelőt választottak a négy szuperintendencia fölé, papi vezetőt nem, az egyházkerületek fölötti szint hatáskörét egyben korlátozta is a jogbiztosítás és az egyéb kérdések koordinációjára. A négy egyházkerület fölötti törvényes erővel csupán az 1891-től működő Országos Evangélikus Egyházegyetem rendelkezett.¹⁸

Az egyház belső viszonyait mindkét felekezet esetében egyházkerületi szinten elkülönülve irányították, alakították. Az egymástól tisztos távolságot tartó evangélikus és református egyházkerületeken belül is eltérő erőviszonyok alakultak ki. Miközben a Tiszántúli Református Egyházkerület megkérdőjelezhetetlen, a helyi-térégi folyamatokat messzemenően meghatározó központja volt Debrecen, a dunántúli református szuperintendenciában vagy az evangélikus kerületekben rendszeresen előfordultak még az egyházkerületi székhely kapcsán is kibontakozó viták. A csak 1731-ben megalakuló Tiszáninneni Református Egyházkerület a 18. század folyamán csekély hatást tudott gyakorolni a püspöki hatalomhoz nem szokott esperesekre.¹⁹ Még az 1790-es években is előfordult, hogy egyidejűleg állt a tiszáninneni egyházkerület élén gyenge kezű, idős szuperintendens és világi főgondnok, miközben az esperesek egymástól független, önálló gyakorlatot igyekeztek folytatni.²⁰ A viszonyokra jellemző, hogy a messze legtekintélyesebb tiszántúli püspök is visszatérően küzdött az észak-tiszántúli vagy a vihaszarki perifériák rugalmas elszakadási vagy legalábbis távolodási ambícióival.²¹

A református egyházkerületek között nemcsak a koordináció, hanem a kapcsolattartás is laza volt és töredékes.²² Az evangélikusok valamivel előrébb jutottak a koordinációban. Főleg az oktatás tartalmát érintően értek el eredményeket: Schedius Lajos 1806-ban olyan tantervet dolgozott ki, amely a *Ratio Educationis* egységesítő szellemiségében igyekezett iskolaszervezeti és tartalmi síkon egyaránt közös nevezőt meghatározni az iskolák számára. A Schedius-féle *Systema* ugyan nem valósult meg, de jó alapot biztosított az 1830-as évekbeli tantervi törekvések számára. Ez utóbbiak pedig már meghozták gyümölcsüket, szintén Schedius aktív közreműködésével 1842-ben elfogadták az evangélikusok oktatási

¹⁷ EOL. AGE. IIB. 5., 28. Ilyen „vezérember”-nek számított Schedius Lajos, Péchy Imre, Tihanyi Tamás, Szilassy József, br. Prónay Sándor, Izsák Sámuel, br. Podmaniczky Károly, Ambrózy Lajos, gr. Teleki József, Radvánszky Antal.

¹⁸ Balogh–Gergely: *Egyházak az újkori Magyarországon*, 109–110.

¹⁹ Erről Óri Fülep Gábor tiszáninneni szuperintendens is meglepő nyíltsággal szól egykorú feljegyzésében. Vö. Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei. Óri Fülep Gábor egykorú feljegyzései*. *Historia Ecclesiastica*, 11. évf. (2020) 1. sz. 239–240.

²⁰ Ugrai: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület első szuperintendensei*, 242–243.

²¹ Hegyi Ádám: „... a bé küldött informationak véliünk való nem közlése...” *Információk akadozása és terjesztése a békési református egyházmegyében a 18–19. század fordulóján*. Jelekép, 2014. 3. https://communicatio.hu/jelkep/2014/3/hegyi_adam.htm (Utolsó letöltés: 2021. szept. 27.)

²² Már-már tragikomikus, ahogy például az erdélyi reformátusokkal való, elvileg minden magyarországi egyházkerület által fontosnak tartott kapcsolatépítés zátonyra futott a kommunikáció elégtelensége és a valóban kitartó szándék hiánya miatt. Ugrai János: *Nyitottság – zártság. A sárospataki kollégium 19. századi erdélyi kapcsolatairól*. In: Kulcsár Árpád (szerk.): *Reformáció 500. A Partiumi Keresztény Egyetem által 2017. október 5–6. között szervezett konferencia előadásainak gyűjteménye*. Nagyvárad–Komárom, 2018. 135–146.

szabályzatát, a zayugróci tantervet.²³ Az evangélikusok körében már 1807-ben felmerült a felsőbb oktatás összehangolása és a líceumok célzott profilisztitása. A sárosi egyházmegye előterjesztése szerint Lőcsén a filozófiai, Késmárkon a jogi, Eperjesen pedig a teológiai tagozat erősítésére koncentrálhattak volna.²⁴ A tervnek persze az egyházmegyén kívül nem volt meg a kellő támogatása, s végül a megállapodásból és a munkamegosztásból nem lett semmi – évtizedek múlva aztán épp a sárosi kollégium, az eperjesi nőtt mindegyik társintézmény fölé. Ezzel együtt jelzésértékű, hogy az evangélikusok körében már a 19. század elején felmerült a szinergiák összehangolásának az igénye.²⁵

A református iskolázás ekkoriban még jelentősebb különbségeket mutatott. A három hagyományos iskolaközpont (Debrecen, Pápa, Sárospatak) határozottan elkülönült egymástól. A kollégiumok saját partikulahálózatot működtettek, s egymástól független szerkezeti és tartalmi jellemzők mentén folytatták az oktatást. Így rész-iskolarendszereket képeztek, amelyek között nehéz volt az átjárás. Elkülönülésük nemcsak a tananyag vagy a kisiskolahálózat, hanem az intézmények finanszírozási háttere és társadalmi bázisa kapcsán is megmutatkozott.²⁶ A kollégiumok között az átjárás, a közvetlen egymásra hatás mértéke minimális, az elszigetelődés viszont majdnem teljesen sikeres volt. Egy százalékot nem érte el azoknak a 19. század első felében aktív tiszáninneni lelkészeknek az aránya, akik Debrecenben tanultak. Ugyanígy szinte esélytelen volt a tiszántúli érvényesülésre az, aki Sárospatakon szerzett lelkészi végzettséget.²⁷ Hasonló jelenség figyelhető meg a professzorok és középiskolai tanárok körében: az 1781–1860 között a két kollégiumban szolgáló 103 tanár közül csak kettő született a rivális kollégium vonzáskörzetében. Ez teszi különösen érvényessé a Kovács I. Gábor által „felekezeti-művelődési alakzatként” leírt jelenséget, miszerint az egyazon felekezethez tartozó, aránylag közel élő hívek is sajátos térbeli tagolódásmintázat szerint különülhettek el, s alakíthattak ki kulturálisan is számottevő különbségek mentén leírható sajátos miliőt.²⁸ A pápai kollégium ebből az elzárkózási logikából valamelyest „kilógott”, mivel a II. József-kori újraszerveződés során bizonyos mértékig rá volt kényszerülve a másik két szellemi centrummal való kapcsolatra. Ugyanakkor a pápai törekvések is elsődlegesen az autonóm, zárt működésmódra irányultak, a Debrecennel vagy Sárospatakkal való együttműködés csak szükség esetén valósult meg.

Intézmények mint a struktúrák konzerválói

A 19. század közepéig a protestáns kollégiumok megmaradtak a hagyományos szerveződés keretei között. Nemhogy nem merült fel a tanárképzés kérdése, de a gimnáziumban időnként még a felnőtt állandó tanárok alkalmazása is komoly nehézségekbe ütközött, visszatérően

²³ Szelényi Ödön: *A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára.* Pozsony, 1917. 99–102.

²⁴ Hörk József: *A Sáros-Zempléni Ev. Esperesség története.* Kassa, 1885. 163–164.

²⁵ A római katolikusok oldalán magától értetődő volt ez a szempont: Miskolc katolikus oktatási központtá emelését épp az az érseki megfontolás akadályozta, miszerint nem kívántak Eger és Kassa iskolavárosi és egyházi központi erejének belülről konkurenciát állítani. Szelestei N. László: *A miskolci minoriták iskolájának gimnáziummá alakításáról.* In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. XXXV–XXXVI. Miskolc, 1997. 800–808.

²⁶ Ugrai: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 101–106., 122–126.

²⁷ Ez alól épp azok az észak-tiszántúli határvidékek képeztek kivételt, amelyeknek az irányítása időnként komoly gondot okozott a tiszántúli püspököknek.

²⁸ Kovács I. Gábor: *Felekezeti-művelődési alakzatok és a magyarországi polgári korszak (1848–1944) tudáselitje.* Magyar Tudomány, 180. évf. (2019) 6. sz. 804–812.

előfordult, hogy idősebb deákok ideiglenes megbízásával kellett biztosítani a szükséges tanerőt. Miközben a porosz oktatási reform révén a század elejétől a szaktanári rendszer bevezetéséről s annak feltételeiről szólt a vita – egy ilyen kísérletre Ausztriában is sor került²⁹ –, a protestáns kollégiumok és líceumok még a felnőtt osztálytanári szisztéma működtetésére sem voltak stabilan alkalmasak.

A lelkészképzés ennél persze jobb állapotban volt: a kollégiumok, líceumok első számú funkciójukként a lelkészi utánpótlást mindvégig céltudatos módon biztosították. Ez azonban továbbra is a személykultúrára alapozott szervezeti működés jegyeit hordozta magán: az akadémiai tagozatokon messzemenően attól függött az oktatás (akár a tantárgyi struktúráig bezárólag), hogy épp milyen felkészültségű és szellemiségű professzor tanított ott. A lelkészválasztás formális szakaszhatárai is elmosódnak: miközben ismerünk utalásokat arra, hogy a rector-professzorok felvételi elbeszélgetést tartottak a deákok számára, illetve a kollégiumba belépő, ott továbbtanulók korábbi bizonyítványait megvizsgálták, vagy épp mind inkább rögzült a felszentelés előtti személyes szakmai megvizsgálás rituáléja, ezek továbbra is kevésbé formalizáltak, írásban alig-alig rögzített események voltak.³⁰ Az intézményen belül kialakulhatott mindenek valami mindenki által átlátott rendszere, de úgy tűnik, hogy mindezt utólag rekonstruálni szinte lehetetlen.³¹ Ehhez hasonlóan az intézmények közötti koordinációnak, a lelkészképzés egységesítésének a jeleire sem bukkantunk. Így a szó oktatásméleti értelmében ez nem is igazán volt még képzés – sokkal inkább a puhább, rugalmasabb (s ennek megfelelően a professzionalizáció kritériumainak kevésbé megfelelő) lelkésznevelésnek felel meg.

A lelkésznevelés mindenkori volumenének, az oktatásban résztvevők és az azt elvégzők számának meghatározását más strukturális kötöttségek is akadályozzák. A tanulmányokhoz széles körben hozzátartozott a néhány évig tartó falusi tanítóskodás, valamint jóval szűkebb körben a peregrináció. Bár mindkettő sokakra kiterjedt, mindkettő kihagyható is volt. Ráadásul az ideálisnak tekintett két-három évnél rövidebb és hosszabb is lehetett mindkét felkészülési forma. Főleg a tanítóskodás miatt vált szabálytalanná a lelkésznek tanulók tanulmányi pályája: a rectoriára kikerülő oskolamester sokszor meg is ragadt ebben a pozícióban,

²⁹ Erről részletes szakirodalmi hivatkozással lásd: Ugrai János: *Érvek és érdekek hálójában. Vita Bécsben a szaktanári rendszer bevezetéséről*. Magyar Pedagógia, 110. évf. (2010) 1. sz. 35–52.; Keller Márkus: *A kelet-közép-európai változat. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon*. Korall, 11. évf. (2011) 42. sz. 103–106.

³⁰ Tóth Endre: *A tiszántúli egyházkerület igazgatásának és az esperesi egyházlátogatásnak rendje 1762-ből*. Debrecen, 1964.; Hegyi Ádám: „...hogya a maga munkája helyett a másét mondotta el...” *A református gyülekezet plágiumvitája Hódmezővásárhelyen a XVIII. század végén*. Fons, 21. évf. (2014) 4. sz. 431–459.; Köblös József: *Exmissió, ordináció, konszekráció. A lelkészi hivatal elnyerésének lépései a Dunántúli Református Egyházkerületben a XVII–XVIII. században*. Acta Papensia, 16. évf. (2016) 1–2. sz. 63–156. Ennek és a következő lábjegyzetnek az összeállításához és a hozzájuk kapcsolódó megállapítások megfogalmazásához Hegyi Ádám és Tóth Levente nyújtott értékes segítséget.

³¹ Ismerünk kéziratban fennmaradt – esetleg többek kezén is forgó – jegyzeteket, kidolgozott vizsganyagokat. Hegyi Ádám személyes közlése például, hogy a hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium könyvtára FQ 45 jelzet alatt számon tart egy kéziratot „Azok a kérdések kidolgozva, melyekből a predikátorságra ki bocsátandó, és fel szentelendő személyek meg vizsgáltatnak” címmel. Az ilyen források viszont kifejezetten ritkák, s a hozzájuk kapcsolódó vizsgakérdések sem kutathatók fel könnyedén. Ez nem jelenti azt, hogy ne foglalkoztak volna az előjárók rendszeresen a különböző vizsgák, tanulmányi és pályaszocializációs szakaszhatárok minőségi kritériumaival, csupán ezek még hagyományos, holisztikus felfogású, a professzionalizáció klasszikus jegyeit kevésbé magukon viselő kísérletek voltak.

s ilyenkor abbamaradtak a lelkészi tanulmányok.³² De az is bevett eljárás volt, hogy a kollégiumi tanulmányok egy bizonyos pontján két-három évre távozott a tógátus, majd visszatérése után a tanítói évek beszámításával kettővel-hárommal magasabb évfolyamon folytatta stúdiumait.

Összességében tehát a korabeli magyarországi protestáns lelkészképzést egy olyan többlépcsős és több helyszínre (iskolai kurzusok, tanítóskodás, peregrináció) kiterjedő folyamatként írhatjuk le, amelynek két fontos szakasza is elhagyható, lerövidíthető, netán megnyújtható volt. És még a kollégiumi évek számát sem vették kőbe. Ily módon a lelkészképzésnek a kibocsátási kapacitása utólag is nehezen mérhető fel: lényegében nem értelmezhető „az adott évben végzetek” kifejezés. Sokkal inkább beszélhetünk e tanulmányi szabályszerűtlenségek folytán az „adott évben pályakezdőként megjelenők” csoportjáról.

A képzésnek ez a rendezetlensége, archaikus jellege megnövelné a professzionalizációs kutatásban a már pályán lévő lelkészek vizsgálatának a súlyát – amennyiben nem hasonló viszonyokkal találkozánk a pályafutás fontos szakaszainak szabályozását illetően is. Úgy tűnik, a legerőteljesebben szabályozott elem a lelkészjelölt pályakezdőket beengedése volt a papi rendbe. Itt egyfajta zárt szám törvénye uralkodott: csak a ténylegesen üres álláshelyek számával megegyező mennyiségben engedték felszentelni a pályakezdőket az egyházi előjárók. E ponton a hatáskörök is egyértelműek voltak: az egyházkerületi gyűléseken lehetett a papi rendbe bebocsátani valakit. Itt ritkán felbomló, teljes konszenzus jeleire bukkanhatunk, amit értelmezhetünk professzionalizációs jelenséggént is: az azonos hivatást már gyakorlók egységes fellépését a munkapiac belülről történő lezárására.³³

Miközben a lelkészek saját körük határvonalát határozottan meghúzták, a körön belüli mozgások szabályozásában kevesebbre jutottak. Az álláshelyek elosztása, a javadalmazás és az öreg, illetve beteg szolgálattevőkről való gondoskodás három olyan tényező volt, ahol a 19. század közepéig legfeljebb csak szolid elmozdulás nyomaira bukkanhatunk.

A lelkészek álláshelyek közötti mozgásában keveredtek az önkéntes, az anarchikus és a felsőbb hatóságok részéről érvényesülő szabályozott elemek. A szolgálattevők körül kialakuló konfliktusok szinte mindegyike visszavezethető arra a sajátos jogviszonyra, amely a kvázi munkaadói és munkairányítói szerepkört betöltő gyülekezet és a neki meglehetősen kiszolgáltatott tisztségviselők között feszült. A lelképáosztornak (és segítőinek) a kiszolgáltatottsága a valláserkölcsei és egyházfegyelmi normákat, valamint az egyházszerveződés bürokratizálódási mechanizmusait egyaránt sértő jelenségekhez vezetett. Tradicionális jogok és szokások ütköztek egy egyre modernizálódó kor újszerű kihívásaival – új utak keresésére sarkallva ezzel a közösséget. Ennek jegyében egyre sürgetőbbé vált az egyházmegyei és -kerületi szinteken az újraszabályozás és a jogok, hatáskörök átcsoportosítása.

Az egyik legkomolyabb szakítópróbát a papválasztás körüli változások jelentették. A protestáns egyházak fontos jellegzetessége volt a gyülekezetek joga a papválasztásra, -marasztásra és -küldésre. A gyülekezeti autonómiát a reformáció kora óta szavatoló szokás

³² Egyesével kellene eldönteni, hogy az illető számára ez egyfajta zsákutca volt, vagy érdemeihez a legmagasabban méltó hivatal. A kérdésről részletesen lásd: Ugrai János: *Lépcsőfok vagy zsákutca? A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája*. Korall, 15. évf. (2014.) 56. sz. 27–45.

³³ A 'lezárás' fogalom használatának, értelmezésének sokrétű lehetőségeiről lásd: Tátrai Viktor: *A closure fogalma az angolszász és a hazai szociológiában*. Replika, 119–120. sz. (2021) 55–66. Az általam leírt „lezárás” természetesen nem keverendő össze a kamarai jellegű össze- vagy kizárással, jóllehet eredményeiben nem sokban különbözik attól. Papp Viktor: *Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések. A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai*. Replika, 119–120. sz. (2021) 68–71.

megítélése azonban sohasem volt egyöntetű.³⁴ Az eredetileg a súlyos lelkészhiány miatt a papok előnyös pozícióját biztosító szokás a konszolidáció évtizedeiben az ő mozgásterüket szűkítette: kevésbé válogathattak a megbízásokban, s a gyülekezetüket sem bírhatták magasabb fizetésre, jobb bánásmódra.³⁵ Miközben a gyülekezet vezetői nemcsak az alkalmatlan lelkésztől tudtak könnyen megszabadulni, hanem torzsalkodni is.³⁶ A papmarasztás és -költség joga tehát olyan hatalmi eszközt biztosított a közösségek vezetői számára, amely kiszámíthatatlanná tette egy-egy lelkész életpályájának, sorsának alakulását.³⁷

Nem véletlen, hogy e jog felülvizsgálatára számos előterjesztés született. A már említett budai zsinat a magyarországi reformátusok számára elvileg egységes szabályt alkotott: 1791-től csak háromévenként hívhattak az egyházközségek új lelkészt, méghozzá kizárólag egyházmegyei támogatással. A felsőbb hatóságnak mérlegelnie kellett, hogy a felek kellően megindokolták-e változtatási igényüket.³⁸ A zsinati szabály dacára megmaradtak azonban a nagy regionális különbségek: Erdélyben vagy a Dunántúlon már az 1770-es évek végén is halványult ez a sok-sok indulatot gerjesztő intézményes forma, a Békés megyei Gyulán csak az 1810-es évek végén szűnhetett meg a papmarasztás.³⁹ A tiszántúli egyházkerületben pedig

³⁴ A sok-sok vitát, viszályt kiváltó, helyenként „gyalázatos”-nak vagy „undok”-nak minősített jogszerű szokás pozitív oldalát is hangsúlyozza: Molnár Ambrus: *Nagyrabé falusi és egyházi önkormányzata a 18–19. században*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszti kiszolgáltatottság – paraszti érdekvédelem, öngazgatás. Rendi társadalom – polgári társadalom* 5. Gyula, 1994. 227–228.; Hella Ferenc: *Papmarasztás az erdélyi református egyházban*. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika: *Népi vallásosság a Kárpát-medencében* 5. 2. köt. Veszprém, 2001. 58–60. A gyalázatosnak minősítésre egy példa 1865–1866-ból: Zágoni Á. Károly: *A nagytiszteletű beregi egyházmegye emlékkönyve*. Nyíregyháza, 2005. 120. Egyértelműen kártékonnak minősíti: Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. századokban)*. Debrecen, 1941. 149.

³⁵ A papmarasztás-papválasztás gyülekezeti joga emellett az esperesi „túlhatalmat” ellensúlyozó biztosítékként is erősödött a kora újkorban. Egyébként ez a gyülekezeti jogosultság az evangélikusoknál erősebben érvényesült, mint a reformátusoknál. Szentpéteri Kun Béla: *A lelkészválasztás joga a magyarországi református egyházban*. In: És lőn világosság. Emlékkönyv Ravasz László hatvanadik életéve és a dunamelléki püspökségének huszadik évfordulója alkalmából. Budapest, 1941. 437–439.; Szász Lajos: *A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez*. In: Báth Dániel (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2013. 178–195.

³⁶ A lelkészek, tanítók fegyelmezetlenségei valós problémát jelentettek, tehát sokszor kifejezetten indokolt volt a velük szembeni eljárás. Illyés: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban*, 78–86.

³⁷ A papmarasztás avitt jogából eredő káros következményeket illusztrálja Kósa László az egyébként kitűnő esperes, Szőnyi Benjámin esetével, akitől egy erkölcsi bírálat, tehát kifejezetten egy lelkészi feladat teljesítése miatt váltak meg a hódmezővásárhelyiek a 18. század végén. Kósa László: *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák*. In: Barna Gábor – Dömötör Tekla – Hoppál Mihály (szerk.): *Magyar Néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest, 1990. 462–464. A papmarasztásnak a gyülekezetet megosztó következményeire az egyik legismertebb példa az ún. Bélyei-ügy Debrecenből a 18. század utolsó harmadából: Révész Imre: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Debrecen, 1966. 72–89.

³⁸ 1791. évi kánonok. Első szakasz, III. fejezet, 9. kánon, 13. pont. Magyar prot. egyháztörténeti kútfők. 1791. évben Budán tartott nemzeti zsinatban hozott egyházi kánonok. Közli: Z...y. Sárospataki Füzetek, 4. évf. (1860.) 53–97.

³⁹ Erdélyre vonatkozóan lásd: Tanczos Vilmos: *Magyar vallási néprajzi kutatások Erdélyben. (Tudománytörténeti összefoglaló.)* In: Cseri Miklós – Füzes Endre (szerk.): *Ház és ember. A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Évkönyve*. 20. Szentendre, 2007. 94. A barsi egyházmegyére vonatkozóan: Sz. Kiss Károly: *Monographiai vázlatok a barsi ref. esperesség múltja s jelenéből az egyh. megye*

csak az 1880-as évekre múlt ki teljesen.⁴⁰ A Balaton-felvidéken is alkalmazták a papmarasztás intézményét még a 19. században.⁴¹ Egy 1842-ben született sajtóközleményben egy rimaszombati professzor az evangélikus egyház kebelében már meghaladt, de feléledni látszó „undok” szokásként foglalt állást ellene.⁴² Egy évre rá a budai zsinat akkor már fél évszázados végzéseinek sorsát áttekintő nagyobb cikkben a szerző határozottan érvelt a háromévenkénti papmarasztás eltörlése mellett – láthatóan eredménytelenül, hiszen visszatérő témája volt a lapnak e probléma.⁴³

A papmarasztás-papválasztás ősi szokásának (a kíváncsnál lassabb) visszaszorulása mindenesetre hozzájárult a magasabb szintű egyházi intézmények további térnyeréséhez.⁴⁴ Elterjedtek az ún. *dislocationalis*, azaz az egyházmegyei helyosztó gyűlések, amelyeken döntöttek a megüresedő helyek betöltéséről, illetve a lelkészétől szabadulni akaró gyülekezetek kéréséről. Sérelem esetén a felek az egyházkerületi konzisztóriumhoz fellebbezhettek.⁴⁵ Az intézményesülés mértékét jelzi ugyanakkor, hogy a helyosztó gyűlések számát több egyházmegye szaporította, esetleg ritkította, s általában is nagyon sokszor kellett *ad hoc* intézkedniük egy-egy előálló összetűzés miatt.

A papválasztáson túl a gyülekezet és a lelkész közötti konfliktus, annak feloldása, a megoldás körüli hatáskörök is súlyos kihívást jelentettek a közösség számára. Három fő oka lehetett annak, ha egy gyülekezet a felsőbb hatóságokkal vitába keveredett a lelkészével kapcsolatban. Részint fizetési problémák feszíthették a lelkész és a gyülekezet közötti viszonyt, részint pedig másfajta – jellemzően a pap viselkedéséből vagy a gyülekezeti előjárók ellenességéből adódó – konfliktusok tették tarthatatlanná a helyzetet. S adódott a viszályoknak egy sajátos válfaja, amely független volt az aktuális pap személyétől. A lelkészek távozását indukáló megfontolások egyik leggyakoribbját ugyanis a generációs szempontok szolgáltatták. Jól érzékelhető a kortársak körében gyakorta megütközést keltő szándék, ahogyan az eklézsiák kifejezetten törekedtek fiatalabb papok meghívására s az idősek mellőzésére.⁴⁶ Különösen igaz ez a generációs viszályok minősített altípusára, amikor a káplánok szolgálati helyhez, majd pedig teljes értékű papi álláshoz való jutásán vesztek össze a felek.

megbízásából. Pápa, 1879. 177–178.; Gyulára vonatkozóan: Kósa László: *A gyulai református egyház története*. Gyula, 1994. 74.

⁴⁰ Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára. A/1a. 7. 1346. 135–136.; Kiss Jenő: *A szatmári református egyház története*. Kecskemét, 1878. 198–199., 229–230.; Molnár: *Nagyrábé falusi és egyházi önkormányzata a 18–19. században*, 227–228.

⁴¹ S. Laczkovits Emőke: *Református parókiák építése és típusai a Balaton-felvidéken a 19. században*. In: Cseri Miklós – S. Laczkovits Emőke: *A Balaton-felvidék népi építészet*. Szentendre–Veszprém, 1997. 240.

⁴² Papp János: *Papi conferentia Kishontban*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1. évf. (1842) 10. sz. 119.

⁴³ Széki [Béla]: *Igénytelen nézetek a 'budai zsinat' néhány végzeményei körül*. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 2. évf. (1843) 334.

⁴⁴ Igaz, erre is találni kivételt: a debreceni egyházmegyében így is szinte mindig a gyülekezet akarata érvényesült az egyházmegyével szemben, tekintettel arra, hogy erősebb ellenállás esetén zendülés közeli hangulat alakult ki az öntudatos hívek körében. Ráczy István: *Egyház és társadalom. A Debreceni Tractus vagyona és gazdálkodása a 18–19. század fordulóján*. Debrecen, 2002. 106–107.

⁴⁵ 1791. évi kánonok. Első szakasz, III. fejezet, 9. kánon, 13.5. pont.

⁴⁶ Például: Tiszáninnen Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TREKL.) A. XXIV. 8745., A. XXIV. 8803., A. XXXVI. 14.460–461.; 14.491. Idézet: 14.461., A. XXXVII. 14.903., A. XXXV. 13.424.; 13.457.

A generációs feszültséghez tartozott az idős vagy beteg lelkészekről, tanítókról, illetve árváikról és özvegyeikről való gondoskodás kérdése. A szolgálatképtelen papok megélhetési forrásukat is elveszítették a gyülekezetükből való kikerüléskor. Megoldást a nyugdíjazás intézményesítése jelentette volna, de erre még sokat kellett várni. Ennek mintegy előképekül szolgált az ún. *deficienssi cassa*.⁴⁷ A szűkölködők pénztárát nagyjából minden református egyházmegyében a 18. század legvégén állították fel.⁴⁸ Az esetekről való gondoskodás ekkor még csak klasszikus segélyező eszközként, évenként megújítandó eseti támogatások alapjaként működött.⁴⁹ Általában a tehetősebb s a probléma nagyságára kellő rátekintéssel rendelkező papok és világi jótevők gyarapították a kasszát.⁵⁰ Az evangélikusok ezen a területen is előrébb jártak valamivel: a későbbi nyugdíj- és betegkassza szerveződése az 1810–1820-as években eljutott arra a szintre, hogy a támogatói adományok, végrendeleti hagyatékok begyűjtésén túl megkezdődött a lelkészek és a tanítók csatlakoztatása, a segélyező szervezet önsegélyező alapokra helyezése.⁵¹

A fordulat és az előzményei

A gyülekezetek papmarasztással kapcsolatos jogainak visszaszorulásával, az egyházkerületi és egyházmegyei igazgatási szint erősödésével és a végszükségbe sodródó lelkészeket megsegítő állandó kassza felállításával párhuzamosan zajlott még egy folyamat, ami a fentieknél határozottabban és gyorsabban szolgált a professzióvá válás ügyét: a falusi tanítók körének mind határozottabb elkülönülése a többi szolgálattevőtől. A fentebb már vázolt szokás, miszerint a lelkésznek készülő fiatalok két-három évig rectori szolgálatot teljesítettek valamelyik partikulában, egyre kevesebb helyen volt biztosítható. A 18–19. század fordulójától a 19. század közepéig több hullámban gyülekezetek sora elégelte meg ugyanis a gyakori személycserét, s állandó, felnőtt tanítók alkalmazása mellett döntött. Ezáltal pedig kialakult azoknak a köre, akik a tanítószkodást nem a tanulmányaik egy állomásának, hanem végleges megélhetési forrásnak tekintették. Körvonalazódott a tanítók egy eleinte csökevényes és sérülékeny, de mégiscsak létező, zárt, saját munkapiaca, amelyen belül ugyanazon jelöltek cserélődtek az állandósított tanítókat alkalmazó szolgálati helyek között.

Több ok is magyarázza, hogy a tanítói professzionalizációnak ebben az intenzív előszakaszában ezt a munkapiacot csökevényesnek és sérülékenynek nevezzük. Először is

⁴⁷ *Pauperum cassa* néven korábban is ismerünk az eseteket, támogatásra szorulókat segítő pénz-alapot. Ez azonban még nem klasszikus, egyéneket segélyező elven működött, hanem amolyan *vis maior* alapként funkcionált. Ez magyarázhatja, hogy alapvetően egyszeri összeget folyósított, sokszor eklézsiák részére is, s többször kifejezetten dologi költségeket vagy beruházásokat (például székér készíttetését) lehetett belőle finanszírozni. Például: TREKL. B-139. 319–320., B-150. 117–118.

⁴⁸ A barsi egyházmegyében 1798-ban létesült ilyen, s kifejezetten ennek a példáját követte két év múlva hasonló intézkedéssel a tatai református egyházmegye. Pályi Zsófia Kata: *Öreg prédikátorok, özvegy prédikátorné asszonyok és neveletlen árvák a református egyházmegye kebelében*. In: Bárh (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon, 198–199*. A dunántúli evangélikus egyházkerületben is 1791-ig nyúlik vissza a nyugdíj-szerű gondoskodás előtörténete, de csak 1820-tól működött rendszeresen segélyalap. Poszvék Sándor: *A Dunántúli Ág. H. Evang. egyházkerületi Gyámolda (Nyugdíj-, s Gyámdíj-Intézet) története*. Sopron, 1897. 1–12.

⁴⁹ Pályi Zsófia: *Az egyházi özvegy-árva tár megalapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben. Szemere Bertalan intézeti terve 1838-ból*. Egyháztörténeti Szemle, 14. évf. (2013) 3. sz. 36–37.

⁵⁰ A *deficienssi* kasszáról lásd: Ugrai János: *A Tiszáninneni Református Egyházkerület története. A türelmi pátenstől a protestáns pátenzig*. Sárospatak, 2017. 153–170.

⁵¹ Hörk: *A Sárosi-Zempléni Ev. Esperesség története*, 164–171.

formálisan nem változott a tanító jogállása. Azaz nemcsak a gyülekezeti előjáróknak, de a lelkésznek is ki volt szolgáltatva. Emiatt generációkon át nem beszélhetünk a hivatásukat a szó klasszikus értelmében öntudatosan és önállóan alakító tanítókról. Erre ráerősített az a tény, miszerint a tanítót először a leggyengébb iskolafenntartó gyülekezetek állandósították, majd az általuk meghonosított szokás szivárgott felfelé, a tehetősebb eklézsiák felé. (A leggyengébb gyülekezetek így megspórolták a tanító két-háromévenkénti költöztetésének költségeit, valamint függetleníteni tudták magukat a kollégium által elvárt, a tanítónak fizetendő jövedelemszinttől.) Így a tanítói hivatás e kezdeti fázisban – helyenként a nyomorgástól alig megkülönböztethető – szolid megélhetést kínált csupán. A sérülékenységet eredményező szempontként nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy e kör tagjai mindenféle (szak)képe-sítés nélkül váltak életük végéig tanítóvá.

Megítélésem szerint ugyanakkor a tanítók állandósítása kapcsán több okból is a profesz-szionalizációt közvetlenül előkészítő, netán annak egy valódi korai szakaszáról beszélhetünk, s nem – kizárólag – az érintettek zsákutcában ragadásáról. Egyfelől lehetek ezek a tanítók bármily képzetlenek, rosszul fizetettek és jogilag is kiszolgáltatottak, mégiscsak kialakítottak egy olyan zárt közeget, amelyben a mozgás, az előrejutás idővel jobbára meritokratikus alapo-ponon nyugodott. Másfelől akármilyen kiszolgáltatottak is voltak formálisan a lelkészüknél, állandó státusuk révén előfordulhatott, hogy egy tanító a faluban megforduló több lelkészt is kiszolgált. Márpedig ilyenkor a helyi viszonyok könnyen alakulhattak számára kedvezően: a gyülekezeti élet új, önálló aktorává váltak. Végül lehetett egy tanító bármilyen képzetlen is, idővel az iskolában folyó munka minőségéért kizárólag őt tették felelőssé. S a panaszok, ne-tán az elbocsátás elkerülése érdekében sokkal távlatosabban kellett gondolkodnia az iskola és a tanulók jövőjéről, mint annak, akiről köztudomású volt, hogy két-három év után el-hagyja a falut. Ezért a tanító – a maga autodidakta módján – valamiféle szakmai gondolko-dásnak és nyilvánvalóan szűk körű, esetlen, de mégiscsak időről időre fellángoló helyi szak-mai diskurzusnak a középpontjába kerülhetett.

Az állandó tanítói pozíciók szélesebb körben történő elterjedése több oldalról is segítette a klasszikus professzionalizációs tényezők, ösztönzők szárbá szökkenését. Miután egyre ke-vésbé lehetett arról beszélni, hogy az idős korában is kisgyermekes oktatásával foglalkozó szolgálattelvők csupán „megragadtak” ebben a pozícióban, s egy kettétört tanulmányi pálya áldozatai, a mindvégig csekély jövedelmet húzó, időközben megöregedő tanítók tömeges je-lenléte előtérbe helyezte az elesettekről való gondoskodás szükségességét. A nyugdíjügy el-sősorban nem a lelkészek, hanem a tanítók számára volt életbevágó. Ők voltak azok, akik még egy komolyabb helyen sem tudtak annyi pénzt tartalékolni, hogy elerőtlenedésük esetén saját maguk, haláluk esetén családjuk ne került volna azonnal végszükségbe. Jellemző mó-don a *deficiensi cassa* segélyezettjei körében is nagyjából kétharmad volt a tanítók, illetve hátramaradt rokonaik aránya. Ennek a *cassának* a professzionálisabb formája, az önségé-lyező alapon szerveződő alap az 1840-es évektől terjedt el.⁵²

Szintén különösen jellegzetes, hogy a tanítók életkörülményei és munkájuk milyen erő-sen meghatározta az első széles körben terjesztett és olvasott protestáns lap tematikáját. Az 1842-től 1848-ig megjelenő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (PEIL) a címéhez híven

⁵² A tiszáninneni reformátusok 1842-ben állították fel gróf Teleki József főgondnok és Szemere Bertalan aktív közreműködésével a Papi, Özvegyi és Árvatárat. Pályi: *Az egyházi özvegy-árva tár meg-alapítása a Tiszáninneni Református Egyházkerületben*, 42–44., 49–52. A dunántúli evangélikusok szintén ekkor, 1840-ben szervezték meg a nyugdíjintézetüket, amely azonban – Gyámolda né-ven – valójában csak 1860-tól működött stabilan. Poszvék: *A Dunántúli Ág. H. Evang. egyházke-rületi Gyámolda*, 14–71.

legalább felearányban iskolai, pedagógiai s nem utolsósorban a tanítók egzisztenciális kérdéseivel és egyesületi törekvéseivel foglalkozott. A PEIL-ben rendszeresen jelentek meg az egyes vidékek tanítóit tömörítő egyesületi ülésekről beszámolók, mellettük külföldi kitekintések, hazai szerzők pedagógiai okfejtései is hozzájárultak szakmai öntudatuk erősödéséhez.

Az állandósított tanítói helyek száma folyamatosan gyarapodott, ezzel párhuzamosan pedig a peregrinációra – elsősorban anyagi értelemben – előkészítő ún. *academia promoti*ót kínáló, azaz tanítóit két-háromévenként cserélő gyülekezetek lassan elfogytak. Az *academia promotio* rendszeréből való kilépés utolsó nagy hulláma a tiszáninnyi egyházkerületben az 1850-es évek közepére esett. Ekkorra már megkerülhetetlenné vált a tanítóképzés elkülönült megszervezése. A protestánsok a tradicionális iskolahálózatuk védelmében nem siettek a tanítóképzés intézményesítésével. Emiatt számottevő lépéshátrányba kerültek a katolikusokkal szemben.⁵³ Még a leggyorsabban reagáló evangélikusok is csak az első tanítóképzőik alapjainak letételéig jutottak a reformkorban. A reformátusok pedig csupán az 1850-es évek második felében egyeztek bele – a korábban jelzett, általam feltételezett paradigmaváltás biztos jeleként – az akadémiai tanulmányok belső, formális differenciálásába, s ezzel egyúttal a hagyományos összetett kollégiumi nevelés elvének a feladásába.

A szabadságharcot követően az udvar közismert neoabszolutista törekvései először a régi rutinokhoz menekvés reakcióját váltották ki a protestánsokból. A központi szigorításában az izolálódás stratégiáját újították fel. Az 1840-es évek egymás felé történő nyitásából visszaléptek. Megszűntek az egyházi unióval kapcsolatos polémiák, nem jelenhetett meg az előzőleg már közösen sikerre vitt PEIL, szükségszerűen léket kapott mindenféle szakmai és egyéb egyházi egyesületi forma és pénzügyi háttérrel igénylő közös ügy. Háttérbe szorult az önálló tanítóképzés kérdése. A folyamatot az érintettek autonómiájának teljes megszüntetése jelentő protestáns pátens tetézte volna be 1859-ben.

A „pátensharc” azonban a protestánsok gyors sikerével ért véget, a neoabszolutizmus diktátumait 1860 tavaszán az uralkodó jórészt felfüggesztette, amit a protestáns felekezetek az 1848 előtti „arany szabadságuk” visszaszerzésekként értékelték. Ám mégis fontos paradigmaváltás következett be egyháztörténeti – és professzionalizáció-történeti – szempontból: a korábbi esztendő keserű élménye felgyorsította az egyes egyházakon belüli, valamint az evangélikusok és reformátusok közötti érdekegyeztetés folyamatait.⁵⁴

Ez pedig a „protestáns arany szabadság” stratégiáját időszerűtlenné tette. Immár másféle felfogás kezdett előtérbe kerülni. Az újabb súlyos fenyegetettség véget vetett az egyházi és oktatási kérdésekben korábban uralkodó szertelen sokféleségnek, helyébe a koordináció, szövetkezés s nem utolsósorban az állami elvárásokhoz való megfontolt igazodás lépett. 1857-ben újraindult a protestánsok érdekegyeztető tevékenységében kulcsszerepet játszó PEIL, s ugyanattól az évtől jelent meg a szintén emblematisztikus jelentőségű – tartalmában mélyebb –, Erdélyi János szerkesztette *Sárospataki Füzetek*.⁵⁵

⁵³ Erről részletesen lásd: Ugrai János: *Vértelen ellenreformáció, protestáns arany szabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya*. In: Csorba (szerk.): *Vértelen ellenreformáció*, 35–54.

⁵⁴ Szathmári Judit: *A református egyház protestáns pátens elleni küzdelme*. In: Baráth Béla Levente – Fűrj Zoltán (szerk.): *A protestáns pátens és kora. Tanulmányok és források a pátensharc 150. évfordulója alkalmából*. Debrecen, 2010. 31–70.; Kertész Botond: *A protestáns pátens az evangélikus egyházban*. In: Uo. 71–86.

⁵⁵ *A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1857. évi újraindulásáról adatgazdag doktori disszertáció született: Lendvai Tamás: *A magyarországi protestáns egyházak népiszkolai ügyeinek fejlesztése (1857–1867). Az egyházkerületeken belüli oktatásszervezéssel kapcsolatos viták, koncepciók, elközelések az országos protestáns sajtó tükrében*. PhD értekezés, kézirat. Pécs, 2018.; Dienes

Különböző okoknál fogva mindez egészen tisztán először az oktatás terén nyilvánult meg. Az *Entwurf* egyik fő előírása az volt, hogy a gimnáziumok és akadémiák kellő számú felnőtt tanerővel rendelkezzenek. Ehhez a rendez a kezdeti vonakodás után a nyilvánossági jog megszerzésének érdekében igazodtak a protestáns középiskolák. S ezt akkor sem adták fel, amikor az *Entwurf* egyéb pontjai és kiegészítő rendelkezései már nem voltak érvényben. Az 1850-es évek végétől mind több helyen stabilizálódott az elkülönült tanítóképzés. Mindezek révén döntő lökést kapott a korábbi egyházi szolgálattevők által ellátott hivatások, a lelkészi, tanári és tanítói szakmák szétválása. Erre a folyamatra ráerősített a kiegyezés utáni első évben, 1868-ban meghozott népoktatási törvény, amely végérvényesen állami kézbe vonta az oktatás legfelsőbb szintű felügyeletét.

Következtetések és tanulságok professzionalizáció-történeti szempontból

Különleges körülmények között, megkésve stabilizálódtak tehát azok az intézményes keretek, amelyekben a vizsgált meghatározó értelmiségi hivatások elkülönültek egymástól és önálló fejlődési utat kezdtek bejárni. Az ide vezető okok és körülmények kellően sokszínűek voltak ahhoz, hogy felmerüljön a kutatóban: egyáltalán érdemes-e, s ha igen, akkor lehetséges-e a 19. század első két harmadára vonatkozóan a protestáns lelkészek, tanárok, tanítók professzionalizációs folyamatait vizsgálni. Azt hiszem, mindkét kérdésre egyértelmű igen a válasz – még akkor is, ha a bevezetőben jelzett kompromisszumkényszer időnként igencsak súlyosnak tűnik.

A professzió előtörténete (vagy korai szakasza) mindenképpen méltó a vizsgálatra. A történeti irodalom idehaza is meggyőzően bizonyította, hogy a protestáns lelkész és a lelkészi család milyen kiemelkedő szerepet játszott a későbbi szellemi elit kialakulásában. A generációkra, sőt akár századokra visszanyúló közvetlen befolyásgyakorlás önmagában is elegendő érv ahhoz, hogy minél több tipikus és atipikus csoportspecifikus jelenséget azonosítsunk, s igyekezzünk elhelyezni azokat a professzionalizációs értelmezési kontextusban. További nyomós ok, hogy nem nagyon kínálkozik alternatíva: ha a megkésettség miatt előálló fogalmi bizonytalanságokra vagy forrásnehézségekre hivatkozva lemondunk a hivatássá válás gyökereinek a megismeréséről, akkor a (nyugati) szttenderdekhez szorosabban kapcsolható időszak folyamatainak hazai specifikumait sem érthetjük meg megfelelően.

Kérdés, hogy az egyházak, továbbá az egyes egyházakon belül egyházkerületek, sőt egyházmegyék szerint tagolódó s egymástól jelentősen eltérő gyakorlatot kialakító- működtető közegben milyen esély kínálkozik professzionalizációs jellegű vizsgálatokra. Talán a fentiekből kitűnik, hogy országos léptékű vizsgálatra – legalábbis az előtörténet időszakára vonatkozóan – még hosszú ideig nem számíthatunk. Ennél kisebb, de azért kellően nagy térséget átölelő vizsgálati lépték alkalmazására van szükség.⁵⁶ Ez talán egy erre a célra kialakított, definiált perceptuális régiófogalom, a felekezeti színezetű kultúrrégió lehet: olyan felekezeti (tehát esetünkben református vagy evangélikus) színezetű nagyobb közösség, amelynek gyülekezetei és tagjai szellemi értelemben, formális és informális sajátosságaik révén közös halmazt képeztek.⁵⁷ A kultúrrégiók valószínűleg eleinte további belső alegységekre bontandók

Dénes: *A Sárospataki Füzetek története (1857–1905)*. Zempléni Múza, 7. évf. (2007) 2. sz. 42–47.

⁵⁶ Az ideális lépték problémáját felveti legújabbban: Kiss Zsuzsanna: *Az egyedüli tér. Társas élet és közélet Zala megyében a neoabszolutizmus korában*. Compass Társadalomtörténeti tanulmányok 1. Budapest, 2020. 55–56.

⁵⁷ A kérdés meglehetősen messzire vezet, de egy ilyen felekezeti kultúrrégiónak a határai csak ritkán és jellemzően rövid időre estek egybe az adott felekezeti egyházkerület egyházigazgatási határaival. A jelenséget kiválóan érzékelteti Kovács I. Gábor prozopográfiai kötetének a címe, amelyben nem a

(például kultúrkörzet néven) a vélhetően előálló forrásnehézségek kikerülése, illetve a belső törésvonalak érzékeltetésének az érdekében. Idővel pedig talán a lépték növelésére s például két vagy több kultúrrégió szisztematikus összehasonlítására is lehetőség nyílik.

Egy-egy felekezeti kultúrrégióon belül az érintett személyek (lelkészek, tanítók, tanárok) életút-adatainak minél teljesebb körű gyűjtésére és rendszerezésére van szükség. A tanulmányi pálya feltérképezése az egyre gyarapodó iskolai anyakönyv- és névsor-közléseknek, továbbá a peregrinációs adattáraknak hála belátható időn belül nagyrészt a kevésbé neves szolgálattelvők esetében is lehetővé válik. Igencsak jelentős az elmaradás a lelkési névsorok, adattárak összeállítása terén, miközben ezt az alapkutatási feladatot elvileg különösebb forrásnehézség nem akadályozza. Hasonló mondható el egy bizonyos szintig a kisebb iskolák tanári jegyzékeiről is. Sokkal nagyobb nehézségekkel szembesül az, aki tanítói névjegyzékeket kíván összeállítani. Ugyanakkor a munka nem hagyható el, tekintettel a korabeli tanító-ságnak az egyházi szolgálattelvők szakmai differenciálódásában és öntudatra ébredésében játszott szerepére, ahogy azt fentebb láthattunk. (Valószínűleg a tanítókat érintő alapkutatások igénylik leginkább a lépték szűkítését és a munkának egy-egy szerencsésebb forrás-adottságú kultúrkörzetre, például egyházmegyére, partikuláris gimnázium vonzáskörzetére korlátozását.) Ezeknek a feladatoknak az elvégzése esetén a szakmai életút állomása és állomásváltozásai is megismerhetők lennének. Felszentelési jegyzékek, a szegények kasszájának regiszterei, hagyatéki iratok, netán fegyelmi ügyek, a vizitációs bejegyzések és iskolatörténeti jellegű dokumentumok szisztematikus gyűjtése révén, továbbá az alkotó papok és tanárok művein keresztül az életpálya egyes állomásairól szóló tudásunk intenzíven gazdagítható, kiegészíthető. Ezek segítségével aránylag könnyen és gyorsan eljuthatunk a földrajzi mobilitás (mozgás gyakorisága, távolsága, egymáshoz viszonyított irányai, egyházigazgatási határok átlépésének elterjedtsége stb.) tárgykörébe tartozó csoport sajátságos következtetések levonásáig.

Jóllehet nem lehetetlen, de sokkal nehezebb a mobilitás társadalmi dimenziójának megragadása. A szolgálati helyek (gyülekezetek, iskolák) hierarchiájának, egymáshoz viszonyított erejének, presztízisének a megállapításához a forrásadottságok térségenként külön-külön kidolgozandó módszereket tesznek szükségessé. Az iskolalátogatás helyi arányai, a gyülekezet népességi adatai, a közös egyházi kasszába gyülekezeti szinten gyűlt adományok nagysága, a szolgálattelvői fizetések közös nevezőre hozása és hasonló, sokféle módszertani buktató – ezek mind-mind csak elméleti lehetőséget kínálnak egészen addig, amíg nem szembesülünk a források adta helyzettel. Mindenesetre a 19. század első felében már jó eséllyel találhatók gyülekezetsoros adatfelvételek, amelyek valamilyen megköttéssel és kombinációval alkalmassá tehetők a földrajzi mobilitási eredmények árnyalására, értelmezésére, rangsorolására.⁵⁸

Tiszáninzeni Református Egyházkerületből származó későbbi professzorokat gyűjti össze, hanem a „Sárospatak erőterében” születetteket. Ezzel a szerző mentesíti magát számos nehézségtől (például hogy mit tegyen egy elvileg a tiszáninzeni egyházkerületben született, de nem ott felnőtt későbbi professzorral, vagy hogy hová sorolja a köztudottan inkább Sárospatakhoz gravitáló, de pro forma a tiszántúli püspök alá tartozó Tisza-menti, beregi származású, valójában csak Patakon tanuló diákok stb.). Kovács I. Gábor: *Sárospatak erőterében. A tiszáninzeni származású református egyetemi tanárok életrajzi adattára és életútleírása. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944*. III. Budapest, 2016.

⁵⁸ A tiszáninzeni reformátusok esetében erre tettem – szintén ennek a professzionalizáció-történeti kutatásnak a keretein belül – két, egyelőre sikeresnek tűnő kísérletet: Ugrai János: *Iskolai sikerek és társadalmi emelkedés. A sárospataki példa a 19. század első felében*. Századok, 154. évf. (2020)

Különösen akkor, ha az ezekkel párhuzamosan zajló általános egyház- és oktatástörténeti kutatások sem vesztik szemük elől a társadalomtörténeti fókuszot, s így megteremtik az értelmezési keretrendszert a kollektív biográfiai módszerekkel kinyert adatok számára.

JÁNOS UGRAI

*Protestant Ministers, Primary and Secondary School Teachers –
The Development of the Structural Requirements of Separation in
the First Half of the 19th Century*

Ministers and teachers were both among the first careers to become professionalised. The job of the primary and secondary school teachers was mostly done by clergymen, and the distancing of these professions from the church, and their separation from the purview of ministers as these jobs gained more importance in everyday life, as well as the differentiation of teachers working in higher education and smaller schools are processes worthy of examination. Besides the professionalisation of teachers, the training and labour market circumstances of the clergy, the factors affecting their career paths, and the institutional framework of their work constitute another topic easily available for research, especially when it comes to protestant ministers. While Hungary had relatively large protestant communities and an extensive network of congregations, the professionalisation process of the work of teachers and ministers began under unique circumstances. Therefore, related professionalisation research not only has to expand the examined time period, but also has to employ special methods, and occasionally has to make significant compromises as well. This study recounts the main elements of this atypical process and examines how it could affect research concerning the professionalisation of these careers in Hungary.

1. sz. 53–80.; Ugrai, János: *Hungarian Consequences of the Toleration Missions to Bohemia and Moravia around 1800*. Opera Historica, vol. 22.(2021) No. 1. 71–86.

SASFI CSABA

Középfokú iskolahálózat és városállomány Magyarországon 1910-ben

*Az iskolai pályaválasztás szabadságfoka**

A társadalmi csoportok területi-lakóhelyi egyenlőtlenségei a középfokú (és ezen keresztül a felsőfokú) oktatáshoz való hozzáférés egyenlőtlenségeiben is realizálódnak, az iskolázási esélyek lakóhely szerinti koncentrációja meghatározó minden iskolázási-képzési stratégia szempontjából, következésképpen az iskolázottság útján történő társadalmi felemelkedés lehetőségeit is megszabják. Az alábbi elemzésben rekonstruáljuk, hogy a dualista korszak középfokú iskolatípusainak milyen kombinációi voltak megtalálhatók az egyes településeken 1910-ben. Ezzel áttekinthetjük azt, hogy a középszintű iskoláztatásnak hol, milyen lehetőségei voltak helyben adottak, a helybeli iskolakínálat, illetve iskolarendszer milyen tipikus iskolaválasztásokat és iskolai pályát, tanulmányi utakat tett lehetővé. Ezt a konstellációt nevezzük az iskolai pályaválasztás szabadságfokának. Az 1910-es időpontot az utolsó dualizmus kori népszámlálásra tekintettel határoztuk meg, amelynek adatai a további részletes elemzések alapjául szolgálhatnak.

Mielőtt a fenti kérdések megválaszolásába kezdenénk, szükséges előre bocsátanunk az 1910-ben fennálló középfokú oktatás iskolatípusainak intézménytörténeti vázlatát.

A középfokú oktatási rendszer modernizációja (1849–1897)

Át kell tekintenünk azt az intézményi differenciálódási folyamatot,¹ melynek során az 1848. évi magyarországi polgári forradalom előtt fennállott egyetlen középiskola, a gimnázium mellé létrejöttek azok az iskolatípusok, amelyek az elemi oktatás négy-öt évén túl magasabb modern műveltségre és ezzel betölthető feladatkörök ellátására készítették fel diákjaikat.

*Az alábbi szöveg korábbi munkáimon alapul: Sasfi Csaba: *Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtt Magyarországon*. In: Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter (szerk.): *Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára*. Budapest, 2008. 508–527.; Sasfi Csaba: *Felekezeti és a középiskolai szocializáció színterei. A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században*. Századok, 144. évf. (2010) 3. sz. 563–593.; Sasfi Csaba: *Reprodukció és mobilitás: A középfokú oktatás társadalmi funkciói a dualizmusban*. Korall, 15. évf. (2014) 56. sz. 96–117. A bennük közölt adatokat és számításokat tovább fejlesztve és részben kiegészítve használom. A tanulmány egy nagyobb, a magyarországi középfokú oktatás „hosszú 19. századi” társadalomtörténetét bemutató munka része, amely *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készül. Köszönöm a kutatócsoport tagjainak – különösen Tátrai Viktornak – a szöveg korábbi változatához fűzött értékes észrevételeit és módosító javaslatait.

¹ Részletesebben lásd Sasfi: *Iskolák és diákok középszinten az I. világháború előtt Magyarországon*, 510–521.

Ebben az értelemben ezt a folyamatot a középfokú oktatás modernizációjának nevezhetjük. Az új műveltségterületek oktatásának igénye ugyan már korábban is megfogalmazódott, azonban a hatékony átadásukat biztosító iskolatípusoknak csak a kezdetleges szervezeti formái alakultak ki (polgáriskola, tanítóképző). Ilyen formán a magasabb műveltségre, másként hosszabb tanulmányokra törekvőknek csak a gimnázium állt rendelkezésükre. Az újfajta iskolatípusokról való magyarországi gondolkodás már jóval 1848 előtt megindult, sőt figyelemreméltó szervezeti újításokat is eredményezett, de az átfogó, egységes fejlődés az 1849 végén Magyarországra is kiterjesztett ausztriai rendelettel, az *Entwurf*-al vette kezdetét. E folyamat végének pedig a honvédség saját képzőintézeteit létrehozó 1897. évi 23. törvény-cikket tekinthetjük. E két időpont között hozott törvényekkel és rendeletekkel alakult ki a középfokú oktatásnak az az intézményrendszere, amelyet a továbbiakban elemezni fogunk, a tíz–tizenkilenc éves korú fiú tanulók iskolaválasztását, beiskolázását és előmenetelét, egy-egy szóval a jellemző középfokú iskolai pályafutásokat elemezve. Vizsgálatunk időpontjában a következő iskolatípusok alkották ezt az intézményrendszert:

Az egyik 1848 előtti iskolatípus a *gimnázium*, a klasszikus középiskola volt, amelyet modern, nyolcosztályos szerkezetű formájában az 1849-es *Entwurf* hozott létre, és az 1883-as középiskolai törvény véglegesített korszakunkban. 1910-ben a gimnáziumoknak azonban még 18,5%-a csak négy vagy öt-hat osztállyal működő nem teljes gimnázium volt, bár számuk folyamatosan csökkent a dualizmus éveiben. A másik 1848 előtti iskolatípus a *tanítóképző* volt. Az első önálló szervezeti formában működő, vagyis nem elemi szintű iskolához kapcsolódó tanítóképzőt 1828-ban alapították Egerben. Egységes típusként az 1868-as népi iskolai törvény alakította ki, három évfolyammal, amit 1871-ben négyre emeltek. A felvételi követelmény a közép- vagy polgári iskola négy osztályának elvégzése volt. A *reáliskolát* az *Entwurf* hívta életre, akkor még csak hat – három alsó és három felső – osztállyal. A háromosztályos változata volt az alreáliskola, amely a polgári iskola feladatkörét is ellátta amellett, hogy a hatosztályos főreáliskola előképzését végezte. A reáliskola 1875-ben egészült ki négyosztályos alreál- és nyolcosztályos főreáliskolává, ekkortól adott érettségit, amely a Műegyetemre és a tudományegyetemek természettudományos szakjaira, valamint a gyakorlati irányú főiskolákra biztosított felvételt. A reáliskolák között ugyancsak voltak nem teljes, nyolcosztályos szervezetűek, 1910-ben 18,8%-uk volt ilyen. A gimnázium és a reáliskola képezte a korszak megfogalmazásában a 'középiskolá'-t. A *polgári iskolát* szintén az 1868-as népi iskolai törvény alakította ki, felállítását lehetővé téve minden ötezernél több lakost számláló, jelentős anyagi erővel rendelkező település számára, fiúknak hat, lányoknak négy osztállyal. Az 5–6. osztály nem volt sikeres, csak néhány helyen, kevés tanulóval működött, mert a 4. osztályos végzettséghez képest semmilyen további foglalkozásra nem képesített. A polgári felső osztályaihoz hasonlóan alakult a háromosztályos *felső népiskola* története is. Ezt ugyancsak a népoktatási törvény állította rendszerbe, de nem lett népszerű iskolafajta. Ezek a középfokú iskolák egyfajta sajátos városi, az elemi szint feletti műveltséget közvetítettek, ami egyes megfogalmazások szerint a kispolgárság iskolájává tette a polgárit. A *felsőkereskedelmi iskola* talán az egész korszak legsikeresebb iskolatípusa volt. Az 1857-ben alapított Pesti Kereskedelmi Akadémiából fejlődött ki – amelyben neve ellenére középszintű oktatás folyt. Ez az intézmény adta ugyanis a mintáját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1872-es rendeletével létrehozott középszintű kereskedelmi iskolának, amely három évfolyammal működött, és a felvételi követelmény – akárcsak a tanítóképző esetében – a közép- vagy polgári iskolai négyosztályos végzettség volt. Záróvizsgálója – amely az érettségi megnevezést is elnyerte – a továbbtanulásra csak csekély, szakirányú főiskolai lehetőséget biztosított, a katonai egyévi önkéntesség lehetőségét azonban nyújtotta, és munkaerőpiaci értéke igen jelentős volt, elsősorban a pénzügyi intézmények területén. Ehhez a típushoz nagyon

hasonló volt a *felső ipari iskola*, de egy évvel hosszabb tanulmányi idővel és jóval kisebb számban működött. Végül a katonai középfokú iskolákat kell bemutatnunk. Ezek a közös hadsereg keretében jöttek létre, és az 1874. évi Wurmb-féle reformmal nyertek egységes szervezeti keretet. A honvédség 1897-ben alapította meg a saját, de szervezetiileg azonos intézményeit. A *katonai alreáliskolák* a *katonai főreáliskolák* és a *hadapródiskolák* számára képeztek növendékeket. A főreáliskolából a katonai akadémiákra lehetett tovább tanulni három-négy évet, magasabb tiszti képzettséget szerezve. Ha a növendék nem tanult ilyen módon tovább, csapattiszti várományosként, hadapródként, azaz tiszthelyettesként kezdte meg hivatásának gyakorlását a hadsereg alakulatainál. A hadapródiskolák pedig csakis ezt a pályautat biztosították, azonban négy évi képzés után. Ide a középiskolai és a polgári négy osztályos végzettséggel, valamint a katonai alreálból lehetett belépni.

1910-ben az addigra lezajlott, előbbiekből vázolt intézményi differenciálódás eredményeképpen az alábbi szerkezeti képet találjuk a középfokú oktatásban. (1. táblázat)

Iskolatípus	Osztályok	Iskolák száma	Diáklétszám
Gimnáziumok	1–8	178	57 387
Reáliskolák	1–8	32	10 388
Polgári fiúiskolák	1–6	166	34 637
Fiú felső népiskolák	1–3	4	347
Katonai alreáliskolák	1–4	2	399
Tanítóképző intézetek	5–8	49	4 831
Felsőkereskedelmi iskolák	5–7	45	8 249
Felső ipariskolák	5–8	4	879
Hadapródiskolák	5–8	7	891
Katonai főreáliskolák	5–7	2	223
<i>Összesen</i>	–	<i>489</i>	<i>118 231</i>

1. táblázat

A MAGYARORSZÁGI KÖZÉPFOKÚ ISKOLÁK ÉS FIÚ DIÁKJAİK SZÁMA AZ 1909/1910-ES TANÉVBEN

Megjegyzés:

- Gimnáziumi, reáliskolai és tanítóképzős diákok: osztályvizsgát tett nyilvános és magán év végén.
- Többi iskola diákjai: nyilvános és magán év végén.
- Katonai iskolák diákjai: csak a magyarországi illetőségűek.
- A fiú polgári 5–6. osztályaiban mindössze 214 diák tanult.

Forrás: Magyar statisztikai évkönyv 1910. Budapest, 1911.

Ha az 1. táblázat alapján megvizsgáljuk, hogy a klasszikus középiskolához, a gimnáziumhoz képest miként alakult a többi, a fenti értelemben modern középiskola száma és fiú diákjai létszáma, akkor a következőket állapíthatjuk meg: A 20. század első évtizedére a középokon iskolába járó közel 120 ezer diák közül csaknem 49% tanult a 178 gimnáziumban, 51% pedig az 1849-től kifejlődő 311 modern középiskola valamelyikében. Ha csak az iskolatípust nézzük, akkor azonban mind az iskolák, mind a diákjaik számát tekintve még mindig a gimnázium a legnagyobb súlyú középfokú iskola.

Ha azonban az 5–8. osztályok képezte *felső középfokot* vizsgáljuk, akkor lényegesen változik a kép: a 12 989 felső tagozatos gimnazistával szemben a modern iskolatípusok 17 551

diákja áll, azaz a gimnáziumban már csak az összes felső középfokú tanuló 42,1%-a tanult.² Ennek a fokozatnak a záróvizsgáját tekintve a reáliskolai és a felsőkereskedelmi érettségik száma együttesen a gimnáziumi érettségi vizsgák 60%-át tették ki 1901–1910 között.³

Ennek alapján kijelenthetjük, hogy a középfokú iskolahálózatban számszerűen és a tanulólétszámbeli súlyukat tekintve többségbe került a modern elem. A felsőfokú továbbtanulásra való jogosultság megszerzését nézve azonban a hagyományos középiskola, a gimnázium előnye továbbra is igen jelentős maradt, aminek alapvető oka a különböző érettségikhez kötődő – korábban említett – eltérő továbbtanulási jogosultság. E jellemzője alapján beszélhetünk a középfokú oktatás ún. kettős szerkezetéről,⁴ azaz arról, hogy a teljes körű felsőfokú tanulmányok jogosultságának megszerzéséhez a „királyi utat” a tízéves korban megkezdett gimnáziumi klasszikus-latin tanulmányok jelentették.

Iskolaválasztás és beiskolázás a felső középfokon

A tanítóképző, a felső kereskedelmi és felső ipar-, valamint a hadapródiskolák tehát felső középfokú iskolák voltak, amelyekbe négyosztályú alsó középfokú előképzettségű diákok léphettek be, azaz akik a gimnázium, a reál vagy a polgári negyedik osztályát elvégezték. Így tehát normál esetben tizennégy éves korban döntés született arról, hogy a diák adott iskolában folytatja-e tanulmányait, avagy más, felső középfokú iskolát választ. Ehhez a döntéshez arra volt szükség, hogy a középfokú oktatás átjárható legyen, ebben a még megfelelő életkorban mód legyen a tanulmányi utak korrekciójára a pályaválasztási elképzelésekkel összhangban. Ez az iskolatípusok tantervi céljainak és követelményeinek egymáshoz közelítésével legkésőbb a 1890-es évekre megvalósult.⁵ A tényleges átjárhatóságot a 4., azaz az alsóközép osztályok elvégzése utáni iskolaválasztás statisztikája mutatja. (2. táblázat)

A táblázat adataiból a korábban említett „kettős szerkezet” jól körvonalazódó képe bontakozik ki. Látható, hogy a két nyolcosztályos középiskola közül a gimnáziumban jóval nagyobb arányban tanulnak tovább az eredeti intézményben, mint a reáliskolában. Az is jól látszik, hogy ugyan valóban van átjárás a polgáriból a „királyi útra”, a gimnáziumba latin különbözőzeti vizsgával, valamint a reáliskolába is, de ez igen csekély mértékű. Ennél közel kétszer többen maradnak a polgáriban, és lépnek fel a továbbtanulás szempontjából zsákutás 5–6. osztályba. A két középiskola között az átjárás minimális, mint ahogy a polgáriban sem sokkal többen folytatták tanulmányaikat a középiskolából átlépve. A három felsőközép iskolát nézve a felsőkereskedelmi leginkább a polgári iskolából rekrutálódtak a diákok, több mint két és félszer annyian, mint a gimnáziumból, közel ötször annyian, mint a reáliskolából. A másik nagyszámú felső középiskola a tanítóképző, ide is a polgáriból lépnek fel legtöbben, de már jóval kiegyensúlyozottabb az arány a középiskolából, főként a gimnáziumból érkezőkhöz viszonyítva. Végül a katonai felső középfokú iskolákat nézve a gimnázium előképző szerepe egyértelmű, a táblázat alapján 60% körüli gimnazista előképzettséget lehet becsülni a kezdő osztályokban. Figyelemreméltó azonban, hogy a reális diákok közül nagyobb arányban léptek erre a pályára a 4. osztály után, mint a gimnáziumból.

² Magyar statisztikai évkönyv 1910, 364.

³ Magyar statisztikai évkönyv 1910, 372.

⁴ Nagy Péter Tibor: *Tantervpolitika a századvégen*. Educatio, 7. évf. (1998) tél 657–677.

⁵ Nagy: *Tantervpolitika a századvégen*, 657–677.

⁶ Ez az arány tíz évvel korábban több mint kétszeres volt: az 1898/99–1900/01 közötti három tanév átlagában a két középiskolában együtt 5,5%, a tanulók számát tekintve is közel egyharmaddal (31,4%) többen folytatták ily módon a polgári iskolában megkezdett tanulmányaikat.

Továbbtanul	1909/10. tanév			1908/9–10/11. tanévek átlaga %		
	gimnázium- ból	reálból	polgári- ból	gimnázium- ból	reálból	polgári- ból
Gimnáziumban	5808	7	92	73,4	0,4	1,7
Reáliskolában	6	795	41	0,1	51,6	0,6
Polgári iskolában	25	10	229	0,3	0,4	4,2
Felsőkereskedelmi iskolában	619	335	1649	8,8	23	30,8
Tanítóképzőben	414	49	524	5,2	2,7	9,6
Katonai középisko- lában	195	53	81	2,3	3,4	1,7
Egyéb szakiskolában	109	39	346	1,7	3,1	6,4
<i>Kereső pályára lép</i>	<i>512</i>	<i>198</i>	<i>2252</i>	<i>6,9</i>	<i>13,5</i>	<i>40,1</i>
<i>Otthon marad</i>	<i>90</i>	<i>30</i>	<i>176</i>	<i>1,2</i>	<i>1,6</i>	<i>3,5</i>
<i>Ismeretlen foglalk., meghalt</i>	<i>26</i>	<i>3</i>	<i>68</i>	<i>0,1</i>	<i>0,3</i>	<i>1,4</i>
<i>Összesen</i> <i>4. osztályos diák</i>	<i>7804</i>	<i>1519</i>	<i>5458</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>

2. táblázat

A GIMNÁZIUM, A REÁLISKOLA ÉS A POLGÁRI ISKOLA 4. OSZTÁLYÁBAN VIZSGÁT TETT NYILVÁNOS FIÚ TANULÓK TOVÁBBTANULÁSA ÉS PÁLYAVÁLASZTÁSA

Megjegyzés: A gimnáziumi és reáliskolai diákok esetében „az adatok nem előzetes bevallás, hanem utólagos tudakozódás eredményei”. A polgáristák esetében nem találni erre utalást, de ugyanezt feltételezzük az ő adataikról is.

Forrás: *Magyar statisztikai évkönyv 1909*. Budapest, 1910.; *Magyar statisztikai évkönyv 1910*, id. mű; *Magyar statisztikai évkönyv 1911*. Budapest, 1912.

Az is kivehető az adatokból, hogy a gimnázium az alsó tagozatán csak kisebb mértékben képez diákokat a három modern felsőközép típusnak, mint a polgári: a két középiskola diákjai együttesen is csak alig háromnegyedét teszik ki az ezekbe az iskolákba lépő polgáristáknak. A polgári és a felsőkereskedelmi között pedig erős kötődés látható, létszámaik alapján markáns vertikumot képeznek. Beszédesebbek továbbá a tanulmányaikat a 4. osztály után befejezők iskolák szerinti arányai is: ez messze legmagasabb a polgári iskolánál, de az is figyelemreméltó, hogy a reáliskolások hányada kétszerese a gimnázistákéknak.

Összességében tehát a tradicionális középiskola és az újabb, modern középfokú iskolák sajátos aszimmetrikus szerkezetet alkottak azzal, hogy közöttük a tanulók mozgása döntően egyirányú volt. Az átlépés a gimnáziumba, amely érettségi vizsgájával a teljes körű felsőfokú továbbtanulást biztosította, csekély volt. A másik irányban azonban a gimnázium alsó tagozata jelentős számban képzett a három új felsőközépfokú iskola számára diákokat, jóllehet csak nagyjából fele annyit, mint a jelentéktelen felső osztályokkal működő polgári iskola.

A középfokú iskolai végzettség utáni pályaválasztás tanulói szándékainak adatai⁷ szerint a modern szektor iskoláiból a felsőoktatás sokkal kevésbé volt elérhető, az egyenlő jogosítás híján főleg a tudományegyetemek klasszikus diplomás karai maradtak zárva diákjaik túlnyomó többsége előtt. Ugyanakkor középfokon végzett diákjaik nagy számban léptek olyan

⁷ *Magyar statisztikai évkönyv 1910*, 160. (felsőkereskedelmi érettségizők), 372. (középiskolás érettségizők)

kereső foglalkozásra, amelyekre tanulmányaikkal nyertek képesítést, vagy melyekben a megszerzett korszerű, gyakorlatiasabb műveltséggel, szaktudással jó eséllyel pályázhattak.

A középfokú oktatás ún. kettős szerkezetének jelentőségét abban látjuk, hogy megmutatja azt a három fő képzési irányt, amely a tanulmányok céljaként kitűzhető és tömegesen bejárható volt. Az egyik a már említett „királyi út”, amely a hagyományos középiskolán, a gimnáziumon keresztül vezet a felsőfokú oktatás minden intézményébe. A másik képzési cél valamelyik modern felsőközépiszkolai végzettség megszerzése és ezzel szakképzettséget igénylő pálya vagy hivatás választása. Harmadik tanulmányi célként pedig az eleminél magasabb, elsősorban reális, gyakorlati általános műveltség elsajátítását határozhatjuk meg, amely a városi életvitel magasabb kulturális igényeit szolgálta.

A következő kérdésünk az, hogy ez a sajátos intézményi szerkezet a középfokú iskolával rendelkező települések szintjén milyen esélyeket kínált e három célhoz vezető út közötti választásra és a 4. osztály után pályakorrekcióra.

Iskolaválasztás – iskolázási utak – iskolai pályafutás

Az iskolaválasztás és továbbtanulás fenti adatai alapján jól kirajzolódnak azok a tanulmányi utak, intézményi iskolai pályák, amelyeken a legtöbb diák haladt végig a középfokú oktatási mezőben a hét–nyolc évi tanulmányokkal megszerezhető végzettség felé. Ezek mellett azt is fontos vizsgálnunk, hol találhatóak az eleminél magasabb, polgári műveltséget adó alsóközépiskolák. A továbbiakban arra keresünk választ, hogy az egyes településeken a középfokú iskolai kínálatnak milyen lehetőségei és korlátai, milyen tanulmányi utak voltak adottak, ezek milyen jellemző kombinációkat alkottak, tekintettel a továbbtanulás előbbiekben elemzett országos, átfogó és tömeges irányaira. Amit tehát vizsgálni fogunk, az a fenti iskolatípusok településenkénti előfordulása és kombinációik. Ennek a szempontnak a jelentőségét fogalmazta meg a dualista korszak vezető oktatási szakembere, Kármán Mór: „Igen sok tekintetben közönségünk nem küldheti oly iskolába gyermekeit, amely tulajdonképpen neki való lenne, hanem küldi oly intézetbe, amilyen épen rendelkezésre áll. [...] Az egész országban csak 26 helyen lehetséges a választás a gimnázium és a reáliskola közt, és csak 44 helyen polgári iskola és középiskola közt. E számok fényesen illusztrálják, hogy nem áll az, mintha a nagyzás és a közhivatalokra való vágyás volna fő oka, amiért nálunk aránylag oly sokan tódulnak gimnáziumba. A főok az a tény, hogy a szülőknek, a kik a mindennapi népoktatásnál magasabb műveltséget akarnak gyermekeiknek adni, másnemű, igényeiknek megfelelőbb intézet rendelkezésükre nem áll.”⁸ Ezért az iskoláknak ez az elrendeződése kifejezetten a helybeli iskolahasználók, a helyi iskolázási kereslet⁹ oldaláról érdekel minket, ennek további indokaira a következőkben visszatérünk. A kérdéskör tehát nem az iskolázási kínálat

⁸ Kármán Mór: *A közoktatás egysége és a tanulmányok szervezete*. Budapest, 1911. 59–60. Korábban, 1882-ben ugyanezt állapította meg hivatali jelentésében a győri tankerületi főigazgató, lásd: Németh Antal: *Három tanügyi előterjesztés*. Győr. 1896. 48–49.

⁹ A középiskolák (gimnázium és reáliskola) helybeli diákjai az 1881/82. tanévben 38,9%-ot tettek ki, az 1896/7. tanévben ez az arány 47,1% volt. A *vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett tizenegyedik jelentése*. Budapest, 1882. [1881/82. tanév] 266–268.; A *vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonhetedik jelentése*. Budapest, 1898. [1896/97. tanév] 113. Adathiány miatt időben nagyot ugorva ez az érték az 1932/33. tanévre valamivel több mint 68%-ra emelkedett: Asztalos József: *A magyar középiskolák statisztikája az 1932/33. tanévig*. Budapest, 1934. 20. Ezek az adatok ugyan csak a középiskolásokra vonatkoznak, azonban aligha érvényesülhetett más tendencia a többi, modern középfokú iskolatípus esetében.

mint központi funkció,¹⁰ hanem mint városi, azaz városon belüli funkció áll elemzésünk középpontjában. Ezt két egymáshoz szorosan kapcsolódó tényező indokolja megközelítésünkben.

Egyrészt és főképpen az az esélyelőny a lényeges, amit a helybeli fiatalok élveznek mind az iskolázási költségek, mind az iskolázási motivációk tekintetében. Az előbbi tényező régóta ismert,¹¹ a taníttatás közvetlen (felvételi és tandíj, tanszerek) és közvetett (szállás, étkezés stb.) költségei és arányuk időben változhattak ugyan, de a helyben lakás és a szülői felügyelet előnye aligha kérdéses. A motiváció esetében az iskolázottság közvetlenségére, a mindennapokban megtapasztalható szellemi vonzerejére, a sajátos miliőre gondolunk, amely az iskolaválasztáskor és a pályaválasztási célok kitűzésekor fejthette ki hatását. Minél nagyobb adminisztráció, minél több közintézmény működött egy városban, annál erősebb lehetett ez a hatás. Ez pedig kétségtelenül elsősorban a város központi funkcióival függ össze, amit annak a városhierarchiában elfoglalt pozíciója mutat meg legjobban. A mi szempontunkból azonban fontosabb az a városi funkció, amely a városiasság munkamegosztáson alapuló szerves kifejlődésével alakult ki, és amelynek kiemelt szegmense az alfabetizáció elterjedtsége és az iskolázott foglalkozások hangsúlyos jelenléte.¹²

Másrészt tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy iskolaszékhely településen belül milyen fokú a foglalkozási, szakmai specializáció, és ennek következtében milyen fejlett a munkamegosztás, mekkora a nagyobb iskolázottságot igénylő munkakörök száma.¹³ Arra

¹⁰ Erre a megközelítésre lásd legújabban: Nagy Mariann: *Magyarország oktatásügye*. In: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza* 2. kötet. Pécs–Budapest, 2008. 123–146. A települések középfokú oktatási intézményeit – mint helyi iskolarendszert – így mi nem az „oktatási központ”, illetve „iskolaváros” kategóriái (uo. 141.) értelmében elemezzük. A középfokú iskolák „térési intenzitását”, azaz a területi ellátottságot egyébként már a kortársak is élénk figyelemmel kísérték: Tölcséry Ferenc: *Magyarország középiskoláinak ismertetése a földrajz és statisztika alapján*. A Váci Piarista Főgymnasium Értesítője az 1892–93. tanévben; Benisch Artúr: *Középiskoláink elhelyezése*. Budapest, 1913.; Benisch Arthur: *Középfokú iskoláink elhelyezése*. Magyar Paedagogia, 27. évf. (1918) 11–31.; Valentényi Gáspár: *A felső kereskedelmi iskolák kialakulása és eloszlása hazánkban*. Budapest, 1916.; Szöllősi István: *A tanítóképzőintézetek elhelyezése*. Magyar Paedagogia, 27. évf. (1918) 289–293.

¹¹ „A mely szülők lakhelyén tanintézetek vannak, azoknak sok tekintetben könnyítve van gyermekeik taníttatása és neveltetése, nemcsak azért, mert ekkép a szülei háztól járhatván a gyermekek iskolába, folytonos szülei felügyelet alatt tartathatnak, hanem azért is, mert élelmi kitartásuk a szülei háznál kevesebb költséget igényel, mintha idegeneknél kell élelmezniök.” Galgóczi Károly: *Mire nevelje a magyar ember gyermekeit? Nevelési kalauz, a különböző életpályákra képező tanintézetek, az azokban iskolázás, iskolán kívül tanulás, életpályaválasztás s végre részletesen a tudományos, hivatalos, iparos s kereskedelmi életpályák viszonyai körül*. Pest, 1859. 51. Korábbi korszakra nézve erről részletesebben: Sasfi Csaba: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. Budapest, 2013. 196–201. Lásd még: „Ebben az összefüggésben kell említeni az 1867 után felgyorsuló urbanizáció szerepét. Ez az iskolahasználók társadalmi közegének jelentős részét közelebb hozta az iskolákhoz. Evvel nemcsak az elitiskolázás költsége csökkent gyorsan az érintettek számára, de a helyben lévő iskolakínálat közvetlenül gerjesztett egy másként nem jelentkező vagy legalábbis nem fizetőképes iskolázási keresletet.” Karády Viktor: *A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910)*. Educatio, 4. évf. (1995) 4. sz. 648.

¹² A városi jelleg, a városiasság ilyen korai értelmezésére lásd: Keleti Károly: *Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statistika szempontjából*. Budapest, 1873., különösen a XI. Városi és vidéki népesség című fejezetet a 468–485. oldalakon.

¹³ Ebben a várostörténet Vörös Károly felfogását követjük: „Mert a modern központi funkciók ellátásához, erre alkalmas város létrejöttéhez a funkció iránti külső igényen kívül olyan helyi társadalmi viszonyok is kellenek, melyek képesek megfelelni az e funkciók ellátásával szükségképpen együtt

keressük a választ, hogy mindez miként jelentkezett az oktatás különböző fajtáit nyújtó iskolatípusok iránti helyi keresletben, különös tekintettel az iskolák által közvetített modern ismeretekre és tudástartalmakra, valamint az ezek elsajátításával képződő társadalmi mobilitási pontenciálra, amely akár helyben, akár elvándorlással realizálódott. Érdekes lehet egy későbbi lépésben annak vizsgálata, hogy egy adott település társadalmának mely csoportjai játszanak aktív szerepet a településen kialakuló középfokú iskolai kínálat alakításában. Végül célként annak a kölcsönösségnek a feltárásáról van szó, hogy egyrészt milyen hatása van a város társadalmának a helyi iskolarendszer kialakítására, másrészt a városi iskolarendszer miként alakíthatja a város társadalmának csoportszerkezetét.

A középfokú iskolahálózat hierarchikus szintjei és az iskolaválasztás szabadságfoka

A fenti megfontolások alapján az 1910. évi statisztikai évkönyvből egységes adatbázisba gyűjtöttük azoknak a magyarországi¹⁴ településeknek a nevét és egyéb adatait, amelyeken a fent említett középfokú iskolatípusok közül akár egy is működött.¹⁵ Budapestet kihagytuk, mert a főváros sajátos, modernizációs pólus, hídfőállás szerepe miatt nemcsak a középfokú oktatási választék mondható itt teljesnek és magas szintűnek, hanem a felsőfokú oktatás legnagyobb része is ide koncentrálódott, továbbá az egyedi, különleges és ritka tanfolyamoknak és képzéseknek is Budapest adott otthont. Mindemellett a kimagasló pénzbeli ráfordításoknak köszönhetően az alapfokú oktatás is igen kiterjedt és differenciált volt. Így a fővárosban a legteljesebb körű kínálatról, mintegy tökéletes „iskolai piac”-ról beszélhetünk,¹⁶ vagyis olyan célirányos iskolavégzési stratégiákat is feltételezhetünk, amiket az iskolaelérés térbeli körülményei alig korlátoztak. Emellett a főváros társadalmá igen tagolt, kulturálisan heterogén volt, ami széles és sokszínű iskolázási keresletet eredményezett ezen a piacon.¹⁷ A

járó mintegy járulékos feladatoknak. [...] a városnak előfeltétele, hogy éppen a területi munkamegosztásban általa vitt központi funkciók minél jobb ellátása érdekében helyben rendelkezék saját, megfelelő szélességű belső munkamegosztással és bizonyos infrastruktúrával, vagy illet mielőbb maga alakítson ki. E nélkül ui. lehet nagy telep, de még csak kicsiny várossá sem válik.” (Kiemelés az eredetiben) Vörös Károly: *A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában (különös tekintettel Kaposvár fejlődésére)*. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár, 1973. 189–203., idézet: 189–190.

¹⁴ Horvát-Szlavonország településeit és Fiumét nem vettük figyelembe, az utóbbira lásd: Nagy Adrienn: *Fiume dualizmuskori oktatásiügye és a Magyar Kivitel Akadémia. A magyarosítás és a szakoktatás kiépítése*. Korall, 15. évf. (2014) 56. sz. 118–145.

¹⁵ További igen részletes 1907/8. tanévi közép- és felsőfokú oktatási adatokat tartalmaz a jogi értelemben vett, azaz törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városokra: Thirring Gusztáv (szerk.): *Magyar városok statisztikai évkönyve* 2. Budapest, 1912. (137. táblázat)

¹⁶ Oktatási piacon azt az összetett kapcsolatrendszert értjük, amelyben az iskolázási, iskolahasználati igények, azaz a kereslet az iskolázási lehetőségekkel, az intézményi kínálattal találkozik. Hogy e két alaptényező közül mikor melyik hat a másira, az helytől, időtől függően igen változó lehet, vö. például: Archer, Margaret S.: *Introduction: Theorizing about the Expansion of Educational Systems*. In: Margaret S. Archer (ed.): *The Sociology of Educational Expansion*. Take-off, Growth and Inflation in Educational Systems. London – Beverly Hills, 1982. 3–64. és Karády Viktor: *A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon*. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalai Gyűjtemény 41. Zalaegerszeg, 1997. 19–34. E viszonyrendszer mind pontosabb feltárásának lehetőségét a lokális elemzések nyújthatják.

¹⁷ A fővárosi oktatás társadalomtörténeti elemzését lásd: Tímár Lajos: *A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között*. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom* 3. Társadalmi konfliktusok. Salgótarján,

kínálat minőségi és mennyiségi dimenziója együtt hozza létre azokat a sajátos nagyvárosi, összetett oktatási rendszereket, amelyek vizsgálata jelen tanulmányunktól eltérő megközelítést igényel.

A főváros nélkül 230 olyan települést kaptunk, amelyen középfokú (tíz–tizenhét éves korosztálynak létesített) fiúiskola működött, akár önmagában, akár valamelyik más típusal vagy típusokkal együtt. A 230 kiválasztott település közül jogállását tekintve 25 törvényhatósági jogú város, 98 rendezett tanácsú város és 107 község volt. Ez utóbbi kategóriába a korábbi mezővárosok és más kisvárosok tartoztak.

Az ilyen módon összeállított adatbázis alapján alakítottuk ki az egyes iskolaszékhelyek típusait aszerint, hogy a középfokú iskolafajták közül hány működött az adott településeken, vagyis az iskolaválasztás lehetősége milyen körű volt. Hangsúlyozzuk, hogy a kínálat mennyiségi oldalát az első lépésben nem vettük figyelembe: az azonos típusba tartozó iskolák számát, fenntartói szerinti megoszlásukat¹⁸ és a diákjaik számát sem. A helyben működő, átjárható és egymásra épülő iskolatípusok alapján tehát két szélső pozíció közé soroltuk be az iskolaszékhely típusokat, amelyek a középfokú iskolahálózat szintjeit képezik. Az egyik szélső típust az *oktatási piac* jelenti, ahol a helyi diákok számára a legkisebb költségek mellett lehetséges a választás csaknem az összes középfokú oktatási intézmény között. Ezekben a városokban a három markáns, tanulmányi és presztízs szempontból eltérő, de praktikus azonos jogokat (önkéntesség) biztosító érettségi típus (gimnáziumi, reáliskolai és felsőkereskedelmi), illetve a tanítói oklevél megszerzésének lehetősége egyaránt rendelkezésre állt, valamint a katonai csapattiszti karriert biztosító hadapródiskolai végzettség is megszerezhető volt. A másik végletet az *egyoldalú* vagy *szegmentált* iskolakínálat és az ez által nyújtott szegmentált végzettség megszerzésének lehetőségei jelentették, ahol is valójában nem volt helyben választási lehetőség: a középfokú iskolatípusok közül csak egy működött, dönteni csak abban lehetett, hogy a helyben működő iskolában tanul-e a gyerek, vagy eleve máshová megy a kötelező, ezért tandíjmentes elemi iskolai tanulmányai után. A 230 iskolaszékhely közül 143 volt ilyen, és 51 olyan, ahol csak két középfokú iskola működött. Ezekben az esetekben különbséget kell tennünk aszerint is, hogy milyen szintű végzettség volt szerezhető az egyes helybeli iskolafajtákban: érettségi jellegű befejezett végzettség vagy annál alacsonyabb, nem teljes (rendszerint öt-hatosztályos) gimnáziumi vagy reáliskolai végzettség. Ezekből különbözik a négyosztályos polgári iskolai végzettség, amivel – mint korábban, a 2. táblázatban láttuk – legnagyobb számban és arányban a felsőkereskedelmi iskolába törekedtek továbbtanulni a polgáristák (három év átlagában 30,8%). De ennél is nagyobb volt azok aránya (három év átlagában 41,2%), akik a polgári negyedik osztálya után kereső pályára léptek. Ők a polgári iskola eredeti intenciója szerinti polgári, az eleminél magasabb, a produktív pályák és városi életforma által megkövetelt általános műveltséget sajátíthatták el ebben az iskolatípusban.

Különbséget lehet tenni az egy középfokú iskolatípussal rendelkező települések között aszerint is, hogy kizárólag a hagyományos vagy modern fajtákkal rendelkeztek-e. Ezekben az esetekben az iskolák létrejöttének körülményei, az alapítói-fenntartói szándékok és tehervállalások főként a későbbi lokális elemzések során tesznek szert alapvető jelentőségre,

1991. 253–267. Budapest kivételes városhálózati szerepkörére és metropolisz társadalmára lásd: Beluszky Pál (szerk.): *Magyarország történeti földrajza*. 2. kötet. Pécs–Budapest, 2008. 235–237.

¹⁸ Tehát azokat a sajátos konfigurációkat nem vizsgáltuk, ahol, mint például Brassóban, három főgimnázium, egy főreál- és egy reáliskola működött, valamint két felsőkereskedelmi és ugyancsak két leánypolgári iskola is.

amikor a kereslet-kínálat helybeli összefüggéseit, a kollektív iskolázási szándékok érvényesülésének útjait és módjait szeretnénk vizsgálni.

A fenti szempontok és megfontolások alapján az alábbi jellegzetes kombinációk alkotta típusokat hoztuk létre olyan módon, hogy az iskolaszékhelyek csoportosításánál az iskola-, illetve tanulmányi pályaválasztás döntési körének szélességét vagy szűkösségét vettük alapul, a fentebb említett három alapvető közép fokú képzési cél sorrendjében.

A közép fokú iskolák előfordulásának és kombinációinak típusai – a közép fokú iskolahálózat hierarchikus szintjei

1 – Az öt legnagyobb létszámú közép fokú iskolatípus mindegyike megtalálható: **9** törvényhatósági jogú városban (Arad, Debrecen, Győr, Kassa, Nagyvárad, Pécs, Sopron, Szeged, Temesvár). Nem teljes középiskolák nem működtek ezekben a városokban, közülük 6-ban azonban felsőközép *katonaiskola* igen (Nagyváradon, Pécsen, Sopronban, Kassán és Temesváron), továbbá két *felső ipariskola* is Kassán, valamint Szegeden. A kisszámú modern felső közép fokú iskolákat is figyelembe véve Kassán minden közép fokú iskola megtalálható volt.

2 – Főgimnázium és modern, 8 (7) osztályos végzettséget adó közép fokú iskolák (reál-felsőkereskedelmi-tanítóképző) valamelyike és polgári iskola jelenléte: **19** városban.¹⁹ A modern, 8 (7) osztályos végzettség megszerzésének lehetőségét nézve 14 városban felsőkereskedelmi érettségi, 7-ben tanítóképzős képesítővizsga, 2-ben reáliskolai érettségi lehetősége volt adott. Három városban ezek közül kettőre is volt mód.

3 – Főgimnázium és modern, 8 (7) osztályos végzettséget adó közép fokú iskola *polgári iskola nélkül*: **26** település. A modern, 8 (7) osztályos végzettség megszerzésének lehetőségét nézve 4 városban felsőkereskedelmi érettségi, 20-ban tanítóképzős képesítővizsga, 6-ban reáliskolai érettségi lehetősége volt adott. Négy városban ezek közül kettőre is volt lehetőség.

4 – Főgimnázium és polgári iskola együtt: **18** településen.

5 – Csak főgimnázium: **37** településen.

6 – Csak modern, 5–8 (7) osztályos végzettséget adó közép fokú iskola (4 főreál, 5 felsőkereskedelmi, 6 tanítóképző) polgári iskolával, *gimnázium nélkül*: **15** településen.²⁰

7 – Nem teljes (érettségit nem adó) gimnázium: **24** településen (ebből 5 településen polgári iskolával együtt).

8 – Polgári iskola vagy (2 helyen) nem teljes reáliskola: **82** településen.

A fenti megoszlási arányokból és a negyedik közép fokú iskolai osztályt elvégzett tanulók pályaválasztási statisztikai adataiból az *iskolahálózat hierarchiájára* a következő főbb megállapítások tehetők:

Széles kínálat – oktatási piac

Az 1-es szint, a teljes – a budapestihez hasonló – iskolatípusbeli kínálat csak regionális szerepkört betöltő, modernizálódott nagyvárosokban alakult ki. Ezekben a városokban az opciók teljes köre fennállt, nemcsak a három alapcél, hanem az egyes szakterületek tekintetében.

¹⁹ A városok nevét a továbbiakban az áttekinthetőség miatt nem itt, hanem a függelékben adjuk meg.

²⁰ Znióváralján és Szepeshelyen tanítóképző önmagában, alsótagozaton képző iskola nélkül működött.

ben is. A 2-es szintre sorolt városokban a domináns hagyományos gimnázium mellé – azaz egy településen belül – épült ki a modern, 8 (7) osztályos végzettséget adó iskolatípusok közül az esetek többségében az egyik, valamint az alsó szinten polgári iskola.

Az ezen a két szinten levő városokban lehetőség volt mind a tradicionális, mind az újabb iskolai pályák választására, mivel a hagyományos középiskola mellé többé-kevésbé harmonikusan kiépültek az új típusú iskolák, így adott volt a lehetőség mindhárom alapvető középfokú képzési cél választására az adott településen belül.

Szegmentált kínálat

Az alábbiakban azokat az *iskolaszékhely típusokat* vesszük sorra, ahol a középfokú iskolatípusok differenciálódásának folyamata egyoldalúan alakult: a hagyományos gimnázium mellé valamelyik modern iskolatípus vagy típusok jöttek létre, vagy csakis modern iskolatípusok kezdtek meg működésüket. Végül ide soroltuk azokat a településeket is, ahol ez a folyamat el sem indult, és csak a hagyományos középiskola, a gimnázium létezett.

Sorra véve az ide tartozó egyes szinteket a 3-as szintre sorolt települések esetében hasonló a helyzet a 2-es szintre sorolt iskolavárosokéval, azzal a lényegi különbséggel, hogy ezeken a településeken nem működött polgári iskola. Így a képzési alapelemek közül a harmadik, városi életvitel eleminél magasabb kulturális igényeit nem szolgálta külön iskolatípus, hanem ez is a modern típusok tanulóinak előképzéséhez hasonlóan a középiskolák alsó tagozatán történt.

Feltűnő ezzel kapcsolatban a klasszikus középiskola és a tanítóképző viszonylag nagy számú együttes előfordulása: ezekben az esetekben a gimnáziumi tanulmányoknak egy újonnan alakult, meglehetősen sajátos státusú professzió felé történő folytatásának lehetősége volt adott.

A 4-es szintre sorolt településeken főgimnázium mellé hoztak létre polgári iskolát: az utóbbi egyrészt tehermentesíthette a főgimnáziumi alsó tagozatot a kortársak által sokat emlegetett túlsúlyfóltságtól, növelve ezzel a gimnázium oktatási hatékonyságát a felsőfokú tanulmányokra történő előkészítésben. Ezzel szemben a polgáristák helyben csak igen ritka esetben, latin különbözetivel tanulhattak tovább a gimnáziumban. Ezeken a településeken a tradicionális középiskolázás lehetősége tehát úgy volt adott, hogy a polgári iskolában annak eredeti szellemében a városi-gyakorlati műveltség megszerzésére is nyílt lehetőség. A kétféle műveltség elsajátítása tehát egymástól elhatárolt, alternatív intézményi keretben történhetett.

Az 5-ös szintre sorolt 37 főgimnázium a 7-es szintre sorolt 24 nem teljes gimnáziummal együtt értelmezhető: ezeknek az iskoláknak 59%-át 1850 előtt alapították, 18%-át pedig 1890 után. Az utóbbiak egy kivételével állami alapításúak voltak.

A 6-os szintre sorolt iskolaszékhelyeken csak modern középfokú iskolák működtek, ezeken a településeken klasszikus tanulmányokat nem lehetett folytatni. Ezen a típuson belül figyelemreméltó az az öt település, ahol kizárólag állami polgári és állami felsőkereskedelmi iskola működött.

A 7-es szintre sorolt településeken található nem teljes, tehát érettségit nem biztosító gimnáziumoknak valóságos konkurenciát jelenthetett a helyben működő polgári iskola, hiszen ezeken a helyeken az első számú képzési célt, a gimnáziumi érettségit nem lehetett helyben elérni.

Végül a 8-as szintre sorolt települések polgári iskoláiban a városi-gyakorlati műveltség elsajátítására volt lehetőség, azonban a továbbtanulás reális esélye nélkül, ugyanakkor számomra alacsonyabb képzettséget igénylő munkakörre történő képesítéssel.

Szint	Települések száma	Települések jogállása 1910			Átlagos népességszám 1910 (össznépesség)	Átlagos népesség-növekedés % 1880–1910 (jelenlevő polgári népesség, 1880=100%)
		thj. város	rt. város	község		
1	9	9	-	-	64 801	66,7
2	19	9	10	-	32 502	53,0
3	26	4	14	8	17 837	37,1
4	18	1	16	1	21 095	48,7
5	37	-	29	8	15 797	36,4
6	15	1	7	7	6 175	34,9
7	24	1	11	12	9 791	61,0
8	82	-	12	70	8 473	42,7

3. táblázat

JOGÁLLÁS, NÉPSSÉGSZÁM ÉS NÉPSSÉGNÖVEKEDÉS 1910-BEN

A KÖZÉPFOKÚ ISKOLASZÉKHELYEK TÍPUSAIBAN

Megjegyzés: thj. = törvényhatósági jogú, rt. = rendezett tanácsú

Forrás: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest, 1912. MSK (u.s.) 42.

A meglehetősen nagy számban egymagában működő tradicionális középiskola mindkét (főgimnázium és nem teljes gimnázium) változatával az 5-ös és a 7-es szintre sorolt települések a lélekszámot tekintve a középmezőnybe tartoztak, érdekes viszont a nem teljes gimnáziumok esetében a kiugró, második legmagasabb népességnövekedési ütem.

A 6-os és a 8-as iskolaszékhely típus, amelyeket a modern iskolatípusok a gimnáziumoktól függetlenül alkotnak, jellemzően alacsonyabb átlagos lélekszámú településekből állnak, a 6-os típusnál ráadásul a legkisebb népességnövekedést mutatják.

A következő lépésben az egyes szintekre sorolt települések foglalkozásszerkezetét vizsgáljuk a keresőknek a foglalkozási ágazatok közötti megoszlása alapján. (4. táblázat)

Ha a középfokú oktatás intézményi differenciálódását mint folyamatot tekintjük, akkor a fenti táblázat adatai által mutatott képet úgy is értelmezhetjük, hogy a teljes értékű differenciálódás a nagynépességű és gyorsan növekvő, modernebb foglalkozási szerkezetű nagyvárosokban ment végbe (1-es és 2-es szint). A folyamat másik oldalán, ahol nem történt differenciálódás, és csak gimnázium működött tovább, azaz az 5-ös szintre sorolt településeken markáns agrár jelleget láthatunk a foglalkozási adatoknál. Meglepő ugyanakkor, hogy a meglehetősen alacsony agrár kereső mellett az ipari foglalkoztatott arány (ami alighanem a hagyományos kézműves iparosságot takarja) a 7-es szintre sorolt településeken a legmagasabb, ahol túlnyomó részt a nem teljes gimnáziumokat találtuk. A 3-as, 4-es és a 6-os szintre sorolt települések foglalkozási szerkezete átlagosnak mondható. Végül a differenciálódási folyamat harmadik oldalaként a 8-as szintre beosztott, csak polgári iskolával rendelkező települések esetén a magas agrár kereső arány érdemel figyelmet, amely az 5-ös szint csak gimnáziumot működtető helységeihez áll igen közel, noha az ipar és a kereskedelem-hitel arányszámai némileg magasabbak azokénál. A fenti foglalkozási adatok jelzés értékűek, csak az előzetes tájékozódást szolgálják, a későbbiekben részletesebb adatokat bevonva pontosabb megállapításokra juthatunk.

Szint	Települések száma	Mezőgazdaság	Ipar	Kereskedelem és hitel	Közlekedés	Közfoglalkoztatás és szabadfoglalk. értelmiség
1	9	13,5	34,6	8,2	5,8	7,1
2	19	15,7	33,1	8,3	5,5	7,4
3	26	28,2	27,5	6,6	3,4	6,7
4	18	28,3	30,0	6,8	5,0	7,0
5	37	40,2	23,5	5,9	3,2	5,4
6	15	24,8	31,6	7,4	4,5	7,1
7	24	22,9	38,2	6,5	3,6	6,2
8	82	39,7	26,8	7,6	4,2	5,2
1–8	átlag	26,9	30,0	7,3	4,5	6,4

4. táblázat

A KERESŐK ARÁNYA FOGLALKOZÁSI ÁGAZATOK SZERINT 1910-BEN

A KÖZÉPFOKÚ ISKOLASZÉKHELYEK TÍPUSAIBAN

Forrás: A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása és a nagyipari vállalatok községenként. Budapest, 1913. MSK (u.s.) 48.

Szemponctunkból lényeges, sőt kulcsfontosságú kérdés ugyanis, hogy az adott típusba sorolt települések társadalmának foglalkozás szerinti összetétele milyen módon hozható szorosabb összefüggésbe az ott működő iskolatípussal vagy iskolatípusok együttesével. A foglalkozási szerkezet jelentőségét a korábban idézett és hivatkozott Vörös Károly megközelítése alapján értelmezhetjük, aki a munkamegosztás kifejtettségét tekinti a város, a városi társadalom előfeltételének. Ezt a kifejtettséget értelmezhetjük úgy is, hogy a hagyományos és a modern vagy polgári társadalmi csoportoknak valamilyen együttélését is jelenti egy településen belül, de már az utóbbiak dominanciájával. Ez viszont a többféle képzési célú, differenciált iskola-kínálatot is feltételezi. Ez a felfogás meglehetősen jól ráillik az 1-2-es szint városaira, amelyek mind a népességszám tekintetében, mind a kifejlett, „megfelelő szélességű belső munkamegosztást” mutató foglalkozási szerkezettel összhangban állva az iskolafajták legteljesebb kínálatával rendelkeztek.²³

A másik lehetséges megközelítés szerint az egyes foglalkozások csoportosajátos iskolahasználata szempontjából lehet fontos a városi társadalom foglalkozásszerkezeti megoszlása. Ez Vörös Károly előbbi gondolatmenetével összhangban áll, annak továbbvitele annyiban, hogy ahol nem fejlődött ki valamilyen arányos foglalkozási szerkezet, ott valamely csoport túlsúlya jelentkezik. Beluszky Pál szerint például ez a túlsúly a magyarországi dualizmus kori városfejlődés esetében a közhivatalok „letelepedése” következtében a közhivatalnoki-értelmiségi réteg túlsúlyát jelenti, a polgárosodás fejletlensége miatt természetszerűleg magas agrárkereső aránnyal.²⁴ Ezt a karaktert az 5-ös és a 7-es szint iskolaszékhelyei esetében feltételeztük, miután a hivatalnok-értelmiségi csoport reprodukciós törekvése elsősorban a gimnázium felé irányult. Feltevésünk nem igazolódott be, a közszolgálati és szabad

²³ „...a fejlődőképesnek bizonyult, gazdasági és adminisztratív funkciói nyomán gazdagon, sokoldalúan rétegződő társadalmi szerkezetű város lesz elsősorban képes sokféle típusú művelődési intézmény fenntartására is [...] Így pl. a régi, hagyományos, elsősorban humán jellegű iskolavárosok mellett a gazdasági központi funkciók bázisán fejlődött városokban már új típusú iskolák is megjelentek: műszaki, közgazdasági képzéssel.” Vörös: A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában (különös tekintettel Kaposvár fejlődésére), 195.

²⁴ Beluszky: Magyarország történeti földrajza, 173–175.

értelmiség aránya önmagában nem mutat túlsúlyt ezeknél a településeknél, így ezt a hipotézist az egyes települések esetében külön-külön kell a későbbiekben részletesen vizsgálni.

Mint korábban már röviden kitértünk rá, a középiskolák diákságát egyre nagyobb részben a helybeliek gyerekei adták. Ezen belül a két középiskola típus között is jelentős volt a különbség a modern változat, a reáliskola javára.²⁵ Ez nem is annyira meglepő, tekintve az alreáliskola kezdeti, a polgári iskoláéval jórészt egybeeső képzési szerepkörét. (Azonban emlékeztetünk arra, hogy számuk, de diáklétszámuk sem érte el a gimnáziumok egyötödét.) Ugyanakkor, ha jobban megvizsgáljuk a részletes adatokat,²⁶ látható, hogy ebből a szempontból a gimnáziumok is széles skálán szóródtak, az egyik inkább helyi diákokat, a másik viszont elsősorban a vonzáskörzetéből származó diákokat oktatott, azaz központi szerepkört adott a városnak. A modern felső középfokú iskolafajták inkább az előbbiekhöz hasonlítottak, mivel képzési céljuk többnyire az urbanizáltabb, modern társadalmi csoportok gyermekei számára nyújtott könnyebben elérhető érvényesülési lehetőségeket.²⁷

Végül ismét meg kell jegyeznünk, hogy a foglalkozási szerkezet adatai további finomításra szorulnak: többek között fontos lenne kimutatni a hagyományos, önállóként űzött kisipar súlyát az ipari foglalkozások közt, a képzett munkásság, a házi cselédek jelenlétét stb., amire a népszámlálások adatai remek lehetőséget nyújtanak. Az így pontosított foglalkozási adatokon túlmenően azonban olyan „modernizációs” jellemzőket is figyelembe kell vennünk, mint az alfabetizációs, a középiskolát végzettek és egyéb műveltségi mutatók, valamint a tőke- és hitelviszonyok mutatói.²⁸

A modernitás egyik fő dimenziója a nemzetállam-építés. Ebből a szempontból lényeges volt a magyar mint államnyelv terjedése és terjesztése az intézményes oktatás útján. Ez a feladat számos konfliktust és problémát generált a többnemzetiségű Magyarországon. Az oktatás vonatkozásában ezért kiemelten fontos a vizsgált iskolaszékhelyek magyar anyanyelvű és magyarul tudó népességének aránya, amely mutatók az írni-olvasni tudás mérőszámaival együttesen jelezhetik az iskolai nyelvvoktatás eredményességét, de az általában magyar nyelvű oktatás keresletére vonatkozóan is fontos háttér információval szolgálnak.

A kulturális mutatók nem vezettek merőben új felismerésekhez, lényegében illeszkednek a székhelytípusokról szerzett eddigi ismereteinkhez. Ami azonban meglepő, az, hogy a 6-os szint székhelyein milyen alacsony mind a magyar anyanyelvűek, mind a magyarul beszélni tudók aránya. Ennek magyarázata az, hogy az erre a szintre sorolt települések döntő többsége az ország nemzetiségi többségű peremvidékein feküdt, ezen a szinten található a korábban is említett öt állami alapítású, polgárral egybekapcsolt felsőkereskedelmi iskola, melyek 1885–1890 között kezdték meg működésüket. Ugyancsak meglepő a 2-es szintre sorolt nagy átlagos népességű városokban tapasztalható alacsony magyarnyelvűség, noha a magyarul

²⁵ 15, majd 17%-kal több realista volt helybeli az 1890/91-es, illetve az 1890/95-es tanévben, összességében 60% körüli aránnyal. *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszadik jelentése*. Budapest, 1892. [1890/91. tanév] 120–133.; *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*. Budapest, 1896. [1894/95. tanév] 434–447.

²⁶ *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszadik jelentése*, id. mű; *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló és az országgyűlés elé terjesztett huszonötödik jelentése*, id. mű.

²⁷ Karády: *A középiskolai elitképzés első történelmi funkcióváltása (1867–1910)*, 667.

²⁸ Ebben a vonatkozásban elsősorban Gál Zoltán eredményeire számíthatunk: Gál Zoltán: *A magyarországi városhálózat vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben*. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostarténeti tanulmányok. Rendi társadalom – polgári társadalom* 7. Debrecen, 1997. 50–65.

beszélni tudás már nem mutat olyan nagy lemaradást a többi szint értékeitől. Ezen városok esetében is elhelyezkedésükben található a magyarázat: az erre a szintre sorol 19 város közül 6 található a mai Magyarország területén.

Szint	Települések száma	Magyar anyanyelvű	Magyarul beszélni tud	Ír és olvas
1	9	80,6	92,8	73,3
2	19	59,8	78,3	68,3
3	26	82,2	92,2	69,1
4	18	76,8	89,7	71,5
5	37	81,8	86,7	67,2
6	15	26,9	52,7	69,0
7	24	72,6	85,6	69,6
8	82	71,5	83,1	65,3

5. táblázat

A KULTURÁLIS ALAPMUTATÓK 1910-BEN A KÖZÉPFOKÚ ISKOLASZÉKHELYEK TÍPUSAIBAN

Forrás: *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész.*

A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Budapest, 1912. MSK (u.s.) 42.

Összegzés

A modernizálódott magyarországi fiú középfokú iskolahálózat 20. század eleji helyzetét elemeztük abból a célból, hogy megállapítsuk, milyen mértékben haladt előre az oktatási intézmények differenciálódásának folyamata, és mely településtípusok milyen módon voltak ennek az új iskolatípusok meggyökeresedésével megvalósuló történetnek a hordozói. Ezt két szempontból gondoljuk figyelemre méltónak. Egyrészt azért, hogy láthassuk, milyen választási szabadsága volt a fiát taníttatni akaró szülőknek abban, hogy milyen típusú műveltséget, melyik iskolatípusban szerezzen meg a gyermeke. Ennek történeti jelentőségét pedig növeli az – és ez a másik meghatározó szempontunk –, hogy a statisztikai adatok és a kortárs vélemények szerint a helybeli diákok aránya folyamatosan növekedett a korszakban. Ezek a folyamatok pedig kijelölik azokat a helyszíneket, alapvetően kisebb-nagyobb városokat, amelyek társadalmából toborzódott a dualizmus értelmisége és szélesebb középosztálya. Másikféleképpen fogalmazva azokat a helyeket kerestük, ahol koncentráltódott a tanulás útján történő felemelkedés esélye.

Elemzésünk eredményeként megállapítottuk, hogy a kiemelkedő központi szerepkörű, modernizálódott nagyobb városok oktatási kínálata kiegyensúlyozott volt, a hagyományos és modern iskolatípusok egyaránt választhatók voltak. Meglehetősen sok városban a hagyományos középiskola, a gimnázium csak részlegesen egészült ki modern iskolatípussal, nagyobb számban a polgári iskolával, valamivel kevesebb, de még mindig jelentős számú esetben tanítóképzővel. Az előbbi a gimnázium alsó tagozatának tehermentesítését jelenthette, az utóbbi alternatívát a gimnáziumi érettségi és a tanítói képesítés között.

Megállapítottuk azt is, hogy – mintegy a rendszer történeti hagyatékaként – viszonylag sok helyen csak a régi középiskola, a gimnázium működött, sok esetben egyfajta iskolai kényszerpályát nyitva székhelye és annak szűkebb környéke fiatalemberei számára. Azonosítottuk azokat a nem túl nagyszámban fellelhető településeket, ahol csak modern középfokú iskola létesült. Ezek között a legmarkánsabb jelenségnek az állami polgári és a ráépülő, ugyancsak állami felsőkereskedelmi iskola számított, amelyeket az ország peremvidékén, nem magyar nyelvű területeken állítottak fel 1885–1890 között.

Végül némileg szemügyre vehettük azt a 82 település alkotta típust, ahol csak polgári iskola létezett. Ezek az iskolák igen kis mértékben szolgálhatták a hosszú, érettségihez kötődő tanulmányi vagy foglalkozási pályákra felkészülést, azonban egyfajta középszintű városi műveltség és nemzeti öntudat széles körű átadásával jelentős szerepet tölthettek be a kisvárosok világában. Összeállított adatbázisunk bővíthető és fejlesztendő: mindenekelőtt a mennyiségi dimenzió, az iskolák és diákjaiknak száma adhatna lehetőséget eddigi megállapításaink és felvetéseink jobb megalapozására és ellenőrzésére. Igen lényeges további lépés lehet az alapító és a fenntartó figyelembevétele, továbbá annak kiderítésére, hogy az iskolák szervezésen, jórészt az adott székhelyváros társadalmának erőfeszítéseként vagy külső erőhatásokra, egyházi vagy állami szándékok nyomán jöttek létre, maradtak fenn.

Meggyőződésünk, hogy az általunk összeállított és az előbbiekben elemzett adatbázis hasznos kiindulási alapja lehet az egyes középfokú iskolaszékhely települések társadalomtörténeti szemléletű feldolgozásának. Annak során pedig választ kereshetünk arra az alapvető kérdésre, hogy a középfokú oktatás miként vált egyre nagyobb arányúvá, hogyan terjedt szét a társadalmi térben, és milyen társadalmi csoportokat ért el. Az ilyen irányú lokális elemzések igénye nem újkeletű,²⁹ különösen az iskolázás felekezetsajátos viszonyainak kutatása során fogalmazódott meg hasonló szempontú törekvés.³⁰ Azonban szisztematikus, többé-kevésbé egységes szemléletű megvalósításuk ez idáig várat magára.

²⁹ „...a középiskolák mobilitásban játszott szerepének részletesebb vizsgálata csak az adott városok helyi társadalmának belső mozgásfolyamataival összekapcsoltnak lehetséges.” Tímár Lajos: *Az oktatási rendszer és az értelmiség reprodukciója a két világháború között Magyarországon*. In: Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest, 1995. 582–587., idézet: 585.

³⁰ „A helyi piacon a helyzet ennek ellenére igencsak eltérhetett az általános trendtől. [...] Mindenütt meghatározónak bizonyult az, hogy milyen középiskolákból áll össze a helybéli kínálat, és milyen volt a jelentkező iskolai kereslet felekezeti összetétele. A lokális piacok így kialakult erőviszonyai valójában mindenütt különleges tárgyalást érdemelnének. Karády Viktor: *A vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1868–1944.)*. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945)*. Budapest, 2000. 176. Ugrai János pedig az iskolatörténet hagyományos műfajának megújítása kapcsán fogalmazott meg részben hasonló elképzeléseket. Lásd: Ugrai János: *Intézménytörténeti megközelítések és a helytörténetírás. Interdiszciplináris megfontolások a helytörténetírás okulására*. In: Lengvári, István – Pilkhoffer Mónika – Vonyó, József (szerk.): *Az ember helye, a hely embere. Emberközpontú történetírás, helytörténeti kutatás. A helytörténetírás módszertani kérdései*. Pécs, 2019. 267–281.

FÜGGELÉK

Az egyes hierarchiaszintek alá sorolt iskolaszékhelyek neve
(**törvényhatósági jogú város**, rendezett tanácsú város, *község*)

1-es szint

Arad, Debrecen, Győr, Kassa, Nagyvárad, Pécs, Sopron, Szeged, Temesvár

2-es szint

Baja, Besztercebánya, Igló, Késmárk, **Kolozsvár**, Máramarossziget, **Marosvásárhely**, **Miskolc**, Nagybecskerek, Nagykanizsa, Nagyszeben, **Pancsova**, Pápa, **Pozsony**, **Szabadka**, Szombathely, **Újvidék**, Veszprém, **Zombor**

3-as szint

Balázsfalva, Brassó, Csiksomlyó (Várdotfalva), Csurgó, Eger, Eperjes, Esztergom, Felsőlövő, Kalocsa, **Kecskemét**, Kiskunfélegyháza, Léva, Lócse, Losonc, Nagyenyed, Nagykőrös, Sárospatak, **Selmechánya (és Bélabánya)**, Szamosújvár, Szarvas, **Szatmárnémeti**, Székelykeresztúr, Székelyudvarhely, **Székesfehérvár**, Ungvár, Zalaegerszeg

4-es szint

Békéscsaba, Beszterce, **Hódmezővásárhely**, Kaposvár, Kézdivásárhely, Kőszeg, Lugos, Nagykároly, Nagyszombat, Nyíregyháza, Nyitra, *Rákospalota*, Sátoraljaújhely, Segesvár, Sepsiszentgyörgy, Szekszárd, Szolnok, Zilah

5-ös szint

Balassagyarmat, *Békés*, *Belényes*, Beregszász, *Bonyhád*, Cegléd, Dész, Érsekújvár, Erzsébetváros, Fehértemplom, Fogaras, Gyöngyös, Gyulafehérvár, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Jászberény, Karcag, *Keszthely*, Kiskunhalas, Kisújszállás, Makó, Medgyes, Mezőtúr, Munkács, Nagybánya, Nagyikinda, *Naszód*, *Petrozsény*, Rimaszombat, Rózsahegy, Rozsnyó, Szászváros, Szentes, *Szentgotthárd*, Trencsén, Vác, Zenta

6-os szint

Alsókubin, Csáktornya, Déva, *Homonna*, Karánsebes, Kismarton, Körmöcbánya, *Lippa*, Modor, Nagyrőce, *Szepeshely*, *Turócszentmárton*, **Versec**, *Znióváralfa*, Zsolna

7-es szint

Aszód, Bártfa, *Brád*, Gyergyószentmiklós, *Gyöng*, Gyula, Kisszeben, **Komárom**, *Kunszentmiklós*, *Magyaróvár*, *Nagykálló*, *Nagyszalonta*, *Podolin*, *Privigye*, *Szokolca*, Szászrégen, Szászsebes, Szentgyörgy, Szilágyosmlyó, *Tata*, *Torda*, *Trsztena*, Újpest, *Újverbász*

8-as szint

Abony, Abrudbánya, *Alsólendva*, *Apatin*, *Balatonfüred*, *Bánffyahunyad*, *Barót*, Breznóbánya, *Budafok*, *Csongrád*, Dicsőszentmárton, *Ditró*, Dobsina, *Dunaföldvár*, *Erzsébetfalva*, *Felsővisó*, *Galgóc*, *Gálszécs*, Hajdúszoboszló, Hátszeg, *Hatvan*, *Hosszúfalu*, *Huszt*, *Kapuvár*, *Kiskőrös*, *Kisvárd*, *Korpona*, *Körmend*, *Kunszentmárton*, *Liptószentmiklós*, *Magyar-kanizsa*, *Marcali*, *Mátészalka*, *Mezőberény*, *Mezőkövesd*, *Mohács*, *Monor*, *Mór*, *Nagyatád*, *Nagybiccse*, *Nagymihály*, *Nagyszöllős*, *Nagytapolcsány*, *Óbecse*, *Oravicabánya*, *Oros-háza*, *Orsova*, *Paks*, *Palánka*, *Pásztó*, *Pinkafő*, *Poprád*, *Rákosliget*, *Resicabánya*, *Ruttka*, *Sajógörmör*, *Salgótarján*, *Sarkad*, *Sárvár*, *Siklós*, *Somorja*, *Sümeg*, *Szenice*, *Szentelek*, *Szentendre*, *Szerbnagyszentmiklós*, *Szigetvár*, *Szilágycseh*, *Tapolca*, *Temeskubin* (*Keve-vára*), *Titel*, *Tokaj*, *Topolya*, *Törökbecse*, *Törökszentmiklós*, *Túrkeve*, *Újszentanna*, *Vágúj-hely*, *Verbó*, *Zayugróc*, *Zólyom*, *Zsombolya*.

CSABA SASFI

*The Secondary School Network and Cities in Hungary in 1910:
The Degree of Freedom in the Choice of Education*

The first part of this study summarizes the differentiation of the secondary education system starting from the education reform of 1949 until the turn of the century, explaining the new, modern school types. Then it examines the most common education paths of boys between 10 and 18 based on 1910 enrolment numbers and data about school choices after fourth grade. These paths had three potential goals: 1) getting into higher education by attending a gymnasium, 2) graduating from a modern high school and choosing a career requiring professional training, 3) acquiring a mostly practical education higher than primary school to meet the higher cultural standards of urban life. The second part of the text analyses the local variations of school types of the 1910 secondary education system, and the cases of multiple school type being available in the same area using a database created for this purpose. This analysis revealed a stratification in the old secondary school network where higher levels provided an increasing degree of freedom for parents and students in terms of education goals and school choices. We also discovered that the large, modernized cities had balanced education options, with both traditional and modern school types being available. In many other places, however, the old secondary school type called gymnasium was the only choice, forcing the youth of that city and the surrounding area onto one particular path. The database can be expanded, and can be used for planning coordinated, local analysis.

PAPP VIKTOR

„Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül”

*A budapesti ügyvédi kar szervezetei és belső konfliktusai a dualizmus derekán**

Az ügyvédi hivatás története régóta a társadalomtudósok, illetve a történészek érdeklődésének homlokterében áll. A társadalomtudományos kutatások kezdetben a jogászi (ügyvéd, bíró), illetve az orvosi hivatásokat tekintették a legsikeresebb, tehát a legkorábban profeszszionalizálódott modern foglalkozásoknak.¹ Az angolszász és a kontinentális ügyvédség társadalomtörténetét tekintve nyilvánvaló, hogy ez a leegyszerűsített kép további árnyalásra szorul. Még ha helyt is adunk annak a tételnek, hogy az ügyvédség klasszikus hivatás,² a jogi képviselők intézményes hátterének különbözőségei érdemi kérdéseket vetnek fel a profeszszionalizáció sokáig egységesnek tekintett folyamatával kapcsolatban.

A magyar ügyvédség esetében is több szakmai szervezettel, intézménnyel találkozhatunk. Jelen tanulmányban arra vállalkozom, hogy – kizárólag a fővárosi – szakmai szervezeteket elhelyezzem a dualizmus kori ügyvédség professzionalizációs folyamatában, hogy megállapítást nyerjen, vajon a kamarai rendszer minden tekintetben betöltötte-e a hozzá fűzött reményeket, vagy esetleg a korabeli ügyvédség más szervezeti formában (is) kívánta-e érdekeit képviseltetni. A kamarai választások története arra enged következtetni, hogy a fővárosi ügyvédségen belül több érdekcsoport is formálódott, a belső törésvonalak gyakran a szervezeti kérdések kapcsán mélyültek el.

Szakmai egyesületek és autonóm köztestület

Talán némileg meglepő módon, de a reformkori civil szerveződések és egyesületalapítási mozgalmak idején a magyar ügyvédség nem rendelkezett szakmai szervezettel. A szűkösen fennmaradó források arra mutatnak, hogy az 1830-as évek elején néhány pesti ügyvéd egy jogi szótár összeállítását és kiadását tűzte ki célul, a jogi munka kiadását támogató egyesület

*A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült.

¹ Rüchemeyer, Dietrich: *Comparing Legal Professions: A State-Centered Approach*. In: Abel, Richard L. – Lewis, Philip S. C. (eds.): *Lawyers in Society. Comparative Theories*. Vol. 3. Berkeley – Los Angeles – London, 1989. 312–314.; Burrage, Michael: *Introduction: The Professions in Sociology and History*. In: Burrage, Michael – Torstendahl, Rolf (eds.): *Professions in Theory and History. Rethinking the Study of the Professions*. London – Newbury Park – New Delhi, 1990. 4–7.

² Vö. Abbott, Andrew: *The System of Professions. An Essay on the Division of Expert Labor*. Chicago–London, 1988. 39–42.; Siegrist, Hannes: *The Professions in Nineteenth-Century Europe*. In: Kaelble, Hartmut (ed.): *The European Way. European Societies during the Nineteenth and Twentieth Centuries*. New York, 2004. 68–69.

azonban nem jött létre.³ Az ügyvédek nem mondtak le a szervezeti keretekről, és jól látható módon továbbra is napirenden tartották az intézményesülés kérdését. Ifj. Palugyay Imre, valamint Tóth Lőrinc az 1840-es években publikált kiadványai azonban nem az önkéntes alapú egyesületi életben látták megvalósíthatónak az ügyvédség megszervezését, hanem fegyelmi jogkörrel, öngazgatással bíró kamarák felállítását szorgalmazták.⁴ Kaill Sándor 1848. évi röpiratában egy megyénként szerveződő, „országos ügyvédgyűlés” névre hallgató intézmény tervezetét vetette fel, mely szakmai kontrollt gyakorolt volna az ügyvédek munkája felett.⁵ A reformkorban végül nem jött létre kamararendszer, az mindenesetre jól látható, hogy a hivatás korabeli szószólói már ekkor az egyesületi szintnél magasabb rendű, szélesebb autonómiával, törvényi felhatalmazással bíró szervezeti kultúrát társítottak az ügyvédi foglalkozáshoz.

A forradalom és szabadságharc leverését követően a magyar ügyvédségnek sem volt lehetősége az önszerveződésre, az 1853-ban bevezetett, az osztrák örökös tartományokban a század legeleje óta érvényben lévő szigorú szabályozás nem tette ugyanis lehetővé szakmai egyesületek életre hívását. A felső létszámot és jogi doktorátust előíró osztrák ügyvédi rendtartás Magyarországra való kiterjesztése magával hozta a főtörvényszékenkénti ügyvédi választmányokat, de ezek – már csak a miniszteri kinevezés gyakorlata miatt is – nagyon messze álltak a reformkorban tervként körvonalazott autonóm, független kamaráktól.⁶ 1861-ben ugyan felfüggesztették az osztrák ügyvédi rendtartás magyarországi hatályát, az Országbírói Értekezlet nem intézkedett az ügyvédség szakmai intézményesülésével kapcsolatban.

Fordulópontot lényegében az 1865–1866-os évek hoztak magukkal. Ekkor a fővárosi ügyvédek egy csoportja az igazságszolgáltatás helyzetének javítása céljából gyűlt össze, a tanácskozás azonban nagyon gyorsan a szakmai intézményesülés porondjává vált. Sárkány József ügyvéd (később a pesti királyi törvényszék elnöke) indítványára ugyanis felállítottak egy bizottságot, mely egy leendő egyesület alapszabálytervezetét készítette elő. Az egyesületet 1866-ban jegyezte be a Helytartótanács Budapesti Ügyvéd Egylet néven, igaz, a megnevezést nem következetesen alkalmazták, hiszen többször előfordult a beszámolókból a Pest-Budai Ügyvédi Egylet név is.⁷ Az első, alakuló közgyűlésre végül 1867-ben került sor.

Az egyesület életre hívása nem csak a hatóságok akadékoskodására vezethető vissza. A fővárosi ügyvédi körök egy része ugyanis nem volt meggyőződve arról, hogy az egyesületnek tagjai közé kellene fogadnia nem gyakorló ügyvédek is, tehát lényegében zárt, szigorúan szakmai egylet megalapítását szorgalmazták. A végül megvalósult forma azonban lehetőséget nyitott a belépésre nemcsak praktizáló ügyvédek előtt, hanem azon jogászok számára is, akik bár rendelkeztek ügyvédi oklevéllel, de az igazságszolgáltatás más területén, például bíróként dolgoztak. A fővárosi kar emellett kezdettől fogva a vidéki ügyvédekkel közösen

³ Vértesi Lázár: *Az ügyvédek hivatástörténetének áttekintése a kezdetektől a 20. század elejéig*. Jura. A Janus Pannonius Tudományegyetem Állami- és Jogtudományi Karának tudományos lapja, 9. évf. (2003) 2. sz. 177.

⁴ Ifj. Palugyay Imre: *Ügyvédek. Korszerű tervezet ezeknek ügyében*. Buda, 1841.; Tóth Lőrinc: *Ügyvédi állapotok. Röpirat ügyvédi érdekekben*. Pozsony, 1848.

⁵ Kaill Sándor: *Ügyvédreform törvényjavaslatban előterjesztve*. Pest, 1848.

⁶ Zlinszky János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. In: Farakas Gábor (szerk.): *Fejér Megyei Történeti Évkönyv 8. Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvár, 1974.* 45–46.

⁷ Korsósne Delacasse Krisztina: *„Hogy karunk érdekeinek emelésére az egyesek nemes szándéka és tettereje egyesüljön.” A budapesti ügyvédség testületé szerveződése a 19. században*. DÍKÉ. A Márkus Dezső Összehasonlító Jogtörténeti Kutatócsoport folyóirata, 4. évf. (2020) 1. sz. 116.

kívánt érdekeiért fellépni.⁸ Így fordulhatott elő, hogy az egyesületi megnevezés ellenére (Budapesti vagy Pest-Budai) vidéki tagok is felvételt nyertek a tagság sorai közé, elsősorban számukra hozták létre az alapszabály értelmében a tiszteletbeli tagságot, valamint kültagságot.⁹

Az ügyvédek egyesületalakítási kísérletei és eredményei nem számítanak egyedi esetnek a korszakban. Az 1860-as évek közepén más hivatások is sikerrel léptek az önszerveződés most tárgyalt szintjére. A Középtanodai Tanáregylet, majd az 1867-ben alakult Országos Középiskolai Tanáregylet hasonló módszereket vetett be annak érdekében, hogy ne csak a fővárosi, de az egész ország pedagóguskarának szakmai érdekeit hathatósan képviselni tudja.¹⁰ Ebben az átmeneti időszakban ehhez szükséges volt az ügyvédeknek is megfigyelt machináció a tagság különféle formáival, mint ahogy hangsúlyos volt az egyesületek célkitűzéseinek összehangolása a minisztériumi, kormányzati irányelvekkel. A középiskolai tanárság ennél fogva kezdetben a karitatív tevékenységi körrel indokolta szakmai egyesületének létrehozását, hogy később egyértelműen az érdekvédelmi-szakmai célok kerüljenek kitüntetett helyre az alapszabály megfogalmazásánál.¹¹

Az 1860-as évek közepén jól látható módon létezett egyfajta minta a formálódó hivatások számára arra nézve, hogy miképp lehet a leggyorsabban felépíteni a kormányzat jóváhagyásával az intézményes szakmai kereteket, és miképp valósítható meg a fővárosból kiinduló, de országos jelentőségű szakmai érdekképviselés. A Budapesti Ügyvédi Egylet egyik alapítója, Siegmund Vilmos szerint „az egylet alakítása, mind az ügyvédi karra, mind a közönségre nézve több irányban nevezetes hasznot” hozhatott,¹² a szakmai kíváncsalmak mellett megfigyelhető tehát a társadalom igényeinek szem előtt tartása, a társadalomra való hivatkozás ugyanakkor jelenthette a szakmai törekvések legitimálását is.

Az egyesület választmányai és szakosztályai révén hatékonyan kapcsolódott be az 1860-as évek végén keresztülvitt igazságügyi reformok előkészítésébe és véleményezésébe, legnagyobb érdeme pedig egyértelműen az ügyvédi rendtartás megszületéséhez kapcsolódik. A magyar ügyvédség 1874. évi reformját többéves előkészítő, egyeztető munka előzte meg. A Budapesti Ügyvéd Egylet egy bizottságot bízott meg 1868-ban a rendtartás tervezetének kidolgozásával, a Siegmund Vilmos vezette bizottság javaslatát pedig – több hónapos vita után – az egyesület közgyűlése is elfogadta.¹³ Attól függetlenül, hogy az igazságügyi minisztérium is készült önálló tervvel, a szakmai egyesület által írásba foglalt tervet képezte az 1874. évi XXXIV. törvénycikk gerincét.

Abban, hogy a magyar ügyvédség 1874-ben korszerű rendtartást nyert el, nem csak az ügyvédek egységes fellépése, az általuk kidolgozott és benyújtott tervet játszott fontos szerepet. A kormányzat, jelesen az államtitkári posztot betöltő Csemegi Károly részéről is támogatást élvezett az ügyvédi hivatás reformja. Csemegi szerint az igazságügyi rendszer csak

⁸ 1867-ben Horváth Károly ügyvéd, országgyűlési képviselő, az Egylet egyik alapító tagja felhívást intézett minden okleveles ügyvédhez az országban, hogy lépjenek be az alakuló Budapesti Ügyvédi Egyletbe. Teller Miksa: *Az ügyvédi kar helyzete a múlt század közepén*. In: Jogi dolgozatok. A Jogtudományi Közlöny ötven éves fennállásának emlékére, 1865–1915. Budapest, 1916. 735.

⁹ *A budapesti ügyvédi egyletnek a m. kir. minisztérium által jóváhagyott alapszabályai*. Jogtudományi Közlöny, 2. évf. 33. sz. 1867. augusztus 18. 185–188.

¹⁰ Keller Márkus: „...mentől előbb s mentől nagyobb súlylyal bírjunk mi magunk”. *A Középtanodai Tanáregylet megalakulása és első évei*. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon*. Budapest, 2006. 643–645.

¹¹ Keller Márkus: *Tanárok, egyesületek, államok. A középiskolai tanárok professzionalizációjának kezdete porosz–magyar összehasonlításban*. Korall, 8. évf. (2007) 28–29. sz. 72–73.

¹² Siegmund Vilmos (szerk.): *A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1869. és 1870. évre*. Pest, 1871. VI.

¹³ Korsós né Delacasse: *A budapesti ügyvédség testületé szerveződése a 19. században*, 120.

akkor működhetett egészségesen, ha minden eleme, így az ügyvédség is szervezett és egészséges alapokon nyugodott.¹⁴ Az országgyűlés tagjai ráadásul egy modern szabályozástól várták, hogy a közvélemény szemében jelentős tekintélyvesztésen keresztülment ügyvédi foglalkozás újra elnyerje megfelelő helyét az igazságügy porondján.¹⁵ A kérdés tehát nem az volt az 1870-es évek elején, hogy az ügyvédség kapjon-e rendtartást, és hogy megérdemli-e az autonóm köztestületi formát, hanem az, hogy milyen tartalommal töltsék meg a szabályozást, mekkora hatáskört engedjenek a felállítandó kamarai testületeknek.¹⁶

Témánk szempontjából az 1874. évi reform legfontosabb részét a szakmai kamarák életre hívása jelentette. Az ügyvédek autonóm köztestületekbe tömörülhettek, a reformkorban megfogalmazott szakmai célkitűzések révbe értek. A kormányzati és az állami szemléletmódnak köszönhetően a kamarai rendszer biztosította a szakma belső szabályozását, sőt azáltal, hogy kötelezővé tették a praktizálni vágyóknak a kamarába való felvételt, hatáskört nyújtott a belépés feletti kontroll gyakorlására is.¹⁷ A rendtartás értelmében az válhatott gyakorló ügyvéddé, aki magyar állampolgárként sikeresen letette az ügyvédi vizsgát, és felvételt nyert a lakóhelyének megfelelő helyi ügyvédi kamara tagjainak sorába. A testületi szintű autonómia azt eredményezte, hogy az állam és képviselői elvesztették a teljes körű befolyást az ügyvédi tevékenységet folytatni kívánók felett, ám a fellebbezésekről való döntés jogkörét az állam továbbra is magának tartotta fenn.¹⁸ Az ügyvédi érdekképviselések, melyekből huszonnyolcat állítottak fel, regionális hatáskörrel rendelkeztek, átfogó ernyőszervezetet vagy országos központot nem hívott életre a rendelkezés.¹⁹ A rendtartás értelmében a kamarák legfontosabb szerepe az ügyvédi kar becsületének, tekintélyének megóvása volt az oda nem illő elemek fegyelmi regulálásával, esetleg eltávolításával. A testületek a fegyelmi hatáskör és a karba való felvétel mellett ellátták az ügyvédek érdekvédelmét, ellenőrizték köteleességteljesítéseiket, véleménynyilvánítással és javaslattevással pedig elősegítették az igazságügyi reformok kidolgozását, keresztülvitelét. Önálló költségvetéssel rendelkeztek, mely a tagok által befizetett tagdíjakból tevődött össze, míg belső szervezetüket a saját maguk által alkotott kamarai ügyrend szabályozta. A legmeghatározóbb fórumnak a kamarai közgyűlést tekintették, itt alkották meg a működési szabályzatot, választották meg a köztestületet vezető

¹⁴ Korsósne Delacasse Krisztina: *Az ügyvédi kamarák létrehozásának okai és körülményei*. In: Mezey Barna – Révész T. Mihály (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Máthé Gábor 65. születésnapjára*. Budapest, 2006. (Libri Amicorum 25.) 324.

¹⁵ Az ügyvédek korabeli megítélésére lásd: Teller: *Az ügyvédi kar helyzete a múlt század közepén*, 731–740.

¹⁶ Korsósne Delacasse: *Az ügyvédi kamarák létrehozásának okai és körülményei*, 329–333. Az ügyvédi kamarák fegyelmi hatáskörére legújabbán lásd: Papp Viktor: *Panaszkultúra és önrendelkezési törekvések. A magyar ügyvédség autonómiájának dualizmus kori lehetőségei és korlátai*. Replika, 22. évf. (2021) 119–120. sz. 67–84.

¹⁷ Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Budapest, 2001. 40–41.

¹⁸ Králik Lajos: *A magyar ügyvédség. Az ügyvédi kar. 2. kötet*. Budapest, 1903. 265.; Kovács M.: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*, 42.; Korsósne Delacasse Krisztina: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2012. (Institutiones Juris, Dialóg Campus Szakkönyvek) 147. A hivatások autonómiáért folytatott küzdelmeire legújabbán lásd: Keller Márkus: *Saját törvényeik szerint? A középiskolai tanárok szakmai autonómiája a 19. század végén*. Replika, 22. évf. (2021) 119–120. sz. 85–98.; Magos Gergely: *„Fehér köpeny” és „guruló gyógyszerész”. A magyar gyógyszerészet szovjetizálása*. Replika, 22. évf. (2021) 119–120. sz. 99–118.

¹⁹ A rendtartási törvény végrehajtására lásd a 35 365/1874. sz. és a 31 632/1875. sz. igazságügyi minisztériumi rendeletet.

tisztviselőket és a kamarai választmányt, megvizsgálták és elfogadták az éves működési beszámolókat, jelentéseket.²⁰

A kamarák felállításával a Budapesti Ügyvéd Egylet – egyes kortársak szerint legalábbis – betöltötte eredendő célját, így 1875-ben megszüntette működését, vagyonát (könyvtár, bútorzat, segélyalap) pedig a budapesti kamarára hagyományozta. Az ügyvédi kamarák nem csak abban különböztek a szakmai egyesületektől, hogy kötelező tagsággal rendelkeztek. A két szakmai intézmény között minőségbeli különbség állt fenn, hiszen a kamarák működését nem egy alapszabály, hanem törvény garantálta, ez a törvény pedig a jogok mellett kötelességeket is rótt az ügyvédekre.

A kamarák közül mind létszám, mind szakmai befolyás tekintetében kiemelkedett a budapesti köztestület. A Budapesti Ügyvéd Egylet anyagi bázisán megszerveződött kamara történetét tekintve jól kirajzolódik, hogy országos egyesület és ernyőszervezet hiányában a fővárosiak kívántak az egész ügyvédség élére állni, az egész kar érdekeit a kormányzat és a szélesebb publikum irányába közvetíteni. A fővárosi kamara érdekképviselési és közösségépítő tevékenysége mindazonáltal nem volt mentes a kritikáktól. Mivel 1881-ben, tehát alig fél évtizeddel az Egylet megszűnése után megalapították a Budapesti Ügyvédi Kört, joggal merül fel a kérdés, hogy miért követelték a karon belül egyes hangok egyre intenzívebben a kamara vezetőségének leváltását, a kamara érdekképviselési tevékenységének reformját. A következőkben a budapesti ügyvédség belső törésvonalainak eredetét kívánom feltárni annak érdekében, hogy rávilágítsunk a fővárosi karon belül kialakuló intézményesülési modellek sikereire és kudarcaira.

Személyi torzsalkodások és elvi törésvonalak a kamarai választási küzdelmekben

Az első kamarai választásra értelemszerűen 1875-ben, a kamarák felállításának évében került sor. A rendtartás értelmében a közgyűlésnek háromévente elnököt, elnökhelyettest, titkárt, ügyészt és pénztárnokot kellett választania, a tisztviselők mellett pedig egy tizenkét fős választmányt is megválasztottak, hat választmányi póttaggal kiegészítve.²¹ A választásokat a szavazás előtt harminc nappal a kamara elnökének kellett kitűznie, a tisztviselőket és a választmányt az illető kamara összes tagjai „viszonylagos szótöbbséggel”, tehát relatív többséggel választották meg, az érvényességhez a tagság legalább felének voksolnia kellett. Az ismétlődő szavazásnál már nem volt érvényességi küszöb, a relatív szavazattöbbség mindenképp győzedelmeskedett. Szavazategyenlőségénél egyébként az „elnök által huzott sors” döntött.²²

A kamarai választás – bár ez szó szerint nem szerepelt a rendtartásban – titkos voksolást jelentett, a kamara székhelyén, esetükben Budapesten lakó tagok kizárólag személyesen adhatták le szavazataikat. A budapesti kamarához tartozó, de vidéken, az esztergomi, kalocsai és pestvidéki törvényszékek területén élő és praktizáló kamaratagok számára biztosítva volt a levél útján való szavazás is. A borítékba zárt és lepecsételt levélszavazatok azonban több esetben felborzolták a választások miatt amúgy is felfokozott állapotban levő budapesti ügyvédek kedélyét. Számtalanszor előfordult ugyanis, hogy a vidéki tagok szavazataikat nem a

²⁰ Strausz Péter – Zachar Péter Krisztián: *Gazdasági és szakmai kamarák Magyarországon és az Európai Unióban*. Budapest, 2008. 46–47.; Korsósné Delacasse: *Az ügyvédi kamarák megszületése Magyarországon*, 115–119.

²¹ Vö. 1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartás tárgyában, 22. §.

²² Vö. 1874. évi XXXIV. törvénycikk az ügyvédi rendtartás tárgyában, 23. §.

posta, hanem egy kollégájuk útján juttatták el a szavazatszámálálókhoz, bizonyos körök tehát feltételezték, hogy ezekkel a szavazatokkal visszaéltek.

Azt már az első, 1875. évi kamarai választás előrevetítette, hogy a fővárosi karon belül több érdekcsoport jelenléte kimutatható. Ez természetesen egyszerre következett a jelentős létszámból (az alakuló kamarai közgyűlésen négyszázharmincan vettek részt), valamint az 1860-as évekbeli egyesületalapítási viták hagyományából (zárt, illetve nyitottabb egyesületet támogatók köre). Tíz évvel a Budapesti Ügyvéd Egylet megalapítását követően újra felmerült a fővárosi és a vidéki tagok eltérő helyzete, bizonyos ügyvédi csoportosulások még mindig napirenden tartották a kérdést, hogy a kamarai tisztséget betöltők között mekkora arányt képviseljenek a vidéki és a fővárosi kamaratagok. A jelenleg ismert források nem nyújtanak tájékoztatást arról, hogy kik voltak az 1870-es évek közepén a szembenálló felek, és mi képezte a nézetkülönbségeket az előbb említett főváros-vidék kérdésen túl. A kortárs beszámolók szerint a választás előkészítésére egy ún. „ajánló hetes bizottságot” állítottak fel, mely egy névsort állított össze a kamarai posztokra jelentkező és ajánlott személyekből. A lista végeredményben a fővárosi kar közóháját volt hivatott kifejezni a személyi kérdésekben.²³ Az első ciklus tisztviselőit és a Budapesti Ügyvéd Egylet legutolsó ismert (1872. évi) tagságát összehasonlítva az is szembeötlő, hogy többségében olyan ügyvédek kerültek befolyásos pozíciókba, akik korábban már vállaltak valamilyen vezető szerepet az ügyvédség élén.²⁴ Ez tehát alátámasztja azt, hogy az Egylet és a fővárosi kamara között a vezető tisztviselők tekintetében (is) kontinuitás állt fenn.

Az érzékelhető belső törésvonalak eredményeképp azonban az 1870-es években még nem alakultak kamarán belüli „pártok”. Néhány sajtótudósítás szerint ugyan voltak nézeteltérések, de „jelentékenyebb elvi eltérés” nem állt fenn a csoportok között. Ennek is volt köszönhető, hogy Siegmund Vilmos, aki korábban a Budapesti Ügyvéd Egylet alapítójaként, később titkáráként működött, továbbra is fontos szerepet töltött be kamarai titkárként a fővárosi karon belül.²⁵ Ezekben az időkben a kamaratagok mintha még nem tulajdonítottak volna jelentőséget annak, hogy kik töltik be a tisztségeket, s hogy a személyi kérdések összefüggésben állhatnak a kormányzattal szembeni érdekérvényesítés hatékonyságával. Hangos követelések egyébként sem állhatták meg a helyüket az ügyvédségen belül, hiszen a kamararendszer bevezetésére alig pár évvel korábban került csak sor. A kamarai választásokon az érdeklődés kezdetben el is maradt a kívánttól. 1878-ban például meg kellett ismételni a választást, mert a tagok kevesebb mint fele járult csak az urnákhoz.²⁶

Ez az eredménytelen szavazás felszínre hozta azokat a nézetkülönbségeket, melyek az egész korszakban rányomták bélyegüket a kamarai közéletre. A *Magyar Jogász* ismeretlen szerzőtől származó vezércikke nemcsak általában az igazságügyi kormányzatot támadta, de hevesen kikelt az éppen regnáló kamarai vezetőség ellen is. A szerző értelmezése szerint a kormányzattal szembeni hatástalan érdekképviselet következtében tüntettek a kamaratagok

²³ Siegmund Vilmos: *A budapesti ügyvédi kamara alakulása*. Magyar Themis, 5. évf. 7. sz. 1875. február 18. 1.

²⁴ Vö. Siegmund Vilmos (szerk.): *A Budapesti ügyvéd-egylet évkönyve 1872. évre*. Budapest, 1873.; *A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora*. Budapest, 1875.

²⁵ *A budapesti ügyvédi kamara*. Jogtudományi Közlöny, 12. évf. 13. sz. 1878. március 29. 111–112.

²⁶ A jogi sajtó hasábjain Sík Sándor adott hangot elégedetlenségének. Véleménye szerint az alacsony választási részvétel miatt a kamara csak gyenge felhatalmazást kaphat, s így a mindenkori kormányzatokkal szemben sem képes az érdekérvényesítésre. Sík Sándor: *A budapesti ügyvédi kamara közgyűlése*. Jogtudományi Közlöny, 16. évf. 14. sz. 1881. április 1. 121.

a választástól való távolmaradással.²⁷ Az ismeretlen ügyvéd egy következő cikkében már egyenesen a kamarák létjogosultságát kérdőjelezte meg, és a kamarai rendszer felszámolása mellett érvelt. Iránymutatást is adott, nevezetesen a vezetőségből kiábrándult ügyvédek arra bízta, ne vegyenek részt a kamara működésében, ne menjenek el szavazni a következő közgyűlésre.²⁸ A karon belüli hangulatkeltés mindazonáltal nem érte el elsődleges célját, hiszen az ötfős tisztviselőgárdában mindössze egyetlen személy cserélődött le a megismételt választás alkalmával.

Jól megfigyelhető, hogy az 1880-as évektől egyre gyakrabban jelentek meg olyan sajtócikkek, melyek az éppen regnáló kamarai vezetőséget kritizálták. Az elégedetlenkedők nemcsak írásaikkal kívánták felhívni a figyelmet a nézetkülönbségekre, hanem személyes akciókat is indítottak. Sztelho Kornél cikke arról tudósított, hogy a kamarán belül alakult egy úgynevezett Reformpárt, melynek célja a személyi változások előmozdítása, ezáltal a hatékonyabb érdekképviselet a kormányzat és a bíróságok felé.²⁹ Sztelho szerint a kamara vezetősége egyetlen személy, az 1875 óta titkári posztot betöltő Siegmund Vilmos köré csoportosult.³⁰ Sztelho azonban nemcsak a nagy befolyással bíró Siegmundot akarta leváltatni, de az önkormányzati eszme jegyében a tizenkét fős választmányt is bővíteni kívánta ötven, esetleg száz főre. Nem ismert, hogy milyen hatást váltott ki Sztelho cikke ügyvédi körökben, mindazonáltal az 1884. évi közgyűlésen immár ő is a korábban bírált vezetőséghez tartozott: beválasztották a választmányi pótagok közé. Sztelho véleménynyilvánítása és pótaggá választása akár össze is függhetett, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a kamara vezetőségét bíráló cikkét sok kritikus olvasta, és az több támogatót is szerzett neki. Az előbb idézett vélemény tehát egyszerre világít rá arra, hogy miképp lehetett az elégedetlenkedők élére állni, még ha nem is ez volt a szerző kimondott célja, és hogy bizonyos személyek, illetve pozíciók döntő befolyással voltak a kamarán belüli viszonyokra.

A kritikus hangok tehát az 1880-as évek derekától a Reformpárt mögé sorakoztak fel. Céljuk lényegében nem volt más, mint az általuk összeállított lista segítségével minél több pozícióban személyi változást elérni. A hivatalban lévő tisztviselőkre és választmányi tagokra úgy tekintettek, mint akik nem tudták kellőképp ellátni közösségi feladataikat, nem tudták hathatósan képviselni az ügyvédség érdekeit a kormány és a bíróságok felé. Ezt pedig azért tartották különösen fontosnak, mert a kamarai intézményrendszeren kívül véleményük szerint nem volt más eszköz arra, hogy megőrizték a hivatás tekintélyét, presztízsét. A személyi változtatások követelése mögött az az ügyvédek által égetőnek titulált probléma állt, miszerint az ügyvédség „túlszaporodik”. Különösen Budapesten, ahol a növekvő létszám következtében egyre fogy az ügyvédi tevékenységi kör.

A dualizmus kori jogi szaksajtóra és publicisztikára tekintve jól meghatározható ez a kérdéskör, mely legtöbbször, legnagyobb mértékben foglalkoztatta a kortárs ügyvédek:

²⁷ *A kudarcz.* Magyar Jogász, 6. évf. 71. sz. 1881. március 29. 1.; *Elég a szemfényvesztésből!* Magyar Jogász, 6. évf. 76. sz. 1881. április 3. 1.

²⁸ *Karunk föladata.* Magyar Jogász, 6. évf. 79. sz. 1881. április 7. 1.

²⁹ Sztelho Kornél: *Az ügyvédi kamarai választásokhoz.* Jogtudományi Közlöny, 19. évf. 11. sz. 1884. március 14. 81–82.

³⁰ Siegmund jogáskörökben való befolyását jól reprezentálja életútja. Siegmund Vilmos 1837-ben született Budán, 1864-ben szerezte meg ügyvédi oklevelét, egy évvel korábban doktorált. Az 1860-as években titkára volt a Budapesti Ügyvéd Egyletnek, 1875 és 1891 között a fővárosi kamarának, valamint az alapítástól, 1870-től egészen a századfordulóig a Magyar Jogászegyletnek. 1871-ben alapította a *Magyar Themis* nevű jogi hetilapot, melyet hat éven keresztül szerkesztett, 1882-től a Pesti Hazai Első Takarékpénztár jogügyi osztályát vezette. *A Budapesti Ügyvédi Kamara Jubileuma.* Ország-Világ, 21. évf. 13. sz. 1900. március 25. 253.

Szükséges-e korlátozni az ügyvédek létszámát a hivatást gyakorlók magas jövedelmének és magas presztízsének biztosítása érdekében? Míg a fővárosi és vidéki ügyvédek nagy része kiállt a korlátozásoktól mentes verseny mellett, addig egyre többen és többször hallatták hangjukat olyanok, akik a professzió belül zajló tendenciákat negatívnak és visszafordíthatatlannak tartották, emiatt pedig azonnali beavatkozást sürgettek a „zárt szám” jelszavával.

A praktizálók létszámának korlátozása, a *numerus clausus* intézménye nem volt ismeretlen a magyar ügyvédek előtt, hiszen a neoabszolutista kormányzat az osztrák birodalomfél után (1802) azt Magyarországon is bevezette (1853), és csak 1861-ban oldotta fel a központi kinevezési rendszert. Talán a maradandó és nagyon is autokratikus emlékek miatt nem látta szükségesnek az ügyvédek többsége a zárt szám újbóli bevezetését, ugyanakkor az ügyvédi kar túlnépesedését valós problémának tekintették.

A Reformpárt hívei úgy gondolták, egy más szellemiségű, radikálisabb kamarai vezetés nagyobb sikerrel érhetné el a kormányzat szimpátiáját annak érdekében, hogy mielőbb változtatást eszközöljenek az ügyvédi rendtartáson. Közülük nem mindenki támogatta feltétlenül a *numerus clausus*-t, de valamilyen látványos beavatkozást mindenképp sürgettek a döntéshozók részéről. Ilyen megoldás lehetett az ügyvédi vizsga szigorítása, a joggyakorlati idő megemlése, az ügyvédség tevékenységi kör szerinti szétbontása (bifurkáció). Nem meglepő módon az azonnali, gyakran radikális reformokat hangoztatók a Reformpárt körül csoportosultak, 1899-ben a választmányt bírálók táborát erősítette a sajtóban rendkívül aktív Kenedi Géza, Admeto Géza, Györffy Gyula és Baracs Marcell is.³¹

A budapesti kamarán belül tehát markáns elvi ellentétek álltak fenn, bár számos problémát felismertek, a bevezethető módszereket és a módszerek sikerességét illetően egyáltalán nem uralkodott egyetértés ügyvédi körökben. Az elsőre pusztán személyes torzszalkodásnak tűnő belső ellentétek a dualizmus derekára elvi kérdésekké eszkalálódtak. Már nemcsak néhány tekintélyes ügyvédet szerettek volna leváltani bizonyos körök, gondoljunk például Siegmund Vilmos befolyásának állandó emlegetésére, hanem immár az egész kamarai vezetőség munkáját és tekintélyét mérlegre tették, „klikkek” és pártok jelenlétéről cikkeztek.³²

Miközben a Reformpárt hangadói egyre súlyosabb és sokrétűbb kritikát gyakoroltak a kamarai vezetőség irányába, a budapesti ügyvédség jelentős része úgy gondolta, a kamara intézménye nem kínálhat megoldást minden szakmai problémára, ezért új lehetőségeket kerestek. 1881-ben megalapították a Budapesti Ügyvédi Kör nevű egyesületet. A Kör első elnöke Burián Sándor, alelnöke Unger Alajos lett. A tisztviselőkarból és választmányból álló Kör vezetése jelentős átfedést mutatott a kamara akkori vezetőségével, a kontinuitást biztosította Györy Elek, Hodossy Imre, Szedenics János, Friedmann Bernát és Köves György személye is. Személyi oldalról közelítve tehát nem tartható az az álláspont, hogy a Kör a kamara vezetősége ellenében alakult volna. De mi célt szolgált akkor a köztestület mellett egy egyesület felállítása? Unger Alajos szerint az egyesület megalapítására azért volt szükség, mert csakis az állandó összejövetelük révén segíthető elő a karon belüli szolidaritás kiépítése, másrészről úgy tartotta, az egyesület hatékonyabban képes fellépni az ügyvédi becsület védel-

³¹ *Ügyvédek mozgalma*. Ügyvédek Lapja, 15. évf. 8. sz. 1899. február 25. 7.; *Ügyvédi mozgalmak*. A Jog, 14. évf. 9. sz. 1899. február 26. 75–76.

³² A legradikálisabb véleményekre lásd például: Ternovszky Béla: *Hol kezdjük az ügyvédség reformját?* A Jog, 1. évf. 44. sz. 1886. október 31. 349–352.; Avarfy Ferenc: *Az ügyvédi kérdés megoldásához*. A Jog, 14. évf. 17. sz. 1899. április 23. 134.; Révai Lajos: *Korteszvilág*. A Jog, 17. évf. 8. sz. 1902. február 23. 57–58.

mében.³³ A szolidaritás fokozását elősegíthette a személyes találkozók, estélyek szervezése, a közös könyvtárhasználat, kötetlen szakmai eszmecsere. Mindezekre a Kör jelentős hangsúlyt fektetett a korszakban. Az azonban feltűnő Unger érvelésében, hogy miképp várták el egy önkéntes tagságon alapuló egyesülettől, hogy fellépjen az ügyvédi becsület védelmében. Mindez vélhetően nem a fegyelmi bíráskodás kérdésével állt összefüggésben, hanem sokkal inkább az ügyvédi kar egységes és közös fellépését irányozta elő olyan esetekre, amikor sérülni látták a kar tekintélyét, akár a kormányzat, akár a bíróságok, akár a sajtó részéről.

Az új intézményhez fűzött remények egyesek szerint meglehetősen gyorsan szertefoszlottak. Vécsei Ignác budapesti ügyvéd az egyesület választmányát szólította meg, és egy javaslattal állt elő. E szerint a Kör helyiségében vezethetnének egy „betűsoros nyilvánkönyvet”, melybe a fővárosi ügyvédek vidéki teendőiket írhatnák bele. Ezáltal nem lenne szükséges a vidéki, ismeretlen (!) kamaratagokra bízni a perköltségek behajtását, helyettük egy „központi megbízott” intézné el a nyilvántartókönyvbe bejegyzett, egy adott vidékre, régióba eső ügyeket. Vécsei javaslata akár még támogatásra is találhatott volna a Kör vezetőségének részéről, bár arra nem adott választ, kik és hogyan szervezték volna meg ezeket a bizonyos vidéki „körutakat”. Az észrevétel ugyanakkor erőteljes kritikát is magában rejtett. Vécsei szerint ugyanis az egyesület nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, „tény, hogy itt [ti. a Körben] a tagok vajmi ritkán érintkeznek egymással; de nincs is, a mi vonzerővel bírna”.³⁴

Vécsei álláspontja azonban csak egy szeletét képezte a korabeli kritikáknak. Sokkal inkább visszásnak tartották azt a kiválasztási mechanizmust, mely a kamarai választásokra készülő lista összeállításakor érvényesült. Az általában márciusra eső kamarai választások előtt az Ügyvédi Kör értekezletet tartott. Nem volt ez másképp 1887-ben sem. A Baintner Imre elnökle alatt összegyűlt egyesületi tagság kandidáló bizottságot küldött ki azzal a céllal, hogy állítson össze a választásokra egy névsort.³⁵ A későbbi választások történetéről tájékozódva tudható, hogy azután a névsorról a Kör közgyűlése titkos szavazással határozott. Mire március végén összegyűltek a budapesti kamaratagok a választásra, rendelkezésre állt egy a Kör által összeállított és elfogadott „hivatalos lista”.³⁶ Az ügyvédségen belül tehát egyértelműen létezett egyfajta előzetes szűrés, a vezetőségbe általában olyan szereplők kerülhettek és kerültek be, akiket a Kör támogatott. Ez a fajta kiválasztási mechanizmus már a kortársak előtt is ismertnek számított, hiszen a kamara alapításakor szintén ehhez a módszerhez fordultak a budapesti ügyvédek.

A Reformpárthoz kötődő hangok egyértelműen elutasították a Kör fentebb írt gyakorlatát. Báró Purcell Andor vitáiratában egyenesen a kamara és a Kör közötti összefonódást jelölte meg minden probléma okaként. Purcell szerint az egyesület alig 100 fős tagsága általában 10–12 főt szokott kijelölni a kandidáló bizottságba, lényegében ők voltak azok, akik a névsor összeállításával – az egyesület „gazdája”³⁷ mellett – iránymutatást adtak, a Kör

³³ *A budapesti ügyvédi kör megtartá alakuló közgyűlését.* Jogtudományi Közlöny, 16. évf. 42. sz. 1881. október 14. 356.

³⁴ Vécsei Ignác: *Nyílt levél a budapesti ügyvédi kör t. választmányához.* A Jog, 2. évf. 45. sz. 1887. november 6. 372–373.

³⁵ *A budapesti ügyvédi kamarai választások érdekében.* A Jog, 2. évf. 12. sz. 1887. március 20. 105.

³⁶ Konkoly Thege József: *A budapesti ügyvédi kamara és a budapesti ügyvédi kör.* A Jog, 5. évf. 14. sz. 1890. április 6. 137–138.

³⁷ A Budapesti Ügyvédi Kör élére az elnök, alelnök, titkár, pénztárnok mellett egy „gazdát” is megválasztottak. A gazda pozíció ötvözte az elnöki és a titkári feladatköröket, befolyása – a korabeli beszélők szerint – még az elnökét is felülmúlta.

választmánya és tagsága pedig „solidáris pártolói e megállapodásnak”.³⁸ Az összefüggéseket leleplezni kívánó cikkekre az egyesület gazdája, Konkoly Thege József reagált. Válaszában ugyan elismerte a Kör meghatározó szerepét a kamarai választásokban, kiemelte, hogy az ott elfogadott „hivatalos lista” csak ajánlás, a kamarai választásokon minden tag szabadon dönthet és szabadon indulhat is a pozíciókért.³⁹ Az előzetes lista és a végül megválasztottak közötti átfedést pedig azzal magyarázta, hogy „az igen természetes, hisz az már egy próbaszavazás eredménye”.⁴⁰ Konkoly Thege értelmezésében az egyesület közgyűlése által kinyilvánított vélemény egyben a kamarai testület álláspontjaként is tekinthető, végeredményben a hangsúly nála az egyesület és a kamara teljes érdeazonosságán volt.

A Kör listája mellett – mely a mindenkori kamarai vezetőséget tartotta volna meg pozíciójában – összeállították tehát a Reformpárt névsorát is. A személyi változást sürgetők értekezleteket tartottak, röpiratokat nyomtattak, és bár megnevezésükben a „párt” jelölést alkalmazták, nem képeztek klasszikus, politikai értelemben vett csoportosulást. Tevékenységük a választások idejére korlátozódott, és mint említettem, lényegében egyetlen program-pontjuk volt: személyében megújítani a vezetést. Ehhez képest több kérdést is felvet az általuk jelölt személyek névsora.

Egy-egy listán 23 fő (5 tisztségviselő, 12 választmányi tag, 6 választmányi póttag) szerepelt. A Reformpárt és a Kör⁴¹ 1890. évi névsorát egymás mellé állítva gyorsan kiderül, hogy 9 személyt mindkét csoportosulás listáján feltüntettek (vö. a 4. táblázattal). Bár a Reformpárt retorikájában teljes megújulást követelt, ugyanúgy elnöknek, illetve ügyésznek javasolta Hodossy Imrét és Liedemann Károlyt, mint a Kör közgyűlése. Nem meglepő tehát, hogy ez a két jelölt kapta a legtöbb szavazatot, az összesen 618-ból mindketten 604-et.⁴² Az 1890-es kamarai tisztújítás végül nem hozott olyan személyi átalakulást, melyet a sajtóban felszólaló kamaratagok kívántak volna. A Reformpárt listájáról mindössze három olyan személy került be a választmányba, aki nem szerepelt a Kör ajánlásában, igaz, a titkári és az elnökhelyettesi pozíciókért szoros volt a küzdelem. A kortársi beszámolók azonban nem is a reformokat sürgetők vereségéről, mint inkább egy személy, jelesül Mezei Mór esetéről cikkeztek. Mezei, aki kormánypárti országgyűlési képviselőként nagy befolyással bírt nemcsak a kamarában, de a politikai életben is, választmányi tag volt 1878-tól fogva, a Kör is ebben a pozícióban szerette volna őt újra látni.⁴³ A Reformpárt ugyanakkor elnökhelyettesnek kandidálta, ez pedig nem

³⁸ báró Purczell Andor: *A budapesti ügyvédi kamara*. A Jog, 5. évf. 13. sz. 1890. március 30. 127–128.

³⁹ Konkoly Thege József: *A budapesti ügyvédi kamara és a budapesti ügyvédi kör*. A Jog, 5. évf. 14. sz. 1890. április 6. 137–138.

⁴⁰ Nem biztos, hogy Konkoly Thege érvei meggyőzően hatottak kritikus körökben, a két szervezet közötti átfedés ugyanis szembetűnőnek volt mondható. Az egyesület, illetve a kamara tisztségviselőinek és választmányi tagjainak névsorát összehasonlítva megállapítható, hogy a kamarai vezetőség fele általában megjelent a Kör élén is vagy éppen fordítva. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy jórészt a Kör választmányi tagjai közül kerültek ki a kamara tisztségviselői, így például az elnök Hodossy Imre, az elnökhelyettes Szedenicics János és az ügyész Győry Elek.

⁴¹ A Kör által jelölteket gyakran „Körpárt” néven is emlegették, ugyanígy elterjedt volt „konzervatív” megjelölésük is a sajtóban. Ezzel nem pártpolitikai vagy ideológiai beállítottságukra utaltak, hanem a rendtartás radikális, létszámkorlátozást előíró reformjához való viszonyukat jelezték.

⁴² *A budapesti ügyvédi kamarai választások eredménye*. A Jog, 5. évf. 19. sz. 1890. május 11. 19. 182.

⁴³ Mezei Mór fontos alakja volt a dualizmus kori ügyvédség történetének. 1836-ban született Sátorajújhelyen, Zemplén megyében. A pesti jogi fakultás elvégzését követően az 1860-as évek elején részt vett az Országos Izraelita Magyar Egyesület megalapításában, ennek elnöke is volt a későbbiekben. Szerkesztette a *Magyar Izraelita* című folyóiratot, az 1868-as zsidó kongresszus neológ pártjának vezéréként számtalanszor felszólalt a zsidóság emancipációja mellett. 1893-ban, illetve 1896-ban a Budapest-Lipótváros kerület országgyűlési képviselője, a gazdasági pozícióhalmozó ügyvédek

látott zavart eredményezett a kamaratagok körében. Nagyjából félszáz budapesti ügyvéd a mindkét listán, de eltérő pozícióban szereplő Mezei Mórra mint elnökhelyettesre, de egyúttal mint válaszmányi tagra is szavazott, a szavazatszedő bizottság azonban ezeket a szavazólappokat érvénytelenítette.⁴⁴ Az újra megválasztott helyettes, Szedenics János 318 szavazatot kapott, tehát az érvénytelen szavazatokkal Mezei egyértelműen elhódította volna ezt a pozíciót. Mezei azonban nemcsak erről, de válaszmányi tagságáról is kénytelen volt lemondani, mivel az érvénytelen szavazatok miatt erre sem kapott elégséges felhatalmazást. A kialakult helyzet magán a szavazatszedő bizottságon belül is törést eredményezett, döntés végül csak az elnök, Hodossy Imre szavazata nyomán született.⁴⁵ Mezei Mór 1890-ben így kikerült a kamara vezetőségéből, a választáson lezajlott események, a kamaratagok tájékoztatatlansága és figyelmetlensége, a kamaraelnök Mezei elleni állásfoglalása oda vezetett, hogy az ügyvéd soha többet nem vállalt szerepet a budapesti ügyvédi kamarában.

Mit jelent mindez? A budapesti ügyvédségen belül valóban létezett egy vagy több elvi törésvonal, a zárt szám és a túlnépesedés problémája valóban foglalkoztatta a kortársakat, ám a választások idején nem ezek a szempontok érvényesültek. Az elvi, ideológiai álláspontok jobbra csak a sajtó hasábjain léteztek, a voksolásnál már más szempontok döntöttek. A Reformpárt és a „konzervatívok” küzdelme sokkal inkább jelentett egyfajta hatalmi helyezkedést, pozíciószerezést a köztisztületen belül. Ezek a küzdelmek gyakorta személyes torzsalakodásokba fulladtak, néha pedig éppen olyan szereplők vereségéhez vezettek, akiket mindkét tábor feltétlenül támogatott.

A hatalmi játszmák fontos részét képezték a fővárosi ügyvédség közéletének, az oly sokszor és oly hangosan reformot követelők – nem meglepő módon – hasonló eszközökhöz folyamodtak, mint az éppen általuk kritizáltak. Az 1890-es évek derekán a Reformpárt egyik befolyásos alakja, Pollák Illés és társai például szintén egy ügyvédi egyesület életre hívásában látták a következő lépést az érdekvérvényesítés területén.⁴⁶ Ekkoriban a reformpártiak is az előzetes listaállítás módszeréhez fordultak. A Virava József és Rozgonyi Jakab vezetése alatt tömörülő ügyvédek kandidáló bizottságot állítottak fel, ennek volt feladata alkalmas jelölteket találni a Reformpárt listájához.⁴⁷ A két ügyvédi csoportosulás közötti határvonal azonban továbbra is lehetőséget adott az átjárásra. Egy beszámoló szerint a Kör listáján több

eklatáns példája. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 8. kötet. Budapest, 1902. 1201–1202. Mezei gazdasági kapcsolataira lásd: Papp Viktor: *Gyenge kötésekkel a gazdaságban. A budapesti ügyvédek részvénytársasági pozícióinak hálózatelemzése (1890–1910)*. In: Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka (főszerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv. Hálózatok – Hierarchiák*. Budapest, 2020. 314–320.

⁴⁴ *A budapesti ügyvédi kamara választások*. Ügyvédek Lapja, 6. évf. 20. sz. 1890. május 10. 7.

⁴⁵ Hodossy Imre 1840-ben született Sáros vármegyében, 1861-ben szerzett ügyvédi oklevelet, ugyanabban az évben az országgyűlés Sáros megyei „kis követe” volt. 1869-től a kisszebeni választókerület országgyűlési képviselője, a Deák-párt, majd a Szabadelvű Párt tagja. 1878-ban, a boszniai okkupáció elleni tiltakozásul csatlakozott a mérsékelt ellenzékhez, 1899-ben ismét a Szabadelvű Párt tagja. Számos törvény megalkotásában részt vett, politikai cikkei a *Pesti Naplóban* és a *Nemzeti Újságban* jelentek meg. 1878 és 1893 között a budapesti kamara, 1882-ben a Magyar Jogászegylet elnöke, szintén elnöke volt az 1885. évi országos ügyvédgyűlésnek. *A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma*. Ország-Világ, 21. évf. 11. sz. 1900. március 11. 211.

⁴⁶ Pollák Illés 1852-ben született Szombathelyen, 1879-től ügyvéd Budapesten. Kezdetben német nyelvű novellákat, később magyar nyelvű társadalmi és morálfilozófiai cikkeket írt. 1896-tól 1905-ig a budapesti kamara ügyésze, a *numerus clausus* egyik leghangosabb képviselője. *A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma*. Ország-Világ, 21. évf. 11. sz. 1900. március 11. 211.

⁴⁷ *Ügyvédek értekezlete*. A Jog, 8. évf. 6. sz. 1893. február 5. 45.; *Az ügyvédek mozgalma*. A Jog, 8. évf. 11. sz. 1893. március 12. 84.

befolyásos ügyvéd nem kapott helyet, Hodossy és Szedenics pedig előrehaladott korukra hivatkozva léptek vissza a jelöltségtől,⁴⁸ ám a Reformpárt éppen azt a Győry Eleket és Friedmann Bernátot delegálta elnöknek, illetve alelnöknek, akik a kamarán belül egyértelműen a „konzervatív” vezetőséghez tartoztak.⁴⁹

Amennyiben ilyen nagy volt a személyi átfedés a listák között, jogosan merül fel a kérdés, hogy érték-e el egyáltalán látványos eredményeket a Reformpárt tagjai. A reformot követelők sikerei kezdetben igencsak mérsékeltek voltak. 1896-ban ugyan arról cikkeztek, hogy a „Robitsek-párt” (tehát a Reformpárt) aratott diadalt a választáson, a valóságban azonban csak néhány választmányi póttagsági pozíciót nyertek el.⁵⁰ Az egyetlen fontos tisztséget maga Robitsek József érdemelte ki, aki egy cikluson keresztül töltötte be az elnökhelyettesi posztot. Beszédes ugyanakkor, hogy az ügyvédi nyugdíjintézet tervezetével jelentős hírnévre szert tevő ügyvéd megválasztása idején már tagja volt a Kör vezetőségének, tehát nem számított kívülálló személynek. Más alkalommal pedig két-két választmányi, illetve pótválasztmányi helynek örülhettek a Reformpárt képviselői, no, meg persze a közös jelöltek sikerének (Friedmann Bernát, Pollák Illés, Novák Sándor).⁵¹

A kamarán belüli erőviszonyok csak a századfordulót követően változtak meg nagyobb mértékben. A választások alkalmával ekkor már három listát állítottak össze a budapesti ügyvédek, a „Körpárt” és a Reformpárt mellett jelentkezett a „Középpárt”. A listák közötti személyi átfedés továbbra is megmaradt, hiszen a jelöltek közel fele legalább két párt támogatását élvezte. A Kör és a Reformpárt szoros küzdelméből azonban egyértelműen az utóbbi került ki győztesen, hat választmányi és pótválasztmányi pozíció mellett ők adták az új elnököt, Szivák Imrét.⁵² Ugyan a sajtóban a választások előtt heves hangvétellű viták zajlottak, nem mellőzve a személyeskedést, a Budapesti Ügyvédi Kör kezdeményezésére a fővárosi ügyvédek – felmérve a megváltozott erőviszonyokat – a békülés mezejére léptek. 1902 májusában a Kör meghívására „békülési bankettet” rendeztek, ezen az egyesület elnöke, Szohner Lajos az új elnököt méltatta. De Nagy Dezső, az alulmaradt elnökjelölt sem szándékozott

⁴⁸ A két ügyvéd karon belüli befolyását jelezte, hogy a Budapesti Ügyvédi Kör májusi közgyűlésén tiszteletbeli tagokká választották őket, Szedenics János emellett a Kör elnöki székét is elfoglalta. *A budapesti ügyvédi kör*. A Jog, 8. évf. 21. sz. 1893. május 21. 167.

⁴⁹ A személyi átfedéseket, a kuszának tűnő jelöléseket a kritikus hangok nem nézték jó szemmel: „Össze-vissza kuszálva van ismét minden párt vezéreszme nélkül; félő, hogy az egész mozgalomnak vége lesz néhány vezér, minden eszme nélkül.” *A budapesti ügyvédi kamara*. A Jog, 8. évf. 12. sz. 1893. március 19. 93. Győry Elek 1841-ben született Győrött, 1866-ban nyitotta meg ügyvédi irodáját Pesten. 1870-től a Magyar Jogászegylet választmányának tagja, 1889-től alelnöke. 1875 és 1890 között a budapesti kamara ügyésze, 1893 és 1902 között elnöke. A budapesti evangélikus egyház egyik vezető tagja, 1881-től a Függetlenségi Párt tagjaként több cikluson keresztül országgyűlési képviselő volt. *Győry Elek*. Vasárnapi Ujság, 40. évf. 19. sz. 1893. május 7. 309–310.; *A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma*. Ország-Világ, 21. évf. 11. sz. 1900. március 11. 211. Friedmann Bernát 1844-ben született Nagyváradon, 1864-ben egy egyházjogi témakörben ő nyerte el – zsidó vallásúként – az egyetemi pályadíjat. Bűnügyi védőként a tiszaszlári vérvádpertben tett szert országos hírnévre. A budapesti ügyvédi kamara választmányának 1875 és 1893 közötti tagja, majd két ciklus erejéig alelnöke. Budapest főváros képviselőtestületében huszonöt évig látott el képviselőt. Zichy Herman – Derestye Gy. M.: *Magyar zsidók a milleniumon. Művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest, 1896. 141–142.; *A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma*. Ország-Világ, 21. évf. 11. sz. 1900. március 11. 211.

⁵⁰ *Választás az ügyvédi kamarában*. Ügyvédek Lapja, 12. évf. 14. sz. 1896. április 4. 6.

⁵¹ *A budapesti ügyvédi kamara közgyűlése*. Ügyvédek Lapja, 15. évf. 13. sz. 1899. április 1. 6–8.

⁵² Szivák Imre 531, Nagy Dezső, a másik elnökjelölt 505 szavazatot kapott. *A budapesti kamara közgyűlése*. Ügyvédek Lapja, 18. évf. 13. sz. 1902. március 29. 6.

„duzzadva félre állani, hanem ezentúl is mint eddig, – tehetségeit minden adott módon és alkalommal a kar érdekében érvényesíteni” kívánta.⁵³

Mi hozta el a Reformpárt kamarán belüli befolyásának növekedését a századfordulóra? Az értelmezéshez ki kell tekintenünk egy következő szempontra, jelesen arra, hogy miképp viszonyultak az ügyvédek a vezetőség pártpolitikai beállítottságához. Ödönfi Miksa budapesti ügyvéd írásában például amellet érvelt, hogy az igazságügyi kormányzattal szembeni érdekképviselet érdekében olyan kamarai elnököt kell választani, aki országgyűlési képviselőként alkalmas a tárgyalások kezdeményezésére politikai szinten. Ödönfi meg is nevezte a Reformpárt által támogatott elnökjelöltet Szivák Imre személyében.⁵⁴ Az ügyvéd észrevételei akár még relevánsak is lehetnek volna, Ödönfi csak arról feledkezett meg, hogy Hodossy Imre, aki öt cikluson keresztül volt kamarai elnök, évtizedekig országgyűlési képviselőként tevékenykedett.⁵⁵ Győry Elek, az 1902. február 6-ai haláláig regnáló elnök pedig szintén ott ült a törvényhozás házában, igaz, a Függetlenségi Párt híveként.⁵⁶ Ödönfi tehát kizárólag a kormánypárthoz tartozó jelöltet támogatta.⁵⁷

A politikus ügyvédek szerepe egyébként is meghatározó volt a kamara életében. Az 1884. évi, illetve az 1887. évi országgyűlési választások után a fővárosi kamara vezetőségének közel egyharmada parlamenti képviselői mandátummal is bírt. Párthovatartozás tekintetében az erőviszonyok kiegyenlítettek voltak. 1884-ben a négy kormánypárti képviselőre két-két mérsékelt ellenzéki, illetve függetlenségi politikus jutott, az arányok 1887-ben is hasonlóképp alakultak.

A századfordulón összességében fontos változások zajlottak le a kamara életében. A korábban csak mérsékelt sikereket elérő Reformpárt támogatottsága megnőtt, a Kör pedig sokat veszített befolyásából, legalábbis a kamarai vezetőségi posztok tekintetében. Mindezek összefüggésben állhattak a fent már vázolt kérdésekkel, az ügyvédek foglalkoztató problémákkal és azzal, hogy egy kormánypárti képviselő sokkal hathatósabban tudta az ügyvédi érdekeket a kormányzat felé képviselni. Jól látható tehát, hogy az ügyvédek egy jelentős része nagy elvárásokat fűzött a személyekhez, és így a személyi változtatásokhoz. Emiatt a következőkben érdemes további szempontok szerint is megvizsgálni a budapesti ügyvédség vezetőségének személyi jellemzőit.

Stabilitás és sokszínűség a kamara élén

1875 és 1905 között tizenegy kamarai választásra került sor, ez idő alatt 99 személy töltött be valamilyen vezetőségi pozíciót.⁵⁸ Az egyik fontos mutató a vezetőség személyi állandóságára

⁵³ Békülési bankett. A Jog, 17. évf. 18. sz. 1902. május 4. 144.

⁵⁴ Ödönfi Miksa: A kamarai választások. A Jog, 17. évf. 11. sz. 1902. március 16. 81–82.

⁵⁵ Halász Sándor (szerk.): Országgyűlési almanach 1886. Budapest, 1886. 73.; Sturm Albert (szerk.): Új országgyűlési almanach, 1887–1892. Budapest, 1888. 223.; A Budapesti Ügyvédi Kamara jubileuma. Ország-Világ, 21. évf. 11. sz. 1900. március 11. 211.

⁵⁶ Sturm Albert (szerk.): Országgyűlési almanach 1901–1906. Budapest, 1901. 421.; Gyászjelentés, Budapest, 1902. február 7.

⁵⁷ Szivák Imre – hasonlóan Hodossy Imréhez – 1878-ban lépett ki a kormánypártból a boszniai okkupáció miatt, de később mégis a Szabadelvű Párt tagjaként nyert mandátumot több cikluson keresztül. 1906-ban, ismét kilépve a Szabadelvű Pártból, az Andrássy Gyula gróf vezette Alkotmánypárt színeiben győzedelmeskedett. Fabro Henrik – Ujlaki József (szerk.): Sturm-féle országgyűlési almanach 1906–1911. Budapest, 1906. 234–235.

⁵⁸ 1905 után jelentősen átalakult a budapesti kamara szervezete. eltörölték a pótválasztmányi tagságot, a választmányi tagok számát pedig háromszorosára emelték. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért így a jelen vizsgálatot az 1905-ös esztendővel zártam.

nézve az lehet, hogy a tisztségviselők milyen hosszú időt töltöttek a kamara élén. Az adatok szerint 40%-uk mindössze egy cikluson át volt tisztségviselő vagy választmányi tag, háromnegyedik pedig maximum három választáson szerepelt győztesként. A vizsgált harminc év tanúsága szerint egy-egy választás után átlagban a kamara vezetőségének egyharmada megújult. Ebből kiindulva tizenkét év alatt lecserélődhetett volna a teljes személyi állomány, a valóságban persze ez nem így zajlott le. 16 olyan ügyvéd akadt ugyanis, akik legalább öt cikluson keresztül élvezték a kamaratagok bizalmát. Novák Sándor abszolút rekorderként tíz cikluson keresztül kapott bizalmat, közel húsz évig kezelte a kamara pénztárát. A nagyon hosszú ideig a kamarai életre befolyással bírók között azonban nem csak olyanokat találunk, akik tisztségviselőként nyertek újra és újra felhatalmazást (ilyen volt Novák Sándor mellett Siegmund Vilmos vagy Győry Elek). Baintner Imre, Friedmann Bernát és Zsigmondy Jenő a választmányban voltak meghatározó szereplők. Az említett ügyvédek közös pontja volt, hogy mindnyájan fontos alakjai voltak a Budapesti Ügyvédi Körnek.

Ügyvéd	Ciklusok száma	Hivatalviselés időtartama
Novák Sándor	10	27
Győry Elek	9	24
Friedmann Bernát	8	24
Baintner Imre	7	18

1. táblázat

A LEGHOSSZABB IDEIG POZÍCIÓBAN LÉVŐ ÜGYVÉDEK 1875 ÉS 1905 KÖZÖTT

Forrás: *A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora* című hivatalos sorozat 1875 és 1905 között megjelent kiadványai

A pozíciók között három szint különböztethető meg. A választmányi póttagság rendelkezett a legkisebb presztízzsel, a tisztségviselők pedig egyenként is nagy befolyással bírtak. Emiatt talán nem meglepő, hogy a tisztségviselői székekbe nagy befolyással rendelkező személyeket választottak meg. Az újonnan megválasztott tisztségviselők kamarai pályafutását tekintve látható, hogy olyanok nyertek el ilyen posztokat, akik korábban a választmányban, esetleg a pótvalasztmányosok között már megjelentek, bizonyították rátermettségüket és képességeiket. Az egész időszak alatt egyetlen kivétel akadt, Szedenics János, aki 1878-ban került az elnökhelyettesi pozícióba.

Mindehhez hozzátartozik, hogy a tisztségviselő személyeket amúgy is csak ritkán váltották le. Hodossy Imre (elnök), Szedenics János (elnökhelyettes), Siegmund Vilmos (titkár), Győry Elek (ügyész) négyese 1878-tól 1890-ig kirobbanthatatlan volt a vezetőség éléről, 1890-ben is csak Győry volt kénytelen átadni helyét Liedemann Károlynak. A választások és a pozíciók ismertetése után immár egyértelmű, hogy a tisztségviselői kar nagyfokú személyi stabilitásról tett tanúbizonyságot, alig néhány választás alkalmával került sor váltásra, akkor is általában csak egy-két tisztségviselői pozíció tekintetében.

Ahogy azt láthattuk báró Purczell Andor okfejtése kapcsán, a választmánnyal kritikus budapesti ügyvédek előszeretettel hangoztatták a Kör érintettségét a kamarai választásokban. Joggal merül fel ezek után a kérdés, hogy vajon lehetett-e valaki úgy kamarai tisztségviselő, hogy előtte nem került kapcsolatba az ügyvédi egyesülettel. 1881-től, a Kör felállításától számítva egészen 1905-ig tizenöt személy látta el a tisztségviselői feladatokat. Közülük mindössze egyetlen olyan személy akadt, aki nem tűnt fel a Kör vezetőségének listáján. Szivák Imrén

kívül tehát minden kamarai tisztviselő megválasztása idején a Kör választmányi tagja volt hosszabb-rövidebb ideig.⁵⁹

A kamara vezetőségének „elitjét”, a tisztségviselőket a Körhöz fűződő kapcsolatokon kívül más szempontok szerint is rendezhetjük. A tisztviselők egy része például nemes családból származott (Funták Sándor, Ghyczy Gyula, Hodossy Imre, Morlin Imre),⁶⁰ más része „közrendű” felmenőkkel bírt. Baracs Marcell édesapja ügyvédként tevékenykedett, Győry Elek és Szivák Imre kamarai elnökök kapcsán pedig „mesterember” felmenőkről tudtak a kortársak.⁶¹

A hivatásrendi elveken szerveződő, liberális ideológiát képviselő ügyvédségen belül nem lett volna helye a vallásfelekezeti megkülönböztetésnek, az igazán elkeseredett hangok azonban a kamarán belüli „klikkesedést” felekezeti motívumokkal is magyarázták. Révai Lajos 1902-es írásában arra utalt, hogy a budapesti ügyvédség egy csoport kezében van, amely a választmányi, ügyvédvizsgáló bizottsági, a különféle szakbizottsági helyeket saját „körtesszolgáinak” tartja fenn, emiatt fordulhat elő, hogy sok ügyvéd nem vesz részt a gyűléseken, a közös munkákban. „Talán megjön még az az idő, mikor az ügyvédi valódi érdem is fog nyomni a latba, kortesi bábaszolgálatok nélkül! Mikor a jelölt nevezésénél nem az lesz az első kérdés, hogy mi az illetőnek a *felekezete*? Akkor mi is ott leszünk kartársaink sorában!” – fogalmazta meg gondolatait a lapszerkesztő Révai Lajos, jól láthatóan személyes sértettség-től is vezéreltetve.⁶² (Kiemelés az eredetiben.) A kamarai tisztviselői kar ezzel szemben vallásfelekezeti szempontból is sokszínű volt. Ezt tanúsítja, hogy a római katolikus ügyvédek mellett ott találhatjuk az evangélikus Szedenics Jánost, Győry Eleket vagy Liedemann Károlyt, Nagy Dezső, az 1890-es évekbeli kamara egyik legmeghatározóbb vezetője pedig a református vallást gyakorolta. De az izraelita felekezetűek sem hiányoztak a testület éléről (Friedmann Bernát, Baracs Marcell, Brüll Ignác, Pollák Illés).⁶³

⁵⁹ Ez a kitétel értelemszerűen csak azokra vonatkozik, akik 1881 után kerültek be a kamara vezetőségébe. Friedmann Bernát, Győry Elek, Hodossy Imre a kezdetektől, 1881-től fogva választmányi tag volt az egyesületben, de ők már előtte ott ültek a kamara vezetőségében.

⁶⁰ Funták Sándorra lásd: *Gyászjelentés, Budapest, 1898. december 24.*; Ghyczy Gyulára lásd: *Gyászjelentés, Budapest, 1876. április 9.*; Hodossy Imréről lásd: Kempelen Béla: *Magyar nemes családok.* 5. kötet. *Hé–Kezy.* Budapest, 1913. 64–65.; Morlin Imréről lásd: *Gyászjelentés, Budapest, 1903. július 3.*

⁶¹ Baracs Marcellre lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 965 Országos Ügyvédi Gyám- és Nyugdíjintézet. 2. Személyes iratok. *Születési anyakönyvi kivonat, Budapest, 1909. március 31.*; Győry Elekre lásd: Sturm: *Új országgyűlési almanach,* 216.; Szivák Imréről lásd: Szinnyi Imre: *Magyar írók élete és munkái.* 12. kötet. Budapest, 1908. 1000–1002.

⁶² Révai feltehetően – maga is zsidó vallásúként – azt nehezményezte, hogy a kamarán belüli arányszámukhoz képest a zsidó felekezetűek alulreprezentáltak a tisztviselői pozíciókban. A századfordulón Magyarországon az összes ügyvéd 34%-a vallotta magát izraelitának, Budapesten ez az arány ekkor már 50% volt. Révai Lajos: *Kortessvilág.* A Jog, 17. évf. 8. sz. 1902. február 23. 57–58.; *A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Nyolcadik rész. Községi és szabadfoglalkozások.* (Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 16. kötet) Budapest, 1906. 193–197.

⁶³ Szedenics Jánosra lásd: Bachat Dániel (szerk.): *A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára az 1891. évben.* Budapest, 1891. 9.; Liedemann Károlyra lásd: *Gyászjelentés, Budapest, 1896. október 4.*; Nagy Dezsőre lásd: *Gyászjelentés, Budapest, 1913. március 30.*; Brüll Ignácra lásd: MNL OL P 965 Országos Ügyvédi Gyám- és Nyugdíjintézet. 2. Személyes iratok. *Születési anyakönyvi kivonat, Nagyváradi, 1909. március 19.*; Pollák Illésre lásd: MNL OL P 965 Országos Ügyvédi Gyám- és Nyugdíjintézet. 2. Személyes iratok. *Születési anyakönyvi kivonat, Bécs, 1887. február 11.*

A fentiekből kitűnik, hogy a budapesti kamarai választásokra egyfajta kettősség volt jellemző. Miképp a személyi változások története rámutatott, a választmány nagyobb része folyamatos és kiegyensúlyozott átalakuláson ment keresztül a vizsgált korszakban, de ugyanez a tisztviselőkről, tehát a szűkebb elitről már nem mondható el. A kamara ötfős tisztviselői gárdája nagyfokú személyi állandóságot mutatott, ezekben a pozíciókban ritkán került sor személycserére. De a betöltött posztokat együtt kezelve is kirajzolódott az a befolyásos szakmai kör, mely hosszú évtizedekig igazgatta a legnépesebb ügyvédi köztestület életét. Az a korabeli kritika mindazonáltal nem állta meg a helyét, miszerint egyöntetű „klikk” tartja kezében a kamarai választásokat, a kamara irányítását. A tisztviselők származásának, vallásfelekezetének vagy akár politikai beállítottságának sokszínűsége nem támasztja alá az ilyen típusú érveléseket. Az is figyelemreméltó, amiről a kortársak mintha teljességgel megfeledkeztek volna, hogy bár az ügyvédek rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítottak a személyi kérdéseknek, az egyébként országos hírnévvel és tekintélyes kapcsolati tőkével rendelkező „eminenciások” sokszor egyáltalán nem fordultak meg a kamarai közéletben. Eötvös Károly, Polónyi Géza, Búsbach Péter vagy Matuska Péter országgyűlési képviselők nevét ennél fogva hiába keressük a vezetőség sorai között, sőt még a jelölti listákon sem szerepeltek.

Nyilvánvaló, hogy a budapesti kamara, illetve tágabb értelemben a budapesti ügyvédség belső viszonyait nem érthetjük meg pusztán e források felhasználásával. Az azonban egyértelmű, hogy a szabadértelmiségi hivatások közül elsőként önkormányzatiságot elnyerő budapesti ügyvédek intézményi sorsa javarészt nem a kamarán belül dőlt el. Ez persze elsőre ellentmondásos kijelentésnek tűnhet, hiszen a kamarának minden fővárosi (és Budapest környéki) ügyvéd kötelező módon tagja volt. Mi más lenne döntő tényező tehát, ha nem az ügyvédek köztestülete? A Budapesti Ügyvédi Kör és a kamarai vezetőség közötti személyi összefonódások, informális kapcsolatok ugyanakkor mégis rávilágítanak a szakmai intézmények sajátos működési mechanizmusaira, végeredményben a hivatás professzionalizálódásának sajátosságaira.

E szerint visszatérően megfigyelhetők olyan minták, melyek nagy mértékben meghatározták az ügyvédi hivatás érdekérvényesítő képességének lehetőségeit, egyúttal korlátait. Ilyen minta volt például a kompromisszumos jelöltek listájának előzetes összeállítása. Ezt a gyakorlatot már a kamara megalakításakor, 1875-ben alkalmazták annak érdekében, hogy az első tisztviselői gárda a lehető legszélesebb felhatalmazással kezdje meg munkáját. Az „ajánló hetes bizottság” lényegében tovább élt, de nem a kamarán belül, hanem a Budapesti Ügyvédi Kör berkein belül. Bár az előzetes lista összeállítását többször sérelmezték ügyvédi körökben, ezt a kiválasztási mechanizmust a reformpártot erősítő ügyvédek is elsajátították. Ez a minta arra mutat rá, hogy a budapesti ügyvédségen belül belső önkontroll alakult ki. Csakis olyan ügyvédek indulhattak el a győzelem esélyével a kamarai választásokon, akik egy bizonyos kört maguk mögött tudhattak, akik egy „párt” listájára felkerültek. Ez a szisztéma lényegében meggátolta, hogy olyan ügyvédek kerüljenek befolyásos pozíciókba és a vezetőségen belül többségbe, akik radikális elveket vallanak a rendtartás átalakításával kapcsolatban, akik a sajtóorgánumban megfogalmazott véleményükkel megbotránkozást kelthettek az ügyvédség és a társadalom szélesebb köreiben.⁶⁴

⁶⁴ Kivételnek talán egyedül Pollák Illés számított, aki a *numerus clausus* egyik változatát támogatva került be a fővárosi ügyvédek elitjébe. Pollák a kamara ügyészeként jelentős munkát fejtett ki a fegyelmi eljárások vezénylésével, széles követőtábor tudhatott maga mögött az országos ügyvédgyűléseken is. A Pollák által képviselt zárt szám tervezete azonban soha nem élvezte a többség támogatását. Kamarai ügyész kapcsolatainak és tevékenységének aprólékos vizsgálata mindenképp indokolt lenne a jövőben.

Az elemzés a különféle intézmények hivatáson belüli helyiértékét is körüljárta. Az ügyvédek a 19. század első felében nem jutottak el az önszerveződés egyesületi szintjére, ám látható volt, hogy nem is ez képezte elsődleges célkitűzésüket. Ugyanis már az 1840-es években kelőképp szervezettnek tartották magukat ahhoz, hogy saját hatáskörben döntsenek a fegyelmi kérdésekről, ennél fogva a korabeli pamfletekben a köztestületek felállítása mellett érveltek. Az 1860-as évek derekán, amikor lehetőség adódott a szakmai szerveződés kiépítésére, más hivatásokhoz, például a középiskolai tanárokhoz hasonlóan egyesületet alapítottak. A cél nem lehetett más, mint hogy a lehető legtöbb jogász előtt megnyissák a tagságot, így érhettek el a kormányzati szereplők és más jogi hivatások támogatását, és így képviselhették – valamelyest – reprezentatív módon a vidéki ügyvédséget is. Az egyesület eredményes tevékenységének lenyomata volt nemcsak a polgári rendtartáshoz fűzött kommentárok kormányzati fogadtatása, de magának az 1874. évi ügyvédi rendtartás gerincének a megalkotása is. Azáltal, hogy a budapesti ügyvédek nyitott együletet hoztak létre az 1860-as években, megteremtették annak lehetőségét, hogy hathatósan beleszóljanak a szakmai életüket meghatározó későbbi törvénykezésbe. Amikor ez a törvénykezés révbe ért, és megszületett az ügyvédi rendtartás, nem látták többé indokoltnak az egyesület fenntartását, hiszen a reformkor óta hangoztatott követelésük megvalósult.

A kamarai rendszer azonban mintha önmagában kevésnek bizonyult volna a szakmai igények kielégítésére. A köztestületek ellenőrzést gyakoroltak a tagok felett, ellátták a fegyelmi jogköröket, de a társasági élet lebonyolítására nem kínáltak megoldást. 1881-ben, alig fél évtizeddel a kamarák felállítása után megszületett a Budapesti Ügyvédi Kör, mely elsősorban a hivatáson belüli szolidaritást kívánta elmélyíteni. Ez összefüggésben állt azzal, hogy a fővárosi kamara tagsága folyamatosan emelkedett, a tagok pedig gyakorta még névről sem ismerték egymást. A Kör azonban nem csak ebből a szempontból volt fontos a hivatás életében. A Körön belül zajló előzetes kiválasztás rendszere, az „ajánlott” jelöltek névsorának összeállítása, végül e jelöltek nagyarányú megválasztása a kamara élére rávilágít az 1881-ben felállított szakmai egyesület tényleges befolyására, hivatáson belüli szerepére. A sokszor a „konzervatív” oldalhoz sorolt ügyvédek és a rendszert kritizálók egyaránt felismerték a Kör és a kamara közötti kapcsolatok fontosságát, gondoljunk Konkoly Thege József és báró Purczell Andor eszmecseréjére. Arról nem is beszélve, hogy a reformpárti csoportok szinte kivétel nélkül olyan jelölteket támogattak, akik egyúttal már befolyással rendelkeztek a Körön belül.

A szakmai egyesület szerepe a hivatás professzionalizációjában látványosan megváltozott. Míg az 1860-as években a széles támogatottság, a nem gyakorló ügyvédek és a vidéki praktizálók befogadása is befolyással volt az egyesületi élet megszervezésére, a húsz évvel később felállított szakmai egyesület már más szempontok szerint szerveződött, köszönhetően annak, hogy immár felállították az autonóm szakmai köztestületeket. A Kör a „próbaszavazások” rendszerével elejét kívánta venni a súlyosabb kamarai választási küzdelmeknek, a belső törésvonalakat igyekezett kompromisszumos jelölti listával áthidalni. Ugyan a választásokon minden tag szabadon dönthetett szavazatáról és indulásáról, a Kör befolyása, a Kör listája nagyban irányt szabott a budapesti kamarai vezetőség személyi összetételének. A többség úgy tekintett a Kör közgyűlésének határozatára, mint amely egyben képviselte a kamara tagságának érdekeit is. Az ellentmondás abban állt, hogy az egyesület jóval kevesebb taggal rendelkezett, mint a hivatás köztestülete.

A kamarai választások alkalmával előforduló hatalmi helyezkedések, a személyes torzsalakodások szembetűnő módon hátráltatták a hivatás érdekérvényesítő képességét, a belső hatalmi viszonyok többször eredményezték olyan befolyásos ügyvédek visszavonulását, akik politikai befolyásukat latba vetve sikerrel küzdhettek volna a mindenkorai kormányzatoknál

az ügyvédi rendtartás kedvező reformjának érdekében. A kar többsége érzekelte a rendtartás reformjának szükségességét, de abban egyáltalán nem jutottak közös nevezőre, hogy milyen eszközzel lehetne javítani a hivatás peremfeltételein. A számos észrevétel egyike úgy hangzott, hogy a kamara vezetőségének lecserélésével több lehetőség adódna az érdekérvényesítésre, a törvényi reformra. Végeredményben a kamarai választások története arra mutatott rá, hogy a budapesti ügyvédségen belül a személyi ellentétek mellett léteztek markáns szakmai véleménykülönbségek is, a hivatás egységébe és közös értékrendjébe vetett hit csorbulása pedig minden bizonnyal nem segítette a látványos létszámnövekedésen áteső, számos szakmai kihívással küzdő ügyvédi foglalkozás professzionalizálódását a korszakban.

FÜGGELÉK

Kamarai tisztség	1875	1878	1881	1884	1887
Elnök	Ghyczy Gyula	Hodossy Imre	Hodossy Imre	Hodossy Imre	Hodossy Imre
Elnökh.	Funták Sándor	Szedenics János	Szedenics János	Szedenics János	Szedenics János
Titkár	Siegmund Vilmos	Siegmund Vilmos	Siegmund Vilmos	Siegmund Vilmos	Siegmund Vilmos
Ügyész	Győry Elek	Győry Elek	Győry Elek	Győry Elek	Győry Elek
Pénztárnok	Morlin Imre	Morlin Imre	Morlin Imre	Novák Sándor	Novák Sándor
Vál. tag	Andaházy László	Andorffy Károly	Unger Alajos	Baintner Imre	Baintner Imre
	Baintner Imre	Baintner Imre	Friedman Bernát	Chorin Ferenc	Chorin Ferenc
	Burián János	Darányi Ignác	Lovik Adolf	Friedmann Bernát	Darányi Ignác
	Dúzs Lajos	Deszkás Gusztáv	Köves György	Horánszky Nándor	Friedmann Bernát
	Emey János	Funták Sándor	Schmidt Titusz	Köves György	Komjáthy Béla
	Friedmann Bernát	Friedmann Bernát	Darányi Ignác	Králik Lajos	Köves György
	Hodossy Imre	Környei Ede	Mezei Mór	Mezei Mór	Králik Lajos
	Környei Ede	Köves György	Matolay Elek	Piufszich Frigyes	Mezei Mór
	Köves György	Lovik Adolf	Környei Ede	Schmidt Titusz	Schmidt Titusz
	Lovik Adolf	Mezei Mór	Balogh Sándor	Széky Antal	Széky Antal
	Nyiry Lajos	Piufszich Frigyes	Baintner Imre	Teleszky István	Sztehlo Kornél
	Szelényi Károly	Schmidt Titusz	Németh Antal	Unger Alajos	Unger Alajos
	Agorasztó Szilárd	Cserneczky Gyula	Matuska Péter	Fábry István	Jellinek Arthur
	Francisci Kázmér	Matuska Péter	Kováts Gyula	Literáty Ödön	Nagy Dezső

Piufsich Frigyes	Novák Sándor	Cserneczy Gyula	Mandel Pál	Liedemann Károly
Széky Antal	Stiler Mór	Novák Sándor	Siró József	Schreyer Jakab
Stiller Mór	Széky Antal	Chorin Ferenc	Sztehlo Kornél	Végh Arthur
Zboray Béla	Zboray Béla	Széky Antal	Zsigmondy Jenő	Zsigmondy Jenő

2. táblázat

A KAMARAI TISZTSÉGEKET BETÖLTŐ ÜGYVÉDEK 1875 ÉS 1887 KÖZÖTT

Forrás: A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora című hivatalos sorozat 1875 és 1905 között megjelent kiadványai alapján

Kamarai tisztség	1890	1893	1896	1899	1902	1905
Elnök	Hodossy Imre	Győry Elek	Győry Elek	Győry Elek	Szivák Imre	Szivák Imre
Elnökh.	Szedenics János	Friedmann Bernát	Robitsek József	Friedman n Bernát	Brüll Ignác	Brüll Ignác
Titkár	Siegmund Vilmos	Nagy Dezső	Nagy Dezső	Nagy Dezső	Pap József	Pap József
Ügyész	Liedeman n Károly	Liedemann Károly	Liedeman n Károly	Pollák Illés	Pollák Illés	Baracs Marcell
Pénztárnok	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor
	Králik Lajos	Baintner Imre	Brüll Ignác	Brüll Ignác	König Vilmos	König Vilmos
	Győry Elek	Friedvalszky Sándor	Burián Béla	Vámossy Károly	Fittler Dezső	Fittler Dezső
	Jellinek Arthur	Hauer Sándor	Hauer Sándor	Szmik Lajos	Messinger Simon	Pollák Illés
	Schreyer Jakab	Kern Tivadar	Kern Tivadar	Darvai Fülöp	Somogyi Miksa	Bihari Mór
	Unger Alajos	Konkoly Thege József	Králik Lajos	König Vilmos	Wittmann Mór	Wittmann Mór
	Friedman n Bernát	Schreyer Jakab	Kelemen Gyula	Szivák Imre	Zsigmondy Jenő	Nagy Dezső
Vál. tag	Darányi Ignác	Králik Lajos	Somogyi Miksa	Burián Béla	Bihari Mór	Gyöngyössy József
	Sztehlo Kornél	Brüll Ignác	Schreyer Jakab	Kiss Albert	Baracs Marcel	Gold Simon
	Konkoly Thege József	Somogyi Miksa	Szohner Lajos	Schreyer Jakab	Árkay Kálmán	Messinger Simon
	Bernáth Béla	Sztehlo Kornél	Sztehlo Kornél	Somogyi Miksa	Darányi Gyula	Kenedi Géza
	Morzsányi Károly	Vetsey István	Vetsey István	Wittmann Mór	Stern Sámuel	Stern Sámuel
	Baintner Imre	Zsigmondy Jenő	Zsigmondy Jenő	Zsigmondy Jenő	Edvi Illés Károly	Szmik Lajos

Póttag	Vetsey István	Pollák Illés	Dalnoky Béla	Messinger Simon	Gyöngyösi József	Glücklich Emil
	Kern Tivadar	Burián Béla	Kiss Albert	Stern Samu	Okolicsányi Géza	Graber Károly
	Gruber Lajos	Kelemen Gyula	Darvai Fülöp	Baracs Marcel	Reich Ferenc	Reik Ferenc
	Robitsek József	Szmik Lajos	Sik Sándor	Berczeli Antal	Glücklich Emil	Horváth Gyula
	Végh Arthur	Szohner Lajos	Szmik Lajos	Fittler Dezső	Graber Károly	Mihalovics Béla
	Rohrer Viktor	Dalnoky Béla	Vámosy Károly	Pap József	Neuschloss Tivadar	Nagy Emil

3. táblázat

A KAMARAI TISZTSÉGEKET BETÖLTŐ ÜGYVÉDEK 1890 ÉS 1905 KÖZÖTT

Forrás: *A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora* című hivatalos sorozat 1875 és 1905 között megjelent kiadványai alapján

Kamarai tisztség	A Körpárt listája	A Reformpárt listája	Megválasztottak
Elnök	Hodossy Imre	Hodossy Imre	Hodossy Imre
Elnökh.	Szedenics János	Mezei Mór	Szedenics János
Titkár	Siegmund Vilmos	Nagy Dezső	Siegmund Vilmos
Ügyész	Liedemann Károly	Liedemann Károly	Liedemann Károly
Pénztárnok	Novák Sándor	Konkoly Thege József	Novák Sándor
Vál. tag	Beck Hugó	Beck Hugó	Králik Lajos
	Bernát Ede	Friedvalszky Sándor	Győry Elek
	Darányi Ignác	Győry Elek	Jellinek Arthur
	Friedmann Bernát	Jellinek Arthur	Schreyer Jakab
	Győry Elek	Kisbaári Kiss Ferenc	Unger Alajos
	Jellinek Arthur	Králik Lajos	Friedmann Bernát
	Konkoly Thege József	Morzsányi Károly	Darányi Ignác
	Krajszik Ferenc	Sik Sándor	Sztehlo Kornél
	Králik Lajos	Schreyer Jakab	Konkoly Thege József
	Mezei Mór	Spett Vince	Bernáth Béla
	Schreyer Jakab	Széky Antal	Morzsányi Károly
	Unger Alajos	Sztehlo Kornél	Baintner Imre
	Fábry István	Hauer Sándor	Vetsey István
	Gruber Lajos	Bende Ödön	Kern Tivadar
Póttag	Kern Tivadar	Robitsek József	Gruber Lajos
	Kossiczky Arnold	Fraenkl Sándor	Robitsek József
	Végh Arthur	Weinek József	Végh Arthur
	Vetsey István	Wittmann Mór	Rohrer Viktor

4. táblázat

A KÖRPÁRT ÉS A REFORMPÁRT LISTÁIN SZEREPLŐ ÜGYVÉDEK 1890-BEN

Forrás: *Budapesti ügyvédi kamarai választások*. A Jog, 5. évf. 17. sz. 1890. április 27. 167.; *A budapesti ügyvédi kamarai választások*. A Jog, 5. évf. 19. sz. 1890. május 11. 182.; *A budapesti ügyvédi kamarai választások tárgyában*. Ügyvédek Lapja, 6. évf. 18. sz. 1890. április 26. 8.

Kamarai tisztség	A Körpárt listája	A Reformpárt listája	Megválasztottak
Elnök	Győry Elek	Győrffy Gyula	Győry Elek
Elnökh.	Friedmann Bernát	Friedmann Bernát	Friedmann Bernát
Titkár	Nagy Dezső	Kenedi Géza	Nagy Dezső
Ügyész	Pollák Illés	Pollák Illés	Pollák Illés
Pénztárnok	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor
Vál. tag	Brüll Ignác	Árkay Kálmán	Brüll Ignác
	Burián Béla	Brüll Ignác	Vámosy Károly
	Darvai Fülöp	Darvai Fülöp	Szmik Lajos
	Hauer Sándor	Deutsch Izidor	Darvai Fülöp
	Kiss Albert	Friedvalszky Sándor	König Vilmos
	Meixner Emil	Komlós Ágost	Szivák Imre
	Schreyer Jakab	König Vilmos	Burián Béla
	Somogyi Miksa	Matuska István	Kiss Albert
	Szmik Lajos	Melha Kálmán	Schreyer Jakab
	Vámosy Károly	Szivák Imre	Somogyi Miksa
	Wittmann Mór	Szmik Lajos	Wittmann Mór
	Zsigmondy Jenő	Vámosy Károly	Zsigmondy Jenő
Póttag	Berczeli Antal	Baracs Marcel	Messinger Simon
	Fittler Dezső	Fehérpataky Kálmán	Stern Samu
	Kiss Károly	Németh Imre	Baracs Marcel
	Messinger Simon	Rakovszky Géza	Berczeli Antal
	Pap József	Stern Sámuel	Fittler Dezső
	Szilágyi Arthur Károly	Vázsonyi Vilmos	Pap József

5. táblázat

A KÖRPÁRT ÉS A REFORMPÁRT LISTÁIN SZEREPLŐ ÜGYVÉDEK 1899-BEN

Forrás: *Ügyvédi mozgalmak*. A Jog, 14. évf. 12. sz. 1899. március 19. 99.; *Ügyvédi mozgalmak*. A Jog, 14. évf. 13. sz. 1899. március 26. 106.; *A budapesti ügyvédi kamara tagjainak névsora*. Budapest, 1899.

Kamarai tisztség	A Körpárt listája	A Reformpárt listája	A Középpárt listája	Megválasztottak
Elnök	Nagy Dezső	Szivák Imre	Nagy Dezső	Szivák Imre
Elnökh.	Brüll Ignác	Brüll Ignác	Brüll Ignác	Brüll Ignác
Titkár	Burián Béla	Kenedi Géza	Pap József	Pap József
Ügyész	Pollák Illés	Pollák Illés	Szmik Lajos	Pollák Illés
Pénztárnok	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor	Novák Sándor
Vál. tag	Berczeli Antal	Árkay Kálmán	Ardó Alfréd	König Vilmos
	Darvai Fülöp	Bunczel Alfréd	Bihari Mór	Fittler Dezső
	Fittler Dezső	Biheri Mór	Bossányi Iván	Messinger Simon
	Kiss Albert	Baracs Marcel	Edvi Illés Károly	Somogyi Miksa
	Kiss Károly	Darányi Gyula	Feleki Béla	Wittmann Mór
	König Vilmos	König vilmos	Fittler Dezső	Zsigmondy Jenő
	Messinger Simon	Krasznay Ferenc	Günther Antal	Bihari Mór
	Pap József	Pap József	König Vilmos	Baracs Marcel
	Somogyi Miksa	Szmik Lajos	Meixner Emil	Árkay Kálmán

Póttag	Schmidl Ignác	Stern Sámuel	Messinger Simon	Darányi Gyula
	Wittmann Mór	Visontai Soma	Somogyi Miksa	Stern Sámuel
	Zsigmondy Jenő	Wittmann Mór	Zsigmondy Jenő	Edvi Illés Károly
	Craus Gyula	Bleyer Vilmos	Balassa Károly	Gyöngyösi József
	Gyöngyösi József	Graber Károly	Glücklich Emil	Okolicsányi Géza
	Kelemen Lajos	Horváth Gyula	Gyöngyössi József	Reich Ferenc
	Okolicsányi Géza	Németh Imre	Neuschloss Tivadar	Glücklich Emil
	Sgalitzer Gyula	Reich Ferenc	Okolicsányi Géza	Graber Károly
	Székely György	Rózsa Vilmos	Rakovszky Géza	Neuschloss Tivadar

6. táblázat

A KÖRPÁRT, A REFORMPÁRT ÉS A KÖZÉPPÁRT LISTÁIN SZEREPLŐ ÜGYVÉDEK 1902-BEN

Forrás: *Ügyvédi kamarai választás. Pártunk jelöltjei.* Ügyvédek Lapja, 18. évf. 10. sz. 1902. március 8. 6–7.; *A reformpárt jelöltjei.* Ügyvédek Lapja, 18. évf. 10. sz. 1902. március 8. 7.; *Ügyvédi kamarai választás.* Ügyvédek Lapja, 18. évf. 12. sz. 1902. március 22. 6.

VIKTOR PAPP

*“All parties are in turmoil again without any guiding principles”.
Legal Organizations in Budapest and Their Internal Conflicts During
the Age of Dualism*

The primary goal of this study is to present the internal power struggles among the lawyers of Budapest in the late 19th and early 20th centuries through the relationship between the Budapest Bar Association (Budapesti Ügyvédi Kamara) established in 1875 and the Budapest Circle of Lawyers (Budapesti Ügyvédi Kör) created in 1881. While according to certain reports the Circle had total control over the leadership of the Bar Association, others believed that the latter, which had much more authority, should have its jurisdiction reviewed and modified instead. The fact that lawyers felt the need to form a new organisation only a few years after the creation of the bar system is evidence that Bar Association had significant professional shortcomings. The essay examines this internal conflict, and what lawyers thought of personnel issues. This can help us figure out what roles professional organizations played in addition to individuals in professionalisation and representation.

KISS ZSUZSANNA

Eredmények és kudarcok a gazdatisztek jogállásukért és érdekképviseletük szabályozásáért folytatott küzdelmében a 20. század elejéig*

Egy foglalkozási csoport társadalmi munkamegosztásban betöltött pozíciójának elemzése során elsősorban az áttekinthetőség kényszerít arra, hogy az e pozíciót meghatározó egyes dimenziókat elválasztva vizsgáljuk. Valójában minden foglalkozás az egyéni, a csoportos és az intézményi viszonyok sokszorosan összefonódó hálójában kialakuló lehetőségek és kényszerek között formálódik. Magukat az intézményeket valóban csak az analízis kedvéért lehet és kell különválasztani a többi tényezőtől. Ebben a tanulmányban arra vállalkozom, hogy feltérképezem a gazdatisztek körülvé 19. század végi – 20. század eleji intézményi struktúráját, pontosabban e struktúrájának azokat az elemeit, amelyek döntő szerepet játszottak a gazdatiszteknek a munkáltatókkal, illetve az állammal szembeni autonómiatörekvései, valamint a gazdatiszti csoport egyes szegmensei között kialakuló konfliktusok, végezetül pedig a csoport(ok) piaci térhódítási igyekezete során. Az itt bemutatandó intézmények és események természetesen nem előzmények nélkül valók. Legkésebb a század közepétől nyomon követhető az a folyamat, amelynek során fokozatosan előrehaladt a – korábban sem homogén, de inkább csak informális módon tagolódó – gazdatiszti csoport belső differenciálódása, amivel egyidejűleg – a professzionalizációs folyamatban már előrébb járó hivatások nyomdokain haladva¹ – a csoport igyekezett mind konkrétabb biztosítékokkal megszilárdítani önmaga külső határait.

Sajtó, egyesületek, kongresszusok

Az érdekképviselést és érdekvédelemért vívott évszázados küzdelem a 19. század utolsó évtizedeire ért el odáig, hogy formális intézményekben jusson kifejezésre. 1880-ban alakult meg a Magyar Korona Területén Foglalkozó Gazdatisztek és Erdészek Segély- és Nyugdíj-egylete, illetve ugyanebben az évben a bécsi székhelyű Verein für Güterbeamte is. A hazai egyesület 1894-től új néven, Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesületeként működött, és az alapszabályban céljaként a „magyar gazdatiszti és erdőtiszti kar érdekeinek képviselését, társadalmi és anyagi helyzetének javítását, a testületi szellem fejlesztését” jelölte

* A tanulmány *A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban* című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült. Köszönöm a kutatócsoport tagjainak a szöveghez fűzött értékes észrevételeit. Különösen hálás vagyok Tátrai Viktornak, aki kritikus és alapos megjegyzéseivel több ponton is a szöveg pontosítására sarkallt.

¹ Lásd ehhez: Vári András: *Félprofil, parciális polgárok, egészen úriemberek?* Korall, 42. (2010) 151–178. (különösen: 157–163.)

meg.² A gazdatiszti „testületi szellem” megvalósításának kitűzött célja mögött azonban a társaság létrehozásának folyamatában, a létrejövő egyesület tagságában és működésében is a kezdetektől meglehetősen egyértelműen rajzolódott ki az a törésvonal, amely az okleveles (képzett) és a gyakorlati (képzetlen) gazdatisztek elválasztotta egymástól.

A gazdatiszti „kar” közös érdekeinek képviseletére létrehozott társaság a kezdetektől a nagybirtokosok, a gazdászati és a társadalmi-politikai elit pártfogását bírta. A megszervezésében kulcsszerepet játszó – morvaországi gazdatiszt apától származó – Krocsák G. Emil, Bereg megyei gazdatiszt visszaemlékezése szerint „a gazdatisztek érdekeinek elő-mozdításához olyan emberek járultak hozzá, akik között magamat kivéve egy sem volt gazdatiszt, hanem volt egy miniszter, egy gróf, egy tud. akadémiai tag, két műegyetemi tanár, később oda csatlakoztak országgyűlési képviselők, minden gazdasági szaklap és majdnem az összes napilapok szerkesztőségei és egy ügyvéd”.³ Az alapítás körül bábáskodók közül Krocsák név szerint is kiemeli gróf Lónyay Menyhértet és a fiát, Lónyay Bélát (ők volnának az előbbi idézetben említett miniszter és gróf). Az akadémia említett tagja a hazai mezőgazdaság modernizálása iránt elkötelezett Galgóczy Károly, mezőgazdasági statisztikus és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) tisztségviselője volt; a műegyetemi tanár pedig Wagner László, az Óvári Gazdasági Akadémia alumnusa, a gazdasági oktatásügy és a tudományos mezőgazdálkodás kutatója és oktatója. Az egyesület a következő években – tagságát és tevékenységét tekintve is – egyre szorosabban kapcsolódott össze a többnyire a nagybirtokosok összefogását megteremtő OMGE-val, és az 1890-es évek során meghatározó politikai személyiségek is (mindenekelőtt például Darányi Ignác földművelésügyi miniszter) a pártfogásukba vették.

Az elsősorban a nagybirtokosok érdekeit képviselő OMGE-val kötött szoros kapcsolat az egyesületen belül a képzett gazdászok pozícióját erősítette inkább. Olyannyira, hogy a gyakorlati tiszték érdemileg kiszorulva az eredeti szervezetből röviddel a századforduló után (1903-ban) önálló társaságot alapítottak, a Gyakorlati Gazdatisztek Országos Egyesületét.

Az 1887-ben meginduló *Gazdatisztek Lapjának*⁴ szerkesztője, Eörsi Gyula kezdetben ugyancsak a két csoport közös érdekeit hangsúlyozta: „Mi az intelligens gazdatisztek és erdészek érdekei kivívását, egy egységes, egészséges gazdatiszti osztály megteremtését tűztük célunkká, az érdek közös...”⁵ Ám bármennyire voltak is a gazdatiszteknek a csoport minden tagját érintő, közös követelései (elsősorban a nyugdíj, illetve az élet- és betegbiztosítás terén), az 1880-as évek végén az okleveles gazdák – mindenekelőtt a képzetlen gazdatisztek erősödő piaci jelenléte és az évtized során ezért fokozatosan szűkülő munkalehetőségek miatt – már a gazdatiszti pozíciók monopolizálásért indultak harcba. Hamarosan Eörsi maga is az állam képzett gazdák számára védelmet biztosító beavatkozását sürgette: „Meghajlunk az érdem előtt, a régi gyakorlati gazdákat, kiknek működése e téren évtizedekre terjed, ki-mondjuk nyíltan, ma még nem is nélkülözheti a mezőgazdaság. De ép oly őszinte nyíltsággal

² *Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesületének évkönyve az 1897. évről.* Budapest, 1898. 6.

³ Fabrícius Endre: *A magyar gazdatiszt.* Pest, 1931. 52.

⁴ Az első *Gazdatisztek Lapja* címen működő közlöny 1887 és 1889 között jelent meg. Alcíme szerint ez a havi három alkalommal megjelenő lap „Mezőgazdasági szaklap. A hazai gazdatisztek, erdészek érdekeinek közlönye” volt. 1896 és 1898 között a *Magyar Gazdatiszt* lépett a helyébe, amely a *Köztelek* társalajaként indult, majd 1905-ben önállósodott. 1898-tól a Magyar Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesületének és a Mezőgazdasággal és Erdészettel Foglalkozók Nyugdíjintézetének hivatalos közlönyeként ismét a – már új szerkesztőséggel működő – *Gazdatisztek Lapja* jelent meg.

⁵ -i -a [minden valószínűség szerint a lap felelős szerkesztője és tulajdonos kiadója, Eörsi Gyula]: *Mit akarunk...* *Gazdatisztek Lapja*, 2. évf. 2. sz. 1888. január 10. 1.

a hírlapíró, a nyilvánosság ítélőszékének igazságával ki kell jelentenünk azt is, hogy a felsőbb gazdasági tanintézetek már oly nagy számu és tekintélyes, elméletileg képzett gazdákat adtak a hazának, hogy azoknak legszerényebb igénye, sőt ennél is kevesebb, életfeltétele, hogy egy átmeneti intézkedés törvényhozásilag, kötelező erővel, megteremtessék.”⁶ Újabb pár hónap múlva pedig Eörsi immár még határozottabb hangon sürgette az állami beavatkozást, és a gazdatisztek jogi státusza rendezésének szükségessége mellett érvelt: „Minden pályáról megemlékeznek törvénykönyveink egy vagy más alakban, csak éppen a gazdatisztségek nem találjuk benn nyomát, pedig hazánkban 12,000 tisztességes honpolgár van e pályán, kik eleget tesznek minden hazafiui kötelezettségüknek, eltekintve már attól is, hogy ők képviselik mezőgazdasági intelligenciánknak legnagyobb zömét, mely tudvalevőleg hazánk közgazdasági jólétének alapja. [...] A gazda és gazdatiszt közötti viszony törvényhozási szabályozásának kell első sorban is körülírni, meghatározni, hogy a gazdatiszti pálya ép oly előképzettséget igényel mint más tudományos szaké, és ép oly jogokat, ép oly tekintélyt élvezhet társadalmilag mint más pálya.”⁷ Nemcsak hogy szükséges a gazdatisztek helyzetét rendező törvény kidolgozása, de – mutatott rá határozottan Eörsi – annak tárgyát a képzett gazdák jogai kell hogy képezzék, hiszen ezek – legalábbis Eörsi érvelése szerint – olyanok, mint bármelyik másik „tudományos szak” vagy más „pálya”, azaz hivatás.

Az érvelés központi eleme, az előképzettség tekintetében érdemes egy kis kitérőt tenni. Ebben a korszakban egyedül az 1874-ben akadémiai rangra emelt Magyaróvári Magyar Királyi Gazdasági Akadémia működött felsőfokú gazdasági intézményként az országban. A többi gazdasági tanintézet, vagyis a keszthelyi, a debreceni, a kolozsmonostori és a kassai iskolák középfokú oktatási intézmények voltak. A felvételi követelmény a magasabb képzési szintű magyaróvári iskolába a gimnáziumi, reáliskolai vagy kereskedelmi iskolai tanfolyamon szerzett érettségi, valamint legalább egy év gazdasági gyakorlati tapasztalat volt. A középfokú iskolákban viszont nyolc gimnáziumi vagy hat reáliskolai osztály elvégzése és egy év előzetes gyakorlati tapasztalat is elegendő volt a felvételhez. A kolozsmonostori iskolában nem volt előfeltétel a gyakorlati tapasztalat sem, emiatt azonban – a többi iskola kétéves tanfolyamával szemben – ott hároméves volt a képzés, és az első évben kizárólag gyakorlati ismereteket oktattak (ezt a modellt a debreceni iskola is átvette az 1870-es évek közepétől).⁸ Mindezek alapján azt a megállapítást, hogy a gazdatiszti pálya „ép oly előképzettséget” igényelt volna, mint más tudományos szakok, mindenesetre némiképp nagyvonalúnak tekinthetjük, s aligha véletlen, hogy mind a mezőgazdasági képzőintézmények, mind a szaksajtó már az 1870-es évek közepétől a tanfolyam hosszának növelését szorgalmazta (utoljára idézett cikkében egyébként Eörsi, de ahogy később látni fogjuk, a gazdatisztek jogállásáról szóló parlamenti vita egyik hozzászólója is az ügyvédekéhez hasonlította a gazdatiszti pályát).

A képzettség hangsúlyozása kapcsán az okleveles tisztek számára példaadó lehetett a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi I. tc., amely rendelkezés a legtöbb állami hivatal betöltését képzettségi minimumhoz kötötte. A 19. század első felében oklevelet szerzett gazdaszok inter- és intragenerációs mobilitási pályáinak vizsgálata azt mutatja, hogy a gazdatiszti csoport szoros közelségben állt a köztisztviselőkhöz,⁹ hiszen a gazdasznak tanulni

⁶ -i -a: *A gazdatisztségről II.* Gazdatisztek Lapja, 2. évf. 4. sz. 1888. január 30. 1.

⁷ E. Gy.: *A gazda és gazdatiszt közötti viszony törvényhozási szabályozása (1.)* Gazdatisztek Lapja, 2. évf. 17. sz. 1888. június 10. 1.

⁸ Balás Árpád (szerk.): *Magyarország mezőgazdasági szakoktatási intézményei, 1896.* Magyaróvár, 1897.

⁹ Kiss Zsuzsanna: *A modern gazdatiszt képzés kialakulása.* In: uő: *Gazdatisztek professzionalizációja.* Habilitációs dolgozat. Kézirat. Budapest, 2021. 29–42.

kívánó ifjak jelentős része ilyen családi-származási háttérrel rendelkezett, illetve oklevelük megszerzése után – legalábbis a század közepén – az óvári hallgatók is szívesen vállaltak közhivatalt. Ugyanakkor a köztisztviselőkhöz való hasonulás nem lehetett magától értetődő, hiszen a gazdatisztek magánalkalmazottak, magántisztviselők voltak, így a jogviszonyukra vonatkozó bármilyen szabályozás alapvetően a birtokosok magánérdekeibe való beavatkozást is jelentette volna. Elkerülhetetlenül felmerült tehát a kérdés, hogy miképpen avatkozhatna a liberális állam a földbirtokos és a birtokán munkaszereződéssel foglalkoztatott tisztviselők – ilyen értelemben tehát – magánjogi viszonyába.

A *Gazdatisztek Lapja* körül tömörülő okleveles gazdászoknak volt erre kész válaszuk. Érvelésük szerint a kvalifikált gazdatiszteket megilleti a más értelmi hivatásokhoz hasonló állami elismerés és védelem, az állami eszközökkel biztosított hivatási monopólium. Így fogalmaztak: „...a mint [az állam] megvédheti az ügyvédi rendtartás jogait, a mint törvényből üldözhető a kuruzslás, ép úgy törvénybe foglalhatja, hogy nagyobb gazdaságok vezetésére csakis felsőbb gazdasági tanintézetet végzett, elméletileg képzett gazdák alkalmazhatók. Érvényt szerezhet a gyakorlatban azzal törvényeinek, hogy birtokosok nevében jogérvényes szerződéseket csakis gazdatisztiségre képesített egyének köthessenek.”¹⁰ Ez a monopólium pedig az érvelés szerint nem az állam vélt vagy valós, illetve az okleveles gazdák önös érdekeit szolgálná, hanem a társadalmat. „No de hány esetben kénytelen az állam a privát jogokat helyes mederbe szorítani nemcsak saját, hanem a társadalom érdekében is?”¹¹ – tette fel a kérdést Rimler Pál erdész. A társadalom érdekét pedig az szolgálja leginkább, ha ügyeit az adott területen jártas szakértők intézik. „Az ipar, az orvosi, jogi tudomány s a t. törvényes kvalifikációhoz van kötve, hogy a kontárok, kuruzslók és zugfirkászok legtöbb esetben a társadalomra káros üzelvei megakadályoztassanak, s még is e téren az állam intézkedései sem felülről, sem alulról nem ítéltetnek el. Minden polgárnak szabadságában áll ügyvédet, orvost, iparost választani, s addig igénybe venni munkáját vagy tudományát, míg bizalma van hozzá. A birtokos osztály féltett jogainak e nemű csonkítása nem e inkább kedvezmény volna, hogy az csak is minősített szakembereket választhatna, s nem volna kénytelen minden elméleti szaktudomány nélküli czikkkel experimentálni?”¹² A szakképzettség pedig a hivatás autonómiájának alapja¹³ – esetünkben egyszersmind az okleveles gazdászok monopóliumtörekvéseinek egyik kulcsa lett.

Látható, hogy az okleveles gazdatisztek a hagyományos értelmi, illetve más, állami szabályokkal védett hivatások közé igyekeztek pozicionálni önmagukat. Ugyanez az elismeréssért folyó küzdelem nyomon követhető más forrásokban is. A gazdatisztek társadalmon belüli pozíciója mérlegeléséhez egészen az 1784–1787-ben végrehajtott, II. József-féle népszámlálásig nyúlhatunk vissza, amely a *honoratiorok* csoportjába – vagyis az értelmi hivatást űző nem nemesi származásúak közé – sorolta a nagy uradalmak fő tisztviselőit. Fél évszázaddal később az 1848. évi V. törvénycikk egyesével sorolta fel azokat az értelmi foglalkozásokat, amelyek űzőinek anyagi helyzetüktől függetlenül választójogot kívánt biztosítani. A

¹⁰ -i -a: *Mit akarunk...* 1.

¹¹ Rimler Pál: *Még egy szó a gazdatiszti kvalifikációhoz (2.)*. *Gazdatisztek Lapja*, 2. évf. 18. sz. 1888. június 20.

¹² Rimler: *Még egy szó*, id. mű

¹³ Keller Márkus – Kiss Zsuzsanna: *Hivatások autonómiája*. Replika, (2021) 119–120. sz. 7–16. A hivatások gyakorlóit az különbözteti meg más szakmáktól vagy foglalkozásoktól, hogy ritka és különleges, nem mindenki számára hozzáférhető tudással rendelkeznek. A speciális ismeretekkel nem rendelkező laikusok értelemszerűen nem is bírálhatják felül a szakértők döntéseit – ez a hivatással rendelkezők autonómiájának, a hivatás gyakorlásához kapcsolódó önrendelkezésüknek az alapja.

gazdatisztek, mivel földesúri hatalom alatt álltak, eredetileg nem kerültek be ebbe a felsorolásba, de – és ez a csoport erejét jelezheti – tiltakozásuk hatására végül mégis megkapták az értelmiségi foglalkozásukat megillető politikai jogokat.¹⁴ Ha a társadalomstatisztika mindenkorai kategóriáit az adott társadalom „valóságának” valamiféle reflexiójaként fogadjuk el,¹⁵ akkor érdemes egy pillantást vetni a századforduló időszakára is, vagyis azokra az évekre, amikor a gazdatiszti érdekérvényesítési követelések megerősödtek: ekkor ugyanis azt látjuk, hogy – a statisztikai nomenklatúra finomodásával egyidejűleg – a gazdatisztek kiszorultak az értelmi kereset rovataiból.

Az 1880. évi népszámlálásban a gazdatisztek a tárgyi szakszerűséget igénylő és az „önállóságot nélkülöző” szellemi foglalkozásuk közé kerültek, a földhöz, az iparhoz és a kereskedelemhez kapcsolódó, más „tárgyhoz kötődő” foglalkozásokkal együtt. Hasonlóan egyébként az iparban vagy a kereskedelmi-forgalmi szektorban foglalkoztatott állami tisztviselők egyes csoportjaihoz.¹⁶ Az önállóság hiánya és a „tárgyhoz kötöttség” miatt tehát – a korszak statisztikai felfogásában – ezek a foglalkozások kívül estek az értelmiségi kereset rovatán. A gazdatisztek szempontjából mindenképp részleges sikerként értékelhető, hogy bár az 1880. évi népszámlálásban még nem, de 1890-re – szakítva az addigi hagyománnyal – az értelmiségi foglalkozásokhoz tartozóként írták össze a népesség mindazon tagjait, „a kiknél az értelmiség kereseti, életfenntartási alapot képez, akár az állam és társadalom szolgálatában, vagy mint úgynevezett szabad foglalkozást űzők működnek az illetők, akár pedig a gazdasági foglalkozásoknál, tehát az őstermelésnél, bányászat – ipar – és forgalomnál végzik ezen foglalkozásnál előforduló szellemi munkát”.¹⁷ Ez a népszámlálás az ágazati elv finomításával a „tulajdonképpeni értelmiséget” az egyéb ágazatok (őstermelés, illetve bányászat, ipar és forgalom) értelmiségétől külön csoportosítva számolta össze, és azután ezekből hozta létre az összevont: „értelmiség mindössze” kategóriát.¹⁸ Ily módon tehát a gazdatisztek lényegében „visszakerültek” az értelmiség falai közé, ami egyfajta professzionalizációs állomásként is értelmezhető.¹⁹ Az 1890. évi népszámlálás adatairaiban található először foglalkozás szerinti bontás az őstermelésben dolgozók kategóriáján belül. Eszerint ekkor 512 642 őstermelésben foglalkoztatott szolga (például béres, pásztor) mellett 128 mérnök és 1901 gépész, valamint 9086 tiszt állt alkalmazásban az országban.²⁰ Arra azonban, hogy e gazdatisztek mekkora részének volt oklevele, csak közvetett úton – a gazdasági oktatási intézményekbe beiratkozott hallgatók száma alapján – következtethetünk. Az erre vonatkozó legkorábbi statisztikák szerint 1893 és 1897 között az öt (magyaróvári, debreceni, keszthelyi, kassai és kolozsmónostori) felsőbb gazdasági tanintézetnek összesen 2535 beiratkozott hallgatója volt.²¹ Szem

¹⁴ Vörös Károly: *A modern értelmiség kezdetei Magyarországon*. Valóság, 18. évf. (1975) 10. sz. 1–20.

¹⁵ Tóth Zoltán: *Társadalmi státusz és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Statisztikai Szemle, 65. évf. (1987) 1. sz. 62–86.

¹⁶ Jekelfalussy József: *Népünk hivatása és foglalkozása az 1880-ban végrehajtott számlálás szerint. Értekezések a nemzetgazdaság és statisztika köréből*, 1889 1. kötet, 3. szám. Budapest, 1882. 5.

¹⁷ *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei II. rész. A népesség foglalkozása*. Budapest, 1893. 59.

¹⁸ *A Magyar Korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei II.*, 59–69.

¹⁹ Hamar Anna: *Az agrárértelmiség kialakulása*. Agrártörténeti Szemle, 36. évf. (1994) 1–4. sz. 443–467.

²⁰ *Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam II. 1894.*, Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest, 1895. 88.

²¹ *Magyar Statisztikai Évkönyv Új Folyam VI. 1898.*, Országos Magyar Kir. statisztikai Hivatal, Budapest, 1899. 54.

előtt tartva, hogy nem minden beiratkozott hallgató szerezte meg ténylegesen a diplomát, annyi mindenesetre megállapítható, hogy a gazdatisztek körében nagyjából 27% volt a szak-képzettek aránya, ami semmi esetre sem nevezhető magasnak.

A gazdatisztek korszakbeli társadalmi-politikai megítélését (és annak változásait) a normatív források ugyancsak plasztikusan érzékeltetik. A virilizmust szabályozó törvény vonatkozó paragrafusa (1870. évi 42. tc. 23. §), illetve az országgyűlési választójogot az 1848-as törvényhez képest némiképp módosító új törvény (és 1874. évi 33. tc. 9. és 10. §) alapján is látható, hogy a gazdatisztképző intézetekben szerzett végbizonyítvány kitüntetett jogokat biztosított a gazdatiszteknek. Az előbbi arról rendelkezett, hogy a klasszikus értelmi hivatásokhoz hasonlóan az okleveles gazdák adója is kétszeres súllyal essen latba a virilis listára történő felvétel során;²² az utóbbi pedig más gazdasági alkalmazottakkal ellentétben a gazdatiszteket immár nem tekintette a gazda hatalma alatt állónak (10. §), illetve az okleveles gazdáknak jövedelmüktől függetlenül biztosította a választójogot, ami ismét a hagyományos értelmi hivatásokat üzőkkel helyezte őket egy sorba.

Látható, hogy a 19. század utolsó harmadában a gazdatisztek társadalmi megítélése átalakulóban volt. Mind jobban artikulált követeléseikkel, a monopolpozíciót biztosító állami elismerés kivívásával ebből az átmeneti helyzetből igyekeztek kimozdítani és értelmi hivatásként stabilizálni magukat.

Ugyanakkor az állam hivatásuk feletti „bábáskodása” egyáltalán nem tűnt veszélytelennek a gazdászok szemében. Az 1896. évi IV. Országos Gazdakongresszus rendezői, az OMGE és a vidéki gazdasági egyesületek a kongresszus egyik céljaként immár kifejezetten az ország területén lévő gazdasági egyletek szövetségévé tömörítését jelölték meg. A kidolgozott elgondolás szerint a szövetség a megyei mezőgazdasági bizottságokat is magába olvasztva valósulhatott volna meg úgy, hogy az országos szövetségbe tömörülés ellenére az egyes vidéki gazdasági egyesületek megőrizték volna önállóságukat.²³ A kongresszus előtt a *Köztelek* hasábjain megjelent szöveg egyértelműen a gazdák szövetségében látta a mezőgazdaságon belül az állam „mindenhatósága” elleni védőbástyát, ilyen értelemben a gazdászok önrendelkezésének kulcsát: „A megyei mezőgazdasági-bizottságok oly tevékenységi kört hivatottak betölteni, amelyre csak társadalmi testületek volnának hivatva, mert a társadalmi tevékenységet hivatalos apparátusokkal felkelteni s magát a gazdatársadalmat is államosítani nem lehet. A mezőgazdasági-bizottságok szervezése a jelen állampolitikai irányzatot jellemző állam szociálisztikus cenzuralizáció eredménye. Az állam szociálisztikus tendencia kezd már tűrhetetlenné válni; mert a köz-téren működő egyén alig tud két lépést megtenni anélkül, hogy valami állami közeg bele ne ütköznék. [...] Útját kell tehát vágni még idejekorán annak a tendenciának, mely a mezőgazdaság terén is a törvények végre-hajtásának ellenőrzését egy nagy hivatalnoki apparátus létesítésével véli keresztülvihetőnek.”²⁴

Ebben a „se veled, se nélküled” helyzetben az okleveles gazdatisztek igyekeztek a maguk érdekeit érvényesíteni. Ugyancsak 1896-ban (szeptember 24-én) a Gazdatisztek és Erdőtisztek Országos Egyesülete Darányi Ignác földművelésügyi miniszter védnöksége alatt – aki nek, mint mondta, öröme lesz „ha a közérdek keretén belül és közérdek követelményeinek

²² Vörös Károly: *Az oktatásügy reformja*. Magyar Tudomány, 96 [34] évf. (1989) 10–11. sz. 896.

²³ Takács Imre: *Gazdakongresszusok és gazdanagygyűlések a dualizmuskori Magyarországon*. In: Pintér János (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei, 1988–1989*. Budapest, 1990. 544–545.

²⁴ R. Gy.: *A gazdatársadalom szervezkedése*. *Köztelek*, 6. évf. 72. (513.) sz., 1896. szeptember 5. 1271–1273.

megfelelőleg a gazdatiszti osztály [...] érdekeit előmozdítani alkalma lesz...”²⁵ – megszervezte a II. Gazdatiszti Kongresszust, amelynek két fő témája – az eddig mondottak után aligha meglepő módon – a gazdatiszti cím képzettséghez kötése és a gazdatiszti jogviszony rendezése volt. A kongresszus mindkét kérdésben határozatot is kiadott, és sürgette, hogy az egyesület minden lehetséges úton igyekezzen elérni azok törvényi szabályozását. A képzettség kapcsán kívánt szabályozás esetében azt hangsúlyozták, hogy gazdatiszti címet csak az okleveles tisztek kaphassanak (a képzetlen tisztek számára egy évet biztosítottak volna, hogy egy erre dedikált bizottság előtt vizgát tegyenek az elméleti ismeretekből), illetve, hogy az okleveles gazdák monopóliumot nyerjenek az állami és magán kötött birtokok, illetve a minisztériumi és más adminisztratív hivatalok szakismeretet igénylő állásaira.²⁶ Ezek a követelések – ha az idő során némiképp módosultak is – ettől kezdve állandóan szerepeltek a gazdatiszti programokban, és részben beépültek az itt célul kitűzött, a birtokosok és a gazdatisztek közötti jogviszonyt szabályozó, 1900-ban elfogadott törvénybe.

A szakképzettség ügye kapcsán a gazdatisztek elsősorban formális képzettségi szempontok alapján igyekeztek meghúzni saját csoportjuk határait, vagyis a szakképzettséget tekintették a gazdatiszti kvalifikáció alapjának, és az állam védelmező-támogató beavatkozásának elérését tűzték ki célul a szakképzettek piaci monopóliumának biztosításához a szakképzetlenekkel szemben, illetve a munkaadóval szembeni autonómia kivívásához és biztosításához kérték az állam támogatását.

A gazdatisztek jogviszonya kapcsán hozott határozat céljai között fontos helyen szerepelt, hogy a gazdatisztek törvény védje a munkaadójukkal való viszonyban, amelynek alapvető eszköze a szolgálati szerződés kötelezővé tétele lett volna. A határozat szerint a szolgálati szerződésnek a munkakör tisztázását, a felmondással kapcsolatos jogokat és a (betegségi, rokkantsági és árvasági) biztosítás és nyugdíj ügyét is tartalmaznia kellene. Szolgálati szerződés hiányában ugyanezen pontokban a törvény írná elő a munkaadó és a munkavállaló jogait és kötelességeit. Ehhez a határozathoz a bécsi Verein für Güterbeamte két küldöttje, Gustav Marchet és Arthur Wich is hozzászólt, akik „a gazdatiszti ügy” „Lajthán tul és inneni” azonosságára emlékeztették a kongresszus résztvevőit, s hogy német-osztrák mintára fontolják meg a gazdaságban alkalmazott tisztek és cselédek kötelező állami biztosításának kidolgozását.²⁷

Ahhoz, hogy helyzetüket stabilizálni tudják, a gazdatiszteknek egy sokszorososan összetett viszonyrendszeren belül kellett magukat ügyesen pozícionálni. Ebben a mátrixban a gazdatisztek egymás közötti, a gazdatisztek és az állam közötti, valamint a gazdatisztek és a munkaadó közötti kapcsolatok szorosan egymásba ékelődtek és egymástól függővé váltak. Ez az állapot a századforduló megelőző évtizedben végül annyira kiélezetté és éretté vált, hogy a korábban csak informális-személyközi és fél-formális, egyesületi, szaklapi terekben exponált problémák végül az országgyűlés elé kerültek. Ezzel egyidejűleg a Gazdatisztek Egyesülete igyekezett mind szorosabbra fűzni a kapcsolatát „az ország kiváló nagybirtokosait tagjai között számláló Országos Magyar Gazdasági Egyesület”-tel²⁸ és megszerezni annak támoga-

²⁵ *A II. magyar gazdatiszti kongresszus*. Köztelek, 6. évf., 78. (519.) sz., 1896. szeptember 26. 1397–1398.

²⁶ *A II. magyar gazdatiszti kongresszus*, 1397–1398. Kötött – pontosabban kötött forgalmú – birtokok voltak a kincstári és közalapítványi birtokok, az egyházi és iskolai alapok birtokai és a családi hitbizományok, mindazok tehát, amelyek nem voltak szabad piaci forgalomban.

²⁷ *A II. magyar gazdatiszti kongresszus*, 1398.

²⁸ Az OMGE tagságának körülbelül egynegyedét gazdatisztek adták. Hamar Anna: *Professzionalizálás és az okleveles gazdászok*. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Gödöllő, 1994. 44.

tását. A Gazdatisztek Egyesülete (amelyet joggal nevezhetünk a gazdatiszti elit intézményének) a továbbiakban itt bemutatandó törvény előkészítésének idején tehát már határozottan igyekezett szövetségre lépni a nagybirtokosokkal, illetve – ahogy Krocsák beszámolójából láthattuk – pártfogókat találni az országos politikai elit tagjai között is.

Az 1900. évi gazdatiszti törvény²⁹

A végül 1900-ban elfogadott XXVII. törvénycikk, vagyis *A birtokos és gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról szóló törvény* tervezetéről szóló parlamenti viták először a földművelésügyi, illetve az igazságügyi bizottságban kezdődtek meg az 1890-es évek végén, ahonnan 1900. október 10-én került a tervezet a parlament képviselőháza elé. A bizottságok jelentését és a parlamenti vitákat vizsgálva új perspektívából válnak láthatóvá a gazdatiszti törekvések főbb momentumai, illetve a gazdatisztek csoportján belüli törésvonalak.

Már a bizottsági munkálatok során világossá vált, és a képviselőházi vita ezt megerősítette, hogy a „ki tekinthető/tekintendő gazdatisztnak?” kérdésre a vitában részt vevő parlamenti képviselőknek sem volt egyértelmű s mindenki számára egyformán elfogadható válasza. Az igazságügyi bizottságban csak kisebb visszhangja volt a definíciós kérdésnek, az ott megfogalmazott jelentés ezen a ponton csak két megjegyzést fűzött a miniszteri törvényjavaslathoz. Egyrészt azt, hogy a definíciónak ne legyen része a munkaviszony minimális hossza (vagyis a törvény ne csak azokat tekintse gazdatisztnak, akik legalább egy évre szerződtek a birtokossal); másrészt pedig a bizottság álláspontja szerint „azok is gazdatiszteknek tekintendők, a kik nem az egész gazdaság, hanem annak *egyes ágazataiban* teljesítik a gazdasági igazgatás, kezelés vagy ellenőrzés rendszerinti tennivalóit.”³⁰ (Kiemelés az eredetiben.) Eszerint tehát az igazságügyi bizottság végső soron nem tett volna különbséget a központi birtokigazgatás tagjai és a gazdasági alkalmazottak képzettség és gyakorlati ismeretek szempontjából heterogén csoportja között.

Ezzel szemben a földművelésügyi bizottságban a képzettség kérdése is fontos szempontként merült fel. „Közel fekiüdnek annak a szempontnak az eszményesítése, hogy a gazdatiszti képesítés minősítéshez köttessék”³¹ – fogalmazott összegzésében a bizottság. „Ha e javaslat még sem helyezkedik erre az álláspontra, teszi azt a tényleges viszonyoknak helyes mérlegelésével.”³² Vagyis – bár fontos szempontnak tartották volna az okleveles minősítés feltételének beemelését a törvény gazdatiszt definíciójába – a bizottság (és végül majd a törvény is) általában eltekintett ettől, figyelembe véve azt a tényt, hogy a „nagy gazdatiszti karnak számos tagja van, kik minősítéssel nem birnak, de gyakorlati tapasztalatokkal és elsajátított tudással mégis teljesen meg tudnak felelni a gazdatisztek iránt támasztott fokozottabb igényeknek is”.³³

Hogy a törvényben mégis megjelenjen az oklevéllel igazolt szaktudás nagyobb elismerése, a földművelésügyi bizottság azt javasolta, hogy biztosítson előnyösebb helyzetet a formális képzettséggel bíró gazdatiszteknek, de általános rendelkezéseiből ne zárja ki azokat sem, akik nem kvalifikált gazdatisztek. A képviselőház elé terjesztett törvényjavaslat és a

²⁹ 1900. évi XXVII. tc. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90000027.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D35> (Utolsó letöltés, 2021. okt. 28.)

³⁰ *Földművelésügyi és igazságügyi bizottságok jelentései, a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásának tárgyában* (867. sz.) In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett Országgyűlés képviselőházának irományai, 30. kötet. Budapest, 1900. 308.

³¹ Uo. 305.

³² Uo. 305.

³³ Uo. 305.

végül elfogadott törvény szövegében így a gazdatiszt definícióját rögzítő 1. §-ban nem szerepelt a képzettségre vonatkozó kitétel, ám a végleges törvény 24. §-a a gazdatisztek csoportján belül kiemelten megkülönböztette az okleveleseket, vagyis az olyan „magyar állampolgár[t], a kinek valamely hazai gazdasági főiskola, vagy gazdasági tanintézet által kiállított, honosított oklevele vagy végbizonyítványa van”.³⁴ Ők – az okleveles tisztok – lettek a törvény egyértelmű kedvezményezettjei.

A képzett és képzetlen gazdatisztek között tett megkülönböztetésnek a gazdatiszti professzionalizáció folyamatában ekkortól lett alapvető jelentősége. Az okleveles gazdatisztek a megelőző évtizedekben sikerrel építették fel érvelésüket arról, hogy őket miért illeti meg a más értelmiségi hivatásokhoz hasonló elismerés (ami egyben azt is megindokolja, hogy mi választja el őket a képzettség nélküli, gyakorló tisztektől).³⁵ Ugyanakkor a kormányt is sikerült

³⁴ A képviselőházi vita során kimerítő diszkusszió tárgya volt, hogy vajon az alaki képzettség hiánya alól adható-e – és ha igen, milyen feltételekkel – felmentés. Marjay Péter (Függetlenségi és 48-as párti képviselő) hozzászólása a kérdéshez nemcsak a gazdatisztek mint az értelmi hivatások közé tartozók kérdésköréhez szolgált fontos adalékkal, hanem általában a felsőfokú végzettséget igazoló oklevelek értékelésének problémájához is. (A professzionalizációs szakirodalom „kredencializmusnak” nevezi azt a jelenséget, amikor a hivatás betöltéséhez szükséges képzettséget kizárólag vagy túlzó mértékben az oklevéllel igazolt ismeretekkel tekintik azonosnak, miközben az alkalmasság más formái – például a formális képzésen kívül is elsajátítható készségek vagy képességek – nem kapnak elismerést. Freidson, Eliot: *Are professions necessary?* In: Haskell, T. L. [ed.]: *The Authority of Experts, Studies in History and Theory*. Bloomington, Indiana University Press. 3–27.) Marjay a képviselőház október 11-i vitáján így fogalmazott: „...az oklevél megcsúfolásának tartanám azt, hogy ha ezen gazdatiszti oklevélnél kivételt lehetne tenni, és ha a gyakorlati ügyességet, vagy a szakirodalom terén kifejtett munkásságot annyira honorálhatná a törvény, hogy azt az oklevéllel bíró gazdatisztel egyenjogúsítaná. Hogy nézne ez ki, t. képviselőház? Hisz van akárhány ilyen ügyes ember, a ki a prókatori tisztet és kötelességeket gyakran kitűnőbben végzi el, mint némely igazi oklevéllel bíró prókátor. Hogy nézne az ki, hogyha egy ilyen gyakorlati ügyességű prókátort a miniszter a jelen eljáráshoz hasonlóan, egyenjogúsítaná az ügyvédi oklevéllel bíró prókátorral és felhatalmazná, hogy prókatori dolgokat végezhesen, vagy hogyha minden nazarénus próféta, a ki esetleg szebben szónokol bármely oklevéllel bíró lelkésznel és érti is a maga kötelességét, a lelkész oklevéllel bíró egyénekkel egyenjogúsítást nyerne a szolgálatra nézve. Én ebben még egyéb veszedelmet is látok, mert akkor egyes nagy befolyású emberek az ő kedvelt gazdatisztjeik számára megszerezhetnék az egyenjogúsítást, mert az a protekció mindenkor erős kis jószág és sok ember kezében nagyon jól szokott érvényesülni. A ki a gyakorlati életben ügyességre tett szert, vagy a ki a szakirodalom terén kitűntette magát, az az ember pályázhat pályadíjakért és munkásságát, szakértelmét, ügyességét ott nyilváníthatja és jutalomban részesülhet. Azt azonban helytelen dolognak tartanám, hogy iskolai képzettség nélkül egyenjogúsítást nyerjen azokkal, a kik az oklevélért sokat tanultak és gazdasági akadémiát végeztek.” (Kiemelés tőlem – K. Zs.) (592. országos ülés In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 30. kötet. Budapest, 1900. 47.). Az elfogadott törvény végül úgy rendelkezett, hogy – hasonlóan a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883. évi törvényhez – a miniszter dönthet az alaki képzettség hiánya miatti felmentési kérelem uralkodóhoz való felterjesztéséről.

³⁵ Fontos, hogy a választóvonal nem a gazdatisztek és a gazdasági alkalmazottak között – tehát a foglalkozási csoport belső hierarchiája által kijelölt határ mentén – jött létre, hanem, ahogyan a képviselőházi vita során a földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác a gazdatisztek és a birtokosok felé kommunikált véleményét összefoglalta: a képzettség kell hogy a csoporton belüli különbségtétel alapja legyen; „...sokkal helyesebb lesz, hogyha okleveles és nem okleveles gazdatiszteteket különböztetünk meg, és azokat, a kik oklevéllel bírnak, fokozottabb védelemben, előnyökben és kedvezményekben részesítjük, mintegy prémiumot adunk azoknak, a kik magasabb képzettséget szereztek maguknak. Ebből a szempontból indultunk ki.” 592. országos ülés, 37.)

meggyőzniük arról, hogy a kvalifikáció elismerése a nemzetgazdasági szempontból fontos gazdatiszti réteg megbecsülésének jeleként a réteg tekintélyét is növelné, és vonzóbbá tenné a pályaválasztó fiatalok előtt.

A képzettség kérdésén túl nem volt teljes egyetértés abban sem, hogy mit is jelentsen a „magyar” kitétel a definícióban: valóban elfogadható-e magyarként a külföldi akadémián szerzett oklevél.³⁶ A végleges törvényszöveg az okleveles gazdatiszti cím használatának jogát végül magyar állampolgársághoz és magyarországi gazdasági főiskolai vagy tanintézeti (vagy ezek által elfogadott, honosított) oklevélhez kötötte.

A kvalifikált tisztek a századfordulóra sikerre vitték évtizedek óta vívott harcukat, privilégiumot szereztek a papírral igazolt szaktudásnak. A privilégiumok köre azonban korlátozott volt, így a törvény csak átmeneti nyugvópontot jelentett a gazdatiszti érdekképviseleti küzdelmek folyamatában. Két olyan pontot érdemes még kiemelni az elfogadott törvényből, amelyek egyfelől az okleveles gazdászok piaci helyzete, monopóliuma, másrészt önálló munkavégzésük tekintetében jelentőséggel bírtak.³⁷

A törvényben az okleveles tisztek számára biztosított piaci monopólium – a törvény 1901. évi életbelépését követő ötödik évtől kezdve – a következőkre vonatkozott: „a törvényhatóságokra, a községek, egyházi testületekre és egyházi személyekre, és mint ilyenekre, a köz- és magánalapítványokra és hitbizományokra, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatokra, valamint, tekintet nélkül állampolgárságukra, azon birtokosokra, akik állandóan nem a magyar korona országainak területén laktak – valamint a felemlített birtokosok bérlőire, azon gazdaságaikban, amelyek után legalább háromezer korona állami földadót fizettek.”³⁸ Jóllehet azok a formális képzettség nélküli gazdatisztek, akik a törvény kibocsátásakor már gazdatiszti pozícióban szolgáltak (akár állami birtokon), nem veszítették el állásukat (ugyanazon a birtokon vagy ugyanazon birtokos által továbbra is alkalmazásban maradhattak),³⁹ a törvény elfogadása mégis döntő jelentőségű lépés volt az okleveles gazdák helyzetének stabilizálása és az állami, kötött nagybirtokok gazdatiszti állásainak monopolizálása szempontjából. Egyszersmind véglegesen elválasztotta és megkülönböztette egymástól a gazdatiszti csoport kvalifikált, illetve képzetlen tagjait – messzire került már a korábban hangoztatott közös testületi szellem. A törvény a birtokos és a gazdatiszt közötti viszonyt meghagyta a magánjog keretei között, és bár a közvetlen munkavégzés tekintetében bizonyos fokú autonómiát biztosított a gazdatiszteknek, mégis sok szempontból kiszolgáltatottak maradtak. Az önállóság határait a 2. § jelölte ki, amennyiben a gazdatisztek saját hatáskörükben járhattak el azokban az ügyekben, amelyek „a gazdálkodás folytatásával az ilyen gazdaságban és az ilyen alkalmaztatással rendszerint járnak”.⁴⁰ Ebben az okleveles, illetve a gyakorlati tisztek között nem volt különbség: a gazdálkodáshoz kapcsolódó szokásos ügyeket egyedül intéz-

³⁶ Rigó Ferenc Függetlenségi Párti képviselő egyenesen így fogalmazott: „Én, t. ház, a mikor iskolába jártam, azt tanultam és azóta is folyton azt tapasztalom, hogy honosítani lehet embereket, állatokat, növényeket, hanem hogy okleveleket honosítani lehet, azt megvallom, én nem vagyok képes fel-fogni.” (591. ülés, In: Az 1896. évi november 23-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója. 30. kötet, 28.) – azaz, hogy szerinte nem az oklevelet, hanem az egyént kellene honosítani (592. ülés, 39.)

³⁷ Siegrist, Hannes: *Professzionális autonómia a modern társadalomban, tudományban és kultúrában*. Replika, (2021) 119–120. sz. 17–36.

³⁸ 1900. évi XXVII. törvénycikk a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról (25. §)

³⁹ A következő években a képzett gazdatisztek egyesülete és a Gyakorlati Gazdatisztek Országos Egyesülete között egyeztetés kezdődött a kvalifikációs vizsga lehetőségéről. Fabricius: *A magyar gazdatiszt*, 76.

⁴⁰ 1900. évi XXVII. törvénycikk a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról (2. §)

hették. Nagy értékű üzleteket viszont nem köthettek, és a birtokigazgatás személyügyi kérdéseit sem intézhették a birtokos külön engedélye nélkül. A gazdatisztek személyes döntéseinek szabadságát érzékenyen érintette 7. § is,⁴¹ amelynek értelmében egyfelől a gazdatiszti állás mellett semmilyen más foglalkozást nem űzhettek; másrészt pedig a munkáltatónak – hacsak előzetesen másképp meg nem egyeztek – joga volt a gazdatisztet gazdasági között szabadon áthelyezni. E paragrafust ugyanakkor érdemes a gazdatiszti professzionalizáció folyamata szempontjából is értékelni: a mellékfoglalkozás űzésének tilalma révén ugyanis a törvény elvárása szerint a gazdatisztek főállásként művelték hivatásukat, ami – ideális esetben – az elmélyülést és specializációt szolgálhatta. A birtokos földrajzilag távolfekvő birtokai közötti áthelyezés – bár a gazdatiszt személyes életében nehézséget, gyökértelenséget idézhetett elő – a gazdatiszti tudás, a használt módszerek és gyakorlatok átláthatóságát, egységesedését segíthette elő.

A gazdatisztek további fontos és ugyancsak régi követeléseit (biztos jövedelem, baleset- és életbiztosítás, illetve nyugdíj) a törvény nem rendezte megnyugtató módon. A jövedelemre vonatkozóan a törvény úgy rendelkezik, hogy „Ha a szerződés nem állapítja meg a javadalmazásnak vagy egyes részeinek összegét, illetőleg mennyiségét, annak megszabásánál a helyi, ilyennek hiányában az országos szokás az irányadó.”⁴² Hiába mondta ki hangosan Rigó Ferenc többek véleményét („Ilyen abszurdumot törvénybe iktatni mégis csak nevetséges”),⁴³ a törvény nem hogy nem írta elő a kötelezően fizetendő bért (ez más magántisztviselők esetében is így volt), de még azt sem tette kötelezővé, hogy a szerződésben egyáltalán szó essen a bérezésről.

A baleset- és életbiztosítás kapcsán, valamint a végkielégítésre vonatkozóan is megfogalmazott előírásokat a törvény (9. és 11. §), vagyis rögzítette a birtokos kötelességeit a szolgáltatás közben balesetet szenvedő vagy a szolgálati idő alatt elhalálozó gazdatiszttel, illetve özvegyével és gyermekeivel szemben. A gazdatiszti nyugdíjjal kapcsolatban azonban csak nagy vonalakban foglalt állást (11. §), és a kérdést lényegében a mindenkori birtokos és gazdatiszt magán megállapodásának keretei között hagyta. A rendezetlenség miatt ezek a kérdések a 20. század első évtizedeiben a kamarai törekvésekkel összefonódva újra és újult erővel kerültek napirendre. A következő években a törvény rendelkezései által érintett minden csoport (a birtokosok, az okleveles gazdák és a képzetlen gazdatisztek is) igyekezett elérni, hogy a törvény esetleges revíziója során a saját érdekei jobban érvényesüljenek, ám a felülvizsgálatra végülis az 1930-as évekig nem került sor. A 19. század derekán kezdődő átalakulás a 20. század elejére a gazdatiszti munkaerőpiac kettéválásával zárult, létrejött egy zárt, a képzett tiszték által monopolizált állami piac és egy szabadpiac, ahol az oklevelesek és a képzetlen tiszték versengése továbbra is fennmaradt.

⁴¹ „A gazdatiszt a birtokos engedélye nélkül semmiféle mellékfoglalkozást nem űzhet s a birtokos engedélye nélkül – a javadalmazásához tartozó gazdaság kivételével – a maga vagy hozzátartozóinak gazdaságát sem kezelheti. – Ellenkező megállapodás hiányában a birtokos a saját költségén a gazdatisztet egyik gazdaságából a másikba áthelyezheti.” 1900. évi XXVII. törvénycikk 7. §

⁴² 1900. évi XXVII. törvénycikk 8. §

⁴³ 591. országos ülés, 28.

ZSUZSANNA KISS

*Successes and Failures in the Struggle of Farm Stewards
for their Legal Status and the Regulation of Their Representation
Until the Start of the 20th Century*

This study examines certain elements of the institutional structure surrounding farm stewards in the late 19th and early 20th centuries, especially the ones affecting their struggles for representation. I'm presenting the arguments and conflicts of interest in the farm stewards' fight for recognition in their own press, within their associations and in national conventions. The divide between trained, or certified stewards and the untrained, practical stewards slowly deepened ever since the middle of the 19th century and turned into an actual split in the group in the final decades of the century. The certified stewards aimed to achieve autonomy and market monopoly, citing their education and similarities to other, already recognised intellectual professions, which in their opinion placed them above their peers without formal training. This essay presents how the struggle for recognition was not only visible in the operation of these institutions but are recognisable in the statistical and normative sources of the era as well. At last, but not least, I'm examining the contents and conception of Article XXVII of 1900, which codified the legal status of farm stewards, using sources from the parliamentary committees preparing the article, and its debate in the House of Representatives. In this segment I'm also presenting how formal and certified education became the basis of market monopoly and recognition by the state in the case of farm stewards.

DETRE KATALIN

A piac szerepe a magyar és a német mozdulatművészet professzionalizációjában*

A professzionalizáció történeti kutatása a kezdetektől fogva elméletigényes volt. A professzionalizációs elméletekben hivatás és piac viszonya időről időre visszatérő, fontos vizsgálati szempontnak bizonyult. Ez a sajátos viszony irányította először a kutatók figyelmét a hivatásként definiált foglalkozásokra. A súlyos gazdasági válságok lehetőségét magában hordozó szabadpiaci és a teljes kontrollt alkalmazó és diszfunkcionálisan működő állami bürokratikus (szovjet) modellel szemben a kutatók a hivatásokban egy olyan szabályozott piaci alternatíva lehetőségét látták meg, amelyben a szabályozás a széles körű autonómiával rendelkező szakmai testületek hatáskörébe került. A téma funkcionista iskolához tartozó teoretikusai (Talcott Parsons, Robert K. Merton) a hivatásokat vizsgálva arra kerestek választ, hogy mik voltak ennek a széles körű autonómiának és védett piaci helyzetnek a társadalmi feltételei. Fontos szempontnak tekintették a közösségi célok megfogalmazását, a kliens érdekeinek a figyelembevételét, valamint az etikai elvekhez való igazodást, melyek az önkorlátozó piaci magatartás lehetőségét hordozták magukban. Ezzel szemben a monopolista és a neoweberianus irányzat képviselői (Magali Sarfatti Larson, Milton Friedman, Randall Collins, Thomas Brante) a piaci monopóliumért folytatott lobbizást, a konkurensok kizárását, vagyis a piaci verseny kiiktatására való törekvést tekintették a professzionalizáció lényegének.¹ A fenti megközelítések a domináns piaci magatartásokat helyezték vizsgálatuk középpontjába. Tanulmányomban megkísérlem piac és hivatás kapcsolatát a történeti források alapján tágabb összefüggésben, újabb szempontok bevonásával vizsgálni. Elemzésemben a közgazdaságtudomány által használt piacfogalmakat tekintem kiindulópontnak. Az általam használt piac-konceptió kidolgozása Geoffrey Martin Hodgson angol közgazdász nevéhez fűződik. Elméletét hazánkban Kapás Judit ismertette és elemezte.²

Hodgson értelmezésében a piac egy olyan intézmény, ahol adott terméket nagy számban és rendszeresen cserélnek, és ahol a cserét a piaci szabályok és struktúrák alakítják. A csere szükséges, de nem elégséges feltétele a piacnak. Az elmélet azokat a tranzakciókat tekinti cserének, amelyek szerződéses megegyezést foglalnak magukban. Ez a piac történelmileg specifikus kategória, olyan társadalmi intézmények összessége, amely normákat és szabá-

* A tanulmány A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült.

¹ Magos Gergely: *Mérlegen a hivatások. A professzionalizációs paradigma historiográfiája*. Aetas, 32. évf. (2017) 2. sz. 138–157.

² Kapás Judit: *A piac mint intézmény – szélesebb perspektívában*. Közgazdasági Szemle, 50. évf. (2003) 12. sz. 1076–1094. Mivel ezt az elméletet eszközként használom, nem végzem el kritikai vizsgálatát, ennél fogva nincsen jelentősége annak, vajon miként viszonyul az eredeti nézet az ismertetés által közvetítetthez.

lyokat tartalmaz a cseretárgyalások és tranzakciók irányítására, szervezi, strukturálja és legitimálja a cserét. Más szóval: a piac intézményesített csere.³

„Hodgson piackoncepciója azért képes intézménynek tekinteni a piacot [...], mert az egyéneket nem tekinti adottnak. *Az univerzális maximalizáló magatartás helyett azt vallja, hogy az intézményes környezet is befolyásolja az aktorokat [...]* Ha valóban intézménynek tekintjük a piacokat, akkor el kell ismerni, hogy az intézmények és egyének endogén kapcsolatban állnak, azaz az *egyének megalkotják és megváltoztatják az intézményeket, de az intézmények is hatnak az egyénekre, elsősorban az egyének preferenciáira és korlátozzák azokat.*”⁴ (Kiemelés tőlem – D. K.)

A piac olyan intézmény, amely maga más intézményekbe ágyazódik be, és amelynek létehez a következő társadalmi intézmények is szükségesek:

- Tulajdonosi jogok.
- Irányítási struktúrák, azaz a verseny és a kooperáció általános szabályai: törvények, munkaszerződések írásának szabályai, szakmai szervezetek stb.
- A csere szabályai: ki kivel folytathat tranzakciót és milyen feltételek mellett.⁵
- A piac működésének megértésére vonatkozó nézetek – ez valójában az a világnézet, amelyben az aktorok a többiek akcióit értelmezik.

Mindenzen feltételek megteremtésében, a szabályok kialakításában az államnak kitüntetett szerepe van, ezért az elemzésekben az állam és a piac, valamint a piaci szereplők kapcsolata külön figyelmet kap.⁶

A fenti fogalmakat és kritériumokat figyelembe véve szeretném vizsgálni a piac szerepét a német és a magyar mozdulatművészet intézményesülésében. Az összehasonlítás azért érdekes és fontos, mert a németországi mozdulatművészet központi szerepet játszott a mozdulatművészet minden változatának, a modern színpadi táncnak, a ritmikus gimnasztikának és a gyógytornának az európai, ezen belül a magyarországi elterjedésében.⁷

A német ritmusmozgalom

A német tornamozgalom fejlődése a 19. század nagy modernizációs folyamataival, a nemzet-állam kialakulásával, a munkásmozgalom fejlődésével és a zsidó emancipációs törekvésekkel szoros összefüggésben zajlott, intézményei nem szakmai, hanem ideológiai-politikai törésvonalak mentén jöttek létre. A század végétől indult el a szakmai differenciálódás, ami kezdetben szintén nem volt mentes az ideológiai és társadalmi ellentétektől. A hagyományos német torna az alacsonyabb társadalmi helyzetű rétegek szabadidős tevékenysége volt. A nemesi származásúak és a nagypolgárok inkább az angolszász „gentleman-sportokat” preferálták, és saját egyesületeket hoztak létre.⁸ A tornamozgalom 19. századi történetében a nők

³ Kapás: *A piac mint intézmény*, 1083–1084.

⁴ Kapás: *A piac mint intézmény*, 1084.

⁵ Ennek a feltételnek a jelentősége a vizsgált periódus utáni időszakban válik világossá. Németországban Hitler hatalomra kerülését követően, Magyarországon pedig a zsidótörvények bevezetésekor.

⁶ Kapás: *A piac mint intézmény*, 1084.

⁷ A műfaj, a test természetes adottságait figyelembe vevő kifejező mozgás Franciaországban született, az USA-ban kezdett elterjedni a 19. század második felében, majd a századfordulón visszatért Európába, ahol különböző társadalmi és szellemi mozgalmakkal került kölcsönhatásba. Kezdeti központja Közép-Európa, ezen belül Németország volt.

⁸ Az angolszász eredetű sportok – futball, tenisz, krikett, futás, evezés, vitorlázás, kerékpározás, repülés, hegymászás – a társadalmi elithez való tartozást szimbolizálták. Krüger, Michael: *Gymnastik, Turnen und Sport im 19. Jahrhundert*. In: Güllich, Arne – Krüger, Michael: *Handbuch Sport und*

nem játszottak szerepet. Iskolai torna néhány magániskolát leszámítva számukra gyakorlatilag nem létezett, és az egyesületek is teljesen zárva maradtak a nők előtt. A század végére a gazdasági változások és a feminista mozgalmak hatására megváltozott a nőkép, fokozatosan elfogadottá vált a dolgozó és a sportoló nő. Noha a torna továbbra is alapvetően férfitevékenységnek számított, erősödtek a diszkrimináció felszámolását követelő hangok.⁹ Az 1890-es évek végén néhány konzervatív tornaegyesületben női tornarészleg alakult, a századfordulón 20 000 női tagja volt a Deutsche Turnerschaftnak, ami az összes tag 5%-át jelentette. Ez a szám 1914-re 75 000-re nőtt, ami azonban az akkori taglétszámnak még mindig csak a 6%-át tette ki,¹⁰ ám ekkor már más, vonzóbb és a korszellemnek megfelelőbb alternatívák is megjelentek a testedzés piacán. Ezek közé tartoztak az ún. testkultúra mozgalmak, a nudizmus, az ázsiai testgyakorlatok (jóga), a fitness- és *body building* mozgalom, valamint a mozgalművészet (német nevén: *Rhythmusbewegung*).

A ritmusmozgalom a 19. század végén a balett mellett új színpadi táncként, a társadalomban a torna mellett új testnevelésként jelent meg. A mozgalom úttörő egyéniségei, bár különböző irányokból közeledtek a testművelés felé, hasonló célokat tűztek maguk elé: felszabadítani a testet, mindenekelőtt a női testet a klasszikus balett kötöttségei és a férfiakra szabott torna merev fegyelme alól, egyben megtalálni a harmóniát test és lélek között a művészi átélés és önkifejezés segítségével. Az új szemléletű testnevelési rendszerek a századforduló művészi, művészetpedagógiai és életreform-mozgalmainak eredményeként jöttek létre, és az iparosodás, valamint az urbanizáció okozta feszültségekre kerestek válaszokat. Emancipatorikus, modernizáció- és kapitalizmuskritikus áramlataik „a korszak ipari tudományos eredményeivel, gazdasági sikertörekvéseivel szembenállók, a nagyvárosi életmód negatív hatásai elől menekülők számára kínáltak a mindennapokban megélhető új életvezetési alternatívákat”.¹¹ Az új életforma keresésére irányuló romantikus utópiák idealizált történelmi korszakokhoz, az antik görög civilizációhoz, az európai középkorhoz, a természethez és a természetes életmódhoz való visszatérést hirdették. A 20. század elején az életreform-mozgalmak összekapcsolódtak a művészeti reformmozgalmakkal, amelyek a művészetet, illetve az esztétikumot a hétköznapi ember mindennapjaihoz akarták közel vinni, mert hittek abban, hogy a szép tárgyak megszépítik, magasabb rendűvé teszik a mindennapi életet. Az esztétikai törekvések idővel az emberi lét minden területére, így a testre és mozgásra is kiterjedtek. E törekvések jegyében a 20. század első felében számos élet-, munka-, lakó- és művésztközösség jött létre, ahol az elképzeléseket és elméleteket megpróbálták a gyakorlatba átültetni.¹²

Sportwissenschaft. <https://docplayer.org/191747478-Gymnastik-turnen-und-sport-im-19-jahr-hundert.html> 2018. 10. (Utolsó letöltés: 2021. dec. 21.)

⁹ Ezeket a korai törekvéseket tükrözte a rövid életű női tornamagazin, a *Deutsche Turnzeitung für Frauen* (1899–1902).

¹⁰ Pfister, Gertrud: *Frauen in Bewegung*. Digitales Deutsches Frauenarchiv, veröffentlicht 13. September 2018. (Utolsó letöltés: 2021. dec. 11.)

¹¹ Németh András: *Életreform-törekvések és táncpedagógiai reformok a 20. század első felében*. In: Beke László – Németh András – Vincze Gabriella (szerk.): *Mozdulat – magyar mozgalművészet a korabeli társadalom tükrében*. Budapest, 2013. 16.

¹² Akadtak olyan közösségek, amelyek egy vagy több mecénásnak köszönhették létrejöttüket és működésüket. Ezek közé tartozott a Monte Veritán a természetgyógyász szanatórium, a Darmstadti Művészkolónia vagy a hageni, később esseni Volkwang. Egyeseknél az indulást szponzorok biztosították, de új tulajdonformák és működési szabályok létrehozása révén a közösség önálló lábra állt, és be tudott kapcsolódni a gazdasági életbe, mint például a Drezda melletti Hellerau-kertváros, és akadtak olyanok, amelyek társadalomjobbító célokat megfogalmazva eleve üzleti vállalkozásként

A művészkolóniák fontos kísérleti műhelyeknek bizonyultak, de a mozgalom igazán népszerű műfaja a magániskola lett. Az első magániskolákat Észak-Amerikából Európába települt mozdulatművészek és gimnasztikatanárok alapították. A nagy társadalmi igény hatására gyorsan elindult a növendékek kiválása, akik új iskolákat alapítottak, és hamarosan megindult a tanárképzés is.¹³

A kezdeti időszakban, 1900 és 1920 között 50 és 100 között mozoghatott a Német Császárságban a ritmikus gimnasztikát és kifejező táncot oktató iskolák száma. A becslés mögött szélesen értelmezett iskolafogalom áll, hiszen a magánlakásokban tartott, tucatnyi növendékkel rendelkező tanfolyamoktól a tanári oklevelet adó, bel- és külföldi fiókintézetekkel rendelkező, évente több száz növendéket tanító nagyobb intézetek is beletartoznak a kategóriába. Az iskolák legnagyobb része ebben az időben egyedi intézet volt, kivéve a Dalcroze- és a Mensendieck-irányzatot.

Émile Jaques-Dalcroze (1865–1950) 1903 és 1910 között tanított ritmikus gimnasztikát a genfi konzervatóriumban. Ez alatt az idő alatt mintegy 400 tanítvány vett részt a képzésben. 1910 és 1914 között a híres helleraui intézetet vezette, amely mellett számos fiókintézet is működött.¹⁴ A képzés népszerűségét jelzi, hogy ekkor már évente mintegy 500 fő vett részt a tanfolyamokon. Az oktatás és a tanárképzés a háború alatt is folytatódott. Az 1920 előtt kiadott oklevelek még nem rendelkeztek állami elismeréssel, ennek ellenére birtokukban szerte Európában önálló iskolákat lehetett működtetni. A közép- és felsőfokú zeneiskolák szintén alkalmaztak Dalcroze-pedagógusokat, ehhez a munkához valószínűleg általános zenetanári diploma is kellett.¹⁵

Dr. Elisabeth Marguerite (Bess) Mensendieck (1861–1957) holland-amerikai orvosnő felismerte a művészi gimnasztikában rejlő terápiás lehetőségeket. A zürichi orvosi egyetem elvégzése után New York egyik híres mozdulatművészeti iskolájában tanult, majd az itt szerzett tapasztalatok birtokában anatómiai és fiziológiai alapon olyan funkcionális gimnasztikát fejlesztett ki, amelyet speciálisan a női testre adaptált. A Mensendieck-rendszer volt az első mozdulatrendszer, amely figyelembe vette a női test sajátosságait. Módszerének másik forradalmi újdonsága abban nyilvánult meg, hogy tanítványait tudatos testhasználatra nevelte. Megtanította a saját testen való tájékozódást, ami részben anatómiai ismereteken, részben mozgásérzékelésen alapult, az összes érzékszerv, de különösen a szem bevonásával.¹⁶

indultak. Ilyen volt a Testkultúra Egyesület (*Verein für Körperkultur*) berlini sporttelepe (*Sportluftbad*), amelyet 1901-ben alapítottak a tagok közös üzleti vállalkozásaként.

¹³ A német mozdulatművészeti (ritmus) mozgalom ismertetésekor alapvetően Bernd Wedemeyer-Kolwe munkáira támaszkodtam.

¹⁴ Dalcroze fiókintézetek 1920 előtt: 1908 Elberfeld, 1908 Berlin, 1909 Párizs, 1914 Düsseldorf, 1914 Berlin, 1916 Berlin. Wedemeyer-Kolwe, Bernd: „Der neue Mensch” *Körperkultur im Kaiserreich und in der Weimarer Republik*. Würzburg, 2004. 36. Magyar tanítványa, Freund Ernő további iskolákat is említ: Ausztria 4, Svájc 10, Svédország 4, Hollandia 4, Franciaország 4, Anglia 25, Oroszország 7, továbbá Finnország, Olaszország, Belgium és Amerika több városában. Freund Ernő: *Ritmikus gimnasztika Hallásképzés Improvizálás*. Budapest, 1915. 5.

¹⁵ Az általam ismert oktatók mindannyian rendelkeztek valamilyen szintű zenetanári képesítéssel, amelynek alapján a következő intézményekben tanították a Dalcroze-módszert: Königliche Hochschule der Musik Berlin, Königliche Akademie der Tonkunst München, Akademie für Musik und darstellende Kunst Wien, továbbá Fodor Zeneiskola Budapest. Freund: *Ritmikus gimnasztika*, 5.

¹⁶ Ezt szolgálták a tükrök előtt ruha nélkül végzett gyakorlatok. Kármán Judit: *Módszerek múltja és jelene. A funkcionális és analitikus testképzéstől a komplex esztétikus mozgásig*. Budapest, 1995. 4–6.

A Mensendieck-vonal legkorábbi időszakáról kevés adat áll rendelkezésre, de sokat elárul népszerűségéről, hogy az összes irányzat közül elsőként alakult meg 1910-ben Berlinben a Mensendieck-Szövetség (*Mensendieck-Bund*), valamint központi oktató intézete, a *Zentralinstitut für Mensendieck-Gymnastik*, amely egyedül volt jogosult tanárokat képezni. A két-éves képzés első diplomásai között szerepelt Madzsar Alice is. Mensendieck szigorúságra törekedett, a rendszerétől való elhajlást kizárással büntette. Ennek ellenére az iskolai prospektusok alapján arra lehet következtetni, hogy több privátiskola jogi következmények nélkül jogosulatlanul használhatta a Mensendieck nevet. Az anatómiai és fiziológiai alapokon nyugvó Mensendieck-rendszer diplomásait szanatóriumok és gyógyüdülők is szívesen alkalmazták. Az első világháború végéig közel hatvan intézetben folyt Mensendieck-foglalkozás vagy terápia.¹⁷

A tandíjakról és a tanárok kereseti lehetőségeiről szórványos adatok állnak rendelkezésre. A Hellerauban fennmaradt bizonylatok szerint a tanárképzés tandíja évi 400 márka volt, a képzés legalább két évig tartott. A zürichi Lábán-iskolában 1913-ban egy tíz órás gyermektanfolyam 60, egy hasonló egyéni kurzus 200, egy szolista táncos szemeszter 240 svájci frankba került.¹⁸ A németországi pályákép ebben az időben „kellemes, egészséges működési területet kínált, [...] egyúttal anyagi szempontból biztos egzisztenciát nyújtott” (Hedwig Kallmeyer).¹⁹ Egy átlagos Kallmeyer-diplomával rendelkező tanárnő évi 3000 márka jövedelmet élvezett, egy helleraui Dalcroze oktató havi 300 márkát keresett. (Összehasonlításképpen: 1913-ban a magas jövedelmű közigazgatási körzetnek számító Berlinben az éves átlagjövedelem 1254 márka/fő volt.)²⁰

A ritmikus gimnasztika műfajban a nők aránya mind a növendékek, mind a tanárok között meghaladta a 80%-ot.²¹ A tanfolyami költségekből látható, hogy az első világháború befejezése előtt csak jómódú családok engedhették meg maguknak, hogy lányaik gimnasztikai vagy tánctanári oklevelet szerezzenek. Ferdinand Avenarius²² 1907-ben a *Kunswart* című reform-folyóiratban azzal bírálta a Duncan-iskolát, hogy ilyen elit hozzáállással nem lehet széles rétegeket érintő reformokat végrehajtani.²³ A tanárképzés alapvetően a reformeszmék iránt nyitott, jó anyagi körülmények között élő, művelt polgári családból származó, egyedülálló fiatal nők számára jelentett vonzó pályát, akik esetében társadalmilag alacsonyan értékelt munka nem jöhetett számításba. A zene- és képzőművészeti tanárképzés, amelyet ez a társadalmi csoport preferált, a századforduló éveiben túltermeléssel küzdött. Ebben a helyzetben a ritmikus gimnasztikai oklevélről sokan munkaerőpiaci helyzetük javulását várták. Ugyanakkor nehézséget jelentett az intézményesülés alacsony szintje: nem volt államilag elismert az oklevél, hiányzott a munkajogi szabályozás és a hatékony érdekvédelem.²⁴

¹⁷ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 37.

¹⁸ Ausztria-Magyarország és a Latin Éremunió – amelynek Svájc is tagja volt – valutáit nagyjából egy az egyben váltották.

¹⁹ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 37.

²⁰ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 40.

²¹ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 41.

²² Ferdinand Avenarius író és költő, a német nyelvterület kulturális reformmozgalmának kiemelkedő alakja. A mozgalom olyan célok érdekében tevékenykedett, mint a nép esztétikai nevelése, kulturális örökségének védelme, a széles értelemben vett kultúra ápolása. Nevéhez fűződik a *Kunswart* című művészetet népszerűsítő folyóirat alapítása.

²³ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 41.

²⁴ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 33–42.

A német ritmusmozgalom a weimari Németországban

Az első világháború utáni Németország mind a sportban, mind a gimnasztikában robbanásszerű fejlődést élt át. Közvetlenül az első világháború előtt a Német Tornaegyletnek (*Deutsche Turnerschaft*) több mint egy millió tagja volt 11 000 egyesületben, az ettől független polgári és felekezeti egyesületekhez további 500 000 fő tartozott. A weimari köztársaság időszakában már négymillióan sportoltak vagy tornáztak valamilyen egyesületben, és ez a szám még nem tartalmazza a századfordulón indult és a hagyományos tornától és sporttól ideológiailag és szervezetiileg elhatárolódó testkultúra mozgalom követőit, amelyekhez a ritmusmozgalom is tartozott.²⁵ A jelentős többletthez hozzájárult a gyermekek és a nők bekapcsolódása a sportmozgalomba. A kivételes felfutás mögött általános és német sajátosságokat tükröző társadalmi folyamatok álltak. Az általános társadalmi folyamatok között említhető az emancipációs mozgalmak erősödése, a nők munkaerőpiaci térnyerése, a divat és a nyilvánosság különböző formáihoz való viszony változása. A német társadalom sajátosságai közül ki kell emelni annak az új testtudatnak a megjelenését és terjedését, amelyik éppen az életreform- és testkultúramozgalmak társadalmi recepciójának volt köszönhető.²⁶ Amilyen mértékben a társadalom elfogadóvá vált, olyan mértékben bővült a ritmusmozgalom piaca, alakult az intézményesülés, és változott a szereplők piaci és, mondhatjuk, általános magatartása. A folyamat során az alapvetően kapitalizmus- és piacellenes elveket hirdető mozgalom viszonylag rövid idő alatt modern szolgáltatások piacává szerveződött. A mozdulatművészek kevés kivételtől eltekintve elhagyták a vidéki kommunákat, és működési területüket a nagyvárosokba tették át, csak a szabadságukat töltötték természetközeli környezetben. Iskoláik, később iskolahálózataik szigorúan szervezettek és üzletre orientáltak voltak, a weimari Németország prosperáló szabadidő- és sportkultúrájának, valamint színpadi táncéletének szerves részévé váltak. A tipikus mozdulatművésznők gyermektelenek voltak, individualisták és hivatásorientáltak, az önálló, öntudatos és munkabíró nő eszményét hirdették, nem ritkán lakóközösségekben éltek. Szemben a kezdeti törekvésekkel nem a népet reprezentálták, hanem a középrétegeket. A korszak modern polgárainak körében divatos buddhista, teozófiai és antropológiai tanokat képviselték, mivel ezek kiutat ígértek a korszak spirituális válságából.²⁷ Ahogy a következőkben látni fogjuk, az integrálódás nem jelentette a meglévő struktúra elfogadását, megmaradt a szervezeti elkülönülés a sport és a hagyományos német torna intézményeitől. Megkockáztatom, hogy ebben fontos szerepet játszott az a tény is, hogy a ritmikus gimnasztika elsősorban a nők körében volt népszerű, ezért létrejöhetett egy önálló piaci szegmens, vagyis a kínált szolgáltatást nem lehetett a konkurens szolgáltatásával helyettesíteni.

A robbanásszerű keresletnövekedés következtében a weimari időszakban a ritmusmozgalom egész Németországban elterjedt, a nagyvárosok mellett a kisebb városokban is megjelent. A szervezeti problémák, a hatásköri viták, a konkurens műfajokkal szembeni piaci és jogi hátrányok a húszas évek közepén átfogó szakmai szervezetek létrehozásához vezették a ritmusmozgalmat. A cél a képzési szisztéma intézményesítése és a kiadott diploma állami

²⁵ Wedemeyer-Kolwe: „Der neue Mensch”, 11.

²⁶ Ennek egyik fontos dokumentuma egy 1925-ben készült német film, a *Wege zu Kraft und Schönheit. Ein Film über Moderne Körperkultur von Wilhelm Prager*. A film a testápolást, a sportot, a gimnasztikát és a táncot ábrázoló stilizált dokumentumjelenetei „valósággal ünneplik a teljesen vagy félig meztelen emberi testet”. Az eredeti film digitalizált változatának ismertetője. Edition Salzgeber www.salzgeber.de

²⁷ Wedemeyer-Kolwe: „Der neue Mensch”, 118.

elismertetése volt.²⁸ Elsőként természetesen a már korábban is hálózatként működő irányzatok hozták létre, illetve szervezték újjá érdekvédő szövetségeiket. Dalcroze német követői 1922-ben megalakították a Német Dalcroze Szövetséget (*Deutscher Dalcroze-Bund*), mely fellépett a tananyag és a tanárképzés egységesítése érdekében, küzdött a diplomák állami elismeréséért és további fiókiskolák létrehozásáért. 1925-ben zenepedagógiai irányzatként nyertek állami elismerést és felvételt az Egyesült Zenepedagógiai Szövetségekbe (*Vereinigte musikpädagogische Verbände*), egyben nevüket Ritmus-Szövetségre (*Rhythmik-Bund*) változtatták. Tagjaik később részt vettek az állami zeneiskolai vizsgabizottságok munkájában, docensként dolgoztak állami zenei főiskolákon, joguk volt zenetanárokat képezni és vizsgáztatni. A szövetség képzési centrumait a kölni és berlini zeneművészeti főiskola fogadta be, a vizsgák Berlinben zajlottak. A háború kitörésekor Genfbe hazatérő és ott új iskolát alapító Dalcroze a német vizsgát nem fogadta el, ami a német Dalcroze-csoportok kül- és belföldi elszigetelődéséhez, befolyásuk mérséklődéséhez vezetett. A Ritmus-Szövetség 1927-ben nyolcvan taggal már a kisebb szövetségek közé tartozott. Megmaradt zenepedagógiai irányzatnak, mely nem tudta magát általános gimnasztikaként elismertetni. Felvételi kérelmét a Német Gimnasztikai Szövetség (*Deutscher Gymnastik-Bund*) elutasította, a „külföldi Dalcroze követői” háborús stigmától nem tudott teljesen megszabadulni. Zenepedagógiai irányzatként²⁹ sokkal kisebb piacra számíthatott, mint a mozdulatművészet gimnasztikus és táncos irányzatai.³⁰ Általában véve azok az iskolák tudtak az egyre élesedő piaci versenyben talpon maradni, amelyek akár tudatosan, akár ösztönösen, de a tánc irányában fejlődtek tovább, vagy egyéb gimnasztikai irányzatokkal bővítették a kínálatukat, és elmozdultak a szélesebb társadalom piaci igényei felé.

Bess Mensendieck 1917-ben az USA-ba utazott, magára hagyva németországi iskolahálózatát. 1921-ben tért vissza, de nem Németországban, hanem Hollandiában telepedett le. 1922-ben Hágában új oktatási központot alapított *Zentralstelle für Mensendieckausbildung* néven azzal a céllal, hogy újra irányítani tudja immár nemzetközivé vált hálózatát. 1929-ben Nemzetközi Mensendieck Ligát alapított saját képzési rendszerének védelme érdekében. A német Mensendieck-Szövetség, amelynek tagjai időközben a maguk tapasztalatai és elképzelései alapján változtattak az eredeti célokon és módszereken, nem csatlakozott a hágai központhoz, de továbbra is használta a Mensendieck nevet. Ezután a német szövetség három részre szakadt. A csoportok különböző irányokat képviseltek, miközben hirdetéseikben és publikációikban mindannyian a Mensendieck megnevezéssel éltek. A Mensendieck-szövetségekhez a húszas évek végén összesen 300, míg a más néven futó, de szintén innen levált Loheland-Szövetséghez 340 tanárnő tartozott. A Mensendieck-diplomával rendelkező tanárnők a gimnasztikai magániskolák mellett szanatóriumokban, gyógyintézetekben és gyermekotthonokban is el tudtak helyezkedni.

A magyar származású Lábán Rudolf (1879–1958) a tízes években Münchenben, Zürichben és a svájci Monte Veritán tanított, kísérletezett és hozott létre egy jelentős mozdulatművészeti irányzatot, amely az első világháború után lett népszerű Németországban. Az első négy német iskolát hamarosan további tizenegy követte, ezek között szerepelt a budapesti

²⁸ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 43.

²⁹ A Dalcroze-módszerrel nagyjából egy időben született Kodály, Orff és Willems zenepedagógiája is. <https://www.parlando.hu/2015/2015-3/Alternativ-zenepedagogia.htm> (Utolsó letöltés: 2021. november 15.)

³⁰ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 42–44.

Lábán iskola is.³¹ 1926-ban szorosan kontrollált hálózattá szervezte iskoláit. A központi intézet, a Táncművészeti Akadémia (*Akademie für Tanzkunst*) Würzburgban működött, itt szervezték a továbbképző tanfolyamokat, itt dolgozták ki az egységes elméleti és gyakorlati tananyagot, a felvételi és a vizsgakövetelményeket. A nagyobb iskolahálózatok mellett rengeteg olyan iskola működött Németországban, amelynek tulajdonosai több rendszert is tanultak, de nem kötelezték el magukat el egyetlen irányzat mellett, mivel így jobban tudtak alkalmazkodni a piac igényeihez. Ez a stratégia főleg a kisvárosi iskolákra volt jellemző.

Látható, hogy a húszas évek első felében az elhatárolódás jellemezte a ritmusmozgalmon belüli irányzatokat, de már az évtized közepén kezdtek kaotikus állapotok kialakulni az engedélyezett névhasználatban, mivel sok kisebb iskola jogtalanul használta reklámcélokra az autentikus rendszerek nevét. Ez ellen nem volt jogorvoslat, hiszen az egész műfaj jogilag szabályozatlan volt, legfeljebb a sajtóban volt mód tiltakozni.³² Emellett jelentkezett egy piacon belüli feszültség is. A különböző szövetségek által elismert diplomák magániskola alapítására adtak jogot, de állami iskolákban ennek alapján nem dolgozhattak a mozdulatművészek. Ezzel szemben az állami képzésben diplomát szerző tornatanárok elvégezve a ritmikus-gimnasztikai tanfolyamokat, magániskolát is alapíthattak. Ezzel előnybe kerültek a mozdulatművészekkel szemben, akik a tanfolyamokra beiratkozó tornatanárok képzésével saját konkurenciájukat nevelték fel.³³ Ebben a helyzetben a kooperatív magatartás vált dominánssá. 1925-ben Franz Hilker, a német reformpedagógiai mozgalom képviselője a Mensendieck, Kallmeyer, Loheland, Gindler, Bode és Laban iskolahálózatok vezetőivel életre hívta a gimnasztikai irányzatok ernyőszervezetét, a Német Gimnasztikai Szövetséget (*Deutscher Gymnastik Bund/DGymB*).³⁴ Az elnök Franz Hilker lett. A szövetség 1925 és 1930 között kidolgozta a gimnasztika egységes irányelveit, és lobbizott a gimnasztika tanári diploma állami elismertetéséért annak érdekében, hogy a magánintézmények (magániskolák, szanatóriumok, önkormányzati jóléti intézmények) mellett az állami intézmények is megnyíljanak a gimnasztika tanárok előtt. Közben 1928-ban a táncirányzatok kiváltak a szövetségből, és a Német Táncszövetséghez (*Deutsche Tanzgemeinschaft*) csatlakoztak. A Német Gimnasztikai Szövetség Hitler hatalomra jutásáig működött. 1933-ban a zsidó származású és a szociáldemokrata mozgalomhoz kötődő iskolatulajdonosokat kizárták a szövetségből, majd intézményeiket beolvastották a Birodalmi Német Torna- és Sportoktatók Szövetségébe. A szervezet újraalapítására a háború után került sor.

Magyar mozdulatművészeti mozgalom (1910–1920)

Magyarországon az első mozdulatművészeti tanfolyamok a tízes évek elején jelentek meg. A fennmaradt iskolai ismertetők, színlapok, iskolai évkönyvek és sajtókritikák alapján az 1910 és 1920 közötti időszakban 16 mozgáspedagógust, 4 intézetet és 9 önálló tanfolyamot sikerült azonosítani.³⁵ A tanárok között 11 magyart, 13 nőt és 9 oklevéllel rendelkező

³¹ A Lábán-irányzat önmagában nem volt markánsan jelen Magyarországon, inkább csak elemeiben hatott, mivel több iskolavezető vett részt külföldi Lábán-tanfolyamokon.

³² Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 51.

³³ Wedemeyer-Kolwe: „*Der neue Mensch*”, 124.

³⁴ Maguk az elnevezések is elhatárolódást szimbolizálnak: *Tournier versus Gymnastik*.

³⁵ A négy intézet: Magyar Királyi Operaház, Nemzeti Zenede, Dr. Lázár Piroska leányiskolája, Polányi Laura magániskolája. Magániskolák, illetve tanfolyamok: Becker Lujza 1917–1919, Bertalan Vera 1916–; Bierbauer Clarisse 1917–1919; Dienes Valéria 1913–1919; Freund Ernő 1915–1918; Madzsar Alice 1912–; Máté Melinda; Polányi Cecil 1911–, Szentpál Olga 1919–; tizenhat tanár neve maradt

személyt találunk.³⁶ A képzésben résztvevők számáról szórványos adatok állnak rendelkezésre. A Madzsar-iskola 1913-as tanfolyami prospektusa 46, Dienes Valéria 1917-es iskolai értesítője 84 növendéket említ. Az Országos Színház-történeti Múzeum és Intézet (OSZMI) Táncarchívumában található műsorlap szerint Bierbauer Clarissza klasszikus táncot tanított dr. Lázár Piroska felsőbb leányiskolájában,³⁷ a Nemzeti Zenede 1918–1921-es évkönyve szerint „Szentpál Olga, Rabinovszky Máriusz né rendes tanár, a helleraui Dalcroze-Akadémián képesített tanárnő. Tanított ritmikus tornát. Szolgál 1919. szeptember óta.”³⁸ Az egyéb iskolai prospektusok és színlapok adatai alapján 1910 és 1920 között 1500–2000 főre becsülhetjük a mozdulatművészeti képzésben résztvevők számát. Ahol rendelkezésünkre áll Magyarországon dolgozó mozdulatművészek felmenőire vonatkozó forrásunk, ott jól szituált, művelt és magasan kvalifikált értelmiségieket és önálló vállalkozókat találunk. A felmenőkre jellemző, hogy nemcsak a fiúkat, hanem a lányokat is taníttatták. Az előbbieket általában felsőfokú végzettséget szereztek, az utóbbiak szintén maximálisan kihasználták a korszak adta lehetőségeket: legtöbbjüknek tanítónői, tanári végzettsége is volt: Polányi Laura³⁹ egyetemi diplomát, Dienes Valéria pedig esztétikai és filozófiai doktorátust szerzett. Emellett legalább egy, de gyakran több idegen nyelvet is beszéltek, és legtöbbjük zenei képzésben is részesült. Polgári, helyenként nagypolgári jómódra utalnak a mozdulatművészek lakásviszonyai⁴⁰ és a külföldi mozdulatművészeti tanfolyamok magas költségei is.⁴¹ Ha a vizsgált családok generációs adatait is figyelembe vesszük, akkor megállapíthatjuk, hogy térben és kulturálisan is eltávolodtak a hagyományos közegüktől. Legtöbbjük asszimilációs múlttal rendelkezett,⁴² amit jól mutatnak a névmagyarosítások és a vallásváltások.⁴³ A német mozdulatművészek-

fenn a forrásokban, két alkalmazott tanárról annyit tudunk, hogy Dalcroze, illetve Mensendieck diplomával rendelkeztek.

³⁶ Dalcroze diplomája volt Freund Ernőnek, Szentpál Olgának, Lotte Wilkének és két Polányi alkalmazottnak. Mensendiek diplomával tanított Madzsar Alice és egy Polányi alkalmazott. Bierbauer Clarisse és Becker Lujza Langgard-Rhoden Klasszikus Gimnasztika oklevél birtokában tanított.

³⁷ Dr. Lázár Piroska hat évfolyamos leányiskolájában az 1919/1920. évben 122 fő volt a tanulólétszám. Lázár Piroska (szerk.): *Dr. Lázár Piroska Budapesti Leány Középiskolájának Értesítője 1918–1919 1919–1920*. Budapest, 1920. 8.

³⁸ Az adott időszakban a Nemzeti Zenede évkönyve 1300 tanulót említ. Haraszti Emil (szerk.): *A Nemzeti Zenede Alapból Állami Fenhatóság alatt fenntartott Nemzeti Zenede Évkönyve az 1918–1921 évekről*. Budapest, 1921. 28.

³⁹ Polányi Laura maga nem volt mozdulatművész, de ő és édesanyja működtetett először Magyarországon mozdulatművészeti iskolát.

⁴⁰ Mirkovszky Mária és Szentpál (Stricker Olga) családja saját villával rendelkezett, a Polányi család az Andrássy úton egy egész emeletet bérelt, később a Ferenciek terén szintén egy nagyobb lakást, ahol híres szalonjuk működött. Madzsarék hét szobás lakást béreltek a Ménesi úton, Dienesék kicsit szerényebbet a Tisztviselő telepen.

⁴¹ A három éves helleraui képzés például 400 márkába került évente, ehhez járult havi 120–140 márka egyéb költség (szállás, étkezés, közlekedés, speciális gyakorlóruha, a fellépés kosztümjei). Ez jelentős költség volt, ha figyelembe vesszük, hogy az adott időszakban például egy magyarországi vidéki orvos éves illetménye a pótlékokkal együtt 1800 és 3000 korona között mozgott. Wedemeyer-Kolwe: *„Der neue Mensch”*, 40. Az itthoni képzés igazodni látszik a német árakhoz: a három éves nyilvános Dienes-tanfolyam évi 400 koronába került. Markos György (szerk.): *Az Orchestrikai Iskola 1917/18. tanévi Értesítője*. Budapest, 1918. 14. Mozdulatművészetek Háza Mozdulatművészeti Gyűjtemény. (a továbbiakban: MOHA MGy) Dienes Valéria hagyatéka a-dvh-listo0005.

⁴² Zsidó asszimilációra példa Madzsar Alice, Szentpál Olga, Máté Melinda, a németre Bierbauer Clarisse és Dienes Valéria, a szlovákra Mirkovszky Mária családja.

⁴³ A mintában szereplő családok közül többnek a története más híres családtagok miatt részletesen feldolgozott, ezért esetükben a több generációt magában foglaló folyamatok árnyalatait is meg-

hez hasonlóan náluk is tetten érhetők az életreform különböző elemei,⁴⁴ és a természetes és természetközeli életmód náluk is inkább igényként, mint realitásként volt jelen, ugyanis kivétel nélkül mindegyikük a fővárosban lakott, illetve oda költözött. A Budapest-központúság az egyik sajátos jellemzője volt a magyarországi mozdulatművészetnek: míg a német mozgalom a legkorábbi időszakától fogva számos nagyvárosban jelen volt, addig Magyarországon kezdetben erősen Budapestre korlátozódott, és azon belül is egy sajátos nagyvárosi közegre szorítkozott. Ez a közeg, amelyet keresztül-kasul átszöttek a rokoni-baráti kapcsolatok, támogatta a nők emancipációs törekvéseit, és hatékonyan segítette a magyar mozdulatművészek egyéni és kollektív szakmai érvényesülését. Ezen a körön keresztül jöttek az első tanítványok, az iskola tanárai, a zeneszerzők, a zenei kísérők, a fotóművészek, a jelmez- és színpadtervezők, akik neves festők, szobrászok és iparművészek voltak. Nagyon fontos szerepük volt a mozdulatművészet társadalmi recepciójában a társasághoz tartozó íróknak és újságíróknak. A mozdulatművészek ugyanis rendszeresen nyilvános bemutatásokat tartottak arra alkalmas magánházaknál, illetve színházakban és egyesületi rendezvényeken.⁴⁵ Ezekről olyan lapok tudósítottak, mint a Pesti Napló, a Világ, az Alkotmány, a Pester Lloyd, a Renaissance és a Nyugat. A bemutatók helyszínei, az arisztokrata közönség és a színvonalas lapokban megjelent kritikák amellel, hogy jó reklámnak bizonyultak, elhatárolták a mozdulatművészetet mint a művészi tánchoz vezető esztétikus mozgásrendszert a szórakozást, voyeuriséget, szexuális motivációt szolgáló revü és orfeum lenézett műfajától. „A felolvasás kissé hosszadalmas, a felolvasó hangja nem változatos és nem szuggesszív. Mégis, mikor az első mutatvány kezdődött – ritmikus lábdobbantás zenekíséretre –, a csudálkozás és az öröm, a művészi élvezet e félreismerhetetlen két jele spontán erővel és rögtön rabul ejtett engem, meg voltam győződve, hogy ami következik: művészet.”⁴⁶ Erre azért is szükség volt, mert a szabad mozgást lehetővé tevő reformruhák láthatóvá tették a női test természetes formáit, ami a tízes években megbotránkozást keltett.⁴⁷

A mozdulatművészek 19. század végén született első generációjánál a társadalmi mobilitás, a hagyományos közezből való kiszakadás együtt járt az emancipációs törekvések erősödésével. A premodern idők hagyományos családi gazdaságában a feleségeknek fontos

ismerhetjük. Ilyen a Polányi, a Jászi, a Sritcker, a Geiger, a Dienes, a Mirkovszky és a Mautner (Máté) család.

⁴⁴ Spiritizmus, misztikus katolicizmus, a művészi tevékenység spiritualitásának hangsúlyozása és mindennapi életbe való beillesztése, a vegetarizmus, az antialkoholizmus, a férfi-nő kapcsolat újraértelmezése és a reformpedagógia nem egyszer extrém formáinak alkalmazása a gyermeknevelésben.

⁴⁵ A Zeneakadémia kistermében, a Belvárosi Színházban, az Uránia Színházban, a Pesti Vigadóban, a Károlyi palotában, a Művészet és Művelődés Ferenc körúti termében, a Nőtisztviselők Egyesületében.

⁴⁶ Füst Milán: *Dalcroze-estély*. Nyugat, 5. évf. (1912) 20. sz. 616.

⁴⁷ A „meztelenség” már valamivel korábban, a külföldi mozdulatművészek budapesti fellépései kapcsán felkavarta a közvéleményt. Bálint Lajos 1910-ben így reagált a jelenségre: „Jöttek hozzánk asszonyok, akik új és régi muzsikák ritmusára új táncokat táncoltak, és akik mind a zenébe teljesen beleolvadt, ritmusokban megmármorosodott lélekkel keresik a kapcsolatot a maguk élő teste és az élő muzsika között. És voltak közöttük olyanok, akik a saját új táncuk legalkalmasabb és legkifejezőbb megjelenési formájának a testük meztelenségét tartották. (Lehet, hogy a különben is megbántott szigorú nyárspolgári szemérem kiengesztelésére, lehet, hogy belülről érzett művészi okokból: de ez a meztelenség sohasem volt teljes.) Mindezeknél az asszonyoknál azonban az új táncművészet volt értékes, és ami a fő: domináló.” Bálint Lajos: *Tánc és meztelenség*. Renaissance. 1910. augusztus 10. 679.

szerepük volt a napi gazdasági tevékenységek végzésében és szervezésében.⁴⁸ A városokban költöző, kevesebb gyermeket vállaló, jó anyagi körülmények között élő, személyzetet tartó családok nőtagjai a század elején már erősen érzékelték a női szerepek kiüresedését.⁴⁹ A 20. század elejétől ugyan a magasabb társadalmi státuszú nők előtt is kezdett megnyílni a munkaerőpiac, de lehetőségeik nagyon korlátozottak voltak. A magyar oktatási rendszer nők számára elérhető elemei eleve szűk keresztmetszetet jelentettek, majd a rosszabbul fizetett, előmeneteli lehetőségek nélküli állásokból válogathattak. Ebben a helyzetben a valódi önállóságra vágyó nők új lehetőségeket kerestek. Az elégedetlenségre és az útkeresésre számos utalást találunk a családtörténetekben és visszaemlékezésekben.

Madzsar Alice (1877–1935), „hogy ne érezze magát feleslegesnek férje oldalán, részt vesz majd minden antialkoholista megmozduláson, [...] Marx és Engels válogatott műveinek fordításában is segédkezik férjének és Szabó Ervinnek, aki az 1909-ben megjelent fordításokhoz írt ajánlásában Alice segítségéért külön köszönetet mond. »Vágyom nagyon haza – írja Alice Nagykarolyból –, és szeretnék a munkában segíteni. Bár félek, olyan szerepem lesz, mint Dummer Augustznak a cirkuszban, mikor az akrobaták nagy súlyokat emelgetnek és ott ugrál körülöttük, és meg van róla győződve, hogy ő most segített.«⁵⁰ Már harminchárom éves és egy nyolcéves kislány anyja, amikor 1910-ben Berlinbe, majd Osloba megy a Mensendieck-módszert megtanulni. Erre ürügyként szolgál férjének döntése, aki Szabó Ervin hívására feladja jól jövedelmező fogorvosi praxisát, „hogy a Fővárosi Könyvtárban végezzen korszakalkotó munkát”. Ettől kezdve Alice lesz a tényleges családfenntartó. 1912-ben indítja el első tanfolyamát Ménési úti otthonukban. „Iskolája kisebb-nagyobb botrányokat kavart: baj volt, hogy nő léte dolgozott, s Budapest átlagpolgárai pirulva adták tovább a hírt, hogy iskolájában meztelenül tornáznak. Ez utóbbi tény nem csak az átlagembert izgatta, de a kíváncsi rendőröket is.”⁵¹

Dienes Valéria (1979–1978) azon kevés nő közé tartozott, aki előtt már a 19. század végén egy dolgozó anya példája állt. Ő maga maximálisan kihasználta a korszak adta – egyre bővülő – tanulási lehetőségeket: a tanítóképző elvégzése után a polgári iskolai tanítóképző következett, majd az elsők között jelentkezett a nők számára megnyíló egyetemre, ahol matematikából és fizikából tanári diplomát, filozófiából és esztétikából doktorátust szerzett. Az egyetem elvégzése után szabadúszó értelmiségiként dolgozott: cikkei jelentek meg a Huszadik Században, filozófiai írásokat fordított a Filozófiai Írók Tára számára, és előadásokat tartott a Társadalomtudományi Társaság Szabad Iskolájának egyetemi tanfolyamain.⁵² 1908-ban ösztöndíjjal Párizsba utazott, ahol kíváncsiságból felkereste Isadora Duncan bátyjának, Raymon Duncannek a gimnasztika tanfolyamát. Hamarosan kiderült számára, hogy Duncan nem egyszerűen új gimnasztikát tanított, hanem átfogó életreformban gondolkodott. „Azt terveztem, hogy kicsit benézek minden órára, és cikket írok róluk a Nyugatnak vagy a Huszadik Századnak. Ez a vállalkozás, amely a görög kultúrát a modern életbe akarja átültetni,

⁴⁸ Gyáni Gábor: *Női munka és család Magyarországon (1900–1930)*. Történelmi Szemle, 30. évf. (1978–1988) 3. sz. 366–378.

⁴⁹ A mozdulatművészek társadalmi háttérének részletes elemzése egy megjelenés alatt lévő dolgozat témája. Itt csak jelzem, hogy már az első generációnál tapasztalható a testvérek számának csökkenése. Hagyományosan sok testvére csak Polányi Lauárának és Máté Melindának volt. Még markánsabban mutatkozik meg ez a jelenség a saját gyermekvállalásban.

⁵⁰ Madzsarné Jászi Alice családtörténetét a dédunoka, Repiszky Tamás írta meg. Repiszky Tamás: *Madzsarné Jászi Alice családtörténete*. In: Zaletnyik Zita – Repiszky Tamás (szerk.): *A gyógyító mozgás művésze*. Madzsar Alice emlékének. Budapest, 2012. 310–312.

⁵¹ Repiszky: *Madzsarné Jászi Alice családtörténete*, 320.

⁵² Tóttós Gábor: *Dienes Valéria*. Szekszárd, 1991. 18.

nagyon érdekes. A tantárgyak a következők: színjátszás, kerámia, cipész mesterség, torna, nyomdászat, zene, szövés. Ma reggel kilenckor szövésóra van, odamegyek és megnézem, mielőtt bemegyek a Sorbonne-ra. [...] Bármilyen különös: ez a férfi minden igyekezetével a munkásokat szőlítja meg. Sok munkás foglalkozik tornával, tehát Duncan valós erőkre épít. Akár még forradalmat is csinálhatna. Az alapelv, amely minden szavából kibontakozik, így szól: a szépség nem pénzbe, hanem munkába kerül. Ő nem kér a megvásárolható szépségből, a szépségnek közös alkotómunkából kell születnie. Továbbá a szépség nem arra való, hogy nézzék: be kell illeszkednie minden ember életébe, az élet szerves részeként. És akik igazán akarják, azoknak az életében meg is jelenik” – írta férjének, Dienes Pálnak első benyomásait 1912 februárjában.⁵³ Hazatérése után széles ismeretségi körében beszámolt a Duncan-kolónia sajátos tevékenységeiről: a görög éneklésről, a szövésről, a festésről és nem utolsósorban a spártai tornáról. Az utóbbi iránt igen nagy érdeklődés mutatkozott, úgyhogy 1913-ban barátoknak és ismerősöknek saját otthonában rendszeresen órákat tartott. A tanítás során alakult ki saját mozdulatrendszerének, az orkesztikának az elmélete és gyakorlatanyaga, amely alapján 1914-ben nyilvános tanfolyamot, 1917-ben négy évfolyamos iskolát indított. Kezdetben nem vállalta nyíltan a tanítást, tanítvány, Bertalan Vera neve mögé bújt. „Röstelltem, hogy én, mint filozófus, mint tudós most táncot tanítsak, – mert mások azt köznyelven táncnak nevezték.”⁵⁴ A bizonytalanságban a táncmesterség alacsony presztízse mellett szerepet játszhatott, hogy ezekben az években született két gyermeke, Gedeon és Zoltán, így megmaradt szabadfoglalkozású filozófusnak, aki 1916-tól a nyilvánosság előtt is vállalta a tánc tanítást. A meghirdetett iskolai program minden szempontból megfelelt egy szolgáltatási szerződés feltételeinek. Az *Orkesztikai Iskola 1917/18. tanévi Értesítője* (egyben programfüzete) tartalmazta az oktatás részletes programját, a tanfolyamok időtartamát és árait, a csoportok beosztását, a fizetés feltételeit. A negyedik évfolyam, az úgynevezett „Technikai továbbképző” már a tanárképzés első formája volt, ahova a hároméves tanfolyam elvégzése után az a növendék kerülhetett be, akit az igazgatóság arra alkalmasnak ítélt. „A továbbképző tanfolyam növendékei az igazgatóság kívánatára bármikor kötelesek voltak a nyilvánosság előtt szerepelni.”⁵⁵

A fenti példák ugyan nem adnak teljes képet a korszak szereplőiről, de bizonyos következtetéseket levonhatunk belőlük. Kijelenthetjük, hogy a német és a magyar mozdulatművészet hasonló társadalmi háttérből indult. Mindkettőre jellemző volt a nők magas, 80% fölötti aránya és a jó anyagi lehetőségekkel rendelkező polgári háttér. A magyar források mélyebb elemzést is lehetővé tesznek. Ennek alapján kirajzolódik egy jól szituált, művelt, vállalkozó szellemű és reformokra nyitott társadalmi csoport, amely lehetővé tette a mozdulatművészek számára, hogy figyelmen kívül hagyják a szélesebb társadalom normáit és elvárásait, és hogy új utakkal, szerepekkel és identitással kísérletezzenek. Az új női identitás alapja az önálló munka volt, ami esetükben többet jelentett, mint az önálló fizetés: a munkaszervezet és a munkafolyamat önállóságát, ami világosan megnyilvánult abban, hogy bár valamilyen szintű tanári diplomával már rendelkeztek, de mindegyikük törekedett arra, hogy megélhetését és kreativitásának kiélését saját iskolája biztosítsa. Másik fontos jellemzőjük a magyar társadalom problémáinak a megismerése és megoldások keresése. Jellemző módon, míg a férfiak – Polányi Károly, Jászi Oszkár, Dienes László, Madzsar József, Szabó Ervin – a politikai struktúra megváltoztatásán dolgoztak, addig a nők az életreform irányába indultak el, és elsősorban a női lét kérdései foglalkoztatták őket: az egyenjogúság, a nők munkaerőpiaci

⁵³ Fenyves Márk (szerk.): *Az Orkesztika Iskola története képekben*. Budapest, 2005. 16.

⁵⁴ Belon Gellért (szerk.): *Dr. Dienes Valéria Hajnalvárás*. Budapest, 1983. 29.

⁵⁵ Markos: *Az Orkesztikai Iskola 1917/18 tanévi Értesítője*, 1–8.

helyzete, a nőképzés és a női testet érintő egészségi és esztétikai problémák.⁵⁶ Az első generáció csaknem minden tagja megfogalmazott ilyen célokat.

A mozdulatművészet elterjedése és a kollektív törekvések (1920–1930)

1920 korszakhatárnak tekinthető a magyar mozdulatművészet történetében, mivel részben a Tanácsköztársaságban betöltött szerep, részben magánéleti döntések miatt több mozdulatművész az átmeneti vagy a végleges emigrációt választotta. A mozgalom lendülete azonban nem szenvedett törést, ellenkezőleg, az intézményesülés és a szakmává válás folyamata felgyorsult. Magyarországon az életreform-mozgalom társadalomra gyakorolt hatása⁵⁷ ugyan visszafogottabb volt, mint Németországban, de a női torna iránti társadalmi igény itt is tovább erősödött. A 20. század első évtizedeiben ugyanis Magyarországot is elérték azok a nyugat-európai áramlatok, amelyek jelentős változásokat hoztak a női testtel kapcsolatos diskurzusokban és gyakorlatokban. A modern testkultúra kezdeményezői Magyarországon is azok az orvosok voltak, akik közvetlenül szembesültek a helytelen táplálkozás, a mozgásszegény életmód, a rossz higiénés viszonyok, a szexuális felvilágosítás hiánya, a fűző okozta testi deformitások következményeivel. További fontos ösztönző volt az ideális női sziluett, a ruhadívat és a nyilvános terek használatának változása.⁵⁸ A női test megjelenése különösen fontossá vált a sportpályákon és a strandokon, amelyeket a férfiak és a nők immáron együtt használtak, így testük egymás számára láthatóvá vált.

A női gimnasztika és sport iránti igényeket a magyarországi kínálat sem mennyiségében, sem minőségében nem tudta kielégíteni, annak ellenére sem, hogy az első világháború utáni sportpolitika fontos intézkedéseket hozott a hátrányok felszámolása érdekében. Az 1921. évi LIII. törvénycikk a közép fokú oktatás befejezéséig minden iskolatípusban mindkét nem számára kötelezővé tette a rendszeres testnevelést, és támogatta a főiskolai sportot. A testnevelő tanárok képzését főiskolai szintre emelte és a nők előtt is megnyitotta. Az iskolai testnevelés mellett ösztönözte a társadalmi testnevelést és az élsportot.⁵⁹ Az állami intézkedéseknek és a javuló társadalmi recepciónak köszönhetően a női sport Magyarországon is fejlődésnek indult. Női szakosztályok jöttek létre, és az 1936-os berlini olimpián kimagasló női eredmények születtek. Ennek ellenére, ha elemezzük a korszak statisztikai adatait – „az 1930-as népszámlálás szerint a Budapesten élő 15–30 év közötti nők 1,2%-a sportolt rendszeresen, míg az egész országban élők 17 ezreléke” –, akkor láthatjuk, hogy „a sportsikerek mögött nem egy nagy létszámú, szervezett és kiterjedt női sport volt, mert az iskolát, tanulást abbahagyó lányok rendszeres sportolása majdhogynem megszűnt”.⁶⁰ A korszak női sportja a mozdulatművészethez hasonlóan Budapest-centrikus és a középrétegek szabadidős tevékenysége volt.

⁵⁶ Polányi Laura és Dienes Valéria előadásokat tartott feminista összejöveteleken. Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes története*. Budapest, 2017. 69–106. Dienes Valéria és Madzsar Alice részt vettek a Pedagógiai Szeminárium és a Gyermektanulmányi Társaság munkájában. Németh: *Életreform-törekvések és táncpedagógiai reformok a 20. század első felében*, 42.

⁵⁷ Magyarországon a hagyományos értékekkel való szakítás kevésbé radikális, nem jellemző a családból való kilépés és a gyermektelenség sem.

⁵⁸ Czingel Szilvia: *A női test alakváltozatai*. Budapest, 2020. 15–31.

⁵⁹ Elsősorban „azokat a társadalmi alakulatokat, amelyek működésük nemzeti irányával” a támogatást megérdemelték. Így a katonai előképzést szolgáló levante- és cserkészmozgalmat, valamint az ország nemzetközi elszigeteltségét enyhítő élsportot.

⁶⁰ Bodnár Ilona: *Az edzői munka mint női foglalkozási életpálya*. PhD értekezés. Semmelweis Egyetem Sporttudományi Doktori Iskola. Budapest, 2012. 48.

Fontos különbség azonban, hogy a sportoló nők egy férfiak által létrehozott és uralt terepen keresték az érvényesülés lehetőségeit, míg a mozdulatművészet eleve női foglalkozásként indult. Feltételezem, hogy a mozdulatművészet népszerűségében ez a szempont is szerepet játszhatott, bár ennek igazolása további kutatásokat igényel.

A mozdulatművészet terjedéséről a szaporodó iskolaismertető, színlapok és újságcritikák tanúskodnak. „A húszas évek végén a hivatalos hatóságok kezdtek ráeszmélni a mi felbujánzó mozdulatiskoláinkra és rendelkezni velünk. A mozdulatművészeti iskolák, kiki a saját vezetője által külföldön szerzett diplomája és tanítási engedélye alapján, eddig magánvállalkozásokként folytatták tanfolyamaikat és magán-megállapodások alapján szedték tanítványaiktól a megfelelő tandíjakat. Rendeztek is kisebb vagy nagyobb nyilvánosságú előadásokat, míg a rokon foglalkozású hivatalos szakkörökben fel nem lépett az igény, hogy ezeket a vállalkozásokat ellenőrizzék.”⁶¹ A színlapok⁶² tanúsága szerint kezdetben saját tevékenységének megjelölésére mindenki a külföldön elsajátított rendszer nevének magyar fordítását használta, közös szakmai identitásnak nem voltak látható jelei, a mozdulatművészet mint közös név 1925 körül kezdett elterjedni. A közös névhasználat spontán is kialakulhatott a művészi ambíciókat tápláló iskolák között, de későbbi elterjedése összefügghetett az állami beavatkozási fenyegető veszélyével is, aminek során a mozdulatművészet két szakma és két minisztérium „keresztültébe” került. Egyrészt 1925-ben indult az első évfolyam a Testnevelési Főiskolán, másrészt a tánctanítást és a táncmesterképzést szabályozó rendelet hatályát kiterjesztették a ritmikus tornatanfolyamokra is.⁶³ A rendelet az iskolák működését oklevélhez és évenként meghosszabbított rendőrhatalósági engedélyhez kötötte. Az engedély feltételül szabta a magyar állampolgárságot és a jó erkölcsű, büntetlen előéletet. A külföldön szerzett oklevél tulajdonosait szakvizsgára kötelezte, a tánctanítás fogalmába nem tartozó ritmikus gimnasztikai tanfolyamok vezetőinek ezenkívül meg kellett szerezniük az Országos Testnevelési Tanács engedélyét is.⁶⁴ Ezeknek az intézkedéseknek 1925-ben még csak formális jelentőségük volt. „Az iskolavezetők felszólítást kaptak, hogy egy szakbizottság előtt jelenjenek meg növendékekkel és mutassák be azokon az általuk képviselt mozdulatrendszer vezetett anyagát. Nem emlékszem a dátumra, de Kállay Lilivel voltam egy és ugyanarra a napra besorozva, és miután végignéztam egynéhány növendékének általa, nagyon érdekes bemutatóját, [...] én is bemutattam két haladott növendékemet és a nekik vezényelt mozdulatokkal megkíséréltem illusztrálni orkesztikai mozdulatrendszeremnek mind a négy tagozatát, hozzátéve röviden a gyakorlatoknak elméleti forrásokból származó alapgondolatait. Udvariasan megköszönték a bemutatót és elbúcsúztunk. Nem tudom, hogy kik voltak a bizottság tagjai és nem volt számomra ennek a bemutatónak semmi más következménye, mint az, hogy továbbiakban senki sem zavart iskolám továbbműködtetésében.”⁶⁵

⁶¹ Dienes Valéria: *Emigráció és migráció*. Táncművészeti Dokumentumok. A Magyar Táncművészek Szövetsége keretében működő Táncművészeti Archívum időszaki kiadványa. Budapest, 1976. II. 12–13.

⁶² A színlapok nagy része az OSZMI Táncarchívumában (a továbbiakban: OSZMI TA), a MOHA Mozdulatművészeti Gyűjteményben és magánhagyatékokban található.

⁶³ Magyarországon a tánctanítást és a nyilvános tánciskolák működését 1896 és 1951 között erkölcsrendészeti kérdésként kezelték, ezért az engedélyek kiadása a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott. Az iskolai testnevelés és a gimnasztikai iskolák felügyeletét pedig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, illetve az Országos Testnevelési Tanács látta el.

⁶⁴ A m. kir. belügyminiszter 1925. évi 229.230. számú körrendelete a táncmesterképzés és a nyilvános tánctanítás szabályozásáról. *Magyarországi Rendeletek Tára. 1925*. Budapest, 1926. 267.

⁶⁵ Dienes: *Emigráció és migráció*, 2.

Az igazi konfliktus 1928-ban robbant ki, amikor a Testnevelési Főiskola első évfolyama befejezte tanulmányait, és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium igyekezett a saját intézményében végzeteknek előnyt biztosítani.⁶⁶ Ebben a helyzetben a Belügyminisztérium és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium közös rendeletben akarta szabályozni a mozdulatművészeti iskolákat. A rendelet tartalma még a megjelenés előtt a vezető mozdulatművészek tudomására jutott.⁶⁷ Ekkor az addig szervezeti kapcsolatban nem lévő mozdulatművészeti iskolák vezetői összefogtak, és 1928. május 7-én a Szentpál-iskolában megalakították a Mozdulat-kultúra Egyesületet. Az alapszabály szerint „az egyesület célja, hogy a magyar mozdulat-kultúra ügyét szervezze, előmozdítsa és helyes irányba telerelje, hogy tagjainak anyagi, erkölcsi és jogi érdekeit elősegítse”. Ennek eszközeként az érdekképviselőket, állásközvetítő iroda fenntartását, folyóirat-kiadást, előadások szervezését és választott bíróság működtetését nevezte meg az alapító okirat. Elnöknek és főtitkárnak két támogató arisztokratát választottak: Gróf Zichy Géza Lipótot és Gróf Pálffy Györgyöt, alelnök a három legrégebbi és legtekintélyesebb mozdulatművész: Dienes Valéria, Madzsar Alice és Szentpál Olga lett.⁶⁸

Egy hónappal később megjelent a BM és a VKM közös rendelete, amely kimondta: „1. §. A gyógytorna kivételével, amelyet csak orvos taníthat, bárminő tornatanításhoz – svéd és német torna, valamennyi rendszerű (Mensendieck, Lábán, Bode, Loheland stb. rithmikus torna, természetes és mozgásos gimnasztika tanításához, illetve nyilvános tornatermek fenntartásához előzetes rendőrhatalósági engedély szükséges. 2. §. Rendőrhatalósági engedély csak annak a feddhetetlen előéletű és nemzethűség szempontjából kifogás alá nem eső magyar állampolgárnak adható, aki állami illetve államilag elismert testnevelő tanári oklevéllel rendelkezik. 3. §. Amennyiben azonban a testmozgásnak legkisebb táncjellege is van, még ha az 1. §-ban felsorolt nevek vagy más név alatt kívánják azt tanítani, az már a táncitanítás fogalma alá esik, ezért ennek a tanításához a 2. §-ban előírt képesítésen kívül a 229/1925.B.M. rendeletben előírt és nyilvános táncitanításra jogosító oklevél is szükséges.” A rendelet ezen felül megtiltotta a koedukált oktatást a tizedik évét betöltött korosztály számára, valamint előírta a „közérkölcse és a jó ízléssel összeegyeztethető öltözetet”. Azok a pedagógusok, akik a 229/1925.B.M. rendelet alapján működési engedéllyel rendelkeztek, öt év türelmi időt kaptak, hogy megszerezzék a szükséges oklevelet. A türelmi idő alatt azonban kötelesek lettek volna a rendeletnek megfelelő végzettséggel rendelkező tornatanárt alkalmazni. Az új rendelet lehetetlen feltételeket támasztott a mozdulatművészeti iskolák tulajdonosaival szemben. Egyrészt a Testnevelési Főiskolán harminc év volt a felvételi korhatár, ami az idősebb mozdulatművészeket eleve elzárta a felvételtől, másrészt a Testnevelési Főiskolán az állam szabta meg a felvétel egyéb kritériumait, és korlátozta az éves létszámot. Strómanok alkalmazását pedig csak a legnagyobb iskolák engedhették volna meg maguknak. A Mozdulat-kultúra Egyesületet a rendelet ekkor már felkészülten érte. Memorandumot⁶⁹ intéztek a köz-

⁶⁶ A m. kir. belügyminiszternek a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterrel egyetértőleg kiadott 1928. évi 252.098. számú rendelete a nyilvános tornatanítás szabályozásáról. *Magyarországi Rendeletek Tára 1928.* Budapest, 1929. 1014–1017.

⁶⁷ „Ebben az időben látogatott meg iskolámban egy alkalommal Zichy Géza Lipót, aki beíratta leányait. Később komoly érdeklődést mutatott a mozdulatművészet sorsa iránt. Egyszer azt a hírt hozta, hogy a mozdulatiskolák kötelesek lesznek testnevelő szakembert alkalmazni, és hogy ő hajlandó az iskolák függetlenítése érdekében lépéseket tenni a megfelelő hatóságoknál.” Dienes: *Emigráció és migráció*, 12.

⁶⁸ Mozdulat-Kultúra Egyesület Közgyűlési Jegyzőkönyve, „mely felvetett 1928. május 7-én VII. Városliget fasor 3. sz. alatt tartott alakuló közgyűlésén.” OSZMI TA Kállay – HGY 6. Fond 3/39/1.

⁶⁹ A Mozdulat-kultúra Egyesület Memoranduma a Közoktatási Miniszterhez OSZMI TA Kállay – HGY 6. Fond 3/36.

oktatásügyi miniszterhez, mozgósították a sajtót és gróf Zichy Géza a maga kapcsolatait. Ennek eredményeképpen sikerült visszavonatni a közös rendeletet. Az ez után 1929-ben született belügyminiszteri rendelet⁷⁰ létrehozta az Országos Táncmesterképző Tanfolyamon belül a mozdulatművész szakot, melynek vezetője Pálffy György lett. A rendelet ezzel a mozdulatművészetet a tánc egy nemeként definiálta, és elismerte a műfaj önállóságát. A külföldi diplomával rendelkező mozdulatművészeknek és az időközben már itthon végzeteknek négy hónap állt rendelkezésükre, hogy egy bizottság előtt vizsgát tegyenek. Az ekkor végzetek listája Dienes Valéria hagyatékában megmaradt.⁷¹ A listában – három önálló füzetlap, így nem biztos, hogy teljes – 96 mozdulatművész szerepel. A szabályozás az oktatásnak csak a kereteit határozta meg, tartalmi kérdésekben a szakma döntött. A hat hónapos állami mozdulatművészeti tanfolyam – az általános tánchoz és a baletthoz hasonlóan – elméleti és gyakorlati képzést adott. A felvételt elméleti és gyakorlati előképzéshez kötötte. A felkészítést a tanárképzésre feljogosított magániskolák két éves tanfolyam keretében végezték. A tanárképzési jogot a Mozdulatkultúra Egyesület választmánya adta. Ugyancsak a választmány határozta meg a felkészítő kurzusok tematikáját és tantárgyait. „Döntési helyzetbe minden szinten (szakmai szövetség, tanfolyam-előkészítés, vizsgáztatás) az egyesület főtítkára egyben ügyvezető alelnöke, egy elméleti szakember, Pálffy György került, akinek legitimációját az adta, hogy nem volt saját iskolája.”⁷² Látható, hogy a szakmai autonómia két fontos területén, a pályára, illetve a piacra való bejutás és a képzés területén a mozdulatművészek képesek voltak sikereket elérni. Ebben három tényező játszott fontos szerepet. 1. Mind az egyéni, mind a szakmai autonómia kiemelt értékévé vált abban a társadalmi környezetben, amelyből ez a szakmai csoport jött. Ezt tükrözik az egyéni publikációk, valamint az alakuló szakmai szervezet közoktatási miniszterhez intézett memorandumának első mondatai: „A mozdulatművészet sem a testneveléssel, sem a táncsal nem azonos, hanem teljesen a saját útjain járó diszciplína, mely kivonatosan lehet ugyan a tornatanár- vagy táncatanárképzésnek alkotó eleme, szerepelhet mint tantárgy a Testnevelési Főiskolán vagy táncatanárképző tanfolyamokon, de nem tagadható meg tőle az önálló autochon fejlődés lehetősége, mely kizárólag független önkormányzattal bíró mozdulatművészeti iskolákban, s egy azokra felügyelő, mozdulatművészeti szakemberekből álló egyesület működése által lehetséges.”⁷³ 2. Az autonómia-törekvések viszonylagos sikerének fontos tényezője volt, hogy a szakma szabadpiaci viszonyok között képes volt talpon maradni, vagyis nem függött állami megrendelésektől vagy mecénások jóindulatától. 3. A magyarországi viszonyok között, ahol a szakma egy autoriter állammal, de nem durva diktatúrával állt szemben, maradt mozgástere az érdekérvényesítésnek. Ugyanakkor a személyes kapcsolatok, a protekció erős hagyományai folytán egy befolyásos és támogató kapcsolati háló fontos előnyt jelentett a konkurenciaharcban.

⁷⁰ A m. kir. belügyminiszter 1929. évi 248.711. számú rendelete a Magyar Országos Táncmesterképző Tanfolyam szervezetének újabb megállapításáról. *Magyarországi Rendeletek Tára* 1929. Budapest, 1930. 151–153.

⁷¹ Dienes Valéria: *Végzetek listája*. MOHA MGY dvh-d-00055 2-02 (dátum nélkül).

⁷² Bolvári-Takács Gábor: *Táncosok és iskolák. Fejezetek a táncművészképzés 19-20. századi történetéből*. Budapest, 2014. 105.

⁷³ A Mozdulatkultúra Egyesület Memoranduma a Közoktatási Miniszterhez OSZMI TA Kállay – HGY 6. Fond 3/36.

Hasonlóságok és különbségek a német és a magyar mozdulatművészet között

A magyar mozdulatművészet piaca ugyancsak dinamikusan bővült, de lényegesen kisebb volumenű volt, mint a német. Az iskolák jelentős része, a tanárképzés pedig teljesen Budapesten koncentrálódott. A mozgalom önálló magániskolák mellett reformiskolákban⁷⁴ és katolikus leányiskolákban⁷⁵ is megjelent. A második világháború előtti magyar szabályozás szerint gyógytornával csak orvosok foglalkozhattak. Azok a mozdulatművészek, akik gyógytornásként szerettek volna dolgozni, rendszerint német vagy svájci szanatóriumokban képezték tovább magukat. Itthon gyógyintézetekben nem alkalmazhatták őket, de privát betegekkel illegálisan foglalkoztak.

Magyarországon a rivális szakmák és a mozdulatművészet viszonyát bizonyos aszimmetria jellemezte. Két szakma, a torna és a társastánc is konkurenciának tekintette a mozdulatművészetet, és az állam is ebben a szellemben járt el, amikor közös szabályozást alkalmazott. Az 1928-as rendeletet a tornatanárok határozottan üdvözltek. „Bizonyos fokig helyesnek tartjuk a rendeletet, mert a múltban nagyon sok kontár működött. A testnevelés már egy komoly tudomány, amely kell hogy illetékes szakemberek kezébe kerüljön. [...] Újabban egyes fiatal lányok, miután elvégezték valamelyik ritmikus tornaiskola vagy művészi tánciskola egy-két évfolyamát, önállósították magukat, és ők is iskolát nyitnak. Ez ellen is jó a rendelet. Egyébként meggyőződése, hogy nem lehet sem táncnevelés, sem művészi tánctanítás ártalmára, ha a vezetés szakemberek kezébe kerül. Reméljük, ez megmarad a maga keretei között, és például a képesített tanár mellett tanonc [sic!] működhet diploma nélkül is.”⁷⁶ Valójában nem jelentettek egymás számára igazi konkurenciát, mert nem kínáltak egymással helyettesíthető szolgáltatást, és teljesen más társadalmi csoportot céloztak meg. A női torna piaca tehát mindkét országban új és önálló piaci szegmensként jelent meg. A nagyságrendi különbségek és az állami beavatkozás eltérése következtében a szakmai szervezetek eltérő utat jártak be. Németországban, a mozgalom európai központjában indult el az alapirányzatok differenciálódása és intézményesülése. A megalakuló szakmai szervezetek maguk szabályozták az oktatást és a működési engedélyek (oklevelek) kiadását. A húszas évek közepére „a szervezetekben felmerülő problémák, a kompetenciákkal kapcsolatos viták, a kereskedelmi és jogi hátrányok arra késztették a mozgalmat, hogy átfogó szövetségeket hozzanak létre, oktatási ajánlatukat intézményesítsék, és rendszerüknek megszerezzék az állami elismerést”.⁷⁷ Az elkülönülő szakmáknak – gimnasztika, tánc, zenepedagógia – megfelelő külön szövetségek ezen a szinten jöttek létre. Magyarországon a kisebb piac és az erős állami beavatkozás miatt az alapvető konfliktus a testkultúra mozgalmon kívüli szakmákkal szemben alakult ki és nem a mozgalmon belül. A külső támadások hatására alakult ki a közös szakmai identitás és fellépés.⁷⁸ A mozdulatművészet viszonylagos autonómiája azonban csak a mű-

⁷⁴ Domokos Lászlóné Új Iskolájában és a Notre Dame de Sion Római Katolikus Leánygimnáziumban Dienes Valéria tanított emigrációjából visszatérve. Dienes: *Emigráció és migráció*, 2–3. Kovács Éva Nemesné Müller Márta Családi iskolájában találkozott először a mozdulatművészetrel. Detre Katalin: *Interjú Kovács Évával*. 2016. (Szerző tulajdona).

⁷⁵ Katolikus iskolákban később a Dienes iskolából kikerült tanárok dolgoztak. Dienes Valéria az 1920-as években megtért és közeli kapcsolatba került a katolikus egyházzal, ezen belül Prohászka Ottokárral. Belon: *Dr. Dienes Valéria Hajnalvárás*, 32–35.

⁷⁶ Új minisztériumi rendelet a tánc- és tornatanításról. Esti Kurír, 1928. július 5. 7.

⁷⁷ Wedemeyer-Kolwe: „Der neue Mensch”, 42.

⁷⁸ Ezt a folyamatot jelezte a közös névhasználat már említett kialakulása. A belső ellentéteket azonban jelezték a névhasználat körüli viták. Külső szemlélő valószínűleg átsiklott a „mozgásművészet”

fajok bizonyos fokú megerőszkolása révén volt elérhető. Az identitáskülönbségek látszen megmaradtak, és a háború utáni rövid, reményteljes időszakban elindult a tánc, a gyógytorna és a gimnasztika szétválása.⁷⁹ „A rendelet által sújtott érdekeltek úgy védekeztek, hogy művészi célkitűzésekre hivatkoztak, amelyek elvben elválasztják őket a tornától. [...] Az elködsítés léterdek volt, és sikerrel járt. A fikciót fenn kellett tartani és olyan tisztára művészi törekvésű iskolák, mint a Szentpál-iskola, egyazon kategóriába sorolódott, mint a tisztára higiénikus törekvésű iskolák, pl. a Ritter-iskola. A zavart fokozta, hogy egyes gimnasztikai iskolák (különösen a Madzsar- és a Kármán-iskola) részben a látszat kedvéért, részben dilettáns lelkesedésből, az orthopédia és a higiénikus gimnasztika mellett a művészi munkára is rávetették magukat, és a forradalmi, előlről kezdő jellege miatt művészi szempontból amúgy is veszélyeztetett »mozdulatművészet«-et dilettantizmussal hatották át.”⁸⁰

A német és a magyar mozdulatművészet összehasonlítása azt mutatja, hogy a piac nagysága, minősége, állapota (telítettsége), dinamikája kiemelkedően fontos tényezője az intézményesülés folyamatának, és hatással van mind a hivatás gyakorlóinak, mind az államnak a magatartására, mozgásterére. Ugyanakkor ebben a szakmai és társadalmi csoportban az egyéni és a kollektív autonómia-törekvések hasonlóan fontos szerepet játszanak a folyamatban.

A jelentősebb magyar mozdulatművészek önképében emellett megjelennek a hivatás klasszikus, a funkcionista teoretikusok által megfogalmazott ismérvei és gyakorlata is.⁸¹ „A munka, mely a mozgás művészetének, a tánc művészetének új utakat tör, erejét hivatásának tudatából meríti. Ez a munka művészi, szociális, népnevelő és egészségügyi szempontból oly átfogó, mint talán egyetlen más kulturális mozgalom sem. Húsz év előtt megmosolyogtak minket, tizenöt év előtt épphogy felfigyeltek ránk. Húsz év előtt ismeretlenek voltunk, tizenöt év előtt sok helyütt értetlenséggel találkoztunk. Nem ijedtünk meg, s nem kedvetlenedtünk el. Küzdöttünk érvekkel, érzésekkel, szóban és nyomtatásban és – tőlünk telhetően – a munka eleven bizonyítékával.”⁸²

versus „mozdulatművészet” megnevezés közötti különbségen, de az elkülönülés a különböző irányzatokhoz tartozó iskolatulajdonosok között a második világháború végéig megmaradt.

⁷⁹ A rövid folyamat már egy új fejezet a történetben, mert 1949-ben a magyar mozdulatművészet minden legális lehetősége megszűnt, és képviselői révén más területeken, a balettben, a gyógytornában és a versenysportban élt tovább.

⁸⁰ Szentpál Olga, Ortutay Zsuzsa és Rabinovszky Máriusz javaslata a Táncművészeti Főiskola létrehozására, 1946. Közzéteszi: Tóvay Nagy Péter (szerk.): *Források a magyar színpadi táncművészet történetéhez. I.* Budapest, 2013. 190–191.

⁸¹ Madzsar Alice-hoz hasonlóan főleg a baloldali mozdulatművészek, Bierbauer Clarisse, Popper Ágnes, Fay Boris, Szentpál Olga ingyen vagy mérsékelt áron is tanítottak szegény növendékeket.

⁸² *A mozgásművészet útja – Szentpál Olga munkásságának húszéves, a Szentpál-iskola fennállásának tizenöt éves fordulója alkalmából kiadja a Szentpál iskola –1935. június havában.* In: Lenkei Júlia (szerk.): *Dokumentumok egy letűnt mozgalom történetéből.* Budapest, 1993. 128.

KATALIN DETRE

The Role of the Market in the Professionalisation of Eurythmics in Hungary and Germany

The trends that surfaced as an alternative to ballet in performative dance, and as new forms of physical exercise other than gymnastics and sports in Europe in the first half of the 20th century can be referred to collectively as eurythmics. Its first forms were created in mid-19th century France due to a desire for renewing theatre, and it started spreading in North America, primarily among upper middle-class women. The efforts and experiments of this social group brought about the first gymnastics system of the era that's sole purpose was healthy physical activity, and which was designed with the characteristics of the female body in mind. The expressive movement practice called freeform dance and female gymnastics with the purpose of counteracting the harmful effects of modern life both appeared in Europe at the turn of the century, where they became intertwined with various art, education, and life reform movements, creating new trends within this category. Central Europe, particularly Germany, where ballet didn't have strong traditional roots, became the centre of the gymnastics movement developing together with modern artistic dance. The institutionalisation of eurythmics, and its practitioners forming a professional community is an interesting example of how an emancipatory movement critical of modernisation and capitalism transforms into a market of modern services and finds its place in the hierarchy of careers and professions. The study compares German and Hungarian eurythmics to find out what conflicts surrounded this integration, and how the market itself affected this process.

PAPP BARBARA

„Nőkérdés” és női iránymutatás

*Pályaválasztási tanácsok lányoknak a Horthy-korszakból**

A Horthy-korszakot számos társadalmi probléma, megoldatlan kérdés jellemezte.¹ Bár a korabeli diskurzusokban az – elsősorban urbánus középrétegeket érintő – úgynevezett „nőkérdés” a zsidókérdésnél vagy a földkérdésnél kétségtelenül kisebb szerepet kapott, mégis mindvégig jelen volt, és igen fontosnak számított.² A nőkérdés szempontjából ekkoriban nem elsősorban a politikai jogok kiterjesztése volt a leglényegesebb, hiszen a követelések egy része már megvalósult: a diplomás nők a korszakban mindvégig rendelkeztek választójoggal, és a középfokú nőoktatás szintén megoldottnak tűnt. A nők felsőfokú képzésével kapcsolatban azonban már jóval több volt a bizonytalanság.³ A nőkérdés – némiképp leegyszerűsítve – a kortársak értelmezésében azt jelentette, hogy az állást vállaló nők – akik immár magasabb képzettségre, egyetemi végzettségre is törnek – az amúgy is kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzeten tovább rontottak, további egzisztenciális gondokat okoztak, vagyis az előző két kérdéshez hasonlóan társadalmi problémát jelentettek. A korabeli „nőkérdés” két tényezőből eredt: a modern életmódból, a megváltozott női szerepekből, ezzel összefüggésben pedig a nők egyre nagyobb mértékű munkavállalásából, különös tekintettel az értelmiségi, tisztviselői állásokra.⁴

A „nőkérdés” korántsem az első világháború után keletkezett: a női szerep újraértelmezésének kezdete a felvilágosodáshoz köthető. A 19. századi nyilvánosság fontos elemét

*A tanulmány A professzionalizáció története. Magyarország a 19–20. században európai kontextusban című NKFIH (sz. 132451) projekt keretében készült.

¹ A problémák jelentős része még a „boldog békeidőkből” öröklődött, illetve az egykori problémák következményei tovább éltek. Lásd: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. 4. kiad. Budapest, 2010. 44–64. A társadalom szerkezeti vonásairól: Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Kövér György – Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. 186–190.

² Sipos Balázs: „Asszonyfejjel férficélokért...” *Olvasatok és ábrázolások egy újkonzervatív korszakról*. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, 2005. 11–37.

³ Bódy Zsombor: „A női munka felszabadulása vagy korlátozása”: *A női eszmények változása, a női egyenjogúság konfliktusai és női szervezetek állásfoglalásai a két világháború közötti középiskolában*. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők: Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, 2008. 93.; Szapor Judit: *A magánszférából a közéletbe: A női politizálás története a kezdetektől 1945-ig*. In: Palasik Mária (szerk.): *A nő és a politikum: A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Budapest, 2007. 131.

⁴ Lásd: Hetényi Károly: *A nőkérdés*. Budapest, 1920.; Molnár Olga: *A női munkaerő számának alakulása a fővárosban*. Budapest, é. n.; Rusznyák Gyula: *A nő a modern társadalomban*. Budapest, 1937.; Bobula Ida: *A nő a modern társadalomban*. Társadalomtudomány, 18. évf. (1938) 4-5. sz. 156–162.

jelentette a női szerepekről szóló párbeszéd: a reformkorban megjelent a – tradicionális családi munkamegosztáshoz nem igazán illeszkedő, társadalmi szerepvállalásra törekvő – honleány eszménye. A század második felében egyre élesebben jelentkeztek a nőemancipációs törekvések⁵ (a felsőfokú tanulmányok végzésének engedélyezése, majd a választójog kiterjesztése, valamint a női munkavállalás), ami nem csupán a nők műveltségbeli vagy jogi helyzetén változtatott: a kortársak ezekkel, valamint a modernizáció egyéb jelenségeivel összefüggésben változásokat észleltek a nők mentalitásában és a családi viszonyokban is.⁶ A Horthy-korszakban sem zárult le ez a folyamat: szinte valamennyi korabeli folyóirat (a *Nyugattól az Új Időkhöz*) foglalkozott a megváltozott női feladatokkal és családi kapcsolatokkal.

A jogkiterjesztés, valamint a nők munkavállalása kétségtelenül átalakította a nemi szerepeket is. Az addig lovagiasságra és hölgytiszteletre tanított férfiaknak is újra kellett értelmezniük nőképüket, és talán családfelfogásukat is: a modern élet velejárójaként a nő sokat veszített titokzatosságából, mássága eredményezte „misztikumából”, ezáltal a nemek közötti kapcsolatok is szükségszerűen megváltoztak. A „misztikum” egyszerűen abból adódott, hogy az úriembereknek korábban – családi kapcsolataikon és a szigorú illemszabályok által keretezett társasági eseményeken kívül – kevés lehetőségük volt a hölgyekkel történő mindennapos érintkezésre, s a pazar ruhaköltemények akkor is jól elrejtették a vágy tárgyát és remekül dekoráltak, a fűzők pedig kiigazították a problémás területeket.⁷ A felsőoktatás kiterjesztésével és a munkavállalással mindez kevésbé volt tartható. Ahogy a csodás ruhák egyre praktikusabbá – sőt olykor hangsúlyozottan zsákszerűvé – váltak, ahogy eltűnt a fűző, úgy bukkant elő a varázsát veszített – praktikusabb ruhát viselő, nem föltétlen tökéletes alakját megvillantó – dolgozó nő. A két nem közötti érintkezés új színtereket kapott, ami a nemek közötti kommunikációt is átalakította. Jogok, kötelességek, egyáltalán az addig evidenciaként kezelt nemi szerepek kérdőjeleződtek meg, illetve mindezeket újra kellett definiálni. „Az Istenség [ti. a nő] imádatától üres óráiban leszáll hivei közé s – mondjuk így – az áldozatára szánt galambokkal kereskedik. Persze, mint kereskedő, ha csaláson és rosszhiszeműségen csípik, büszkén hivatkozik istenség voltára, míg istenségül letagadja, hogy kereskedő. Viszont a férfi, ha egyszer rájött, hogy bálványa csokoládéval vegyesen kulimászos kezű szatócs, nem hajlandó e gyömbér-uzsorást istenül imádni. Ez a cuki, édes, csinos kis fruska pár év múlva ott keresi a férfi mellett a helyét, ott hallgatja a férfi mellett az egyetemi előadásokat, ott boncol a férfi oldalán szörnyű betegségben rohadt hullát, ott tolakodik a villanyoson, és löki félre a férfit a színház ruhatárában. [...] Mért nevelték s nevelte magát másképp, mint a fiúkat, a férfit szokás, ha férfi-sorsot vállal utóbb? [...] A férfi minden előjogát csak úgy mellékesen, tüpénzül, oda kívánja a nő minden előjoga mellé, amelyekből egyetlen egyet sem akar feláldozni” – fogalmazott Laczkó Géza 1923-ban.⁸

Ennek az újradefiniálásnak az eredményeképpen a korábbiaktól markánsan eltérő jelenségek léptek színre, az „istennő” – „földi halandó”, illetve a „csinos kis fruska” – „komoly úr” viszonylatok módosultak, de legalábbis új színt kaptak. A nemek közötti kapcsolatok ra-

⁵ A magyarországi „nőkérdés” történetéhez, korszakunk előzményeihez lásd: Fábri Anna (szerk.): *A nő és hivatása: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből (1795–1865)*. Budapest, 1999.

⁶ Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Budapest, 2020. 33.

⁷ Szentesi Réka: *A női test mint státusszimbólum: A fűző imázsépítő szerepe a 19. század második felében*. Disegno, 2. évf. (2015) 1-2. sz. 102–117.

⁸ Laczkó Géza: *Fügefalevél: Tanulmányok és megjegyzések a női lélekről, a testről és mindkettő díszéről*. Nyugat, 16. évf. (1923) 6. sz. 401–402.

dikális megváltozásának egyik jele volt egy új forma, az úgynevezett „pajtásházasság” terjedése. Az ilyesfajta kapcsolatban élők azonban egészen másként értékelték a női emancipációt, mint az előbbi publicista. A pajtásházasság olyan törvényes házasságot jelentett, mely a felek teljes egyenlőségén alapult, de a társadalom által elvárt hagyományos házastársi szerepeket nem látta el. A házastársak inkább egymás jóbarátai, szellemi partnerei, mint szerelmesei voltak; és nem tekintették kiemelkedően fontosnak sem a gyermekvállalást, sem a házasság gazdasági közösségként való működését, s bármikor megengedhetőnek tartották az elválást – ekkor a feleség többnyire nem kért tartásdíjat.⁹ A konzervatív elemzők a jelenséget – mint társadalomra veszélyest – mélységesen elítélték. Schütz Antal katolikus hittudós például a pajtásházasságot és a házasság nélküli együttélést egyaránt bűnnek tartotta.¹⁰ S bár a dolgozó nők többségétől tulajdonképpen távol állt ez az eszmény – a többségük hagyományosabb kapcsolatokra vágyott –, a munkavállalás tagadhatatlanul átforgatta családi feladataikat. A háztartásvezetésre jóval kevesebb idejük jutott, megjelent a szerepkonfliktus, amikor „a dolgozó nő három urat szolgál egyszerre: külső munka, gyerekek, háztartás”.¹¹ Az átalakulás nem csupán a gyakorlati tevékenységeket érintette: az állást vállaló nőnek családjával, férjével való viszonya sem maradhatott teljességgel hagyományos, hiszen az asszony is részt vállalt a család eltartásából, s megszűnt kizárólag otthonának élni.

A kortársak számára a „nőkérdés” azonban mégsem elsősorban a női életmód és mentalitás megváltozását, hanem a női munkavállalás társadalmi-gazdasági következményeit jelentette: mindez leginkább egzisztenciális kérdés volt, hiszen a világháború alatt rendkívül megnőtt a kereső nők száma, s jó részük később sem vonult vissza a munkaerőpiacról, sőt valamelyest tovább emelkedett a női munkavállalók száma. Az első világháború végével, az Osztrák–Magyar Monarchia bukásával gyökeresen megváltozott a nők munkapiaci helyzete. Minden hadviselő állam számára nagy problémát jelentett a háború alatt a férfiak pótlása a munkahelyeken, majd a veteránok reintegrálása.¹² A nőknek Magyarországon is helyt kellett állniuk a fronton lévők helyett, majd a háborút követően – amikor már nem volt szükség a munkájukra – újradefiniálni tevékenységüket, vagy éppen ellenkezőleg: véglegesen családfenntartókká kellett válniuk.¹³ Természetesen ez nem csupán a magasabb képzettségű hölgyekre vonatkozott.

⁹ A jelenség alapműve: Lindsey, Ben – Evans, Wainwright: *The Companiote Marriage*. London, 1929.

¹⁰ Schütz Antal: *A házasság*. Budapest, 1933. 7. A diplomás nők lapjának, a *Magyar Női Szemle* szerkesztőjének, Techert Margitnak az első házassága ilyen pajtásházasság volt. Második házasságában megélhetette az intelligens összekapaszkodás helyett a szenvedélyes szerelmet, ugyanakkor a hagyományosabb feleség-szerepet is. Techert Margitból azonban sohasem vált mintaháziasszony, második férje, Magyary Zoltán támogatta őt hivatása kiteljesítésében. Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Budapest, 2017. 287–297.

¹¹ Kovács Mária: *A házasság „válsága”*. Nyugat, 19. évf. (1926) 12. sz. 1039.

¹² Grayzel, Susan R.: *Women and the First World War*. London – New York, 2013. 27–41.

¹³ A háború és a női munka kapcsolatával nem foglalkozom részletesen, mert ez a szerepváltozás általános európai jelenség volt. Grayzel: *Women and the First World War*, 101–108.; Braybon, Gail: *Women Workers in the First World War*. New York, 2013. 216–228.; Sohn, Anne-Marie: *Between the Wars in France and England*. In: Thébaud, Francoise (ed.): *A History of Women in the West*, V. Toward a Cultural Identity in the Twentieth Century. Cambridge, Massachusetts, 1994. 92–117. Annyi mindenesetre elmondható, hogy Magyarországon 1900 és 1941 között mind a kereső nők, mind a kereső férfiak száma emelkedett, de a nőké erőteljesebben gyarapodott: míg 1900-ban a nők 22,2%-a számított keresőnek, 1941-ben már 26,3%-uk. A korabeli népszámlálások sajnos eltérő módon definiálták a kereső fogalmát, ez különösen a nőket érintette (lásd a segítő családtagok kérdését). Papp–Sipos: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*, 132.

Magyarországon két szempontból is különleges volt a helyzet a női oktatást és munkavállalást tekintve. Egyrészt a Károlyi Mihály vezette kormány liberalizálta többek között a nők egyetemre jutását is: megnyíltak a nők előtt addig zárva tartott jogi és műszaki szakok (2006612/1918. VKM), és a férfiakkal egyenlő feltételekkel kérhették felvételüket a felsőfokú intézményekbe.¹⁴ A Tanácsköztársaság bukásával azonban a rendelkezés gyakorlatilag hatályát veszítette, a nőemancipáció kissé gyanús, a vörös terrorhoz kapcsolódó fogalomnak számított. A korszak kultuszművében, a Bujdosó könyvben az írónő a feministákat is a nemzetrontók, az ellenségek közé sorolta.¹⁵ Mindenesetre a Horthy-korszak egészében nem kerülhetett sor az előbbihez hasonlóan liberális intézkedésre. A jogkiterjesztés után a jelentős visszalépés figyelemreméltó sajátosságnak bizonyult.

Másrészt Magyarország azért is különlegesnek számított, mert a vesztes háború súlyos gazdasági terhe mellett a trianoni békeszerződés komoly mértékű terület- és lakosságvesztésre ítélte. Ennek következtében az utódállamokból tömegesen érkeztek menekültek, akik megélhetést kerestek. A hatalom részben éppen az ő érdekükben, a „kenyérharc”¹⁶ miatt szigorította ismét a nők egyetemre jutását, és igyekezett visszaszorítani a női munkavállalást is.

Nem csupán a háborús következmények miatt számított nemkívánatosnak a női munka vagy a nők felsőbb iskoláztatása: tovább éltek a 19. század végi sztereotípiák – markánsan esszencialista érvek¹⁷ – is, és a kedvezőtlen gazdasági helyzetben új erőre kaptak. A női munkának számos ellenzője szólalt fel a korszakban: úgy vélekedtek, a nő nem képes kellően ellátni munkahelyi feladatait, a család számára pedig végzetes következményekkel járhat a nők munkavállalása. Számos családfenntartó elől veszi el a kenyeret a dolgozó nő, aki a munkanélküliség egyik okozójaként jelenik meg. Amennyiben a nő munkába áll, a születések száma csökken, több az abortusz, nagy a csecsemőhalandóság, a gyermekeket elhanyagolják, ugyanakkor az állam szociális terhei nőnek. A közerkölcs romlik, emelkedik a női öngyilkosságok száma, szétesnek a családok, s a megkeresett pénz többnyire fölösleges kiadásokra megy el. Ugyanakkor a dolgozó nő – jogai kiterjesztése vagy biztosítása érdekében – harcban áll a társadalommal.¹⁸ Ilyen vélemények nem csak a hatalom képviselői, nem is csupán férfiak szájából hangoztak el: a számos sztereotípia keringett a nők családon kívüli munkájára vonatkozóan, s kisebbségben maradtak azok, akik kifejezetten javasolták a munkavállalást az anyáknak, a „baromi leigázottságából” kitört, öntudatos nőknek.¹⁹

Hasonló volt a helyzet a nők diplomaszerezésével: Lechner Károly orvos és Kornis Gyula filozófus, egyetemi tanárok a húszas évek első felében azt fejtegették, hogy a nők alkati adottságai nem teszik számukra lehetővé az elmélyültebb szellemi munkát, felsőfokú tanulmá-

¹⁴ Ladányi Andor: *Két évforduló*. Educatio, 5. évf. (1996) 3. sz. 378.

¹⁵ Sipos Balázs: *Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban*. Századok, 148. évf. (2014) 1. sz. 14.

¹⁶ „Az ország megcsonkítása magával hozta úgyszólván minden foglalkozási ágban a kényszerű kenyérharcot.” *Pesti Napló*, 1926. nov. 14. 19.

¹⁷ A nemi szerepek kutatása szempontjából esszencializmusnak nevezzük azt az álláspontot, ami szerint a férfiaknak és nőknek veleszületett, megváltoztathatatlan belső tulajdonságaik vannak, amelyek az illető nemre jellemzők. Lásd: Heyman, Gail D. – Giles, Jessica W.: *Gender and Psychological Essentialism*. *Enfance*, vol. 58. (2006) No. 3. 293–310.

¹⁸ Gortvay György: *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai*. Városi Szemle, 16. évf. (1930) 2. sz. 353., 396–401.

¹⁹ Kovács: *A házasság „válsága”*, 1039.

nyok végzését.²⁰ Kornis Gyula 1925-ben a *Napkelet*-ben megjelent cikkének fontos következményei voltak, bár nem egészen úgy, ahogy remélte. A diplomás nőkre – Magyaryné Techert Margit visszaemlékezése szerint – igen nagy hatást gyakorolt a filozófus írása,²¹ szinte azonnal elkészítették válaszukat, melyben részletesen cáfolták Kornis vélekedését, érveit.²² (A *Napkelet* szerkesztőnője, Tormay Cecile viszont csak hosszas húzódozás után jelentette meg folyóiratában a diplomás nők képviselőinek válaszát, és nem is a Kornis munkájának helyet adó rovatban, hanem az Apró cikkek között. Tehát a „női tábor” korántsem volt egységes.) Később, a kétrészes cikk megjelenésének 10. évfordulójáról megemlékezve a diplomás nők saját folyóiratot alapítottak *Magyar Női Szemle* címmel.

Azonban korántsem csak elitélő megnyilatkozásokkal találkozunk a nők diplomaszerzésével vagy munkavállalásával kapcsolatban – noha ezek voltak többségben –, s a korlátozókat óhajtó szakember sem föltétlen kívánt drasztikus intézkedéseket, illetve véleménye nem volt minden esetben változatlan a korszak egészében. A *Katholikus Szemle* szerkesztője, Mihelics Vid például a férjes nők munkavállalásáról szólva csak a legszükségesebb esetekben tartotta megengedhetőnek a női munka korlátozását, s úgy vélte, a művészi jellegű vagy a „teremtő szellemi tevékenységet” végző nők munkavállalását nem szabad visszaszorítani, hiszen „az ember személyiségét, amelyhez a hivatás megválasztásának szabadsága is hozzátartozik, minden körülmények között meg kell védeni”.²³ A nők munkavállalásának családra gyakorolt rossz hatásait elemző – fentebb idézett – Gortvay György lesújtó véleménye ellenére sem indítványozott radikális tiltásokat a női munkára vonatkozóan, mert úgy vélte, hogy a dolgozó nők legtöbbje a létfenntartásáról gondoskodik, így csak hosszabb távon – hatékonyabb, ösztönző és nem tiltó család- és nőpolitikával – számíthat jobb viszonyokra a társadalom.²⁴ Nem sokkal a rendszerváltás előtt N. Szegvári Katalin Kenyeres Balázsnak, a pesti orvoskar dékánjának Magyar Zoltánhoz intézett levelét idézte bizonyítékként arra nézve, hogy a kormányzat képviselői minden eszközzel korlátozni kívánták a női hallgatók létszámát. Az 1929-ben keltezett levélben Kenyeres arra kéri Magyaryt, hogy vegye védelmébe az orvoskar törekvését a női hallgatók létszáma további növelésének elutasítására vonatkozóan.²⁵ A Vallás- és Közoktatási Minisztérium azonban a levél átvételét követően nem rendelkezett a kérdésről. Úgy vélem, e levél ellenére sem állíthatjuk, hogy Kenyeres vagy Magyar mindenféleképpen, minden körülmények között ellenezte volna a nők diplomaszerzését. Ugyanis Magyar mindenben támogatta felesége tudományos pályafutását, Kenyeres pedig néhány évvel később, a budapesti tudományegyetem rektoraként – az egyetemek képviselői közül először – anyagi támogatásban részesítette a diplomás nők lapját, a *Magyar Női Szemlét*,²⁶ s engedélyezte, hogy a lap képviselői a bölcsészkaron tanácsadó szolgálatot működtessenek. Még a nők egyetemi tanulmányokra való alkalmatlanságáról értekező Kornis sem utasította el teljes mértékben a nők diplomaszerzési lehetőségét vagy

²⁰ Lechner Károly: *A női lélek és a feminizmus orvostermészettudományi megvilágításban*. Budapest, 1922. (Klny. Természettudományi Közlöny.); Kornis Gyula: *Nők az egyetemeken*. *Napkelet*, 3. évf. (1925) 1. sz. 60–69., 2. sz. 149–184.

²¹ Magyaryné Techert Margit: *Levelek a Boldog Tótól*. Histoire d’ une Intellectuelle. Kézirat. 1944. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirtattár. Ms 10.640/8.54.

²² Czeke Marianne – Ritoók Emma: *Nők az egyetemen*. *Napkelet*, 3. évf. (1925) 5. sz. 496–504.

²³ Mihelics Vid: *Figyelő*. *Katholikus Szemle*, 52. évf. (1938) 1. sz. 36.

²⁴ Gortvay: *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai*, 404.

²⁵ N. Szegvári Katalin: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*. Budapest, 1988. 163.

²⁶ [Kenyeres Balázsnak.] *Magyar Női Szemle*, 1. évf. (1935) 5–6. sz. 1.

tudományos tevékenységét: a *Szemle* szerkesztőnőjét külföldi ösztöndíjakra ajánlotta, és magántanári habilitációját is a legmelegebben támogatta.²⁷

A nők lehetőségei a felsőoktatásban

Milyen lehetőségei voltak egyáltalán a nőknek a korszakban bekerülni a felsőoktatásba? A jogi képzés a korszak egészében zárva maradt a nők előtt, ahogyan a műegyetemi szakok jelentős része is. (A zsidó származású nőhallgatókat emellett származásuk szerinti megszorítás is sújtotta, de ez nem női sajátosság.) A két nagy zárt – vagy mérsékelten nyitott – tudományterület mellett pedig a korszak elején ideiglenes intézményi zárás is bekövetkezett, vagyis az 1895 óta egyébként a nők számára nyitott bölcsész, orvos és gyógyszerész szakokon is bizonyos korlátozásokat vezettek be. A budapesti orvoskar például 1919 augusztusában női *numerus nullus* fogadott el, vagyis – a központi szabályozásnak ellentmondva – nem vagy csak kivételes esetben vettek fel nőhallgatókat.²⁸ A Feministák Egyesülete, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége és a Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetsége kérvényt intéztek a Minisztériumhoz a létszámkorlátozás eltörlése érdekében, 1924-ben miniszteri leirat (78.157/1924. VKM) kötelezte az orvoskarokat a megfelelő előképzettséggel jelentkező nők felvételére.²⁹ Végül csak 1926-ra rendeződött a helyzet, ekkor nyílt meg újra a budapesti orvoskar az érettségizett lányok előtt.

1927-ben vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendelet szabályozta a nők felsőoktatási felvételét (63.000/1927. VKM). Nők továbbra sem jelentkezhetek jogi vagy római katolikus hittudományi karokra, viszont református vagy evangélikus hittudományi karokra kérhették felvételüket. Az 1895-ös rendelet szellemében korlátozás nélkül iratkozhattak be bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészeti szakokra, az engedélyezett hallgatói keretszámon belül. A Műegyetem mérnöki, gépész, vegyész, egyetemes közgazdasági és közigazgatási, valamint külügyi szakjaira továbbra sem járhattak nők, de építész (a hallgatói létszám 5%-áig, ha azt férfiak nem töltik be), közgazdasági, mezőgazdasági, kereskedelmi és kereskedelmi iskolai tanári szakokra igen.³⁰

1934-ben Hóman Bálint – tekintettel a diplomás munkanélküliek nagy számára – miniszteri leirattal (21.106/1934. VKM) korlátozta a nők felvételét bizonyos területeken. A bölcsészettudományi és orvosi karok az elsős hallgatók keretszámának legfeljebb 30%-át, a gyógyszerészsképzésben 50%-át, a műegyetemi kereskedelmi-közgazdasági szakok esetében pedig szintén 30%-át tölthették be nőkkel.³¹ Mint láthatjuk, a maximált nőarány nem is olyan csekély, vagyis a nők egyébként viszonylag nagy számban – az ekkor engedélyezettnél jelentősebb számban – voltak jelen a fenti területeken. (A korlátozás sem szorította vissza jelentős mértékben a nőhallgatók számát.)

Tulajdonképpen ezen szabályozások határozták meg a felsőfokú nőképzést a Horthy-korszakban. Mint láthattuk, az érettségiző lányok hiába is vágytak volna jogi karra vagy a legtöbb műszaki képzésre, és néha még a számukra engedélyezett szakokon is voltak bizonyos megszorítások – nem csupán kormányzati, hanem olykor egyetemi szinten is. Az egyetemi képzésben a nők a korszak egészében csak bizonyos korlátozásokkal vehettek részt.

²⁷ Papp–Sipos: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*, 292.

²⁸ Vörös László: *Adatok a Horthy-korszak egyetemi orvoskarainak társadalomszemléletéről és társadalmi meghatározottságáról*. Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungariae. Budapest, 1965. 256–263.

²⁹ N. Szegvári: *Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon*, 153.

³⁰ 63.000/1927. VKM. *Hivatalos Közlöny*, 35. évf. (1927) 17. sz. 264–265.

³¹ Közlemények. *Hivatalos Közlöny*, 42. évf. (1934) 17. sz. 222.

A főiskolákat tekintve sokkal kedvezőbb volt a helyzetük, azok többségének felvételi utasítása ugyanis nem tartalmazott a női hallgatókra vonatkozó tiltásokat.³² Különösen lényeges ezt hangsúlyoznunk a korszakra vonatkozóan, hiszen számos főiskola ekkor alakult, illetve vált elismert felsőoktatási intézménnyé, melyre nők is nagy számban jelentkeztek: ilyen volt például a Magyar Királyi Testnevelési Főiskola vagy a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola. A tiltások és megszorítások ellenére lassú építkezésnek lehetünk tanúi, bár a korszak végén a felsőoktatásban tanulóknak még mindig csak töredéke (körülbelül 15%-a) került ki a nők közül.³³

Három női pályaválasztási tanácsadó

A következőkben azt vizsgálom, hogy a felvázolt struktúrában, az adott keretek között milyen tanácsokat adtak a nők a nőknek a pályaválasztással kapcsolatban. A műfaj jellegéből adódóan leginkább a középosztály lányai forgathatták ezeket a kiadványokat: ők voltak azok, akiknek igényük és lehetőségük is volt arra, hogy valamiféle hivatás felé induljanak, méghozzá úgy, hogy viszonylag szabadon válasszanak a képzési lehetőségek – és a majdani foglalkozások – közül. Ezek a tanácsadók megfelelő előképzettséget feltételeztek: olvasóiktól középiskolai végzettséget, ha nem is minden esetben érettségit adó középiskolát vártak el. A vizsgálat a jelen keretek között nem törekedhet teljességre: mindössze három rendkívül népszerű kiadványt, pontosabban két folyóirat pályaválasztási tanácsadóját és egy katolikus nőíró tanácsadó könyveit vetem össze, arra keresve a választ, hogyan vélekedtek a nők pályaválasztásával kapcsolatban.

A *Dolgozó Asszonyok Lapja* liberálisnak számító, emancipációpárti, az „új nőket” – vagyis a modern, munkát vállaló nőket – megcélzó magazin volt.³⁴ 1928-ban indult útjára, szerkesztője és kiadója dr. Bródy Jenőné, a liberális parlamenti képviselő felesége. A lap közönsége legnagyobbreszt zsidó származású középosztálybeli hölgyek közül került ki, erre abból következtethetünk, hogy a zsidótörvények ellen szólnak, viszont szerzői között egyáltalán nem csupán zsidó származásúakat találunk.³⁵ A magazin cikkei természetesen és kíváncsún tartották, hogy a nő egyetemre jár vagy dolgozik, bármennyi akadályt is gördítenek elé. Ez nem azt jelentette, hogy a lapban ne foglalkoztak volna a divattal, a szépségápolással vagy a színházzal, tehát a hagyományos női lapok témaival, mindenestre időről-időre előkerültek a női munkavállalók kérdései, problémái.

A lap szerzői természetesen figyelmet fordítottak az új nemzedék pályaválasztására is: 1929-ben lányoknak szóló tanácsadó füzetet jelentettek meg. Szerzője Lénárt Edith volt, neves pszichológus, aki 1928-tól a Magyar Izraelita Kézmű- és Földművelésügyi Egyesület pályaválasztási tanácsadását vezette, és akinek nevéhez számos pedagógia-pszichológiai kutatás és publikáció fűződött.³⁶ A kis kötet harminchárom női életpályát, választható foglalkozást mutat be. Azt gondolhatnánk, hogy a pszichológus szinte kizárólag a hajlamot és tehetséget vizsgálja egy adott foglalkozás kapcsán. Ez azonban nem egészen így van – és ebben különbözik is a kötet a „boldog békeidők” családi tanácsadójától: az 1910-es kiadvány

³² A főiskolaként számon tartott jogakadémiákra nem járhattak nők.

³³ Papp–Sipos: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*, 116.

³⁴ Sipos Balázs: *Az Új Idők mint női lap a két világháború között*. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiумok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Budapest, 2012. 303.

³⁵ Bódy: „A női munka felszabadulása vagy korlátozása. 99–100.

³⁶ Bózzay Margit: *Magyar asszonyok lexikona*. Budapest, 1931. 605–606.

ugyanis nem vette figyelembe a piaci szempontokat,³⁷ míg Lénárt Edith ugyan kulcsfontosságúnak tartotta a lányok megfelelő pályára irányítását, és a hivatás kiválasztásában a kedvet és rátermettséget hangsúlyozta, de legalább olyan fontosnak tartotta az elhelyezkedési lehetőségeket is. Álláspontja szerint a túlsúlyolt vagy a nem keresett pályákat a nőknek kerülniük kell, ehelyett előre kell menekülniük, „a jövő szükségleteit kielégítő foglalkozásokat” kell választaniuk:³⁸ olyan új szakmákat, amelyek iránt vélhetően nagy lesz a kereslet. A pályaválasztó leánynak tehát, ha nem feltételezzük, hogy jóstehetséggel rendelkezik, a gazdasági-társadalmi kérdésekben rendkívül jól tájékozottnak, emellett magabiztosnak és bátornak kell lennie.

Lénárt sorra vette azokat az elérhető pedagógiai, egészségügyi, szociális, gazdasági és művészi pályákat, amelyek a – középosztálybeli – nők számára ideálisnak tűntek. Precízen vázolta a képzési rendet, a költségeket, ismerteti a képzőhelyeket, az elhelyezkedési és fizetési lehetőségeket. Szól az adott pálya követelményeiről, vagyis arról, hogy mit kíván az illetőtől – és itt ismét markáns különbség látszik a már említett 1910-es kötethez képest. A Horthy-korszak tanácsadójának az is fontos volt, hogy a „női lélekhez” mennyire illik az adott foglalkozás, míg a korábbi, feminista szemléletű tanácsadónál ilyesmi fel sem merült, hiszen nem feltételezték esszenciális különbséget a férfi és női lélek között. Lénárt például a tanítást említi a legszebb női szakmák egyikének, a gyógypedagógus esetében pedig feltételezi, hogy az elsősorban női hivatás, mivel a kevésbé jól sikerült gyermeket az anyák, a nők hajlamosabbak jobban szeretni.³⁹

A kiadvány megemlítette, hogy az orvosnői pálya körül zajlik a legnagyobb vita, és hogy még napjaikban sem egyértelmű: nőknek való-e ez a szakma. Lénárt szerint csakis egyének szintjén szabad vizsgálni, hogy kinek mely hivatás testhez álló. Azonban mivel a nők időnként ingerlékenyebbek, fáradtabbak, csak az válassza az orvosi szakmát, akinél ez a „testilelki hullámlás” minimális. Az alkati diszpozíción túl a leendő orvosnőknek az akarataukat kell edzeniük, hogy merjenek felelősséget vállalni, gyorsan dönteni – ami Lénárt szerint a férfikollégáiknak nem okoz problémát.⁴⁰

A *Dolgozó Asszonyok* tanácsadójánál jóval radikálisabb tanácsokat fogalmazott meg a korszak katolikus leányirodalma, melyben a legismertebbek Gerely Jolán kötetei. Írásai, különösen az 1930-as évektől megjelent katolikus szellemű lányregényei és lányoknak szóló önelvelési művei rendkívüli népszerűségnek örvendtek a fiatalok körében, legkedveltebb írásai 1945-ig öt kiadást is megérték.⁴¹ Gerely – aki maga is tanárnő – legtöbbször kis történetek segítségével tanította a fiatal nőket a katolikus egyház szerinti helyes életre. Tevékenysége nem merült ki a direkt tanácsok osztogatásában, inkább példabeszédeket mondott, a fiatalok számára ismerős élethelyzeteket villantott fel, amelyekből szinte egyértelműen következett a helyes, a katolikus normák szerinti megoldás. Nem voltak tabutémái, például az is szóba kerülhetett, hogy az ismerős férfi a fiatal lányt felhívja a lakására.

Gerely szinte azonos súllyal jelenítette meg a magánéleti és hivatásbeli kérdéseket, problémákat: olyan – középosztálybeli – lányokhoz szólt, akik nem csupán romantikus ábrán-

³⁷ Bédy-Schwimmer Róza: *Leányok pályamutatója*. In: Gömbösné Galamb Margit (szerk.): *A magyar család aranykönyve. II. Családi nevelés és a családi élet külső vonatkozásai*. Budapest, 1910. 195–196.

³⁸ Lénárt Edith: *Harminchárom női pálya*. Budapest, 1929. 4.

³⁹ Lénárt: *Harminchárom női pálya*, 9., 27.

⁴⁰ Lénárt: *Harminchárom női pálya*, 28–29.

⁴¹ Huszonnyolc saját kötete jelent meg 1930 és 1945 között, emellett műfordításai is napvilágot láttak.

dokról és házasságról akartak olvasni. Ehelyett komoly kérdés, elvégzendő feladat volt számukra a megfelelő foglalkozás megtalálása, hiszen bizony előfordulhat – és erre kell készülniük –, hogy alkalomadtán hasznát kell venniük képzettségüknek, mint például magának az írónőnek is, aki polgári iskolai tanárnőként dolgozott. Gerely Jolán azt hangsúlyozta, hogy a munkát egyáltalán nem ellenségként, szükséges rosszként kell felfogni: a munka csak akkor szörnyű teher, ha robotként tekintünk rá, egyébként pedig tartalommal és örömmel tölti meg életünket.⁴² Tanácsadókönyvei szerint a nő számára még fontosabb a hivatás megtalálása, mint a férfinak, ugyanis a nő eredeti hivatása az anyaság, és csak akkor következhet a kenyérkereset, ha az nem valósulhat meg. A hivatásszerűen végzett munkának éppen ezért különösen erős pótszernek, hatékony anyaság-pótléknak kell lennie, hiszen nagy dolgokat kell – úgy-ahogy – helyettesítenie. Szerinte a nő a munkájában is – mint eredetileg a családban tette – a „lelket keresi”, egész valójával kész kapcsolódni, és ha nem talál olyasmit, amibe teljesen belevehetné magát, nyugtalanná és boldogtalanná válik.⁴³ Gerely tehát azt ajánlotta a nőknek: ha nem teljesülhet legfőbb vágyuk, vagyis az anyaság, akkor valamely hasznos, a társadalom szempontjából is értékes területet keressenek maguknak, annak köteleződjének el, oda összpontosítsák lelki energiájukat.

Gerely Jolán szerint a nőnek mindig anyának kell lennie, munkájában is az anyai jellemvonásokat kell megjelenítenie – és nem is választhat olyan pályát, amely ezeknek a jellemző jegyeknek ne felelne meg.⁴⁴ A keresztény ifjúsági tanácsadó tehát a hagyományos keresztény nőeszményt, a szent anyát állította példaként a lányok elé: ennek az eszménynek pedig vagy valóságosan, vagy csak lelkiekben – ahogy Gerely esetén is történt, aki nem ment férjhez, nem születtek gyerekei – meg kell felelniük ahhoz, hogy betölthessék hivatásukat. A fizetett női munka tulajdonképpen szükségmegoldás, amely ráadásul csak ront az egyébként is kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzeten, a meglévő munkanélküliségen, éppen ezért be kellene tiltani, hogy a házaspár mindkét tagja keressen – hangzott a hölgy szigorú ítélete. De maga a női természet is ellenzi a női munkát, nevezetesen az időnkénti ingerlékenység, szórakozottság, valamint az általánosan jellemző érzelmi befolyásolhatóság. Tehát kizárhatók a gyors döntést, a „kemény tárgyilagosságot” megkövetelő foglalkozások, de az autózvezetés is.⁴⁵

Ha mindenáron dolgozni kell (például egyedülálló nő esetében), akkor lehetőleg a „gyakorlati pályák”, főképpen a természethez illeszkedő foglalkozások közül válasszanak a lányok: kertész, baromfigondozó stb. – írta Gerely Jolán.⁴⁶ Ebben az elképzelésben 19. századi örökség, a szentimentalizmus természetközelsége jelenik meg: az érintetlen vagy jól művelt, de csendes táj, a kedves és hűséges háziállatok, egyáltalán az embertől és a nagyváros forgatagától minél távolabbi kis helyek a nyugalmat, békét és tisztaságot hozzák el a megfáradtaknak. A gyöngébb idegzetű, ingerlékeny lányoknak – ahogyan Gerely Jolán a lányokat lefestette – pedig minden bizonnyal még inkább hasznára válik az efféle elvonulás, az idilli környezetben történő munkavégzés. Elképzelésével korántsem állt egyedül: az ősit, a természetközeli rendkívül nagyra tartották a korszakban – még akkor is, ha Bartók Béla nem föltétlenül ugyanazt értette ez alatt, mint például Szabó Dezső –, s hogy egy szintén lánykáknak készült művet említsünk példaként, a korabeli fiatal leányok egyik kedvenc olvasmányának hősnőjét, Cilikét is falura küldte gondos édesanyja a kis városkájukból, amikor Cilikét rossz

⁴² Természetesen ebben is jól illeszkedett az egyház tanításához. Lásd: S. Szabó Péter: *Az evangélium és a munka: Prohászka Ottokár társadalomfilozófiai munkássága*. Budapest, 1998.

⁴³ Gerely Jolán: *Hivatás vagy robot*. Budapest, 1934. 62.

⁴⁴ Gerely: *Hivatás vagy robot*, 6–7.

⁴⁵ Gerely Jolán: *A mai lányok útja*. Budapest, 1932. 87–88.; Gerely: *Hivatás vagy robot*, 86.

⁴⁶ Gerely: *Hivatás vagy robot*, 149–153.

irányba kezdték befolyásolni túlságosan modern barátnői. (A jó falusi levegő, az egészséges ételek és elfoglaltságok természetesen meghozták a kívánt eredményt.)⁴⁷

Azonban a katolikus tanárnő szerint sem kizárólag falusi környezetben dolgozhatnak lányok. Ugyanúgy kitanulható például a cukrászat, a fényképészet is, vagy az abban tehetségesek foglalkozhatnak modern nyelvel – az elhelyezkedési lehetőségeket szem előtt tartva. Ez utóbbi azonban mégsem lehetett kizárólagos szempont. Vannak pályák, vélte, ahol jó esély van a foglalkoztatásra, mégsem helyes katolikus lánynak azt választani: ilyen a – korszakban rendkívüli népszerűsége szert tevő – kozmetika.⁴⁸ Az olyan konzervatív női lapok is, mint a *Magyar Uriasszonyok Lapja*, számos kozmetikai hirdetést közöltek: rúzsokról, szemránckrémről, végleges szőrtelenítésről és hasonlókról olvashattak a hölgyek. Ezek a praktikák viszont az egyház által támogatott tanácsadónő számára, akinek műveit a Korda katolikus kiadó jelentette meg, vállalhatatlanok voltak, hiszen a szemérmesség követelményeinek nem feleltek meg. A test ugyan korántsem volt számára tabutéma, de testgyakorlás és testgyakorlás, előadás és előadás között különbséget tett. Gerely ennek a megkülönböztetésnek a szellemében azt javasolta a nőknek, hogy a színészet és tánc helyett is foglalkozzanak inkább tornával.⁴⁹ A testet tehát lehetett foglalkoztatni, bizonyos szereplések is megengedettek voltak, de az illendőség és a szemérmesség mindig kiemelt jelentőségűnek, elsődlegesnek bizonyult. Gerely Jolán szerint a hagyományosan nőies, gondoskodásra és tanításra irányuló – pedagógusi, szociális, egészségügyi – hivatások szintén jó választásnak bizonyulhattak, bár a szülésznőnek készülő lány az elhatározása közlése előtt jobban teszi, ha inkább leülteti az úri társaságot, nehogy azok a hír hallatán elájuljanak.⁵⁰ Ez a félelem a családtagok ájulásától különösen figyelemre méltó. Láttuk, a tanárnő nagyra tartotta, sőt a nő legfőbb hivatásának tekintette az anyaságot, nem idegenkedett a gondoskodásra irányuló és egészségügyi hivatásoktól, még a testtel való foglalkozás, a testgyakorlás sem volt ellenére – mégis a legfőbb hivatás (vagyis az anyaság) manifesztálódása körüli, hagyományosan női teendők végzését az úri mivolttal összeegyeztethetetlen – vagy csak pszichoszomatikus tünetek (például ájulás) árán elviselhető – foglalatosságnak tartotta.

A diplomával rendelkező Gerely Jolán a felsőfokú képzettséget igénylő szakmákkal szemben is bizonyos óvatosságra intett: „Az utóbbi években, különösen a háború óta lábra kapott erkölcsi szabadosság egyik okozójául éppen a leányok egyetemre járását emlegetik.”⁵¹ Gerely szerint mindezt azok a lányok a felelősek, akik nem hivatástudatból, hanem divat vagy megélhetés miatt járnak egyetemre: zsúrnak hiszik az oktatást, rúzszt használnak, flörtölnek. Az orvosnők különösen veszélyeztetettek: egyesek kimondottan azért mennek orvoskarra, hogy felszabaduljanak a társadalmi és erkölcsi normák alól. Ha ezek a szabados életű lányok hasonló fiúkkal találkoznak, akkor minden szörnyűség megeshet.⁵² A medika azért is veszélyeztetett, mert tanulmányai révén leplezetlenekké válnak előtte a természet titkai. El kell hát választani a hivatást és magánéletet, nehogy a biológiai tanulmányok az erkölcsiségre is rossz hatással legyenek, illetve nehogy a kollégák váljanak fontosakká a tanulás és a munka helyett – tanácsolja Gerely.⁵³

⁴⁷ Tutsek Anna: *Cilike Somkuton*. In: Tutsek Anna: Cilike rövid ruhában. Budapest, 1930. <https://mek.oszk.hu/14000/14030/14030.htm#14> (Utolsó letöltés: 2021. december 1.)

⁴⁸ Gerely: *Hivatás vagy robot*, 149–153.

⁴⁹ Gerely: *Hivatás vagy robot*, 149–153.

⁵⁰ Gerely: *Hivatás vagy robot*, 120.

⁵¹ Gerely Jolán: *A művelt leány*. Budapest, 1933. 28.

⁵² Gerely: *Hivatás vagy robot*, 114–115.

⁵³ Gerely: *A művelt leány*, 28–29.

Mint már említettem, a diplomás nők lapját, a *Magyar Női Szemlét* éppen azért indították útjára 1935-ben, hogy tiltakozzanak Kornis Gyulának az egyetemista, illetve diplomás nőkkel kapcsolatos sarkos megállapításai ellen. A főszerkesztőnő, Magyaryné Techert Margit programadó cikke szerint az összes magyarországi értelmiségi nő lapját kívánják létrehozni, és mindnyájuk közreműködésére számítanak. A cikk szerint azért vált szükségessé új lap alapítása, mert a diplomások igényeit semmiképpen nem elégíthetik ki a klasszikus értelemben vett női lapok, a „meglévő szépirodalmi, háztartási, otthonművészeti és divatújságok”.⁵⁴ S a *Szemle* valóban inkább a keresztény-konzervatív, „nemzeti szellemű és rendpárti, de igényes és európeér revue”-kkel,⁵⁵ mint a női lapokkal mutatott rokonságot. A lap természetesen nagyon fontosnak tartotta a pályaválasztást: a használható szakképesítés szerzését a mai, modern nők fontos ismervének tekintették, akiknek nem titkolt céljuk volt a munkavállalás. Pályaválasztási tanácsadó órákon, előadásokon, rádióműsorokban igyekeztek minél több nők számára is nyitott pályát bemutatni.

A *Pályám emlékezete* című sorozatban kilenc nő mondja el pályaválasztásának történetét, csipketervezőtől a könyvtárosig, hogy ezzel is formálják az új nemzedék szemléletét. Valamennyien arról számoltak be, hogy a hivatásukkal való találkozás sorsszerű volt. Ezt a találkozást sohasem az iskola idézte elő: valakit az olaszországi nászút ejtett szerelembe a festésszel, másokat a gyermekek problémái indítottak pedagógiai pályára, vagy éppen egy kamaszkori szerelem feletti sírás indította el az élettan iránti érdeklődést – ami az első években csak az orvostudomány iránti érdeklődés volt, az később segíteni vágyássá vált.⁵⁶ A környezet bizony nem volt mindig támogató, de a legidősebb hölgy kivételével valamennyiük szülei fontosnak tartották, hogy lányuk érettségizzen, és ezt elsősorban az „úriasszonyságra” történő felkészülés igénye motiválta. A lányoknak sok akadályt kellett legyőzniük: egyikük a Műegyetemre ment volna, amely akkor a nők előtt zárva volt, a bölcsészkarra viszont anyja nem engedte, mondván, az csak gátolná a családi szerepekben. Végül a „kevésbé tudományosnak” hangzó testnevelés szakra iratkozhatott be, ahol mégis megtalálta hivatását, és szép sikereket ért el.⁵⁷ Egy másik elbeszélő jól menő fényképésműtermét adta fel, mert vőlegénye nem engedte, hogy a házasságkötés után dolgozzon – szeretett hivatását csak akkor folytatta, amikor egyedül maradt gyermekeivel.

Bár a hivatást tartották elsődlegesnek, a *Magyar Női Szemlé*ben megjelent írások szerint a kényszerűségnek is fontos szerep jutott a pályaválasztásban: rászoruló családjukat támogatni kellett, és az öneltartás alapvető követelménynek számított, amit a „nőtöbblet” indokolt. A „nőtöbblet” vagy „nőfelesleg” a korszakban a „nőkérdés” egyik kedvelt fogalma volt: azt jelentette, hogy – a világháború, illetve más kedvezőtlen demográfiai folyamatok következtében – ténylegesen több nő élt az országban, mint férfi. 1920-ban például 1000 férfire 1062 nő jutott, és bár országosan némiképp javult az arány, a városokban ezzel párhuzamosan egyre rosszabbak lettek ezek a mutatók, egyre nagyobb lett a „nőfelesleg”.⁵⁸ Ez a ten-

⁵⁴ Magyaryné Techert Margit: *Az a célunk... Magyar Női Szemle*, 1. évf. (1935) 1–2. sz. 1.

⁵⁵ Például: *Magyar Szemle, Társadalomtudomány, Magyar Kultúra, Budapesti Szemle*. Lásd: Saád József: *Magyary Zoltán*. Budapest, 1989. 13–29.

⁵⁶ H. Révész Margit: *Hogyan lettem idegorvos?* In: Bárdos-Féltoronyi Magda (szerk.): *Küzdelmek és eredmények*. Budapest, 1938. 27–28.

⁵⁷ Marik Klára: *Hogyan lettem testnevelő?* In: Bárdos-Féltoronyi (szerk.): *Küzdelmek és eredmények*, 14–15.

⁵⁸ Mozolowsky Sándor: *Az 1930. évi népszámlálásnak a városokra vonatkozó előzetes eredményei. Városi Szemle*, 17. évf. (1931) 931.; *Az 1930. évi népszámlálás 1.: Demográfiai adatok községek és külterületi lakothelyek szerint*. Budapest, 1932. 17*.

dencia nem csupán Magyarországot érintette: Zentay Dezső adatai szerint 1930-ban Európában a férfiaknál 14 millióval több nő élt, ami azt jelenti, hogy a kontinensen „tízmillióra tehető azon házasságképes korú nőknek a száma, akik ma mindenképpen el vannak zárva attól, hogy törvényes férj oldalán keressék a boldogulásukat”.⁵⁹ Tehát tulajdonképpen nem önmagában a női létszámfölény jelentett gondot, hanem az, hogy ezek a nők támasz, eltartó – azaz férfi – nélkül voltak kénytelenek élni: vagyis nem juthatott mindegyikük mellé kenyérkereső. A városokban részben azért volt jelentősebb a „nőtöbblet”, mert ide áramlott a háztartási alkalmazást kereső lányok jelentős része – tehát a legrosszabbul képzett nők –, de foglalkozásuk ide kötötte a legmagasabban kvalifikált nőket is, akik szellemi tőkével ugyan rendelkeztek, de mégiscsak áruba kellett bocsátaniuk munkaerejüket a megélhetéshez, ha máshonnan nem volt elegendő bevételük, és nem tartotta el őket senki. A *Magyar Női Szemle* természetesen ezeknek a felsőfokú végzettségű hölgyeknek és hölgyekről szólt, akiknek számolniuk kellett azzal, hogy bár az átalakulóban lévő társadalom – legalábbis tagjainak többsége – nagyon is elvárná, hogy férjhez menjenek és férjük jövedelméből éljenek, ez nem fog mindegyiküknek sikerülni. Így fel kell használniuk magas szintű képzettségüket, de jól jön hivatástudatuk is, amikor egyedülállóként munkát kell vállalniuk. A *Szemle* tehát nem kékharisnyák gyűlekezete volt: nagyon is tisztában voltak azzal, hogy számukra létszükséglet a megfelelő végzettség megszerzése és az álláshoz jutás. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy még ők, a modern, diplomás nők is úgy tekintettek a házasságra, mint a nő életének, létfenntartásának biztosítékára. (Lehetséges ugyanakkor, hogy ez a nőtöbblet-retorika elsődlegesen inkább a külvilágnak szólt, a szerzők közül ugyanis jó néhányan férjhez menetelük után is állást vállaltak.)

S milyen pályát ajánlottak a diplomás nők? Bár saját hivatástörténeteikben a Hivatás és Hivatott Nő egymásra találását, olykor szinte misztikus találkozását hangsúlyozták, pályaválasztási tanácsaikban már jóval realistábban fogalmaztak. A *Szemle* szerzői szerint, bár a választásban lényegesek az egyéni hajlamok, preferenciák, mindenképpen figyelembe kell venni az elhelyezkedési lehetőségeket is. A közsférától – mint telített, férfiak által uralt területtől – történő távolmaradást ajánlották, és ehelyett a magánpraxisra építő orvos, fogorvos, vegyész, művésztanár pályákat javasolták a lányoknak. Ezek mind olyan pályák, amelyek vállalkozásra épülnek, és művelésük nem veszélyezteti a biztos kenyeret jelentő állami alkalmazásokat. Az, hogy a magánorvosnő esetleg a körorvos riválisa lehet, nem merült fel: úgy tűnik, kizárólag az állami fizetés volt az, amit illet meg hagyni a férfiaknak. Az tehát, hogy például az orvosi képzésre és pályára mennyire alkalmas egy nő, fel sem merült: ez a *Magyar Női Szemle* szerzői – és nyilvánvalóan olvasói – számára nem volt kérdés, természetesennek vették, hogy képes arra, amire vágyik, és amire vállalkozott. Amennyiben viszont mégis állami szférába pályáznának a lányok, a nem túlságosan telített gyógypedagógus, védőnő, iskolanővér foglalkozásokat javasolták számukra. Az utóbbiak viszont nem egyetemi, hanem főiskolai vagy szaktanfolyami végzettséghez kötöttek (esetleg magasabb képzettség birtokában is elvégezhetők voltak, amire akadt is példa). A diplomás nők tehát jóval fontosabbnak tartották az elhelyezkedési kilátásokat, mint a nagy presztízt jelentő, de a munkaerőpiac szempontjából kevésbé hasznos egyetemi tanulmányokat: a munkaerőpiacon jól használható egyetemi, főiskolai szakokat, sőt akár a felsőoktatáson kívüli képzéseket ajánlották a pályaválasztó lányoknak a biztosabb elhelyezkedés érdekében. Itt már szó sem volt a diploma státuskellék-jellegéről. A még bátrabbak, a társadalmi szabályokkal szakítani képesek pedig az „ipari”: fényképész, ruhatervező, kalapos, kesztyűkészítő, játékkészítő, gyári

⁵⁹ Zentay Dezső: *Tízmillió nőtöbblet*. Búvár, 2. évf. (1936) 11. sz. 740.

szociális munkás pályák között válogathattak.⁶⁰ A keresztény középosztályhoz tartozó, konzervatív felfogású hölgyek magától értetődő természetességgel javasolták a kézműiparban történő elhelyezkedést, vállalkozások indítását, esetleg gyári munkát.

Összegzés

Mint láthattuk, a nőkérdés terén a Horthy-korszakban a lassú építkezés, a nyitott lehetőségek kihasználása, valamint az úttörő munka egyaránt jelen volt. A nők vállalkozásra biztatása figyelhető meg (az „úri” normákat is felülírva!) még a legkonzervatívabb tanácsadókban is. Mégpedig elsősorban azért, hogy a női munka ne terhelje az amúgy is nehéz helyzetben lévő gazdaságot, ne vegyék el a férfiak kenyerét, legalábbis ne veszélyeztessék a sajátjukat. Pontosabban: ha már mindenképpen dolgozniuk kell a nőknek, akkor azt ne állami alkalmazásban tegyék, hanem lehetőleg önálló vállalkozóként. Úgy tűnik, a korszakban az „úriember” foglalkozási illemkódexe más volt, mint az „úrinőé”: nem csupán a foglalkozások jellegében különböztek egymástól a nők és férfiak (természetesen többek között azért, mert bizonyos képzettségek és pályák eleve zárva voltak a nők előtt), hanem abban is, hogy ugyanazon képzettség birtokában (például orvosi diplomával) mihez ildomos, egyáltalán mihez lehetséges kezdeniük. A nőket függetlenségre, önállóságra, a piaci igények felmérésére és ahhoz való alkalmazkodásra bíztatták azzal, hogy a biztos, nyugdíjas állásokat inkább hagyják a férfiaknak (hiszen az ilyen állások jó részébe – megfelelő képzettség híján – ők úgysem kerülhetnek be). Ők viszont – a támasz nélkül maradt gyengébb nem – legyenek élelmесek, előrelátók, ismerjék meg az aktuális gazdasági-társadalmi helyzetet, majd csapjanak le a piaci részekre, és elégedjenek meg azzal, amit kiharcolnak maguknak, még akkor is, ha az járatlan utat, újfajta foglalkozásokat jelent. A férfiak egyáltalán nem vették ezt rossz néven, legalábbis nem találtam olyan megnyilatkozásokat a korszakból, ami erre utalt volna. Ezek a kis praxisok – magánorvostól a művésztanáron át a fényképészig – láthatóan nem vagy legalábbis jellemzően nem hozták versenyhelyzetbe a férfiakat, a nők nem jelentettek versenytársat számukra, és nem készítette a nőket arra, hogy valamiféle nemi őrsgé váltást szorgalmazzanak. A férfiak a hagyományosan nőinek számító, leginkább a gondozásra irányuló foglalkozásokat (például ápolónő) továbbra sem találták vonzóknak, ezek tehát szintén nem voltak veszélyben a részükről.

Azt valamennyi női pályaválasztási tanácsadó belátta, hogy a középosztály lányainak taníttatása kulcsfontosságú, mint ahogy alkalomadtán munkavállalása is. Hogy ez a munkavállalás a „nőtöbblet” okozta kényszerűségből vagy a hivatás iránt érzett szenvedélyből következhetett, arról megoszlottak a vélemények. Viszont még a diplomás nők lapjának szerzői sem érezték elégségesnek a szenvedélyes hivatásszeretet kifejezését, amikor munkájukról szóltak: ők is hangsúlyozták, hogy a nők fizetésért végzett munkája kényszerűség, szükségéből fakad: a rossz viszonyok jele. Ez a kijelentés a legnagyobb különbség a korábbi korszakhoz, az első világháborút megelőző feminizmushoz képest. Bedy-Schwimmer Róza a már idézett 1910-es tanácsadókönyvben még úgy fogalmaz, hogy most már – a modern kornak hála – azok a nők is szabadon dolgozhatnak, akiket nem gazdasági, hanem csupán lelki motívumok vezetnek, hiszen a munka az, amely a nő identitását teljessé teszi, mások szemében pedig ennek révén válhat értékké.⁶¹ A Horthy-korszakban ehelyett a hagyományos nemi szerepek fontosságát hangsúlyozták, amihez az is hozzátartozott, hogy a nő csak kedvezőtlen

⁶⁰ Sándor Emma: *Ballag már a vén diák: Milyen pályák állnak nyitva a most érettségizett leányok előtt?* Magyar Női Szemle, 1. évf. (1935) 7-8. sz. 168–169.

⁶¹ Bedy-Schwimmer: *Leányok pályamutatója*, 195–196.

körülmények következtében vállalhat állást. (Még akkor is ez volt jellemző, ha valójában nem minden esetben történt az így.) A korabeli női vélemények tehát ha a szükségesség-motívumban nem is, de a foglalkozások nőiességének megítélésében kissé eltértek egymástól. Hogy megfogadta-e a célközönség ezeket a tanácsokat, arról nincsenek megbízható adataink. Arról viszont igen, hogy az 1930-as évektől előtérbe kerültek a munkavállalásra (inkább) felkészítő képzések, míg az általános műveltség és társasági szerep szempontjából talán előnyösebb felsőoktatási szakok népszerűsége csökkent. Ezt feltehetőleg a felsőoktatás női résztvevőinek körében a gyakorlati szempontok fontosabbá válásával, a diploma státuskelék-jellegének visszaesésével magyarázhatjuk.⁶²

BARBARA PAPP

“The Issue of Women” and Female Guidance: Career Advice to Girls from the Horthy Era

In important issue in the Horthy Era was the so-called “issue of women”, which meant that due to changes in lifestyle the role of women had to be redefined, and at the same time society had to deal with increasing number of female students in higher education and women in intellectual careers. The expression signifies that these phenomena were considered a significant problem at the time. Higher education was available to women, but only with serious restrictions, for example they couldn’t study law and engineering. Therefore, their career options were also limited.

This study examines how women helped their fellow women in choosing schools and careers. We present three extremely popular publications or series of publications containing career advice: a volume of the Magazine of Working Women (Dolgozó Asszonyok Lapja), which was relatively liberal; the books of Jolán Gergely, who believed in educating girls using Catholic principles; and the career advice articles of the Hungarian Women’s Review (Magyar Női Szemle), the magazine for women with university degrees.

All of these publications advised choosing a career, so they thought it to be natural that a middle-class woman would move on to higher education, and even start working if necessary. They encouraged women to be independent and to start their own ventures, mainly so that they don’t take secure jobs from men. They advised “ladies” to be resourceful, attentive, and make use of niche markets, even if it would mean disrespecting traditions.

⁶² Papp–Sipos: *Modern, diplomás nők a Horthy-korszakban*, 117–118.

IVÁNYI MÁRTON

Áttekintés az ókori Dacia és a románság etnogenezisének vitájáról az első világháború előtti hosszú évszázad során

Robert Graves brit történész *Én, Claudius* című történelmi regényének egyik jelenetében megvilágítja a történetírás örök dilemmáit, amikor is Titus Livius, az agg a római polgárháborús részvétele mellett egy balkáni hadjáratot is sikerrel irányító Pollió szemére veti, hogy az utóbbi a szórakoztató stílust feláldozza a tárgyilagosság érdekében. Azon vádra, hogy „személyeit lelkiismeretes unalmassággal” mozgatná, és személyeiktől „megtagadná a szónoki képességeket”, az előbbi azt válaszolja: „A költészet költészet [...] a történelem történelem, és nem lehet őket összekeverni.”¹

Az objektivitást torzító stilisztika mellett egyébről is szó van a műltra irányuló mindenkor reflexiók összefüggésében. Márai Sándor *Rómában történt valami* című regénye (1971) a Julius Caesar halála utáni napot meséli el, és a valós történelmi szereplő emlékezete megannyi perspektívából meglevenítve emlékeztet arra, hogy ahány szemlélő, annyi szemlélet.²

A szubjektív viszonyulás és viszonyítás eme egyetemes és eredendő problémáját tovább bonyolítja a társadalom és a politika sajátosságai és szempontjai miatt általában és óhatatlanul is „jelenközpontú, értékalapú, identitásorientált”³ historiográfia, ami a „balkáni latin-ság”⁴ vizsgálata kapcsán összebékíthetetlen álláspontokat és narratívákat szül. Ezek egymás mellé helyezését kíséreljük meg e helyen. E tanulmánynak nem célja tárgyának akképp történő elemzése, hogy minden kétséget kizáró következtetésekkel éljen egy olyan roppant homályos és ellentmondásokkal teli területen, mint amilyen a románság etnogenezise, amihez e kézirat szerzőjének e helyen sem tere, sem tudományos konszenzuson nyugvó, letisztult ismeretei nincsenek. Célja pusztán annyi, hogy későbbi vizsgálódások bevezetéseként áttekintse a vitairódalmát e – szellemi és tárgyi – területnek, a maga tisztázatlanságaival, nagyvonalakban érzékeltetve ellentmondásainak térfogatát egy a 18. század végétől a 20. század elejéig húzódó idősík metszetében.

Mindezt annak előrebocsájtásával vinném véghez, hogy ha bármiben is kialakult legalább viszonylagos egyetértés e tekintetben, akkor az az, hogy az egykori Dacia és a Balkán vidékein 1) beszélnek egy olyan újlatin nyelvet, 2) amelynek kialakulási folyamata és keretei egyelőre meghatározhatatlanok. Eme áttekintés tükrében további bizonyosság, hogy ez a téma élénken foglalkoztatta a különböző tudományágak szerzőit az első világháború előtti

¹ Graves, Robert: *Claudius, az Isten*. Budapest, 1982. 105. Ford. Palóczi-Horváth György.

² Márai Sándor: *Rómában történt valami*. Budapest, 2009.

³ Vö. Romsics Ignác: *A múlt arcai – Történelem, emlékezet, politika*. Budapest, 2015. 10.; Miskolczy Ambrus: *A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája*. Aetas, 33. évf. (2018) 4. sz. 134.

⁴ Tamás Lajos: *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában*. Budapest, 1935. 22.

korszakban, amelyet – kiterjesztve egyes hegemon nyugati történészek⁵ „hosszú 19. század” fogalomalkotását – a 18. század utolsó harmadától az első világháború éveig számolunk ezúttal, M. d’Anville francia geográfustól (1768) Robert William Seton-Watsonig (1908). E két, időhorizontunk végpontjait adó szerző mellett Schlözer, Gibbon, Thunmann, Sulzer, Thierry, Kopitar, Sartori, Šafárik, Tomášek, Miklošič, Rösler, Jung, Pič, Jireček, Hodgkin, Havverfield, Mommsen és mások elméleteinek felvázolásával vizsgálom meg azt, hogy az első világháború időszakára – ahol a maga mai napig felfoghatatlan súlyával állítja „kész tények elé” a tudományt és visszaemlékezést a történelem – milyen szellemi-akadémiai erőviszonyok alakulnak ki egyes politikai folyamatok hátterében.

A nemzeti narratívához való közvetlen kapcsolódásuk miatt nem tárgyalja e kézirat a Magyar Királyság magyar származású⁶ szerzőinek az érintett időszakban a témában kifejtett nézeteit, ilyenformán Éder Károly, Engel János Keresztély, Réthy László, illetve a „túloldalról” Petru Maior, Gheorghe Sincai és mások vizsgálódásait és vonatkozó beszámolóit sem.⁷ Célja a harmadik, külső – valójában távolról sem elfogulatlan és nem is egységes – perspektíva látómezejének behatóbb megismer(tet)ése. Mindezt annak tudatában igyekszik tenni, hogy a kortárs nemzetközi fősodor szerint a román nyelv, illetve etnogenezis helye a mai napig sem tisztázott.⁸ Azt voltaképpen – a román történettudományi fősodor által időnként sugallmazottakkal ellentétben – eldönthetetlen vita övezi. Talán éppen e bemutatandó érvkészletek és szempontok szöges ellentmondásai nyomán, Miskolczy Ambrus történész szóhasználatával élve: „...a kontinuitás és bevándorlás hívei között a meccs eredménye null-null”.⁹

A felvilágosodás farvizén

Noha már a reneszánsz és a kora újkor időszakától a szellemi elit soraiból sokakat foglalkoztattak a balkáni latinság eredetének kérdései, így többek között olyan olasz humanistákat is, mint Poggio Bracciolini, Francesco della Valle, Raffaello Volterrano, Aeneas Silvius vagy

⁵ Eme első ránézésre talán önkényesnek ható korszakolási törekvésemhez szellemi inspirációt több meghatározó 20. századi történész nyomán merítek. A brit Eric Hobsbawm (1962., 1975., 1987.) háromkötetes trilógiájában (*The Age of Revolution: Europe 1789–1848*, *The Age of Capital: 1848–1875*, végül *The Age of Empire: 1875–1914*) az ún. „hosszú tizenkilencedik századot” 1789-től 1914-ig számítja. A szintén brit történész, David Blackbourn az 1780 és 1918 közötti időtávot vizsgálja. Blackbourn, David: *The Long Nineteenth Century: A History of Germany 1780–1918*. Oxford, 1997. A magyar származású John Lukacs (2006) szintén különleges időszámításra vállalkozik, ugyanakkor annyiban nem illeszkedik e szekenciához, hogy ő éppenséggel rövidebb 19. századdal kalkulál, ami ugyanakkor szintén átcúszik a 20. századba. Esetében a két végpont a napóleoni háborúk vége (1815) és az első világháború kitörése (1914). Lukács, John: *A XX. század és az újkor vége*. Budapest, 2006.

⁶ Ugyanakkor eközben számos egyéb, például cseh, szlovén, erdélyi szász stb. nemzetiségű, Habsburg-birodalmi „alattvaló”, illetve az Osztrák–Magyar Monarchia szuverenitása alá tartozó területekről származó szerző okfejtései szerepelnek e tanulmányban, így például Vilem Tomášeké, Franc Miklošičé, Pavel Jozef Šafáriké és másoké is.

⁷ Egyébként koránt sincs feltétlenül két, etnikailag meghatározott oldal. Több, főként 19. századi román szerző, például Philippide, Eudoxiu Hurmuzachi is elfogadja a déli etnogenezis teóriáját, míg az erdélyi Toppelt Lőrinc 17. századi okfejtései például még magára a román történetírássra is serkentőleg hatottak.

⁸ Vö. Schramm, Gottfried: *Korai román történelem: nyolc tézis a délkelet-európai latin kontinuitás helyének meghatározásához*. Debrecen, 1997.; Andreose, Alvise – Renzi, Lorenzo: *Geography and distribution of the Romance languages in Europe*. In: Maiden, Martin – Smith, John – Ledgeway, Adam (eds.): *The Cambridge History of the Romance Languages*. Cambridge, 2013. 283–334.; Maiden, Martin: *The Oxford Guide to the Romance Languages*. Oxford, 2016.

⁹ Miskolczy: *A román nép születése – avagy egy rejtély filológiája*, 134.

Bonfini,¹⁰ különleges figyelem irányult e témára a felvilágosodás által is ösztönzött nemzeti ébredések kezdeti szakaszában, a 18. században. Ennek hátterében az is áll, hogy e század második felére a római eredet eszméje és a románság összetartozásának tudata egyre erősödött és terjedt. Mindez Európának ezen kevésbé ismert részén öntudatos, merész, egyben provokatív állítások megfogalmazásában öltött testet.¹¹

Nyugaton e folyamatok kibontakozásával hozzátetűlegesen egyidejűleg, a francia földrajztudós, Jean Baptiste Bourguignon d'Anville (1697–1782) 1768-ban megjelent *Géographie Ancienne Abrégée* című művének VIII. *Thracia, Moesia, Dacia* fejezetében (1768:312–321.) – miután az egykori dák helységnevek saját korabeli megfelelőit keresi – tesz egy több szempontból is hallatlanul érdekes megállapítást Dacia ókori területének lakosait illetően: „Ebben az országban még mindig ismert egy római eredetű, nyilvánvalóan a latin nyelvből származó nyelvet beszélő nép; ők azok, akik vlah vagy valak [vlak ou valak] néven elfoglalták a Kaszpi-tengeren túli Tatárföld egy körzetét [*un canton de la Tartarie*], ahova elszállították őket, majd később a besenyőkkel és a bolgárokkal együtt visszatértek arra a területre, amiből Románia lett.” (1768:319.) Úgy vélem, d'Anville-t számos egyéb szerzőhöz hasonlóan nyilvánvalóan nem más téveszti meg, mint a vlah exoníma hasonlósága a bulak türk népcsoport nevéhez.¹²

Három évvel később *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident* címmel megjelent munkájának *Mémoire sur les peuples qui habitent aujourd'hui* fejezetében (1771:254–269.) szintén nemcsak a kontinuitás gondolata foglalkoztatja, hanem egy türk–tatár kitérő mellett érinti a népvándorlási hullámoknak az álitólagos folytonosság szempontjából kulcsfontosságú kérdését is:¹³ „Nagyon valószínű, hogy amikor Aurelianus elhagyta Traianus Daciaját, az országot nem ürítették ki annyira, és az nem néptelenedett oly mértékben el, hogy nagyszámú család, akik birtokaikkal több mint 150 évig kötődtek ehhez a földhöz, ne maradtak volna ott. Mindenesetre nem vagyunk kellőképpen tájékozottak [*on n'est point instruit positivement*] arra nézve, hogy ennek a népnek mit kellett megtapasztalnia több nemzet egymást követő inváziója alatt, amely a gótok után érte ezt az országot, beleértve a hunokat, avarokat, magyarokat, bolgárokat. Ami egyedülálló, és ami ennek ellenére félreérthetetlennek tűnik, az az, hogy a vlahok, akiket a besenyők kíséretében látunk, és bár a római fajból származnak, az ember összekeveri őket [*être confondus avec eux*] az előbbiekkel, szintén elhagyták Tatárföldet [...] Azok a rómaiak, akik Daciában maradtak, ám körülvárva szkíták sokasága által és alárendelve azok mozgásainak, nagyon messzire kerültek, hogy végül egy újabb [népvándorlási] áradat [...] hozza őket vissza abba az országba, ahonnan elrabolták őket [...]. Emellett nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a vlah nevet helytelenül használják. A Tatárföldre szállított római nemzet a szkíta nemzetek közepette pásztornéppé vált, állandó lakhelye nincs...”¹⁴

¹⁰ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 100–104.

¹² A tanulmányban szereplő minden francia, német, angol vagy cseh (szlovák) szöveget saját fordításomban közlöm, kivéve, ahol ezt külön jelöltem, például Tamás Lajos látómezeje esetében.

¹³ A tanulmányban szereplő minden francia, német, angol vagy cseh (szlovák) szöveget saját fordításomban közlöm, kivéve, ahol ezt külön jelöltem, például Tamás Lajos látómezeje esetében.

¹⁴ Ha nem lenne evidencia, hogy d'Anville a bulak népcsoporttal keveri össze a vlahokat, akár azt is mondhatnánk, hogy a később keletkező ún. admigrációs elméletek egy korai, nagyon sajátos előfutáráról van szó, amellyel d'Anville tulajdonképpen akarva akaratlanul szintetizálja a kontinuitást Engel kritikai nézetével, aki, szintén félreértve a helyzetet, azt állítja, hogy a románság a bolgár türkök klientúrájaként került volna a térségbe, és ezt őrizné a nevük is.

¹⁴ d'Anville: *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident*, 260–263.

Azt, hogy d'Anville ezen egyáltalán nem hétköznapi történelmi fejtegetései a tatár földi mozzanatot illetően vajon milyen tényeken alapulnak, és ahhoz a szerző miért ragaszkodik ennyire, egyelőre tegyük félre, és folytassuk a megállapítás tárgyilagosabb első felével egy újabb nyugati szerző felidézésével.

Ugyanebben az évben ugyanis a német történész, August Ludwig von Schlözer (1735–1809) *Allgemeine nordische Geschichte* (Halle, 1771.) című, Tamás Lajos (1904–1984) temesvári születésű nyelvész értékelése szerint „a maga korában nagyhatású munkájában” arról értekezik, hogy „ez a nyelv jelentősen eltér az egyéb európaiaktól: számos latin szava van, amelyeket az ember a régi római gyarmatokból vezet le, amelyeket Trajanus császár ideküldött, és ami miatt az oláhok magukat is romuniusnak nevezik”. Megjegyzi ugyanitt azt is, hogy „azonban szavaik nagyobb fele, a nyelvtanon felül, egy ezidáig ismeretlen nyelvből [ered], amely gyaníthatóan az óbolgár”. „Ez a keveredés oly mértékű” – folytatja Schlözer, szintén megemlékezve a bulak/vlah problémáról –, hogy „egyes tudós szerzők, például a núbiai georáfus, vagy Abugasi [Bahadur] szerint a vlahok és a bolgárok egyenesen ugyanazon nyelvet beszélik”. Pedig a vlah valójában azon latinnal keveredett, „amelyet itt [Havasalföldön és Moldvában – ném.: in der Walachen und Moldau] Trajanus ideje óta beszélnek”. (1771:252–253.)

Az angol orvos és néprajztudós James Cowles Prichard (1786–1848) eredetileg 1813-ban *Researches into the Physical History of Mankind* című kötetének harmadik kiadásában megállapítja, hogy Johann Erich Thunmann (1746–1778) svéd nyelvész, történész és teológus az a szerző, aki az első valamirevaló kutatást végezte Európa keleti nemzeteinek történelmében. (1841:476.) A szóban forgó Thunmann 1774-ben *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker* (1841: 476) címet viselő vizsgálódásában tette közzé egyebek mellett azon véleményét, hogy azok az emberek, akiket vlahoknak vagy valahoknak neveznek, a régi trák és dák vagy géta törzsek utódai. A szlávok minden kelta népet „vlach”-nak vagy „vlach”-nak neveznek, miként a németek is „Welsch”-nek, és minthogy ez utóbbi elnevezést az olaszokra is kiterjesztették, így a „vlach” szó valószínűleg általában is a romanizált nemzetekre vonatkozik. A vlahok önmagukat „rumanje”-nak vagy „rumakje”-nek, vagyis olyan rómaiaknak nevezik, akik részben a dáciai római gyarmatosítóktól származnak. Noha a dák vagy a görög lakosokhoz képest kevesen voltak, úgy tűnik, képesnek bizonyultak bevezetni nyelvüket a népes Duna menti városokban. A vlahok Dacia ősi tartományának, nevezetesen „Wallachiának”, valamint Erdély és Moldva területének, továbbá Thrákia, Macedónia és Thesszália körzeteinek lakói. Jelenlegi nyelvük, a „romana rustica” számos más nyelv elegye. Thunmann megállapította, hogy a trákiai vlahok által használt szavak mintegy fele latin, a másik fele részben görög, gót és török, ám mindenekelőtt szláv. Kora bizánci szerzők írásaiban vélte felfedezni Thunmann a vlah nyelv első nyomait „torna, torna frater” formában Hitvalló Szent Theophanésznél, majd „retorna” alakzatban Theophülaktosz Szimokatésznél, mindkét esetben a bizánci hadsereg avarokkal szembeni, 579-ben (helyesen 587-ben!) zajlott hadjárata elbeszélésének összefüggésében. A 11. században vlah néven bukkannak fel újra Trákia, Macedónia és Thesszália hegyeiben. Az a tény, hogy a hegyekben találtak menedéket a szlávok, a besenyők, bizánciak és a népvándorlás további hullámai elől, Thunmann számára bizonyíték „ősi nagyságukra”. A Dunán innen (azaz északra) élő vlahokat a Dunán túl (azaz délre) élők testvéreinek tekintette, egyúttal azon híres trákok utódainak, akiket gétekként és dákokként ismerni. „A római uralom alatt vették át a római nyelvet és szokásokat, és amikor Caracallától megszerezték az állampolgárságot, rómaiaknak kezdték nevezni magukat.” (1774:360–361.) Határozottan kétli, hogy Aurelianus mind a Duna túlsó partjára költöztette volna őket; szerinte „nagyszámban maradtak Erdély hegyvidékein, ahová a vandálok, gótok, hunok, gepidák, szlávok, avarok és bolgárok beáramlásai-

kor menekültek, ami megakadályozta megsemmisítésüket; ezáltal nomádok lettek. A magyarok 894-es inváziója idején Erdélyben és Magyarországon éltek a Duna északi oldalán. Emellett a vlahok ősidők óta Havasalföld és Moldva lakói is (nem a 12–14. században érkeztek Nigra és Bogdan vezetése alatt, mint ahogy az egyes ellentétes felfogásokból következne). Vándorló életmódot folytattak, a török besenyőktől és a közöttük élő kunoktól pedig a tóban vagy dgiuban (csobán, pásztor) nevet kapták ennek eredményeként.” (1774: 362–363.)

Három évvel később a brit történész, Edward Gibbon *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* című, monumentális és olykor inkább szépírói teljesítményszámba menő, mint tudományos hitelű¹⁶ *magnum opus*a első kötetének XI. fejezete Dacia tartomány Aurelianus császár általi kiűritésének összefüggésében szintén érinti a népvándorlási hullámokat csakúgy, mint a feltételezett, mindennek dacára jelentkező folytonosságot is: „Aurelianus kivonta a római erőket Daciából, és hallgatólagosan lemondott arról a nagy tartományról a gótok és a vandálok javára [...] A dák alattvalók, immár eltávolodva azoktól a birtokoktól, amelyeket már nem voltak képesek művelni vagy megvédeni, erőt és népességet adtak a Duna déli oldalán. Az a termékeny terület, amelyet az ismétlődő barbár betörések sivataggá változtatattak, táplálta iparos tevékenységeiket [was yielded to their industry], és Dacia új tartománya ezáltal továbbra is megőrizhette Traianus hódításainak emlékét. A régi ország pedig jelentős számú lakost megtartott, akik jobban rettegtek a száműzetéstől, mint a gót uralomtól. Ezek az elfajzott [degenerated] rómaiak továbbra is a birodalom szolgálatában álltak, mely iránti hűségükről azonban lemondtak annak fényében, hogy gót hódítóik körében megteremtették a mezőgazdaság alapjait, a hasznos művészeteket és a civilizált élet kényelmét [convenciences of civilised life]. A Duna szemközti partjai között fokozatosan formálódott a kereskedelem és az osztozás a közös nyelven, és miután Dacia független állammá vált, gyakran a birodalom legszilárdabb helyállását tanúsította az északi vademberek invázióival szemben. Az érdekek eme felismerése ezeket a letelepedettebb barbárokat Róma szövetségéhez kötötte.” Gibbon e szakaszhoz fűzött 23. számú lábjegyzete kifejezetten megjegyzi: „A vlahok még mindig őrzik a latin nyelv nyomait, és minden korban büszkélkedhetnek római származásukkal.” (1776:356–357.)

E tendencia láttán csakis egyetérthetünk a két világháború közötti időszakban megjelent, amilyen átfogó és színvonalas, annyira visszhangtalan *Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában* című könyv már említett szerzőjével, Tamás Lajossal, aki úgy fogalmaz, hogy az újkor előrehaladtával „se szeri se száma azoknak az említéseknek, amelyek a rumán névvel kapcsolatban a római korig viszik fel az erdélyi oláhság eredetét”. Tamás e helyen azt is felleleveníti, hogy az egy évvel Gibbon könyve után kiadott *Monsieur de B***, Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie* című mű névtelen szerzője szerint „kétségtelen, hogy Wallachia jelenlegi lakói abból a római gyarmatból származnak, amelyet Traianus császár ezeken a vidékeken létesített, és bár Wallachia számára, eltérően a többi déli országtól, nem volt biztosíték [fennmaradásra]”.¹⁷

Mindenesetre alig telt el néhány év, és egy svájci német történész és latinista, Franz Joseph Sulzer tollából megjelent egy a maga befejezetlenségében is fontos cáfolata eme eszméáramlatoknak *Geschichte des transalpinen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bassarabiens; im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens* címmel. (3 kötet, Bécs, 1781., 1782.) Ellentétben a korábbi gondolkodókkal, Sulzer azzal az elmélettel állt elő, hogy az erdélyi, havasalföldi és moldvai románság korántsem őslakos e helyszíneken,

¹⁶ Itt kell megjegyeznem, hogy Gibbon időnként a római uralom utáni Dacia civilizáltságáról, ellenállóképességéről és népességéről is igen ellentmondásosan ír.

¹⁷ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 105.

hanem a Balkán-félszigetről vándorolt oda. Erre a véleményre a román nyelv vegyes jellege indította Sulzert. Számos bizonyítékkal támasztja alá állításait. Az ókori beszámolók alapján mindenekelőtt biztosak lehetünk abban, hogy az egykori Daciát Aurelianus kiürítette. Hasonlóképp hiányoznak a proto-románság jelenlétének bizonyítékai Aurelianus kivonulásától az erdélyi románokra vonatkozó első történelmi beszámolóig (a 13. században).

Sulzer kifejti: rendkívüli találékonyság, egyszersmind sok elvonatkoztatás [eine starke Imagination und zugleich viel Abstraktion] szükséges annak feltételezéséhez, hogy egy közösség hétszáz éven át dacolhatott mintegy húsz barbár nemzet folyamatos támadásaival, akik aztán eltűntek Daciából, miként annak elképzeléséhez is, hogy Dacia csupán rejtékhelyek és hegyi barlangok országa, ahol az egész nemzet ilyen sokáig elbújhat anélkül, hogy a sok nemzet egyikévé válna vagy akárcsak valamelyest is megváltozna. (1781:II. 11.) Ez azt jelentené ugyanis, hogy a gót, hun, gepida, longobárd, avar, bolgár, besenyők és más népek. az egyetlen szláv kivételével anélkül vonultak volna át a térségen, hogy az akárcsak egy szóval vagy emlékekkel is rögzült volna a román nyelvben. (1781:II. 11.) Hosszasan tárgyalja Sulzer (1781:II. 12–16.) a román közösségi intézményi elmaradottságot, ami a szerző szemében szintén annak bizonyítéka, hogy a románság nem volt birtokában letelepedettségi-szerveződési hagyományoknak, máskülönben hogyan is fordulhatna elő, hogy egy adott terület legősibb és legnagyobb lélekszámú nemzete ilyen hátrányos helyzetbe kerüljön. Egy további érve Sulzernek a románok görög keleti egyházhoz való felekezeti kötődése. Mint írta, szükségtelen bárkit is emlékeztetni arra, hogy a kereszténységet, amely a daciai gótok körében számos követőre lelt, később teljesen megsemmisítette a hunok, avarok és más nemzetek inváziója. Olyannyira, hogy a pápai udvar a 13–14. században támogatást nyújtott a magyar királyoknak a keresztény hitnek az egykori kun részekén való elterjesztéséhez. Az idősíkok elnagyolt kezelése mellett is elgondolkodtatók Sulzer e meglátásai, amelyek így folytatódnak: ahogy a vlah jelenlétnek nincsenek nyomai (*von den Walachen liesse wir nirgend*), úgy annak sincsenek, hogy vallásukat terjesztették volna, illetve egyházi életük intézményeit miszionáriusok vagy bárki is kiépítette volna. (1781:II. 18.)

Csak annyit tudni, hogy arra, hogy a vlahokat a „római” hitre térítsék, történetek kísérletek. Noha III. Honoriusz pápa (1148–1227) felszólította András és Béla magyar királyokat, hogy ha kell, kényszerrel nyerjék meg a vlahokat a római katolikus vallás számára, ők mégis kitartóan ragaszkodnak ahhoz a görög rítushoz, amit Dunán túli (azaz a Dunától délre élő) nagyszámú kucovlah (*aromun*) testvéreik is gyakorolnak. Minden bizonnyal ez utóbbi térségből (*aus Illyrien, aus Macedonien, oder von dem Berge Hämus*) érkezett az ortodoxia (*altglaubige Religion*) is az egykori Dacia területére, hiszen annak a 10. század előtt (ugyanítt Sulzer megkockáztatja a 11. századot is) nincs nyoma északon Szent Istvánig (*Stephan der Heilige*) és közvetlen követőikig. A több hullámban végbement vlah bevándorlás időpontját később határozza meg a szerző (lásd alább), e helyen beéri azzal, hogy megállapítja: Moldvába és a Kelet-Havasalföldre, mely országokat a 12. századig egyaránt Kumániának nevezték, később jutottak el, mint Havasalföld nyugati részére vagy a szörényi bántság területére. (1781: II. 19–20.) Amikor 1186-ban a trákiai vlahok két testvér, Asan és Peter vezetésével elszakadtak Bizánctól, arra biztatták a bolgárokat, hogy csatlakozzanak hozzájuk, szövetséget alakítva ki a havasalföldi és moldvai kunokkal is. Sulzer felteszi a kérdést: Miért nem az egykori Daciában élő vlah testvéreikkel szövetkeztek, akik abban az időben bizonyosan nagy létszámúak voltak és jelentős tényezőt alkottak, ha egyszer Trajanus császár idejéből maradt fenn a jelenlétük (*wenn sie von dem Kaiser Trajanus her hier geblieben sind*)? (1781:II. 20.)

Sulzer további érve a folytonossággal szemben az, hogy nem találkozni vlahokkal Moldovában sem, amikor a mongol invázió elől a kunok 1239-ben Magyarországon telepednek le, sem a tatárjárás összefüggésében, miközben az utóbbira nyilvánvalóan Erdélyen és Mára-

maroson keresztül került sor. (1781:II. 23–25). Sulzer felveti továbbá, hogy csakis IV. Béla király 1247-es adománylevelében, amikor is a Johannita Rend hűbérbe megkapta a szörényi bántágot és „egész Romániát” (*und ganz Rumanien*) bizonyos feltételek mellett, szerepelnek az első ízben utalások a vlahok Dunán inneni jelenlétére. Ha figyelmesen olvassuk a dokumentumot, Sulzer szerint az a benyomásunk támad, hogy ezek a vlahok csak nemrég (*seit kurzer Zeit*) érkezhettek. Béla királyról tudjuk, hogy német telepeseket hívott be, és visszahívta a Bulgáriába menekült kunokat. Miért nem fogadott be vajon elnéptelenedett birodalmába balkáni vlahokat is, ha egyszer „Dacia” az számukra elvileg állítólag eleve ismert, ezáltal otthonosabb (szó szerint: kényelmesebb) is (*bequemere Dacien*) volt? (1781:II. 26–27.)

Sulzer érvelése ezután nyelvészeti irányt vesz, és igen elgondolkodtató megállapítást tesz. Szerinte képtelenség, hogy amíg a nyugati latin nyelvek időnként kölcsönösen érthetetlenek egymás beszélői számára, arról nem is beszélve, hogy ez utóbbiak közül az egyes nyelveken belül sem elhanyagolható a nyelvjárások szerepe (itt a katalán, kasztíliai vagy granadai spanyol, illetve Velence, Milánó, Firenze és Calabria helyi dialektusainak példáit sorolja), addig egy macedo-román vagy kucovlach ugyanúgy szót ért egy marosmentivel, mint egy hotinival. Csakis egy északi irányú vándorlás (hiszen abban, hogy a kucovlahok nem Daciából érkeztek, Sulzer egyetért Thunmannal, de szerinte egy megfordított tájolás már kiállja a történelem próbáját) magyarázhatja meg e nyelvi egyezéseket. Sulzer utal rá, hogy maga Thunmann is milyen hasonlónak találja a macedo- és a Dunán inneni románt, amelyek lényegében abban különböznek, hogy az előbbiben több a görög jövevényszó. Az efféle nyelvi egyezést még akkor sem magyarázná az elszigetelt, párhuzamos fejlődés, ha *ad absurdum* félretesszük azt a jól dokumentált történelmi alapvetést, hogy maguk a rómaiak is eleve a birodalom minden tájáról érkeztek, igen diverz nyelvi és származási háttérrel. Hiszen maga Thunmann is kimondja, hogy a trákiai lakosság a maga legalább 13-14 népcsoportjával (*von wenigstens dreyzehn bis vierzehn Völkerklassen*) erőteljesen „megcsonkította” (*verstümmelten*) a latint. Következőleg az előbbi helyről induló vándorlásról van szó. (1781:II. 34–39.)

Megkérdőjelezi (1781:II. 48–51.) továbbá Thunmannak a vlah exoníma eredetéről alkotott felfogását, felidézve Roger Bacon, Abulgazi, Plano Carpini és mások leírását a bulak türkökkel kapcsolatban, s ehhez a szellemi áramlathoz sorolja az orosz Nyesztort is. Mindenestre ő nem vonja le ezzel kapcsolatban azt a következtetést, hogy a vlahok egyik ága egy eltörökösödött római nemzet volna, ahogy d’Anville tette, inkább Schlözerhez hasonlóan a bolgárokkal való hosszabb együttélést gondolata mellett száll síkra. Bár Sulzer leszögezi, hogy a vlahoktól nem tagadható meg a római származás, azonnal hozzáteszi, hogy vegyes nemzetről van szó, ami nem kevésbé szláv, mint amennyire romanizált. Nyelvük pedig több szláv szóval rendelkezik annál, mint azt a vonatkozó irodalom elismerné. Ahogy a rómaiak által meghódított nyugati tartományokban is elfogadták a helyi közösségek a latin nyelvű szavakat, úgy a szlávok a római szokásokkal egyidejűleg megtanulhatták a latin nyelvet is e hosszú időszakon át tartó kapcsolat révén. Feltehetőleg még sokáig eldöntetlen marad, hogy a vlahok eredetét a rómaiaktól vagy a szlávoktól kell-e levezetni.

Sulzer azzal folytatja, hogy a vlahok csakis a szlávokkal való hosszabb kapcsolattartás és együttélés révén válhattak ennyire kevert nemzetté. A szlávok a rómaiak között éltek, de ez nem lenne elég egy harmadik nemzet kialakulásához, ahhoz mindkét nemzetiségnek szorosabban kellett kapcsolódnia egymáshoz (*es erfordert dass diese Nationen in engere Verbindungen miteinander treten*) (1781:II. 58.), kölcsönös konnubiumot létesítve, alighanem a római imperium gyengülésével párhuzamosan. Sulzer egy saját korabeli erdélyi analógiával él ennek szemléltetéséhez: a napi tapasztalatok tanulsága Erdélyben és Magyarországon ugyanis az, hogy nemzetiségek együtt élhetnek, mégis megőrzik nyelvüket, erkölceiket és szokásaikat, és nem keverednek egymással. A két nemzetiség nem hoz létre közös nyelvet

azáltal, hogy egymás mellett él, és nem elég az sem, ha csak elszórtan, egyesével házasodnak össze, hiszen az még tömeges házasodással is több generációt vesz igénybe, mire az előítéletek és a vallási, nyelvi és erkölcsi különbségek megszűnnek. Ha a szlávok csak a latin nyelvet használták volna, akkor nem egy új nyelv, hanem kizárólag egy új latin nyelvjárás jött volna létre. Ezután a két fél megpróbált kommunikálni egymással, így a szláv és a román elemből vegyes nyelv lett, és kialakult a vlah nemzet. (1781:II. 6., 53., 58–60.) Ezeket a kapcsolódásokat jeleníti meg a román nyelv számtalan példája, illetve az, hogy a teljes vlah nyelvben nem található a 'szeret', 'szeretet' jelentésű latin *'amare'* vagy *'amor'* szavakra emlékeztető egyetlen szót sem. A *'iubi'* a románban egyértelműen szláv, ahogy a *'dragoste'* ('kedves') is, ugyanakkor a *'iubi'* szláv igetőhöz latin igenévképző suffix csatlakozik. Sulzer szerint a román szókinsz 4/8-a latin, 3/8-a szláv, a maradék 1/8 pedig görög, gót és török. (1781:II. 61–63., 140.)

Egy későbbi szerző, a témához szintén hozzászóló cseh „rösleriánus” történész és jogtudós, Karel Kadlec (1856–1928) a következőképp méltatta Sulzer „nagy forradalmat jelentő” fejtegetését: „...ebben az új elméletben a legfontosabb annak sokoldalú és meggyőző indoklása. Milyen naivnak is tűnt Sincai és Maior vlahokról alkotott felfogása Sulzer ötletes és éles (*důmyslným a bystrým*) következtetéseivel szemben!” Igazságtalannak tekintette azt továbbá, hogy Sulzer a maga ennyire eredeti és szofisztikált konklúziókkal teli munkája ellenére sem örvendett akkora megbecsültségnek, mint a kontinuitástan később tárgyalandó, 19. századi fő kritikusa, Robert Rösler. (1916: 20.)

Johann Christoph Adelung (1732–1806) német grammatikus és filológus 1806-ban írott *Mithridates, oder allgemeine Sprachkunde* című munkája második részében ismerteti Thunmann elképzeléseit, ám ő az általa „római-szlávnak” vagy vlahnak (*römisch-slavisch oder walachisch*) nevezett nyelv és az olasz hasonlóságának forrását máshol keresi. Szerinte az nem lehet merő véletlen, és adódhat abból is, hogy 1249-ben (valójában 1247!) Erdély és Havasalföld egy része a johanniták igazgatása alá került, akik itáliai és dalmáciai (Scardona, napjainkban: Skradin) testvéreiket hátrahagyva jelentek meg e térségben. Másrészt e hasonlóság magyarázható a pápai állam ténykedésével, XI. Gergely azon erőfeszítéseivel is a 14. század végén, hogy a görög rítusról megnyerje a lakosságot a római hit számára, például Spalatoi (Spilt) Antal püspök – bizonyára nagyszámú – olasz térítőinek közreműködésével. (1809:725–726.)

Ezt követően Adelung (1809:726–728.) azzal folytatja, hogy e nyelv szláv elemei abból adódnak, hogy már Herakliosz (575–641) bizánci uralkodó alatt is hét szláv törzs élt a Duna és a Balkán-hegység között, ami magától értetődően nagy hatással bírt. Thunmann azon nézetét, hogy sok dák és trák elem lenne a nyelvben, erősen kétli, hiszen a népvándorlás véget nem érő forgatagában ez aligha lett volna lehetséges. 279 körül basztarnák, gepidák, gótok és vandálok, majd 334 körül jazigok, Attila halála után pedig hunok és alánok éltek a térségben. Majd a vidék a kelet- és nyugat-gótok, hunok, antok, bolgárok és avarok felvonulási területévé vált, aminek eredményeként a történetírók beszámolóí szerint a 12. század derekára Moldva lakatlanná vált. Adelung ezt követően idézi e tanulmányban a már korábban kifejtett okokból részletesen nem tárgyalt, ám kétségkívül meghatározó Engel János Keresztély (1770–1814) okfejtését, aki szerint a vlah jelenlét a 9. század elején Trákiában portyázó bolgárok által tömegesen ejtett foglyokhoz köthető, ahogy maga a vlah elnevezés is a Volga szót örökíti meg, ami a bolgárok őshazája. Létszámuk a tatárjárást követő betelepedések eredményeként megnőtt. A nyelvi besorolást illetően Adelung tulajdonképpen nem foglal állást, ugyanakkor néhány sajátosság kapcsán (például egyes igeidők képzése) latin eredetet valószínűsít, néhány egyéb esetben (például az igei személyek módosulása) pedig szlávot.

A vlahok állítólagos tiszta romanizmusának gondolata (Sincai és Maior) újabb ellenfélre talált a szlovén nyelvész-filológus Jernej Kopitar (1780–1844) személyében, aki a *Wiener Allgemeine Literaturzeitung* 1813-as kiadásában *Walachische Literatur* címmel nyelvészeti perspektívából recenzálta Maior vitaindító könyvét. Elgondolkodtató megállapítása szerint a román nyelv egyes sajátosságait csak egy az albánra nemkülönben ható harmadik nyelv tekintetbevételével lehet megmagyarázni. Ezt a nyelvet Kopitar tráknak, gétának vagy illírnak gondolta, kérdőjelet rajzolva kéziratában, nem foglalva állást, ahogy a Dunán inneni vagy azon túli eredetet illetően sem. Mindenesetre kijelenti, hogy mind a (román) történelem, mind a nyelv „továbbra is valós és mély homályba burkolt”. (1813:1551.) Kopitar később, 1829-re megalkotja híres *Sprachbund*-elméletét is, *Albanische, walachische und bulgarische Sprache* című cikkében rámutatva, hogy a Balkánon „egyetlen nyelvtan uralkodik, hármassal nyelvvárossal” (*nur eine Sprachform herrscht, aber mit dreierley Sprachmaterie*). (1829: 86.)

William Leake (1777–1870) brit régész *Researches in Greece* (1814) beszámolójában közölt nézete szerint a görögök által „fekete vlahoknak” (gör.: *mavrovlahoi*) hívott havasalföldi románok a rómaiak leszármazottai Trajanus Dacia provinciájából, míg a részben északra vándorló macedo- vagy kucovlahok, vagy más néven cincárok ősei Moesia római gyarmatosítói, illetve a trák hegylakók. Eredetük tehát közös, az albánokkal pedig egyszerre tűnnek fel a 11–12. században. Meggyőződésük a római leszármazás, ami „egy olyan sejtés [conjecture], amit nagymértékben megerősít a latin szavak nagy aránya nyelvükben”. (1814:363–364.)

Az osztrák író, Franz Sartori (1782–1832) *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen* (1830) című történelmi-néprajzi áttekintésében több ízben vitába száll Engel és Sulzer elméleteivel, és Kopitar „hibrid származási” nézete mellett kötelezi el magát. Noha szintén elveti a tiszta római származást, Sulzerrel ellentétben a románság őseit nem Thrákiában keresi. Kopitarhoz hasonlóan romanizált dákokban gondolkodik, akiknek ősei Traianus római gyarmatosítói és a bennszülött dákok, ellentétben a macedovlahokkal, akik pedig egyfelől a római gyarmatosítók, másfelől az őshonos mósusok és más trák népek leszármazottai. (1830:158., 152–153.)

Sartori arra is utal ugyanakkor, hogy annak a nézetnek is lehet igazságalapja, miszerint a románság szláv eredetű, hiszen egyes beszámolók szerint a dákok és a géták is szláv népek voltak, és a számos szláv szó is emellett szól. Mindenesetre megállapítja, hogy az újlatin nyelvekhez (olasz, friuli, francia, spanyol) közebb áll a román nyelv, ezt támasztja alá a névelőhasználat, ami ugyanakkor az albánhoz és a bolgárhoz hasonlóan utánvetett. Továbbá kevesebb nyelvtani nem és névszórágazási eset létezik a románban, mint a szláv nyelvekben, ugyanakkor többféle konjugáció adott. Úgy véli, a vlah szavak többsége vitathatatlanul latin eredetű, ami könnyen felimerhető annak ellenére, hogy a római gyarmatosítók létszáma Daciában és Trákiában a helyi lakosságénál kisebb volt. Ahogy a római hódítók nyelve vegyült más országokban is, például Galliában, Hispániában vagy Nagy-Britanniában a legyőzöttékével, valamelyest megőrizve annak rétegeit, ugyanilyen félreismerhetetlenül keveredett mind a macedo-, mind a dákoromán nyelv egy a mai albánnal rokon nyelvvél. (1830:155–157.)

Mindebből genealógiai szempontból az következne, hogy a macedo- és dakoromán nyelv Rómának Kr. e. és u. 100 között a trákkal kötött első házasságából, míg az olasz, az okcitan, a francia, a spanyol és portugál, a grison (azaz romans), friuli stb. Rómának Kr. u. 500 és 700 között a germánnal kötött második házasságából származik. Eszerint a (proto-)román nyelv valóban a latin legidősebb leánya, ugyanakkor az egymással testvéri viszonyban lévő

nyugati újlatin nyelvek számára csak fél- vagy mostohatestvér: ugyanattól az anyától, de más apától. Természetesen a román értelmiségnek nem kedves e hibrid származás, ők inkább tiszta rómaiak lennének, sőt közvetlenül Róma városából származó telepések ivadéakai (noha ennek ellentmond Entropius megállapítása, aki szerint az előbbieket a római világ minden részéről érkeztek), akiknek vulgáris latin nyelvét megőrizte a román. E tekintetben összeütközésbe kerülnek az olaszokkal, akik maguk is igényt támasztanak e népi latinra. „A kritikus nyelvésznek azonban mindkét állításon nevetnie kell [...] Épp ennyire alaptalan azon állítás is a románok részéről, hogy az 1439-es Bazel–ferrara–firenzei zsinatig latinul (!) írtak volna, amikor is a görög egyház a cirill írás felé csalta őket [...] Hol találni egyáltalán írott nyomát latin írásuknak 1677-ig [...], végül is az oláhok tiszta ősei, az albánok a mai napig nem írnak jóformán semmit sem.” (1830:158–159.) Ezt követően Sartori a vlah elnevezést vizsgálja. Elveti Thunmann magyarázatát, aki szerint a név az északi szláv nyelvekben vándorlót jelentene. Továbbá nem fogadja el a 17. századi dalmát történetíró, Lucius fejtegetését sem, hogy a szó hegyi pásztorra utalna, de Engelét sem, aki szerint a volgai bolgárokra vonatkozna az (vö. d’Anville 1768.), és ismételtlen Kopitarhoz fordul, aki szerint az a valamennyi újlatinra vonatkozó gyűjtőnévből vezethető le (vö. ‘olasz’, ‘velsz’ vagy ‘belga’ magyarul is). Sartori azonban arra is emlékeztet, hogy e fogalom a bizánci görög íróknál, Luciusnál vagy a törökben inkább a pásztoréletmód sztereotíp referenciája. (1830:160–161.) Végül kitér a macedorománokra is, akik kucovlah beceneve (jel.: sánta vlah, szerbül: cincár) Lucius szerint a bizánci fogságba esett, megcsonkított oláh hadifogoly felmenőikre utal, mások szerint nyelvük annyi görög jövevényszót tartalmaz, hogy „nem áll meg a saját lábán” (*nicht auf eigenen Füßen einhergeht*). A modern görög nyelv együttesen „moesiái dákoknak” hívja mind a dako-, mind a macedorománokat. (1830:161–162.)

A német filológus Friedrich Christian Diez (1794–1876) *Grammatik der romanischen Sprachen* című művének első kötetében tárgyalja a román nyelvet is, a római hódításokból eredeztetve azt: „A gyarmatok az őslakosok romanizálódását is előidézték.” Csakhogy, mint azt egyes elődeihez viszonyítva óvatosabban megállapítja: „...ez nem lehetett olyan radikális [durchgreifend], mint a nyugati tartományokban, mert mintegy százötven év [272] után Arelanus császárnak át kellett engednie Daciát a gótoknak; abban az időben az átengedett föld lakóinak egy részét Moesiába vitték.” Majd a népvándorlás forrása következők: „Az ötödik század vége felé [489] a bolgárok, egy szláv törzs megkezdte betöréseit Moesiába és Trákiába, és amikor 678-ban valóban Moesiába telepedtek, ott már szláv településeket találtak. Nyolcvan évvel később szláv tartomány alakult Macedóniában, végül a valachok laktak térséget a szláv népek részben elhatárolták, részben megszilárdították. Ide tartozik a tatár nemzet [tatarische Nation] is, amely a Duna menti tartományokat a 4. század óta sújtja. Ez a hatalmas népforgatag [Völkerverwicklung] tökéletesen visszatükröződik a keleti lingua francában.” Jelentőségteljes állítások következnek a román nyelv igen vegyes összetételéről: „...alkotórészeinek alig a fele maradt latin, a másik fél gyökerei szláv, albán, görög, német, magyar, török és más nyelvekben keresendő. Kedvező körülmények között egy nyelv ugyan képes lehet elviselni akár a legerősebb keveredést is anélkül, hogy mindez rontaná a karakterét, ám a román, úgy tűnik, még nem ébredt saját tudatára [zur Besinnung kommen], amikor az idegen anyag már át is kezdett hatolni rajta.” (1856: 64–65.)

Az MTA tagjává is megválasztott Amédée Thierry francia történetíró nemcsak *Histoire d’Attila* című monográfiájában (1856:248–249.), hanem az első ízben 1862-ben megjelent *Tableau de l’Empire romain* című, Róma történetét a Nyugat-Római Birodalom bukásáig végigkísérő monumentális munkájában is ténynek tekinti mind Dacia latinizációját, mind a tartomány fenyegetettségét, majd annak kiürítését, ezen felül a római–román folytonosság kirajzolódását is. E két utóbbról a következőképp ír: „Ez az oly hatalmas és minden háború-

jában oly szerencsés császár [Aurelianus] mégis oly cselekedetbe adta nevét, melyet a történelem több ízben vélt már gyengeségnek. Nem remélvén, hogy megőrizheti a gótoktól kelet felől, a szvébektől nyugat felől szorongatott Daciát, melyet csak nagy haderők ráfordításával lehetett volna megtartani, elhatározta annak feladását. Így a birodalom határa, melyet Trajanus a Kárpátoknál tűzött ki, a Dunához helyeztetett vissza. 275-ben történt ez a nagy esemény, mely a dunántúli tartományt a barbárságnak engedte át. Azokat a római telepeseket, akik kérvényezték, átszállították Moesia egyik részébe, melynek, megőrizve némi büszkeséget, az elhagyott tartomány nevét adták. Sokan azonban ragaszkodva a földhöz, melyen születtek, inkább akartak ott maradni és élni a barbárok közt; s ezeknek utódai a fajok annyi változásának és megannyi forradalom sok évszázadának [malgré tant de changements de races et tant de siècles de revolution] ellenére, a Duna-síkságon örökítették meg számunkra a latinból eredő nyelvüket csakúgy, mint a római titulust [la langue latine et le titre même de Romain]”. (1862: 412.)

Franc Miklošič (1813–1891) szlovén filológus is hozzászólt a román nemzet és nyelv eredetéről folyó vitához *Die slavischen Elemente im Rumunischen* című művében. Azon véleményének adott hangot, hogy a románság Traianus Daciájában kezdett kialakulni, ám Dacia kiürítése után ez a fejlődés Moesiában folytatódott, azaz a Dunától délre eső Daciában, majd ismét a Duna bal partján, amikor a románok az 5. század végén a Balkan-félsziget szlávok általi elárasztásának eredményeként észak felé kezdtek mozogni. Természetes, állítja Miklošič, hogy a rómaiak keveredtek az őslakos dákokkal Daciában és a gétákkal Moesiában, vagyis a 4. és 5. századi románokat romanizált dákoknak és gétáknak kell tekinteni. A szláv özönnel egy időben a románság déli irányú „áramlása minden bizonnyal folytatódott, mivel a nyelv azonossága kizárja azt a feltételezést, hogy a macedorománság máshol keletkezett, mint a dákorománok, hiszen ha tagadnánk a macedo- és dákorománok azonosságát, akkor azt kellene feltennünk, hogy a rómaiak benyomultak Macedóniába, márpedig annak nincs nyoma a történelemben [durch die Geschichte nirgends bezeugte Einwanderung]. A román nyelv eredete tehát az elmondottak alapján a 2. század elejére nyúlik vissza, amikor is a római gyarmatosok letelepedtek a Duna bal partján [...] Dacia gyarmatosítása eredményezte a román nyelvet [...] Az a vélekedés azonban, hogy a románok valódi rómaiak lennének, megalapozatlan [Dass die Rumunen reine Römer seien, ist eine unbegründete Meinung], hiszen az első daciai gyarmatosítók sokszínű közössége a világ minden tájáról származott” – csatlakozik Miklošič Eutropius római történetíró Sulzerre és Sartorira is ható, a gyarmatosítók kevert összetételére vonatkozó nézetéhez, „miként minden bizonnyal azt is helytelen lenne állítani, hogy a gyarmatosítás idején Dacia elhagyatott lett volna”. Ezért úgy véli, hogy „az első római gyarmatosok már maguk sem voltak rómaiak, de még ha így is lett volna, sem lehettek volna képesek rómaiak maradni”. A későbbi időszakban, a 6. század körül az összekapcsolt autochton elem és a római elem kiegészült a szláv, elsősorban a szlovén (*namentlich das Slovenische*) nyelvvel. „A bőséges szláv helynév mellett a szláv nyelvből eredő szavak a románban olyan nagyszámúak, hogy az nem magyarázható két népesség pusztá egymás mellett élésével...” Az eme állítását egyébként terjedelmes szöszedettel is alátámasztó Miklošič e ponton Sulzer nézetét visszhangozza, és Kopitarhoz vagy Sartorihoz is hasonlóan a szláv elem jelentősége mellett érvel. (1862:4–5.)

Miklošič nézete itt ellentmondani látszik annak, amit ugyanő fejtett ki a fent említett műhöz mellékelt *Die istrischen Rumunen* (1862) című cikkben, amely az isztriai románok hazájáról szól. Ez utóbbi helyen ugyanis azt állította, hogy az isztriai és a dáko-románok nyelvének hasonlósága nyomán „kedvezőnek tűnik azon feltételezés” (*einer [...] Annahme günstige sein zu scheint*), hogy a román nemzet mindkét ágának megjelenése az al-Dunán ment végbe a Balkán-hegységben (*der Ursprung beider Zweige des rumunischen Volkes an die*

untere Donau in die Hämusländern zu versetzen wäre). (1862b:56.) Később Miklošič, mint majd látni fogjuk, ismét változtatott véleményén, amiben nem más játszott közre, mint Robert Rösler alább bemutatandó munkássága.

A szlovák filozófiadoktor, nyelvész és történész, a prágai egyetem könyvtárnoka, Pavel Jozef Šafařík 1837-ben írt *Slovanské starožitnosti* munkájának második, 1863-as kiadásában szintén bekapcsolódott a román eredet körüli vitába, szembeszállva a késői bevándorlás elméletével, illetve készpénznek véve a folytonosságot „Az oláhok mindkét ága, mind a Duna innenső, mind túlsó oldalán azonos eredetű, és azonos időben jött létre a trák-géták és a rómaiak keveredéséből, majd a 7–10. század során Dacia, a Haemus, Thesszália és Macedónia stb. hegyeiben őrződött meg. Később a nyugodtabb időszakokban elterpeszkedett a szomszédos síkságokig.” Vagyis Šafařík úgy vélte, hogy „a romanizált dákok a hegyekben rejtőztek, így vészelve át az összes későbbi vihart [pořímštění Dákové se ukryh v horách a přečkah všechny potomní bouře]”, ám a szlávokkal keveredtek, amit számtalan szláv eredetű román szó és térségi toponímia is tükröz. (1863:215–223.)

A cseh-osztrák földrajztudós és orientalista, Vilem Tomášek (németül: Wilhelm Tomasek) (1841–1901) első ízben *Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm* című írásában (1869) fejtette ki, hogy a trákok és különösen a bész-szoszok a római fennhatóság alatt, elsősorban a 4. századdal kezdődően gyorsan romanizálódtak. Leszármazottaik a szerző véleménye szerint a bolgárok eredeti településeiről érkeztek Píndoszba, ahol vlachokként vagy cincárokként váltak ismertté. Analóg körülmények között működve a romanizáció hasonló nyelvet és nemzeti életet teremthetett Traianus Dáciájában. Néhány évvel később, 1876-ban lényegében ugyanezen vélekedését ismétli meg rövid, *Zur walachischen Frage* című cikkében, immár a később terjedelmesen bemutatott rösleri okfejtéssel szállva vitába, mígnem 1882-re részben feladta nézeteit éppen eme ellenérvek hatására jutva el annak egykori támogatásától a kontinuitás megkérdőjelezéséig.

1870-ben ismét Nyugat-Európában fogalmazódott meg sommás és magabiztos ítélet a később irodalmi Nobel-díjban is részesült német ókortudós, Theodor Mommsen részéről, amelyet az *Über die römischen Ackerbrüder: Vortrag gehalten in der Singacademie* című tanulmányában fejtett ki. Eszerint Trajanus császár Rómából a hadjáratra történő elutazása előtt 101-ben és valószínűleg 105-ben is a táborban „áldozatokat mutattak be azon hadjáratok szerencsés kimeneteléért, amelyek eredményeként Erdély [Siebenbürgen] rómaivá lett, és amelyek megvetették a mai román nemzetiség alapját [der heutigen Nation der Rumänen]”. (1870:174.) Vagyis Mommsen lényegében a folytonosságtan képviselőjében osztozik annak „legradikálisabb” francia és angol híveivel.

A 19. század második felére láthatólag jelentős fölénybe kerül a Dunától északra formálódó dákorómán folytonosság gondolata. Ezt fordítja meg Rösler nagy horderejű szellemi erőfeszítésével, amelyet jelentőségére tekintettel az eddigiektől eltérően jelentős terjedelemben mutatunk be.

Az olmützi születésű Robert Rösler Mommsenhez, Sulzerhez és másokhoz hasonlóan szintén német nyelven jelentette meg könyvét 1871-ben, amelynek színvonalát és rendkívüli szellemi befolyását érzékelteti egyebek mellett az is, hogy a románság eredete és a kapcsolódó etnogenezis helye a nemzetközi fősodorban a fentebb kibontott nézetek mentén kiépülő diskurzus ellenére is a mai napig voltaképp tisztázatlan.

Rösler, aki Karel Kadlec még említésre kerülő munkája (1916:25.) szerint „halálos sebet ejtett a folytonosságtan”, *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens* című munkájának harmadik fejezete *Die Wohnsitze der Romanen im Mittelalter* címmel tartalmazza a legelgondolkodtatóbb állításokat e fenti hegemon helyzetbe jutó nézetek bírálata tekintetében.

Rösler mindenekelőtt leszögezi, hogy semmiféle történelmi anyag nem áll rendelkezésre a románság Dunán inneni jelenlétére a 3. és 8. század között. „A román nemzetről kérdezzünk, és nem találjuk azt, legalábbis nem ott, ahol azt kétségek nélkül feltételeztük [*zweif-felos annahm*]. (1871: 66.)

Dacia tartomány történelmi epizódja rövidebb, mint a folytonosságtan feltételezői hirdetik, hiszen noha való igaz, hogy Aurelianus üríti ki e provinciát, ám az már jóval korábban, Gallienus alatt gyakorlatilag majdnem elveszett. Az Aurelianus általi kiűrtést és a Moesiába való áttelepülést követően e populációnak „fel kellett szívódnia a későbbi lakosságban” (*mussten im Laufe der Zeit von den späteren überschichtenden Bevölkerungsmassen auf-gesaugt werden*) (1871:68.) és a népvándorlás egymást követő, vandál, gót, hun, gepida és avar hullámaiban (1871:67–74.), s rámutatott a feltételezett részleges ott maradás életsze-rűtlenségére: elvégre, miért részesíthették volna előnyben a vadság világát a civilizáltságukra oly kényes telepesek a római légiók jelentette védelem helyett? (1871:69–70.)

Diocletianus 298-ban Pécs környékére és Moesiába telepített le karpokat, ekkor hallani utoljára dák törzsekről. Pryskos sem tesz említést romanizált dákokról az Attilához küldött bizánci küldöttség látogatásának contextusában a hun udvarban (1871:72–73.), ahol csakis az auszonok, vagyis egy közép- és dél-itáliai jellegű nép tagjai beszélnek a hunok és klientú-rájuk köreiben latinul. Ellentétben a gedidákkal, Bizánc avarok általi, 627-es ostromakor sem hallani róluk, vagy ellentétben a szlávokkal, akik már 539-ben betörték Justinianus uralkodása alatt a bizánci fennhatóság alatt álló területekre, mintegy feltartóztathatatlan áradatként (*wie ein unaufhaltsamer Strom*), aminek következtében a régi népesség „végte-lenül összezsugorodott” (*alte Bevölkerung unendlich verringert worden*). (1871:74.) Miután a bolgárok 485-ben először léptek át a Dunán, és a következő időkben ismételten betörték a Bizánci Birodalomba – például 499-ben, 502-ben, 559-ben, 626-ban –, hogy aztán a 678–680. években „ellenállhatatlan dühvel” hatoljanak be a moesiái partra, meghódították Vár-nát, valószínűleg kevés erőfeszítéssel legyűrték a Duna és a Hämus-hegység magasságai kö-zötti szlávokat, legyőzve Konsztantinosz császárt és kikényszerítve az általuk elfoglalt régiók átadását. Ettől kezdve az alsó Moesiát, a két Daciát és a Kis-Szkhíthiát Bulgáriának hívják. Az uralkodó törzs azonban másfél évszázad után elvesztette anyanyelvét az őt körülvevő népes szláv tömegben, ahogy a vizigótok, nyugaton a langobárdok és a frankok is románizálódták a nagyobb számú római alattvaló közepette. (1871:74.)

Rösler felveti, hogy az avarok a langobárdokkal és a szlávokkal építették hajóikat, pedig a megfelelő ismereteket és jártasságot az állítólagosan fennmaradt római kultúra közvetí-tésével kellett volna elsajátítaniuk. (1871:77.) A magyar honfoglalás utáni korszakokban a Kár-páton túl besenyő uralom volt, akik Maeotistól jutottak el Erdélyig és a Havasalföldre. A keleti kazárok és az északi oroszok ugyanúgy panaszkodtak e nyugtalan szomszédaikra, mint a magyarok és a bolgárok. (1871:78.) Bíborbanszületett Konstantin császár sem említi a románságot, aki pedig megteszi, nem rájuk gondol: a 10–11. századok fordulóján alkotó, gyakorta hivatkozási alapul szolgáló pecserszakai Nyesztor krónikájának „*volohjai*” Rösler terjedelmes cáfolata szerint egyértelműen a pannóniai frankok. (1871:79–83.) Manuel Kom-nénosz bizánci császár kétségtelenül számít a románság szolgálataira a királyi Magyaror-szággal szemben (1164), ám ez sem bizonyító erejű a Dunán inneni jelenlét tekintetében. (1871:85.)

A románságra tett utalások contextusában elérkezünk ahhoz a szemantikai zűrzavarhoz, amelyet már d’Anville is boncolgatott, jelesül, hogy a besenyőkre vonatkozó beszámolók va-lójában a vlahokra utalónak, igaz, ezúttal nem esik szó „tatárföldi” kitéről. Rösler szerint e Thunmannál is szereplő érv tévedés, hiszen a 12. századi Kadhubek Boldog Vince által hasz-nált releváns „*tibiane*” nem azonos a „csobán” szóval, mely utóbbi aligha kerülhetett Euró-

pápa az oszmán korszak előtt, tehát nem a vlah pásztorokra utal, hanem a besenyőkre. (1871:86–87.)

Rösler a román kereszténység kulcsfontosságú kérdésével folytatja. A vizigótokat az arianus Wulfila püspök térítette meg Bizáncból 388-ban, ahelyett, hogy ők az állítólagos romanizált dákok közvetítésével vették volna fel a keresztény hitet. Nem említi továbbá őket a besenyőket 1007 körül téríteni kezdő Bruno sem. (1871:88–91.) Majd az egyik legkeményebb és elgondolkodtatóbb kérdés megfogalmazása következik: A román papság hogy-hogy nem tud felmutatni egyetlen erőfeszítést sem a keresztény hit terjesztésére? A román szellemi teljesítmény egyetlen eleme sem került volna a legkisebb kapcsolatba sem a világ többi részével és Konstantinápolyal, a keleti egyház pátriárkájának székhelyével oly formában, ami dokumentálva lenne? (1871:94–95.)

Egy további érve a kontinuitás ellen a szászok jelenléte, akiket II. Géza király hívott be, olyan egészen távoli vidékekről is, mint a Rajna, akik „elsivatagosodott” területként tartották számon Erdélyt. Egy letelepedett, szorgalmas földmíves romanizált népesség jelenléte mellett vajon mi szükség lett volna az ő behozatalukra? (1871:96–97.) A vlahok első említése Rösler szerint jóval későbbi, mint Engel állítja: 1222–1224 közötti dokumentumok utalnak rájuk első ízben a „*terra Blachorum*” vagy (*silva Blacorum et Bissenorum*” területen Fogarastól délre és Szerdahelyen, szoros együttélésben a besenyőkkel. (1871:98–99.) Ezzel szemben jelenlétük a Dunától délre jól dokumentált: Bizánci és egyéb írók számos jelentést tesznek a vlahokról a Balkán-félszigeten, kezdve első említésükkkel, amikor meggyilkolják Dávidot, Sámuel bolgár cár testvérét 976-ban. (1871:107.) A 13. századdal kezdődően találjuk egyre nagyobb számban a vlahokat a Dunától északra, lassan megtelítve Havasalföldet és a környező országokat, míg Moesiában, egykori székhelyükön teljesen eltűntek, kivéve egyes szórványos enklávákat, miközben a szláv jelenlét ezzel szemben a Duna mindkét oldalán dokumentált. (1871:119., 127.)

A folytonosság elleni érvként veti fel Rösler a bolgárok kizárólagos uralmát is a (proto-) román egyház és fejedelemségek hivatalaiban egészen a 17. századig. Ha a Duna északi részén állítólagosan élő románság a számos egyéb nemzetiség között oly mértékű szellemi és politikai elszigeteltségben élt volna, amint azt a román történészek vélik, akkor egyházi életük kizárólag román vagy esetleg görög nyelven folyt volna, míg a hivatali élet csakis román vagy latin nyelven. Miként az sem elhanyagolható szempont az egyházi életet illetően, hogy a románságnak nincsen saját legendaköre, szentjeik egészen a közelmúltig többnyire bolgárok és görögök. (1871:129.)

Folytatva a nyelvészeti merítésű érvelést, Rösler megjegyzi, hogy a román hangtan a szláv nyelvek közül tipikusan a bolgárra, nem pedig a ruténra emlékeztet, ami délről északra történő migrációt feltételez. Megállapítja továbbá a román helyneveket vizsgálva, hogy Erdélyben nemcsak az ősi Dacia római településeinek nem maradt fenn latin neve, hanem a hegyek, völgyek, patakok stb. román nevei között sem találkozunk ilyennel, ellentétben jelentős számú szláv névvel. Havasalföldön és Moldovában a 14. század előtti időkből nem maradt fenn egyetlen román nevű város sem. (1871:28–30.)

Kopitar és Sulzer korábbi megfigyeléseit az albán nyelvi közelségről Rösler lefegyverző logikával és részletességgel tűzi napirendre. Tamás Lajos szerint egyenesen ez az a pont, ahol Sincaiék tanítása inogni kezd: „...amikor a nyelvtudományi kutatás fejlődésével egyidőben az oláh nyelv kapcsolatai szomszédaival, különösen az albánnal, mind világosabbá váltak. Lejárt azoknak az elméleteknek a kora is, amelyek a kontinuitás útjából az arumun nyelvet

a »gleiche Ursachen, gleiche Wirkungen« kényelmes érvével próbálták eltakarítani”,¹⁸ ahogy például azt korábban Tomášek (1869., 1876.) is tette.

Nincs nyoma a nyugati *rapprochement*-nak sem. A moesiai vlah-bolgár állam, illetve Asan és Peter testvérpár kezdeményezése a 12–13. század fordulóján Bizánc ellenében képezi bizonyos fókig azon anyasejtet (*Mutterzelle*), amelyből az új államalakulat egy válás nyomán (*durch Scheidung*) létrejött. A románság kultúrájának valamennyi eleme bolgár–görög jellegű a 13. és 14. században. Mindazon politikai intézmények, amelyeket a moéziai szlávok átvettek a bolgároktól és a bizánciaktól, a románokhoz kerültek; ehhez adódott a kereszténység görög rítusa az egyház területén. A havasalföldi állam megalapítása után semmi sem utal a román állami és egyházi életben nyugat-európai irányultságra, egyetlen szellemi kölcsönzés sem történt Nyugatról, mintha minden egy és ugyanazon levegőt lélegezne Ohriddal és Konstantinápolyval (*alles atmet eine und dieselbe Lebensluft*). (1871:139–140.)

Ugyanezen könyv *Die Anfänge der Ungarn und der anonyme Notar* című, negyedik fejezetében (1871:149–230) a szerző hosszasan és meggyőzően mutatja be a humanista történetírók tévedéseit, mely szempont figyelembevételére biztat általános érvénnyel egyébiránt a tanulmány elején idézett Robert Graves csakúgy, mint a román-amerikai Florin Curta is a balkáni szlávok kontextusában.¹⁹

Kadlec szerint Rösler munkája hatalmas benyomást tett. A szerző által összegyűjtött bizonyítékok ugyanis annyira meggyőzőek voltak, hogy a meghatározó – főként német – történészek, például Dümmler, Bidermann, Krones, Lorenz vagy Hertzberg, vagy a szlávok közül a bolgár Marin Drinov nem haboztak elismerésükkel adózni. (1916:33–34.) Sőt, Kadlec szerint Rösler egy románt, Eudoxiu Hurmuzachi bárót is megnyert érvelésével, aki *Fragmente zur Geschichte der Romania* című munkájában azon véleményének adott hangot, hogy a románok a 9. században telepedtek le a Duna bal partjára, amikor is a balkáni Bolgár Birodalom áttérpeszkedett a Dunán, majd később Erdélybe, amelynek őslakói a báró szerint kunok voltak. (1878:186.) Áttekintésében Kadlec ugyanitt megjegyzi: noha „a többi román kritikus ellenezte, hangjuk nem volt releváns, mivel a román történészek egyikének sem volt – az egyetlen Hasdeu kivételével – elég tudása ahhoz, hogy versenyre keljen Röslerrel. És még ő sem tudott tényeket állítani Rösler ellen.” (1916:33–34.)

A rösleri érvelés a cseh történész és politikus Konstantin Jireček *Geschichte der Bulgaren* című könyvének következő állítását is minden bizonnyal meghatározta: „...a románság dáciai származása sokkal sötétebb [mint a vlah szó etimológiája]. Folyamatos tartózkodása a jelenlegi lakóhelyén pozitív bizonyítékok híján az utóbbi időben erősen megkérdőjeleződött; e néprajzilag nagyon fontos kérdés körüli vitát mindenesetre még nem sikerült teljesen lezárni. A középkor első felében a bolgár és az orosz szlávok, majd a nomád magyarok, besenyők és románok alkották Moldva és Havasalföld lakosságát. Az, hogy ki élt a Kárpátok nap-sütötte magasságában akkoriban, rejtély.” (1876:220–221.) Mindazonáltal Jireček megkockáztatja: „valószínűleg román pásztorok népesítették be, akik korán költözhettek oda a Balkán-félsziget belseje felől. Amint a helynevek mutatják, az erdélyi völgyek szláv lakossággal rendelkeztek. A kunok kivonulása után a Dunától északra fekvő síkság kopár és elhagyott volt. Tehát a [román] pásztorok lejöttek a hegyekből, és a szlávok maradványai közé telepedtek. A szlávok asszimilálásakor több száz szót vettek át tőlük nemcsak a hétköznapi, hanem különösen a kereszténység fogalmainra vonatkozóan.” (1876:82.)

Ugyan határozottan utal arra, hogy a római uralom a fenyegető szomszéd népek folytán soha nem vert olyan mély gyökereket (*konnte niemals so feste Wurzeln schlagen*), mint

¹⁸ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 108–109.

¹⁹ Graves: *Claudius, az Isten*, 105.; Curta, Florin: *Making of the Slavs*. Cambridge, 2004. 6–35.

például Hispániában vagy Afrikában, továbbá már Hadrianus lebonttatta a dunai hidat a barbároktól való félelmében, a latin folytonosságot adottnak tekinti, „anélkül, hogy a rómaiak összeolvadtak volna a dákokkal” (*ohne mit den Dakern verschmolzen zu sein*). (1876:74.)

Jireček ugyan Nyesztor volohjaiban, ellentétben Röslerrel, a rómaiak leszármazottait véli felfedezni, azonban Šafárikkal szemben nem keltáknak tekinti őket. (1876:76.) Később megállapítja azt is, hogy a 7. század derekára zárult le a Balkán szlávok általi gyarmatosítása. Ennek megfelelően horvátok, szerbek és a többi, később bolgárnak nevezett szlávok éltek a félszigeten, amelynek „jószerivel minden sarkát [nahezu jeder Winkel] ők népesítették be [...] Az őslakos római és trák-illír nép a hegyekbe szorult, vagy engedelmeskedtek a síkságon élő szlávoknak [den Slawen botmässig gemacht]. Fokozatosan egyesültek a szlávokkal, mely folyamatoknak még mindig egyértelmű bizonyítékát kínálja a nyelv.” Azt, hogy e hegyekbe vonulás a Dunán innen is végbement-e, nem részletezi. (1876:76., 92.) Évtizedekkel később *Geschichte der Serben* című, szintén nagyszabású művében Jireček lényegében megismétli eme következtetéseit a románság kialakulását illetően. Mindkét munkájában megállapítja továbbá a balkáni latin és görög nyelvi és kulturális befolyás földrajzi rétegződésének hozzávetőleges határait. (1876:66., 1911:38–39.)

Az államjogász és statisztikus Hermann Ignaz Bidermann *Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich* című művében bizonyos változtatással elfogadta Rösler elméletét a román etnogenezis balkáni helyszínét illetően. A románokat részben – Šafárikra emlékeztetve és Jirečekkel ellentétben – a kelto-liguroktól származtatta, akik véleménye szerint kapcsot képeztek a római kultúra és a román „utánzat” között (*Bindeglied zwischen römischer Cultur und romanischer Nachahmung*). (1877:93–94.) Fizikális jegyekben „a befolyásuk a mai napig megfigyelhető a románok körében, bár ezek az emlékeztetőjegyek egyre inkább eltűnnek a szomszéd szlávokkal való összeolvadás [Aufsaugung] során”. (1877:95.) Bidermann véleménye szerint a románság minden ága kelta-ligur eredetet mutat, és az egész román nemzet létrejötte a Balkán-félszigeten belsejében keresendő (*in das Innere der Balkan-Halbinsel verlegt*). A román nemzet minél inkább északra került, ezáltal eltávolodva a Duna és a Balkán hegység közötti bölcsőjétől (*von seiner eigentlichen Geburtstätte zwischen der Donau und dem Balkan-gebirge entfernt*), annál erősebben tért el a kelta-ligur keveréktől. (1877:94–95.)

Francia nyelvterületről is akadtak támogatói Rösler elméletének. C. de la Berge szembefordulva a Dunán inneni folytonosság feltételezésének francia hagyományaival (d’Anville, Thierry stb.) *Essai sur le règne de Trajan* című írásában úgy vélte, hogy noha „Pelágiusz és társai híres példája, akik az Asztúriai-hegyvidékre vonultak ki, hogy innen kitörve ériék el az arabokkal szembeni sikereiket, bizonyos mértékig hitelességet kölcsönöz a Romániában elterjedt véleménynek”, „Rösler azonban olyan megfontolások segítségével támadta meg [a daciai folytonosságtant], amelyeket szerintem nehéz megcáfolni”. Ennek megfelelően hiányolta a régészeti leleteket és a népvándorlás időszakának gót, hun, gepida, avar, bolgár, magyar, besenyő és kun nyelvi rétegeit, illetve örökségét a románban: „Éppen ellenkezőleg, a szókincs nem latin részét olyan nyelvekből kölcsönözték, amelyeket a 13. századig csak a Dunától délre beszéltek, például albán, bolgár és görög” – veszi át a röslériánus érvelést. Megismétli továbbá, hogy semmilyen erőfeszítésnek sem maradt írásos nyoma (*on ne cite aucun effort*) a hátrahagyott lakosság felkutatására és az impérium helyreállítására, például a barbárokat legyőző Konstantin császár részéről, ami pedig logikusan következhetett volna. Azzal a konklúzióval zár de la Berge, hogy „Róma nyoma annál inkább belevésődött ennek a népnek a szívébe, aki messzire vitte és megőrizte azt”, végül olyan területeket is a magáévá téve, ahová a „Római Birodalom sem nyelvét, sem fegyvereit, de még a nevét sem vitte el soha”. (1877:69–70.)

Rösler egyik első jelentős bírálója az osztrák ókortudós, Julius Jung volt, aki 1877-ben *Römer und Romaner in den Donauländern: historisch-ethnographische Studien* című művében foglalkozott a témával. Már könyve előszavában előrebocsájtotta, hogy a Rajna és a Duna „nemcsak az antik Róma határai, hanem áramlatai is voltak” (*nicht nur Rom's Grenze sondern auch Rom's Ströme gewesen sind*). (1877:V.) Röslerrel különösen a könyv nyolcadik, „Ladiner” oder „Walchen”, „Rumunen” oder „Walachen” und deren Schicksale im Mittelalter című fejezetében (1877:206–282.) száll vitába. Mivel Daciat előzőleg a dákok csak gyengén népesítették be, a gyarmatosítók segítségével történő romanizálás ott éppen-séggel gyorsabban haladt előre, mint másutt (*schnellere Fortschritte gemacht als anderwo*). (1877:239.) Ha Rösler nemcsak a románokra, hanem más Duna menti rómaiakra is figyelt volna, akkor más eredményre jut. Egy romanizált kelta analógia érvényével (Britannia, Raetia) kapcsolatban azonban maga is megállapítja: „nem tudhatunk sokat ezekről a dolgokról”. Mindeztre hozzáteszi: a „történelem sötétsége olyan dolgokat rejthet, amelyeket hajlamosak vagyunk túl könnyen hihetetlennek tekinteni”. (1877:240.)

Rösler érvelésében véleménye szerint tévedés továbbá az, hogy a római korból származó ősi neveket ne őrizték volna meg az ókori Dacia területén. Olyan római eredetű helység- és folyónevek, mint az Ompoly, a Szamos, a Berzava és a Berzovia (magyarul: Zsidovin) ugyanis a közösség folytonosságáról tanúskodnak. (1877:240.) Az a tény, hogy legfeljebb egyik vagy másik római város vagy *mansio* tartotta meg a nevét, azzal magyarázható, hogy a városi településeket kiürítették, e tekintetben Jung rétoromán analógiával él. A vidéki nomenklatúra mindenesetre változatlan maradt, és a Bukovina–Máramaros–Erdély háromszögben fekvő hegyek nevei még mindig román nyelvűek, mégpedig annak archaikus formáját őrizve meg. (1877:241–242.)

Jung szerint a római szerző, Flavius Vopiscus, aki a vitatott hitelességű *Historiae Augustae* egyik szerzője is, annyira nem tekinthető megbízható forrásnak, mint amennyire Rösler (1871:68.) rá hivatkozva alapvetésnek tekinti Dacia teljes kiürítését. Noha Jung szerint csakugyan nem történik utalás a vlachokra 976-ig, ám ennek ellenkezőjére sem, s véleménye szerint a bizánci források hiánya pusztán az érdeklődés hiányával magyarázható. (1877:244.)

Vitatja továbbá Rösler (1871:148.) abbéli nézetét is, hogy a román, rumuny stb. endoníma valójában Bizánc referenciája lenne. Jung amellett is érvel, hogy nemcsak a Balkán-félszigetre, hanem az egykori Dacia területére is igaz, hogy a rómaiak leszármazottai részben ellenálltak a szlávok asszimiláló erejének. Hasonló kapcsolat alakult ki a két fél között, mint később Angliában a normannok és az angolszászok között. Ennek beszédes tanúbizonysága a Jung korabeli román nyelv, amelyben a latin elem aránya a szlávhoz szinte azonos, ahogy a szigetország esetén is az a germán réteg aránya a beszivárgott francia alkotóelemekéhez viszonyítva. Azt mindenesetre maga Jung is elismeri, hogy a szlávizmus nyomott hagyott az egész oláh „fajon” (*Raçe*). Ezt ténynek veszi, olyannyira, hogy Diezhez és Sulzerhez hasonlóan maga is számszerűsített példával illusztrálja a szláv befolyást: a szótár 'b' betűjénél 42 latin és 105 egyéb eredetű szó szerepel. Konklúziója szerint a szlávok „faragatlan” (*rohe*) román lakossággal találkoztak, akikbe beleoltották kultúrájukat és nyelvüket. (1877:254–256.)

A szláv nyelv a különösen a 9. században virágzó óegyházi nyelven keresztül gyakorolt jelentős hatást. A románok szláv hatás alatt álltak mind a Balkán-félszigeten, mind a volt Dacia területén, legalábbis egy ideig. Csak a 11. században állt be fordulat, amikor a II. Baszileiosz által elpusztított Bolgár Birodalom elbukott. Az új görög uralom alatt a bolgárok és a vlachok már egyenlő társadalmi-politikai súllyal bírtak (1877:257.)

Ha nem is osztja Jung a bevándorlás-elméletet, azzal ő is egyetért, hogy a vlachok súlypontja idővel a Dunától északra tolódott ezekben az évszázadokban. A bizánci történetírók számára – ellentétben az ún. „nagy-olahiai” (thesszáliai) és a Duna alatti bolgár „fehér-

vlahokkal” – az északiak nem voltak annyira fontosak, és általában ’szkiták’ (*Scythen*) gyűjtőnéven szerepelnek. Hivatalosan csak az uraikról, a különféle „török nemzetiségekről”, a besenyőkről, a kunokról és a magyarokról esik szó, akik közül az utóbbiak fennhatósága alá Bulgária 1019-es megszünésével kerültek Erdélyben. (1877:258–259.)

Amíg Rösler szerint a románok kizárása az előjogok birtokosi köréből annak következménye, hogy későn érkeztek Erdély elsivatagosodott részeire, hasonlóan a teuton és szász telepésekhez, addig Jung számos példával mutat rá, hogy az olyan hivatkozott korabeli fogalmak, mint például az elsivatagosodás, nem pontosak. (1877:268–272) Jung végül – talán némileg önellentmondásban – felveti, hogy történelmietlen nemzeteket keresni a premodern időszakban, és indokoltnak látja az osztályérdekek rendező elvének figyelembevételét a történelmi elemzés során, alighanem marxi hatásra. (1877: 274.)

Kadlec szerint eme ellenérvek, ahogy azoknak Jung 1881-ben megjelent további, *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches* című munkája általi kiegészítése sem szolgáltatott elegendő cáfolatot, hiszen „a Rösler elmélete mögötti teljesítmény olyan nagy[szabású] és meggyőző volt [byl tak veliký a přesvědčivý], hogy Jung kétségtelenül jelentős tudása sem volt elegendő a folytonosság hipotézisének megmentéséhez”. (1916:38.)

Az erdélyi szász régész, Karl Gooss *Die neueste Literatur über die Frage der Herkunft der Rumänen* (1879) című tanulmányában elutasította Jung tanait. Cáfolta, hogy a rómaiak teljesen romanizálták volna a dákokat, rámutatva arra, hogy a szlávok, akik az avarok alárendeltségében törtek előre, nem találtak római helységneveket a térségben. Ulpia Trajana és Apulum szláv neveket kaptak, Grădište és Belgrad (később: Sarmizegetusa és Alba Iulia, magyarul: Várhely és Gyulafehérvár).

A cseh régész és őskortudós, Josef Ladislav Pič (1847–1911) *Über die Abstammung der Rumänen* című munkájában kétségbe vonja a vlach hozzájárulást a bolgár államalkotáshoz és annak fenntartásához, azt Junggal és másokkal szemben tisztán bolgárnak véli. Másikül Pič Jung oldalára állt, amennyiben az erdélyi románok tartós letelepedettségét a bolgár időkből eredezteti. Ezt alátámasztja szerinte „kvázi-autonóm” jogállásuk, sőt örökös birtokaik rendi garanciái is, amire egy 1231-es dokumentum enged következtetni. Szembeállítja ugyanakkor a románság ennek megfelelően körvonalazható életvitelét a vlachok balkáni félvad, földművelés helyett pásztorkodó gyakorlatával. Ebből azt a konklúziót vonja le, hogy az előbbi életforma több évszázados letelepedési és szerveződési előzményeket feltételez. (1880:70–96.) Munkája második, *Das romanische Element im alten Dacien* című fejezetében megjegyzi továbbá, hogy azon román nemzeti tradíció, hogy a moldvai és havasalföldi fejedelemségeket a történelmi Magyarország területéről alapították, nem pedig a Balkán-félszigetről, szintén a bevándorlás-elmélet ellen szól. (1880:97–200.) Szerinte az, hogy az erdélyi vlachok előjogainak, ellentétben a németek, a szerbek és a kunok privilégiumaival, hasonlóan a szlovákok és a rutének esetéhez, nincsen írott jogszabályi háttérük, azt jelzi, hogy az északi szlávokhoz hasonlóan előbb éltek Magyarország területén, és csak a később érkezettek részesültek írott garanciákban. (1880:195–196.) Megkísérli rekonstruálni továbbá a Kelet felől érkező gótok előli kivándorlás lefolyását is. Szerinte a Meszesi kapu mentén váltak ketté, egyik részük Máramaros és talán Szatmár megyékbe került, másik részük Temes, Hunyad bánati és dél-erdélyi vidékeire. (1880:199.)

Mindazonáltal e felhangok és továbbra is vitatott pontok mellett is joggal állapítja meg Lajos Tamás, hogy Rösler nagyhatású művének megjelenése után „mindinkább bizonyosnak látszott, hogy a kontinuitás elméletét nemcsak történelmi érvekkel, de az egyre tisztább körvonalakban kibontakozó nyelvtudományi érvekkel is mindinkább sarokba lehet szorítani”.²⁰

²⁰ Tamás: *Rómaiak, románok és oláhok*, 37.

Többen is ennek a munkának az elolvasása után adták fel addigi véleményeiket, s váltak maguk is a kontinuitás tagadóivá.

Igaz ez, amint azt előre bocsájtottam már fentebb, magára a szlovén Miklošičre és a cseh-országi Tomášekre is. Az előbbi *Ober die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten* című tanulmányában ismét érinti a románság etnogenezisének tájolási kérdését, rámutatva, hogy a román nemzetiséget a Duna déli részén kell keresni, ahonnan az isztriai románok is származnak. Arra a kérdésre, hogy az isztriai románok miként jutottak mai településeikre, Miklošič ezt válaszolja: „a románok a Balkán-félsziget valamelyik helyéről hatoltak be Szerbia területére, onnan pedig északabbra, a horvátok által lakott országokba, nem nagy tömegben, hanem kóborló pásztorokként kis csoportokban, anélkül, hogy felhívták volna magukra a történetírók figyelmét, észrevétlenül. A trieszti táj kétségtelenül a vonulás végpontja volt. Ami a migráció idejét illeti, csak bizonyos valószínűséggel fogadhatjuk el, hogy e vándorlás a 14. századra esett.” (1880: 2–6.)

Tomášek utoljára 1882-ben fejtette ki véleményét a román kérdésről, *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel* című, topográfiai, régészeti és néprajzi gyűjteményének három fejezetében (1882:474–498.) is tárgyalva a románságot, melyek közül a legfontosabb számunkra az ötödik fejezet. E helyen felsorakoztatja a mindkét ellentétes elmélet hívei által bemutatott bizonyítékokat. Helyt ad azon vélekedésnek, hogy a román lakosság apró maradványai megmaradtak Traianus Dáciájában, de a migrációs hullámok közepette eltűntek (*unter den Fluthwellen der Völkerwanderung begraben worden*). (1882:479.) Az *ex silentio* érveket semmilyen módon nem lehet figyelmen kívül hagyni. Tomášek úgy véli, hogy ha a Duna északi részén romanizált közösségek maradványai fennmaradtak volna, akkor azokat többször is említeni kellett volna, például amikor a római csapatoknak ki kellett törniük a Dunán túlra, Konstantin császár 358-as expedíciója vagy Valens 367-as akciója kapcsán. De a rómaiakról semmit nem hallani (*von Romanen hören wir nichts*)! (1882:481.) A folytonosság hívei mindazonáltal joggal hivatkozhatnak egyetlen tényezőre. Eddig a kutatóknak semmiféle írásos bizonyítékot nem sikerült találni balkáni vlahok dunai átkelésére. Pedig kénytelenek feltételezni a vlahok hirtelen vándorlását, amiről viszont a vonatkozó beszámolók teljesen hallgatnak, pedig annak sokszor kellett ismétlődnie ahhoz, hogy a vlahok letelepedését eredményezze a Duna északi részén. (1882:482.) Más szóval, sem a jelenlétre, sem a bevándorlásra nincsenek utalások!

Még ha nincs is közvetlen bizonyíték a szóban forgó átmenetekre, legalább megközelítőleg meg lehet határozni azt az időpontot, amikor azok lezajlottak. Tomášek csatlakozik a társszerző galíciai születésű filológus Emil Kałużniacki sejtéséhez, amely szerint az orosz Hüpátia Kódex (Ipatyevszkaja Letopisz) által 1160-ban említett, máig vitatott elhelyezkedésű, talán a Déli-Bug felső folyásánál fekvő Bolochovo valószínűleg vlah település volt. Kałużniacki az 1130 és 1164 közötti időszakot különösen kedvezőnek találta a vlah pásztorok és fegyveresek, valamint kereskedők Moldovába érkezése szempontjából. Tomášek úgy véli, hogy a *terminus a quo* még hátrébb tolható. Vagyis a vándorlásoknak korábban kellett lezajlaniuk annál, ahogy Rösler feltételezi. A magyarok és a mögöttük özönlő besenyők első inváziója során a Dunán való átkelés feltételei nem voltak túl kedvezők. Csakis akkor, amikor a besenyők vezetőikkel az élen felvették a kereszténységet (körülbelül 1048), és fészket raktak a bolgár al-Duna menti részeken, Szredec és Nis területén telepedve le s közeli kapcsolatokat építve ki az őslakosokkal, akkor szakadtak át azok a gátak, amelyeket a bizánci politika a barbárok elé állított az Al-Dunán. (1882:482–483.)

A 11. század végén (1095) azt olvashatjuk, hogy a kunok a vlahoktól kaptak jelentéseket a Haemus-hegységen átvethető utakról és ösvényekről. Tomášek az 1074–1144 közötti időszakot, amelynek során a Duna mindkét partja azonos uralom alatt állt, tekinti a legkedvezőbb-

nek a vlah elemek egyéni és tömeges vándorlásához a síkságra és a hegyvidékekre a Dunán innen. Véleménye szerint ezt megerősíti a vlahok és besenyők későbbi, az erdélyi területen kovácsolódott szövetsége, amelyet a „Blacorum et Bissenorum” megnevezés is tükröz 1224 körül. (1882:485.)

I. (Nagy) Manuél (1143–1180) bizánci császár uralma időszakára Tomásek szerint a Dunától északra már bizonyosan sok vlah település létezhetett. Szerinte nem kizárólag pásztorkról van szó, sőt számára a római eredetű román kifejezések bőséges kínálata a kereskedelem és mezőgazdaság terén a romanizáció kulturális körülményeinek folytonosságáról árulkodik. A kovácsmesterség és az összes ipari tevékenység, például a vasárulóállítás, a szőlőtermesztés, a szarvasmarhatenyésztés mindig a vlahokhoz kapcsolódott. Ugyanakkor a kunokkal szoros kapcsolatba kerültek, erről tanúskodnak a Moldvából a Magyar Királyság területére érkező kunok olyan egyértelműen nem türk eredetű nevei, mint a Turtul, Mantula, Nester, Kystre Tastra stb. Tomásek vélekedése szerint a huculok feltehetőleg a Kelet-Kárpátokban elrománosodott úzok vagy kunok lehettek. (1882:484–486.) Bulgária területén a szláv elem túlsúlyba került, ezzel párhuzamosan a Dunán innen eltűnt, míg az románok fokozatosan magukba olvasztották a kunokat, és egyre inkább meghatározók lettek északon, ami a folytonos migráció bizonyítéka. (1882:486.)

Tomásek szerint szó sem lehet a Kárpátok területén a római idők óta folytonos román településekről. Ezt bizonyítja a nyelv, amelynek alapja nem a korábbi császári időszak *sermo latinusa*, hanem a Kr. u. 400–600 közötti *sermo rusticus*. (1882:486.) Tomásek a román egyházi terminológia vizsgálatára alapozza ezt a véleményét. (1882:489–490.)

Tomásek eme utolsó munkájában egyetértett Röslerrel, aki Moesia középső részét a vlahok „méhlepényének” tekintette. Valahol Dardania nyugati hegyeiben a vlahok valószínűleg zárt településeket foglaltak el. Megállapítja, hogy ott és a mai délnyugat-szerbiai Raška történeti régió közelében találunk olyan területet, amelyet még a későbbi szerb időkben is Stari Vlahnak hívnak. A legintenzívebb kapcsolatok a rómaiak és az illír nemzetiség között ott formálódtak. Maguk a dardánok pedig illír származásúak voltak. (1882:496–497.) Végeredményben a románoktól a római elemet el nem vitató Tomásekben még inkább meggyőződéssé ért, hogy a macedoromán lakosság eredete a bésszoszokig, az isztro-dalmát és dunán túli vlahoké pedig Dacia Aureliana egykori lakóiig ér. (1882: 498.)

Thomas Hodgkin (1831–1913) brit történész az English Historical Review folyóiratban publikált *The Roman Province of Dacia* című tanulmányában érinti a kérdés történelmi összefüggéseit, és erős kételyekkel illeti Dacia földrajzi méretének azon a Kr. u. 1-2. században élt ókori szerző és matematikus Klaudiosz Ptolemaiosz óta hagyományozódott felfogását, hogy e tartomány a Tiszától a Dnyeszterig, illetve az Észak-Kárpátoktól a Dunáig terjedt volna. Hodgkin ezt túlzásnak tartja, és e tekintetben hivatkozik Mommsenre is, aki szerint legfeljebb két légio állomásozott az ókori Daciában, és a római Britanniával állítja szembe, ahol három légio tartózkodott egy jóval kisebb területen (emlékeztetőül, ez az egyébiránt igen fontos észrevétel a német szerzőtől nem jelenti azt, hogy maga Mommsen a folytonosság kritikusa lenne). Arra is utal ezt követően, hogy „most már általánosan bevallott dolog, hogy nem szabad Trajanus tartományának határaitra következtetni” a Trákiában, Macedóniában és Thesszáliában is beszélt román nyelv elterjedtségéből. (1887:100–108.)

Fontos megjegyezni, hogy a szóban forgó, korábban több alkalommal is a folytonosságtan híveként emlegetett Theodor Mommsen fő munkájában, az 1902-ben Nobel-díjjal kitüntetett, eredetileg az 1850-es években megjelent *Römische Geschichte*n című művében nem található kifejezett utalás a római–román folytonosságra. Ehelyett egy nehezen tartható, perifériális daciai tartomány portréja bontakozik ki, „amelyet egészében véve különként kezeltek” (*es wurde die neue Provinz im Ganzen als eine exzentrische Position*

behandelt). E helyen egyebek mellett azt is megjegyzi a szerző, hogy a Duna – sokkalta inkább, mint a Rajna nyugaton – „a római civilizáció határa és a határvédelem tényleges támaszpontja maradt” (*die Grenze der römischen Civilisation und der eigentliche Stützpunkt der Grenzvertheidigung*). (1885:205–206.)

Dacia elvesztését Mommsen Röslerhez (1871:66.) hasonlóan korábbra teszi, annak Aurelianus általi kiűrésében inkább csak egy folyamat szimbolikus záróaktusát látja, nem pedig kezdetét, amennyiben a tartomány római irányítását megörökítő utolsó pénzérme 255-ből származik (ami a Rösler által Dacia utolsó közvetlen római uralkodójaként azonosított Gallienus (253–268) uralkodása idejére esik. (1885:220.)

Mommsen művének tekintélyes elismerése Nobel-díj formájában már a 20. században történt, amely történelmi időszak később elementáris erővel tűzte napirendre e kérdések politikai vetületét.

Mommsen tanítványa, az angol régész, Francis J. Haverfield (1860–1919) *The Romanization of Roman Britain* című könyvében (1905) nem foglalkozik sem Daciával, sem a románság etnogenezisével, mindenesetre megállapítja, hogy általánosságban a „római keletet” sokkal nehezebb volt „romanizálni”, mint a „római nyugatot”: „E földek romanizálása politikai jellegű volt. Lakóik végül megtanulták rómaiaknak nevezni és tekinteni magukat. De nem vették át a római nyelvet vagy a római civilizációt.” (1905:11–12.)

Szintén egy brit, noha nem angol, hanem skót történész és publicista alig néhány évvel később (1908) a következőt állapítja meg *Racial problems in Hungary* című írásában, egyben immár felvillantva az akadémiai-tudományos kérdések politikai színterét is: „A románok azt állítják, hogy Dacia római gyarmatosítóinak leszármazottai, következésképpen a terület eredeti tulajdonosainak tekintik magukat [...] Igaz, hogy az említett dátum [13. század] előtti jelenlétükről semmilyen történelmi bizonyíték nem adható; de minden valószínűség szerint az igazság félúton található a rivális elméletek között. A régi dáko-római lakosság maradáka a hegyekbe szökött, és így magot képezhetett a későbbi középkorban Havasalföldről bevándorolt nomád marha- és juhásztorok [nomadic herdsmen and shepherds] számára.” Ezután a szerző megfordítja a hegyi elszigeteltség érvét: „Aligha hihető, hogy a román nyelv megőrzött volna ennyi latin hatást, ha a sötét [közép]korban [Dark Ages] a területe pusztán Havasalföld nagy síkságára korlátozódott volna; a románok és azon bolgárok ellentéte pedig, akik lemondtak tatár származásukról és szláv nyelvet fogadtak el, arra utal, hogy az előbbieket a hegyvidéki otthon viszonylagos biztonságát és elkülönülését élvezték. Ez azonban merőben olyan sejtés, amelynek értéke inkább tudományos, mint politikai jellegű.” (1908:6.) E sorok szerzője nem más, mint a magyar történelemből is jól ismert Robert William Seton-Watson (1879–1951). Ezzel a már közvetlen politikai összefüggéseket és folyamatokat szimbolizáló szerzővel (aki ironikusan, mint láttuk, éppenséggel tagadja mindezt!) a szellemi élet a közélet színpadára sodródik, ahol az akadémiai vita már nyílt történelmi és államhatalmi téttel terhelt. Más szóval: a történetírást felváltja a „történelemcsinálás”, hogy Szabó Dezső szóalkotásával éljek.²¹ A tudományos fejtegetések pedig ezzel karöltve átadják helyüket azon identitásorientált, illetve politikailag motivált perspektíváknak, amelyek – noha alapvetően túlmutatnak e tanulmány keretein – olyan torzító hatásokkal járnak, melyekről érintőlegesen már szoltunk.

²¹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Debrecen, 1989. 91.

BIBLIOGRÁFIA

- Adelung, Johann Christoph: *Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde*. Vosische Buchhandlung, 1806.
- Bidermann, Hermann Ignaz: *Die Romanen und ihre Verbreitung in Österreich*. Graz, 1877.
- D'Anville, Jean Baptiste Bourguignon: *Géographie Ancienne Abrégée*. Paris, 1768.
- D'Anville, Jean Baptiste Bourguignon: *États formé apres la chute de l'Empire Romain en Occident*. Paris, 1771.
- De la Berge, Camille: *Essai Essai sur le règne de Trajan*. Paris, 1877.
- Diez, Friedrich Christian: *Grammatik der romanischen Sprachen*. Bonn, 1856.
- Gibbon, Edward: *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. London, 1776.
- Gooss, Karl: *Die neueste Literatur über die Frage der Herkunft der Rumänen* (Korrespondenzblatt des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, I., Nagyszeben, 1878. 17–22., 28–39.).
- Haverfield, Francis J.: *The Romanization of Roman Britain*. Oxford, 1905.
- Hodgkin, Thomas: *The Roman Province of Dacia*. English Historical Review. Vol. 2. 1887. 100–103.
- Hurmuzachi, Eudoxiu, báró: *Fragmente zur Geschichte der Romania*. Bd. 1. Bukarest, 1878.
- Jirecek, Konstantin: *Geschichte der Bulgaren*. Prag, 1876.
- Jirecek, Konstantin: *Geschichte der Serben*. Gotha, 1911.
- Jung, Julius: *Römer und Romaner in den Donauländern: historisch-ethnographische Studien*. Innsbruck, 1877.
- Jung, Julius: *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*. Innsbruck, 1881.
- Kadlec, Karel: *Valaši a Valašské právo v zemích slovanských a uherských: S úvodem podávajícím přehled theorii o vzniku Rumunského národa*. Česká akademie, 1916.
- Kopitar, Jernej: *Walachische Literatur*. Wiener Allgemeine Literaturzeitung, 1813. december 7. (Nr. 98) 1551–1565.
- Kopitar, Jernej: *Albanische, walachische und bulgarische Sprache*. Jahrbücher der Literatur, Bd. 46. (1829) 59–106.
- Leake, William Martin: *Researches in Greece*. London, 1814.
- Miklošič, Franc: *Die slavischen Elemente im Rumunischen Denkschriften*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse 12, 1. 1–54. Wien, 1862.
- Miklošič, Franc: *Die istrischen Rumunen*. Fügélék. Die slavischen Elemente im Rumunischen. Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse 12, 1. 55–70. Wien, 1862.
- Miklošič, Franc – Kalužniacki, Emil: *Über die Wanderungen der Rumunen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten*. Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Classe, 30,1. 1880. 1–66.
- Mommsen, Theodor: *Über die römischen Ackerbrüder: Vortrag gehalten in der Singacademie*. Grenzboten, II. 1870. 161–178.
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichten*. Leipzig, 1885.
- Piř, Josef Ladislav: *Über die Abstammung der Rumänen*. Leipzig, 1880.
- Prichard, James Cowles: *Researches into the Physical History of Mankind*. London, 1841.
- Rösler, Robert: *Romanische Studien: Untersuchungen Zur Alteren Geschichte Romaniens*. Leipzig, 1871.
- Šafárik, Pavel Jozef: *Slovanské starožitnosti*. Sebrané Spisy II., Praha, 1863. 215–223.)
- Sartori, Franz: *Historisch-ethnographische Übersicht der Wissenschaftlichen Cultur, Geistesthätigkeit und Literatur des Österreichischen Kaiserthums nach seinem mannigfaltigen Sprachen und deren Bildungsstufen*. Wien. 1830.
- Schlözer, August Ludwig von (1771) *Allgemeine nordische Geschichte*. Halle: Johann Justinus Gebauer.
- Seton-Watson, Robert William: *Racial Problems in Hungary*. London: 1908.
- Sulzer, Joseph: *Geschichte des transalpinen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bassarabiens; im Zusammenhang mit der Geschichte des übrigen Daciens* (3 Bd.). Wien, 1781–1782.

Thierry, Amédée: *Histoire d'Attila*. Paris, 1856.

Thierry, Amédée: *Tableau de l'Empire Romain*. Paris, 1862.

Thunmann, Erich: *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*. Leipzig, 1774.

Tomášek, Vilem: *Über Brumalia und Rosalia nebst Bemerkungen über den bessischen Volksstamm*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse: Bd. 60. Sitzungsber, Wien, 1869. 351–404.

Tomášek, Vilem: *Zur walachischen Frage*. Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien (1876) 342–346.

Tomášek, Vilem: *Zur Kunde der Haemus-Halbinsel*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse, Bd. 99. Sitzungsber, Wien, 1882.

SZÉKELY TAMÁS

A securitastól a szekuritizációig: a biztonságtörténet lehetőségei és buktatói

Egyre gyakrabban hallunk manapság a „biztonságunkról”, de meglehetősen nehéz számba venni azokat az jelentéstartalmakat, amelyek ehhez a szóhoz tapadnak. Hallgatva a napi híreket úgy tűnhet, hogy kellő akarat esetén szinte bármi lehet biztonsági kérdés.¹ Sőt, egy adott ügy akár kettő vagy több biztonsági kérdést is érinthet, amelyek adott esetben egymással szöges ellentétben is állhatnak. Elég csupán a közelmúlt néhány nagyobb horderejű biztonsági válságára gondolunk, például a 2008-as pénzügyi válságra, a 2015-ös migrációs és menekültválságra, az időtlen klíma- és energetikai válságra vagy legújabban a koronavírus pandémiára, ami néhány hét leforgása alatt vált kínai nemzetbiztonsági kérdésből egy éven át húzódo világméretű egészségügyi krízissé.

Mindezt látva nem is annyira meglepő, hogy a biztonság iránti tudományos érdeklődés is erőteljesen felélénkült az utóbbi két-három évtizedben, különösen az angolszász és német kutatók körében. Ennek okai egyfelől politikai, másfelől ismeretelméleti jellegűek. Politikai abban az értelemben, hogy a tudomány képviselői felismerték a döntéshozók felől érkező igényt arra, hogy a korábbinál professzionálisabb módon közelítsük meg a biztonság kérdéskörét. Ismertelméleti pedig abban az értelemben, hogy az utóbbi évtizedek hozták el az olyan posztmodern irányzatoknak a felemelkedését a társadalomtudományokban, mint a szociál-konstruktivizmus vagy a poszt-strukturalizmus. Jelentős különbség ugyanakkor, hogy míg a politikai nézőpont gyors és praktikus megoldásokat sürget konkrét biztonsági kérdések kapcsán, addig az újszerű elméleti megfontolások a szellemi-ideológiai küzdelemben törnek vezető szerepre.²

Ugyan a biztonsági tanulmányok (*security studies*) eredendően a társadalomtudományok, azon belüli is a nemzetközi kapcsolatok körébe tartozik,³ német történészek egy

¹ A biztonsági tanulmányok (*security studies*) egyik nemzetközi hírű kutatója már huszonhat évvel ezelőtt rámutatott erre a jelenségre: „A jelenlegi európai helyzetben a biztonság bizonyos értelemben a menedzsmentet érintő és kormányzási problémák elnevezésévé vált, méghozzá szélsőségesen strukturálatlan és mindenre kiterjedő értelemben.” Wæver, Ole: *Securitization and desecuritization*. In: Lipschutz, Ronnie D. (ed.): *On Security*. New York, 1995. 75.

² Ulrich Beck reflexív modernizáció elmélete szerint jelentős korszakváltás megy végbe az 1970-es évek óta. A korábbi időszak ebben az értelmezésben a „lineárisabb”, úgynevezett „első modernitás” volt, szemben a jelenlegi „reflexívebb”, úgynevezett „második modernitással”. Az utóbbi esetében nemcsak a „rizikótermelés” növekedett feltűnő mértékben, hanem a „rizikótudatosság” is. Vö. Beck, Ulrich – Bonß, Wolfgang – Lau, Christoph: *Entgrenzung erzwingt Entscheidung: Was ist Neu an der Theorie Reflexiver Modernisierung?* Frankfurt am Main, 2004. 13–64.

³ Szemben a történettudománnyal, a hazai társadalomtudományok már huzamosabb ideje érdeklődnek a biztonsági tanulmányok iránt: vö. Gazdag Ferenc (szerk.): *Biztonságpolitika*. Budapest, 2001.; Póti László (szerk.): *Nemzetközi biztonsági tanulmányok*. Budapest, 2006.; Deák Péter (szerk.): *Biztonságpolitikai kézikönyv*. Budapest, 2007. 2008 óta Tóth Péter főszerkesztésében

csoportja szerint a történettudomány számára is ígéretes lehetőségeket rejt magában.⁴ A „biztonságtörténet” vagy más néven „történeti biztonságkutatás” (*historical security studies; historische Sicherheitsforschung*) tematikai, elméleti és módszertani dilemmái a magyar történészek körében azonban még kevésbé ismertek. Ezen tanulmány szerzője ugyan azon kevesek közé tartozik, akik már megkísérelték a biztonsági tanulmányok elméleti megfontolásait empirikus magyar történeti kutatásban hasznosítani, a biztonságtörténet részletesebb elméleti és módszertani bemutatására magyar nyelven ezidáig nem került sor.⁵ A következőkben ezt az adósságot igyekezzünk törleszteni azzal a céllal, hogy kritikus megfontolásra és elméleti-módszertani vitára készítsük a hazai történészeket. Vajon valóban új és innovatív történeti részdiszciplína kialakulásáról beszélhetünk, vagy csak egy újabb „nyugatos divathullám” szemtanúi vagyunk, ami egy jövőbeli historiográfiai munkában megkapja majd az őt megillető lábjegyzetet?

Ahhoz, hogy ezt a meglehetősen nehéz kérdést megpróbáljuk eldönteni, érdemes először áttekinteni a biztonság eszmetörténeti hátterét, azaz a biztonság fogalmának helyét és szerepét az európai politikai hagyományban. A jelen tanulmány is így tesz, mielőtt a biztonság konstruktivista értelmezését vizsgálja, ami a kortárs biztonsági tanulmányok filozófiai alapjának tekinthető. Ezt követően különös figyelmet szentelünk a koppenhágai iskola szekuritizációs modelljének, amely valósággal forradalmasította a biztonságról folyó tudományos gondolkodást az ezredfordulón. Szükséges kitérni továbbá a biztonság kritikai értelmezésére is, ami számos újabb kérdést nyitott a biztonsági tanulmányok körében. Végül, de nem utolsósorban a történeti biztonságkutatás módszertani dilemmái kerülnek terítékre, különös tekintettel a már említett német történészi kezdeményezésekre.

A biztonság fogalma(i) az európai politikai hagyományban

A kortárs tudományos diskurzusban ma már nem tekintik a biztonságot kizárólag védelmi vagy külpolitikai kérdésnek, hanem sokkal szélesebb értelmezést kap, legyen szó jelenkori

rendszeresen megjelenik továbbá a *Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle* című folyóirat, ma már a Nemzeti Közszerzői Egyetem gondozásában: Gazdag Ferenc – Tóth Péter: *A biztonság fogalmának határaitól*. *Nemzet és Biztonság. Biztonságpolitikai Szemle*, 1. évf. (2008) 1. sz. 3–9.

⁴ Részben magyar vonatkozású, illetve közép- és keleti-európai történelmi témában vö. Haslinger, Peter: *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung*. In: Haslinger, Peter – Wingender, Monika – Galiullin, Kamil – Gilyazov, Sikander (Hg.): *Mehrsprachigkeit und Multikulturalität in politischen Umbruchsphasen im Östlichen Europa*. Wiesbaden, 2016. 243–256. (Magyarul: Haslinger, Peter: *Társadalmi többnyelvűség és a szekuritizáció folyamatai*. Aetas 35. évf. (2020) 1. sz. 181–191.); Hein-Kircher, Heidi: *Zum Wechselspiel von verpasster Konsolidierung, Demokratiekritik und Diskursen der Versicherheitlichung in der Zweiten Republik Polens (1918 bis 1926)*. In: Kailitz, Steffen (Hg.): *Nach dem „Großen Krieg“*. Vom Triumph zum Desaster der Demokratie 1918/19 bis 1939. Göttingen, 2017. 317–338.; Hein-Kircher, Heidi: *Der Galizische Ausgleich als Beitrag zur inneren Sicherheit. Zu den Intentionen und zur Rolle der galizischen Abgeordneten bei den Landtagsverhandlungen 1913/14*. In: Carl, Horst – Westermeier, Carola (Hg.): *Sicherheitsakteure. Epochenübergreifende Perspektiven zu Praxisformen und Versicherheitlichung*. Baden-Baden, 2018. 183–196.; Ramisch-Paul, Sebastian: *Fremde Peripherie – Peripherie der Unsicherheit? Sicherheitsdiskurse über die tschechoslowakische Provinz Podkarpatská Rus (1918–1938)*. (Studien zur Ostmitteleuropaforschung 53.) Marburg, 2021.

⁵ Vö. Székely Tamás: *A kiegyezés mint biztonsági játszma. A dualizmus kora biztonságtörténeti perspektívából*. Századok, 155. évf. (2021) 1. sz. 5–36.; Székely Tamás – Csernus-Lukács Szilveszter: *Securing Own Position: Challenges Faced by Local Elites after the Austro-Hungarian Compromise*. *Acta Poloniae Historica*, vol. 121. (2020) 85–120.

vagy történeti kontextusról.⁶ Ez azonban nagyon hosszú időn át nem így volt, azaz hagyományosan a biztonság szűkebb értelmezése volt a jellemző. Bár a biztonság alapvetően modern fogalom, a megértésére, újragondolására és menedzselésére irányuló szándék pedig tipikusan posztmodern jelenség, mindez nem jelenti azt, hogy a biztonság kérdése ne keltette volna fel a régi korok emberének érdeklődését. Éppen ellenkezőleg: a görög-római antikvitás, illetve a kereszténység – azaz az európai kultúra és civilizáció két fő pillére – is kidolgozta a maga nézeteit arról, amit *'securitas'*-nak neveztek.

A római hitvilágban *Securitas* a biztonság és stabilitás istennője volt, akit gyakran ábrázolták pénzérméken egy oszlopnak támaszkodó, kezében botot vagy lándzsát tartó ülő vagy álló figuraként. Az érmék felirata (*Securitas Imperium*) arról árulkodik, hogy a rómaiak olyan istenséget tiszteltek benne, aki garantálta számukra a személyes egzisztenciát, a közéleti stabilitást és a birodalom prosperálását. Cecilia Ricci mutatott rá arra, hogy a *securitas* a korai római időkben még inkább lelki-filozófiai és nem annyira politikai terminus volt. Ekkoriban a mindennapi nehézségekkel küzdő ember által vágyott biztonságot jelentette, azaz még nem az egyének és közösségeik fizikai biztonságát értették alatta. Augustus császár korára azonban a *securitas* már új jelentéstartalommal bővült: ebben az időben már a „személyes biztonsággal kapcsolatos aggodalmaktól és a fizikai bántalmazás félelmeitől” való mentességet jelentette.⁷ A változás minden bizonnyal összefügg a köztársaságból császársággá váló birodalom társadalmi változásaival. A korábban aktív politikai szerepet betöltő római elit előszeretettel vonult vissza vidéki villáiba a szabadidő hasznos eltöltésének céljából (*otium versus negotium*). Ez a szemlélődő, kontemplatív, a napi közélettől tisztes távolságot tartó életforma jótékony hatást gyakorolt a művészetekre és a tudományra (Seneca, Cicero), miközben a biztonság szavatolását a császári hatalom feladatkörébe utalta. A római császárok a harmadik évszázad közepéig a *securitast* kettős értelmű fogalomként használták: egyfelől a birodalom fegyveres erejére vonatkoztatták, másfelől a stabilitásra és békére, amit az uralkodó személyesen garantált a birodalom népeinek. Míg az előbbi a biztonságot elsősorban katonai és rendfenntartási kérdésként értelmezte, addig az utóbbi a fogalmat politikai és ideológiai keretbe is beágyazta.⁸

A középkorban a latin *securitas* szó teológiai értelmezést nyert. A keresztény dogmatikát a neoplatonizmussal szintetizáló Szent Ágoston két, egymással szembenálló biztonságfogalmat használt. Az ő értelmezésben a magasabb rendű fogalom a *certitudo* volt, amely egyfelől a hitbe vetett bizonyosságra, másfelől a szellemi bizonyosságra utal. Ezzel szemben a *securitas* alacsonyabb rendű fogalmat jelentett, ami kimerült az egzisztenciális viszonyok biztosításában.⁹ Szent Ágoston szerint az ember egyedül Krisztusban tud igazán megszabadulni a szorongásaitól, és ez a fajta keresztény biztonság azzal tartható fenn, ha valaki hisz Istenben, és ennek megfelelően helyesen él. Az ágostoni hagyomány meghatározó maradt a középkori európai gondolkodásban, ami végső soron a *certitudo* értelmében használt biztonság-

⁶ Ezzel kapcsolatban Christopher Daase a nyelvi fordulat szerepét hangsúlyozza, beleértve a német fogalomtörténet (Reinhard Koselleck) és a cambridge-i eszmétörténet hatását is (Quentin Skinner). Vö. Daase, Christopher: *Der Erweiterte Sicherheitsbegriff 2009*. In: Ferdowsi, Mir A. (Hg.): *Internationale Politik als Überlebensstrategie*. München, 2009. 137.

⁷ Ricci, Cecilia, *Security in Roman Times: Rome, Italy and the Emperors*. London, 2018. 300.

⁸ Mindkét felfogás maradandó nyomot hagyott a európai gondolkodásban: a népeinek biztonságot nyújtó császár ideája akár a kései Habsburg Monarchiában is tetten érhető. Vö. ifj. Bertényi Iván, *Ferenc József, a „legalkotmányosabb magyar király”*. In: Fónagy Zoltán (szerk.): *A véreskezű kamasztól Ferenc Jóskaig*. Budapest, 2018. 265–311.

⁹ Kaufman, Peter Iver: *Patience and/or Politics: Augustine and the Crisis at Calama, 408–409*. *Vigiliae Christianae*, vol. 57. (2003) No. 1. 22–35.

fogalom három típusát különböztette meg: a teológiai (*salvation certainty*), a filozófiai (*knowledge certainty*) és a politikai (*operation certainty*).¹⁰ Később a nagy reformátor, Luther is ragaszkodott a biztonság *certitudo* értelmezéséhez, szerinte ugyanis a *securitas* azoknak az igénye, akik valójában nem hisznek Istenben.¹¹

A kora újkor azonban nemcsak a protestantizmust, de a reneszánsz gondolkodást és az antik fogalmak újrafelfedezését is magával hozta, köztük a *securitas*ét is. Ez legjobban a siennai városháza freskóin csodálható meg, amelyeket Ambrogio Lorenzetti festett 1338–1339-ben. A „Jó és rossz kormányzás allegóriája” címet viselő mestermű a „kilencek termében” (*Sala dei Nove*) található, ahol a Siennai Köztársaság vezető magisztrátusai tanácskoztak. A hat freskóból álló alkotás egyike a „Jó kormányzása hatásai a vidékre” címet viseli, és egy angyalszerű alakot ábrázol a bal felső sarokban „Securitas” névvel. A freskók a mai napig megihletik a kutatókat, akik különféle értelmezésekkel álltak elő. G. J. Schenk történész szerint az alkotás a késő középkori *salus publica* felfogás megtestesítője, amely a közjólét és a helyes társadalmi berendezkedés olyan kombinációjaként írható le, amelyben a *securitas* kulcsszerepet játszik.¹² Max Seidel művészettörténész viszont úgy írta le Lorenzetti művét, mint a Siennai Köztársaság sikeres biztonság-, agrár- és kereskedelempolitikájának megdicsőülését. Szerinte nem csupán a siennai politika és államfelfogás ábrázolásáról van szó, hanem egy „biztonságpolitikai doktrinának a béke és a harmónia által történő mitologikus-asztrológikus felmelkedéséről”.¹³

A jó kormányzás reneszánsz értelmezése, amely a politikai vezetés egyik fő feladatának tartja, hogy egy adott emberi közösség számára biztonságot nyújtson, a modern európai politikai gondolkodás sarokköve lett. Mindez talán Thomas Hobbes (1588–1679) munkásságában kristályosodott ki legjobban. Az ókori görög és latin szerzőket mélyen ismerő angol filozófus szerint a politikai hatalomra azért van szükség, mert anélkül egy emberi közösség olyan archaikus és anarchikus természeti állapotban reked meg, ahol mindenki mindenki ellen harcol, azaz a biztonság teljes hiánya jellemző. Ebből a természetjog jelenti az egyedüli kiutat, melynek értelmében az egyének kölcsönösen törekszenek a békére, az együttműködésre, és saját jogaikat is készek korlátozni a társadalmi rend és saját biztonságuk szavatolásának érdekében. Ennek a biztonsági folyamatnak a betetőzése a monarchikus állam kialakulása, ahol a társadalom a szuverén uralkodót (Leviatán) különleges hatalommal ruházza fel. Hobbes szerint azonban egyetlen jogról soha nem mondhat le az egyén sem mások, sem az uralkodó javára: az önvédelem jogáról, azaz arról, hogy szükség esetén önmagát és családját megvédje a fizikai erőszaktól. A hobbes-i értelemben vett biztonság tehát ok-okozati

¹⁰ Velásquez, Oscar: *Santiago de Chile. From Dubitatio to Securitas: Augustine's Confessions in the context of uncertainty*. In: *Studia Patristica*, vol. 38. Papers presented at the Thirteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 1999. *St Augustine and his Opponents, Other Latin Writers*. Ed. by M. F. Wiles – E. J. Yarnold, Peeters. Leuven, 2001. 338–341.

¹¹ Liesner, Andrea: *Zwischen Weltflucht und Herstellungswahn. Bildungstheoretische Studien zur Ambivalenz des Sicherheitsdenkens von der Antike bis zur Gegenwart*. Würzburg, 2002. 80–81.

¹² Schenk, G. J.: „Human security” in the renaissance? *Securitas, infrastructure, collective goods and natural hazards in Tuscany and the Upper Rhine Valley*. *Historical Social Research*, vol. 35. no. 4. 209–233. <https://doi.org/10.12759/hsr.35.2010.4.209-233> (Utolsó letöltés: 2022. jan. 14.)

¹³ Seidel, Max: „Dolce Vita. Ambrogio Lorenzettis Porträt des Sieneser Staates.” In: *Vorträge der Aeneas-Silvius-Stiftung an der Universität Basel*, vol. 33. Basel, 1999. 7.

összefüggésben jön létre: az egyének együttműködése *securitashoz* vezet, a természetjog gyakorlása és az állam létrejötte pedig békéhez.¹⁴

Az antik, középkori és kora újkori példák jól rávilágítanak arra, hogy nemcsak a biztonság van történelme, hanem a biztonságról való gondolkodásnak is, ezért amikor történeti biztonságkutatásról beszélünk, különös figyelmet kell szentelni egy adott kor szellemi életének. Egy korszak számos esetben jobban visszatükrözi a megelőző évszázadok eszmeiségét, mint az adott időszakban kortársnak számító gondolkodók nagyívű elképzeléseit. A 19. század során például jól megfigyelhető az ókori és középkori hagyományok erős hatása (neoklasszicizmus, romantika), még akkor is, ha már a modern eszmék is megfogalmazódtak és a kortárs szellemi diskurzus tárgyát képezték.

A biztonsági elméletek első modern iskolájának a klasszikus liberális iskola tekinthető.¹⁵ Gyökerei ugyan a felvilágosodáshoz nyúlnak vissza, jelentős hatást elsősorban a hosszú 19. századi európai elitekre gyakorolt. Hagyományosan Immanuel Kantot szokás a liberális iskola alapítójának tekinteni az *Örök Béke* című, 1795-ben megjelent művének köszönhetően.¹⁶ A német filozófus ambiciózus nemzetközi békeprogram mellett érvelt, amelyet az államoknak szövetségben kell megvalósítaniuk. Eszményítve a republikánus kormányformát, Kant az egyes államokat azok béketeremtő képessége alapján ítélte meg. Minél törvényesebben és szabályozottabban működnek (együtt) a különböző államok, annál nagyobb eséllyel kerülhető el egy nemzetközi fegyveres konfliktus.¹⁷ Javasolt béketervezetében Kant kidolgozta azokat az előzetes cikkeket, amelyek a nemzetközi kapcsolatokban szerinte elvezethetnek egy békésebb időszakhoz.¹⁸ A hat pontból álló tervezetben olyan víziók kaptak helyet, mint az államok öröklésének vagy vásárlásának tilalma, a más államok belügyeibe történő beavatkozás tilalma, illetve az állandó hadseregek feloszlata.¹⁹ Mivel a háborúskodás megszüntetése nem szükségszerűen vezet el az örök békéhez, Kant három definitív cikket is kidolgozott azon országok számára, amelyek maguk részéről már sikeresen véget vetettek a

¹⁴ Arenas, J. F. M.: *From Homer to Hobbes and Beyond – Aspects of security in the European Tradition*. In: Brauch, H. G. (ed.): *Globalization and Environmental Challenges*. Hexagon Series on Human and Environmental Security and Peace. Vol. 3. Berlin–Heidelberg, 2008. 263–277.

¹⁵ Williams, Paul D. (ed.): *Security Studies. An Introduction*. New York, 2008. 29–32.

¹⁶ Egyes kutatók ezt túlzó leegyszerűsítésnek gondolják, rámutatva Kant nézeteinek nem-liberális (realista) aspektusaira: Waltz, Kenneth N.: *Kant, Liberalism, and War*. *American Political Science Review*, vol. 56. (1962) No. 2. 331–340; Romero, Paola: *Why Carl Schmitt (and others) got Kant wrong*. *Con-Textos Kantianos. International Journal of Philosophy*, No. 13. (2021) 186–208.

¹⁷ Ahogy Kant fogalmaz: „Ennélfogva kell lennie egy különös fajtájú szövetségnek, amelyet békeszövetségnek (foedus pacificum) nevezhetünk. Ez a békeszerződéstől (pactum pacis) abban lenne különböző, hogy ennek rendeltetése csak egy háborút, amazé azonban minden háborút egyszer s mindenkorra befejezni. Ez a szövetség nem célozza semminemű hatalomnak az állam részére való megszerzését, hanem kizárólag valamely állam szabadságának megnyerését és biztosítását önmaga részére és egyúttal más szövetséges államokéért is, anélkül hogy ezeknek azért – mint a természeti állapotban élő embereknek – magukat nyilvános törvények és kényszer alá kellene vetniök.” Kant, Immanuel: *Az örök béke – filozófikus tervezet*. Fordította: Babits Mihály, <https://mek.oszk.hu/01300/01325/01325.pdf> 11. (Utolsó letöltés: 2021. jan. 14.)

¹⁸ Két évszázaddal Kant után a béke- és konfliktuskutatás (*peace and conflict studies*) témakörét még mindig nagy érdeklődés övezi. Ez a kutatási terület ugyanakkor sajátos elméleti és módszertani háttérrel rendelkezik, ezért a szoros összefüggés ellenére sem keverendő össze a biztonsági tanulmányokkal (*security studies*). Vö. Bonacker, Thorsten – Imbusch, Peter: *Zentrale Begriffe der Frieden- und Konfliktforschung: Konflikt, Gewalt, Krieg, Frieden*, In: Imbusch, Peter – Zoll, Ralf (Hg.): *Friedens- und Konfliktforschung. Eine Einführung*, Wiesbaden, 2006. 67–142.

¹⁹ Kant: *Örök béke*, 3–6.

fegyverkezésnek. Annak érdekében, hogy a békének biztos alapokat teremtsen, a szerző az alábbi javaslatokat tette: 1) A polgári alkotmánynak minden államban köztársaságinak kell lennie; 2) A népjognak szabad államok föderalizmusán kell alapulnia; és 3) A világpolgárjognak az általános hospitalitás föltételeire kell szorítkoznia. Az első két pont azért különösen fontos, mivel Kant szerint az államok önmagukban nem képesek örök békét teremteni, ez csak szabad államok szövetsége révén valósítható meg.²⁰

Ez a meglehetősen optimista és naiv álláspont újult erővel jelent meg az európai politikában az első világháborút követően, miután kártyavárként omlott össze a 19. századból örökölt, alulszabályozott világrend. A Népszövetség látványos kudarca, valamint a totalitárius diktatúrák felemelkedése a két világháború közötti időszakban azonban gyorsan szertefoszlatta a klasszikus liberális békeelmélet illúzióit. Nem véletlen, hogy ekkoriban olyan új, realista biztonsági iskolák bontakoztak ki, amelyek megkérdőjelezték a kanti idealizmust, és sokkal inkább az ember esendő természetében keresték az államok közötti ellenségeskedések magyarázatát.²¹ A klasszikus realista iskola első átfogó műve a brit történész, Edward Hallett Carr *The Twenty Years' Crisis* című, 1939-ben megjelent könyve, amelyben a szerző hevesen bírálta a nemzetközi kapcsolatok liberális megközelítését, mondván, az már másodszor taszítja Európát világháborús katasztrófába. A realizmus másik atyja Hans Morgenthau volt, aki 1948-as könyvében fogalmazta meg a realista iskola fő téziseit.²² A klasszikus realisták szerint az államok kulcsszerepet játszanak a nemzetközi biztonság megteremtésében, ezért vezetőik nagy nyomás alatt állnak, hogy országaik hatalmát és érdekérvényesítő képességét minél inkább kiterjesszék. A vezetőknek ezért nagyon racionálisan, hideg fejjel kell mérlegelniük, hogy egy-egy döntés milyen előnyökkel és hátrányokkal járhat, ezáltal felkészülve minden lehetséges forgatókönyvre. Ugyanakkor a realisták szerint fontos látni, hogy az emberi természetből fakad, hogy időnként ártó szándékú emberek kerülnek egyes országokban hatalomra, ami szükségszerűen vezet el súlyos nemzetközi konfliktusokhoz. Ezért is javasolták, hogy minden ország ennek tudatában szervezze meg saját védelmi politikáját.

Ez a szellemiség nyilvánvaló összhangban állt a második világháború és a hidegháborús korszak általános életérzésével, de hamar elvesztette a jelentőségét, amikor a bipoláris világrend összeomlott, és átadta a helyét előbb az egypólusú, majd a többpólusú világrendnek. Valójában már korábban elkezdődött a nemzetközi viszonyok átalakulása, mint ahogy a Szovjetunió ténylegesen felbomlott, és ezzel összefüggésben a klasszikus liberális és realista iskolák új változatai jelentek meg. Ezeket az új típusú biztonságpolitikai megközelítéseket végső soron az a szellemi versengés szülte, amely az államok közötti konfliktusok megértése, előrejelzése és megelőzése kapcsán a hidegháborús évtizedekben az akadémiai körökben kibontakozott. A *Democratic Peace Thesis* hívei (Michael Doyle, 1983) például arra a következtetésre jutottak, hogy a közelmúlt történelme azt bizonyítja, hogy a liberális államok kevésbé hajlamosak háborús konfliktusba keveredni, ezért a demokrácia és a liberalizmus terjesztése a világban szükségszerűen egy békésebb évszázadhoz fog vezetni, mint amilyen a 20.

²⁰ Kant: *Örök béke*, 7–14.

²¹ Ahogy Hans J. Morgenthau, a realista iskola egyik vezető személyisége megfogalmazta: „A realizmus számára az elmélet a tények megismerését jelenti azáltal, hogy jelentést ad nekik a ráció által. Azt feltételezi, hogy egy külpolitikai szereplőt csak azáltal lehet igazán megismerni, ha megvizsgáljuk a politikai tevékenységét és annak belátható következményeit. Ezáltal feltárhatóvá válik számunkra, hogy egyes államférfiak mit vittek véghez, illetve a tettek belátható következményeiből rekonstruálni tudjuk azokat a célokat, amelyek vezérelték őket.” Morgenthau, Hans J.: *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York, 1978. 4.

²² Williams: *Security Studies. An Introduction*, 17–18.

század volt. Más neoliberális gondolkodók – (Robert Keohane, illetve Robert Axelrod, 1984) – nem csupán a demokratizálódásban látták a béke garanciáját, hanem a nemzetközi és szupranacionális intézmények felemelkedésében. Ezek az intézmények szerintük erős ösztönző erőt képviselnek, széles körű eszköztárral és befolyásolási képességekkel együttműködésre készítetik az egyes államokat.²³

A kanti optimizmust visszatükröző neoliberális megközelítést a neorealisták természetesen nem osztották.²⁴ Ahogy Kenneth Waltz *Theory of International Politics* című, 1979-ben megjelent könyvében rámutatott, a nemzetközi politika lehangoló következetességgel termeli ki magából újra és újra szinte ugyanazokat a tragikus eseményeket. Más neorealisták, például Robert Gilpin a *War and Change in World Politics* című 1981-es művében ezt a jelenséget az ún. *Rise and Fall Theory* alapján magyarázta.²⁵ Ez a megközelítés arra törekedett, hogy átfogó logikát találjon az államok felemelkedésére és hanyatlására, mivel az elmélet hívei szerint a vezető pozícióért folytatott állandó és végtelen küzdelem az, ami a nemzetközi viszonyokat legerősebben formálja a történelem során. A 20. század második felében ugyancsak népszerű volt a játékelmélet (*Game Theory*), ami John Von Neumann és Oskar Morgenstern 1944-ben *A Theory of Games and Economic Behavior* címmel publikált könyvéből eredeztethető. A játékelmélet hívei is a realisták táborát erősítették, azzal a különbséggel, hogy ők a nemzetközi konfliktusokat – amelyeket a hidegháborús korszakban jellemzően mindig vagy semmi alapon közelítettek meg (*zero-sum game*) – a történeti elemzés helyett matematikai modellek segítségével elemezték.²⁶

Ahogy az a fentiekből kitűnik, a különböző liberális és realista iskolák nemcsak az egymástól gyökeresen eltérő ideológiai háttér miatt kerültek szembe egymással, hanem az eltérő módszertan és következtetések miatt is. Ami azonban mindegyiket összeköti, az a biztonság szűk értelmezése, amely ezeket az elméleteket és koncepciókat a kül- és védelmi politika keretei közé szorítja. Mintha a biztonság kérdését csak az államok szemszögéből lehetne értelmezni, és a társadalom, a közösségek vagy akár egyének nézőpontja nem számítana. Ola Wæver ezt a dilemmát a biztonság homokóra modelljével illusztrálta, ahol a homokóra alsó és felső, tehát szélesebb részei jelképezik a biztonság nemzetközi és az egyéni szintjeit, a középső keskeny rész pedig a nemzeti/állami (nemzetállami) szintet, ami mérete ellenére mégis domináns szerepet tölt be.²⁷

A biztonság konstruktivista értelmezése: a koppenhágai iskola

A biztonságról való kortárs gondolkodás történetében a nagy fordulat akkor következett be, amikor az akadémiai világban is áttörést ért el a konstruktivizmus az 1980-as évek második felében, ami egybeesett a bipoláris világrend felbomlásának időszakával.²⁸ Nicholas Onuf nagy jelentőségű könyvének (*World of Our Making*, 1989) már a címe is sokat elárul arról az elméleti forradalomról, amelyet a szerző és követői elindítottak. A konstruktivista

²³ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 36–43.

²⁴ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 18–20.

²⁵ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 24–25.

²⁶ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 44–57.

²⁷ „A probléma az, hogy mint koncepció jelenleg sem az egyéni biztonság, sem a nemzetközi biztonság nem létezik. [...] Nincsen irodalom, filozófia, hagyomány a biztonságról nem állami értelemben véve; egyelőre csupán a kritikai gondolat van szembeállítva az államközpontú biztonságkonceptiókkal és gyakorlataival, rámutatva arra, hogy más veszélyek és veszélyeztetettek is lehetnek, mint az államok.” Wæver, Ola: *Securitization and desecuritization*. In: Lipschutz (ed.): *On Security*, 48.

²⁸ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 59–67.

alapvetést – amely szerint az ember maga hozza létre saját tudását a tanulási folyamat során – tovább gondolva a szociálkonstruktivista elméletek gyökeresen megváltoztatták azt, ahogy az emberi társadalomról ezidáig gondolkodtunk. Az új megközelítés hívei szerint a minket körülvevő világ nem képzelhető el sziklaszilárd entitásként, amely külső nézőpontból felfedezhető, hanem inkább valami olyan dologról van szó, amely társadalmilag, inter-szubjektív interakciók sokaságán keresztül konstruálódik. Mindez igaz az olyan szellemi tényezőkre is, mint a normák, az identitás és az eszmék, amelyek általában kulcsszerepet játszanak a politikában és a történelemben.²⁹

Ebben az értelmezésben a biztonság is kontextusfüggő társadalmi konstrukció, amit nem lehet és nem is érdemes leszűkíteni a hatalmi és katonai politika elemzésére. Megkérdőjelezve a realista biztonsági iskolák vezető szerepét, a szociálkonstruktivisták amellet érveltek, hogy a biztonságnak megannyi különböző értelmezése lehet helytől és időtől függően. A biztonság ezért elsősorban a vezetők és a vezetettek közötti mindenkori diskurzusok által jön létre. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy adott esetben egy fenyegetés ne lehetne valós, vagy azt, hogy a biztonsági ügyek nélkülöznek a valóságos alapokat, de rámutat arra, hogy a legtöbb biztonsági kérdés mélyen beágyazódik összetett politikai és társadalmi folyamatokba. Mivel a biztonság társadalmi konstruálása minden esetben egyedi folyamat, lehetetlen a biztonságot univerzálisan definiálni. A szociálkonstruktivisták szerint az identitás kérdésére kell irányítani figyelmünket, mivel az kulcsszerepet játszik a biztonság létrejöttének folyamatában.³⁰

A konstruktivisták ugyanakkor maguk is megosztottak abban a tekintetben, hogy miként érdemes az identitás kérdését bevonni a biztonságról szóló vizsgálódásokba. A mérsékeltberek egy adott csoport, közösség vagy nemzet identitására úgy tekintenek, mint sarkalatos, de meglehetősen passzív tényezőre, amit a biztonsági dilemmák elemzésekor figyelembe kell venni. Például meg kell vizsgálni, hogy minek gondolják magukat a szóban forgó emberek, ki vagy mi fenyegeti ebben őket, és mit kívánnak tenni saját biztonságuk szavatolása érdekében. A kritikai konstruktivisták ennél tovább mennek, és azt állítják, hogy az identitás maga is instabil és esetleges tényező, ezért nagyon is aktív szerepet játszik magának a biztonságnak a konstruálásában. Ebben a felfogásban a „mi” is része a folyamatnak, amelyben bizonyos szereplők azért küzdenek, hogy meghatározzák az adott közösség identitását és értékeit, és ezáltal azt is, hogy az adott közösség számára a biztonságnak milyen interpretációja lehetséges. Azoknak az aktoroknak és ágenseknek a versengése és diskurzusai, továbbá azok a struktúrák, amelyekben ezek a személyek végzik a tevékenységüket, ugyancsak konstruáltak. A szociálkonstruktivista álláspont tehát – elméleti szinten legalábbis – nem zárja ki annak

²⁹ Onuf, Nicholas: *World of Our Making Rules and Rule in Social Theory and International Relations*. London, 2012.

³⁰ Phillipe Bourbeau szerint a biztonság nem egy meghatározott attribútum vagy egy elrendelt minőségi kategória, hanem egy dinamikus és összetett folyamat. Állandóan változásban van, ezért nem meghatározott, stabil és variációmentes módon kerül kifejezésre. A biztonság ezért nem foglal magában véglegességet, mivel a folyamat soha nem fejezhető be teljesen: „a biztonságot újra és újra reprodukálni kell”. Ennek szellemében, Bourbeau multidiszciplináris megközelítést sürget. Ugyan említi a filozófiát, antropológiát, földrajzot, szociológiát, pszichológiát, nemzetközi kapcsolatokat, nemzetközi jogot, politikai gazdaságtant és még a kriminológiát is, de a történettudományt nem. Bourbeau, Philippe: *A multidisciplinary Dialogue on Security*. In: Bourbeau, Philippe (ed.): *Security. Dialogue across disciplines*. Cambridge, 2015. 8.

az esélyét, hogy gyökeres és strukturális változás menjen végbe egy adott közösség identitá-sában.³¹

A konstruktivizmus legfontosabb hozzájárulása a biztonsági tanulmányokhoz a szekuritizáció elmélete, amelyet az ún. koppenhágai iskola (*Copenhagen School*, röviden CS) vezetett be a társadalomtudományokba.³² Az iskola neve kutatók egy csoportjára utal, akik a Copenhagen Peace Research Institute-ban dolgoztak az 1990-es években. Legfontosabb munkájuk a *Security: A New Framework for Analysis* címmel látott napvilágot 1998-ban Barry Buzan, Ole Wæver és Jaap de Wilde tollából, és azóta a nemzetközi biztonsági tanulmányok „Bibliá”-ja lett. Az összehasonlítás nemcsak a hatalmas mennyiségű hivatkozás miatt helytálló, hanem a heves tudományos viták miatt is, amelyeket a könyv megjelenése óta generált. A koppenhágai iskola eredeti célja a biztonság jelentésének kiszélesítése volt, amelyet ugyanakkor nagyon szigorú értelmezési keretben próbáltak elhelyezni annak érdekében, hogy megszabják a kibővített koncepció határait.³³

A történelmi háttér kedvezett ennek a kísérletnek, hiszen a kommunista rendszerek összeomlása Kelet- és Közép-Európában egyik napról a másikra megváltoztatta a nemzetközi biztonságpolitikái *status quot*. A CS felismerte, hogy eljött az idő egy nem-bináris és az eddiginél decentralizáltabb perspektíva kialakítására a biztonságkutatásban.³⁴ Ennek megfelelően bevezették a 'regionális biztonsági komplexum' (*regional security complex*) koncepcióját. Ez a fogalom olyan egységek összességét jelenti, amelyek egy adott földrajzi régióban helyezkednek el, és ahol a biztonsági folyamatok és dinamikák oly mértékben összekapcsolódnak, hogy az egyes biztonsági válságok csak egymással szoros összefüggésben értelmezhetők. A CS kutatói tisztában voltak azzal is, hogy a széttöredezett, poszt-bipoláris világrendben új típusú biztonsági ügyek fognak keletkezni (környezeti kérdés, emberi jogi ügyek, migrációs folyamatok stb.), amelyek értelmezése teljesen új biztonsági paradigmát igényel. Ez azonban nem jelentette azt, hogy a koppenhágai iskola a biztonság fogalmát új, átfogó definícióval akarta volna szélesíteni; ehelyett sokkal inkább arra a kérdésre koncentráltak, hogy a biztonság milyen módon kap jelentéstartalmakat az inter-szubjektív folyamatoknak köszönhetően.³⁵

³¹ Thierry Balzacq szerint az identitások nem szükségszerűen fenyegetők. Ellenkezőleg: „bizonyos beszédaktusok és tevékenységek által töltődnek fel konfliktusokkal és vezetnek konfliktusokhoz emberi közösségek között. Ezért ahhoz, hogy de-szekuritizáljuk őket, újra kell teremteni az identitásokat olyan narratívák szerint, amelyek átrendezik a hatalmi erőviszonyokat az aktorok között, és frissített tartalmat adnak arról, hogy kik is valójában ezek az aktorok.” Balzacq, Thierry: *Part II Desecuritization*. In: Balzacq, Thierry (ed.): *Contesting security. Strategies and logics*, London – New York, 2015. 86.

³² Ahogy az elmélet úttörői maguk fogalmaztak: „A mi szekuritizációs megközelítésünk radikálisan konstruktivista a biztonságot illetően, mivel az végső soron a társadalmi tevékenység egy specifikus formája. A biztonsági ügyek szekuritizációs cselekvés által válnak biztonsági ügyekké. Nem próbálunk ez elől elbújni és azt kémleni, hogy ez vagy az valóban fenyegetés-e, mert ez a teljes szekuritizációs megközelítést helytelen érzékelések elméletévé szűkítené.” Buzan, Barry – Wæver, Ole – de Wilde, Jaap: *Security. A new framework for analysis*. London, 1998. 53.

³³ Williams: *Security Studies. An Introduction*, 268–272.

³⁴ Ronnie D. Lipschutz már 1995-ben azt írta, hogy „szinte minden eddigi bölcsesség a biztonságról tarthatatlan”. Ronnie D. Lipschutz: *On Security*. In: Lipschutz (ed.): *On Security*, 18.

³⁵ Holger Stritzel megfogalmazásában: „...az érdekes kérdés természetesen az, hogy vajon van-e univerzális logikája a biztonságnak, mit von maga után egy efféle logika, és végül az, hogyan tudja az ember ezt a logikát felismerni.” Stritzel, Holger: *Security in Translation. Securitization Theory and the Localisation of Threa*. London, 2014. 15.

A CS biztonsági modellje több új koncepciót és fogalmat is bevezetett, de ezek közül is kiemelkedik a szekuritizáció fogalma.³⁶ Röviden összefoglalva: a szekuritizáció a veszély diskurzív konstrukcióját jelenti, magyarul azt a folyamatot, amely során egy politikai szereplő (*actor*) egy bizonyos ügyet egzisztenciális fenyegetésként (*threat*) azonosít egy bizonyos tárgy (*referent object*) számára. Ha az aktor ezen állítása a releváns közönség (*audience*) soraiban elfogadásra talál, akkor lehetővé válik a politika hagyományos kereteinek felfüggesztése és rendkívüli intézkedések (*extraordinary measures*) foganatosítása az észlelt veszély, illetve krízis elhárításának céljából.³⁷ A CS szerint a szekuritizáció lényegében a politizáció egy szélsőségebb változatának tekinthető.³⁸ A szekuritizáció meghatározása szükségessé tette kiegészítő fogalmak bevezetését is. A 'de-szekuritizáció' azt a folyamatot jelenti, amikor bizonyos ügyeket vagy aktorokat eltávolítanak a biztonsági diskurzustól, és azok visszalépnek a normál politika keretei közé. Ehhez hasonlóan beszélhetünk 'ellen-szekuritizációról' is, ami azt a törekvést takarja, amikor egy aktor megpróbálja felülmúlni a szekuritizációs mozzanatot (*securitizing move*) egy másik, adott esetben erőteljesebb szekuritizációs mozzanattal.

A CS azt a módot, ahogy az aktor valamit biztonsági kérdésnek nyilvánít, J. L. Austin nyelvelmélete nyomán beszédaktusként értelmezi. Nyelvészeti szempontból beszédaktusnak az a kifejezés számít, ami nem csupán információt ad át, hanem egy tettet is véghezvisz.³⁹ Koppenhágai nézőpontból tehát a beszédaktus többet jelent, mint egy biztonsági kérdésnek a nyelvi megfogalmazását vagy leírását: sokkal inkább egy erőteljes szekuritizációs mozzanatról van szó, amely aktív szerepet játszik magában a biztonsági ügy létrejöttében.⁴⁰ Más szavakkal: a szekuritizációs mozzanat egy biztonsági beszédaktus, amely során egy aktor kísérletet tesz arra, hogy egy ügyet vagy másik aktort mint egzisztenciális fenyegetést mutasson be a hallgatósága előtt. A szekuritizációs mozzanat a koppenhágai szerzők szerint csak akkor sikeres, azaz csak akkor vezet szekuritizációhoz, ha és amikor a releváns közönség

³⁶ A szekuritizáció elméletének egyik fontos előfeltétele, a biztonság (*security*) és nem biztonság (*insecurity*) bináris szembenállásának a tagadása. Ola Wæver szerint az első egy olyan helyzet, amit a biztonsági probléma jelenléte és az erre adott bizonyos válaszlépések megtétele egyaránt fémjelmez, míg az utóbbi „olyan helyzet, ahol biztonsági probléma létezik, de nincs arra adott válaszlépés”. Wæver: *Securitization and desecuritization*, 56.

³⁷ A koppenhágai szerzők megfogalmazásában: „Egy biztonsági diskurzusban az adott ügy mindig dramatizált, és rendkívüli prioritásként kerül prezentálásra, ezért azáltal, hogy egy aktor valamit biztonsági kérdésnek nevez, jogot formál arra, hogy azt rendkívüli eszközökkel kezelje. Az elemzőnek, amikor ezt az aktust megragadja, nem az a feladata, hogy értékelje, vajon a szóban forgó objektív veszélyek valóban fenyegetnek-e bizonyos tárgyakat, amelyek ezért védelemre vagy biztosításra szorulnak, hanem hogy megértse azt a konstrukciós folyamatot, melynek során a közös értelmezés létrejön arról, hogy mi tartandó veszélynek, és ez ellen kollektíven milyen válaszlépéseket kell tenni.” Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 26.

³⁸ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 23.

³⁹ A nyelvészek különbséget tesznek a beszédaktus három szintje között: az első a valós kifejezés és a látható jelenség szintje (lokúciós aktus), a második a lokúciós aktusba ágyazott kérdés vagy jelentés eredménye (illokúciós aktus), a harmadik pedig az első és második szint valóságos hatása (prelokúciós aktus). Holger Stritzel rámutatott: „sajnos a koppenhágai iskola nem dolgozta ki részletebben, hogy specifikusan az ő szekuritizációs elméletük hogyan kapcsolódik a beszédaktus három, potenciálisan konkuráló szintjéhez”. Stritzel: *Security in Translation*, 22.

⁴⁰ Ola Wæver így fogalmazott 1995-ben megjelent nagy jelentőségű tanulmányában: „...a nyelvelmélet segítségével a biztonságot beszédaktusként írhatjuk le. Ebben a vonatkozásban érdektelen, hogy a biztonság valami valóságosra vonatkozik-e, a kifejezés maga a cselekvés.” Wæver: *Securitization and desecuritization*, 55.

elfogadja az aktor állítását. Az elfogadás döntése azonban nagyban függ az ún. elősegítő feltételeken (*facilitating conditions*).⁴¹ Ez a fogalom arra a kontextusra utal, ami lehetővé teszi a szekuritizációs mozzanat elfogadását, ilyen például a beszédaktus formája, az aktor pozíciója és az autoritása, illetve a rendelkezésére álló eszköztár (*repertoire*), továbbá a történelmi és társadalmi háttér.⁴²

Ezen a ponton érkezünk el a szektorok kérdésköréhez, amelyek fontos szerepet játszanak a koppenhágai biztonságelméletben. A szerzők összesen öt szektort különböztetnek meg: 1) katonai, 2) környezeti, 3) gazdasági, 4) társadalmi és 5) politikai. Ezek a szektorok olyan aktivitási területek, amelyek maguk után vonják a biztonsági interakciók bizonyos formáit és a referens tárgyak meghatározását.⁴³ A CS ezeket a szektorokat nem élesen elválasztható egységekként képzei el, hanem mint különböző lencsét, amelyeken keresztül ugyanazt a világot szemléljük. Ha az egyes szektorokat a biztonsági aktorok perspektívájából szemléljük, felfedezhetővé válnak a biztonsági dilemmák mögött meghúzódó, szektorokon átívelő dinamikák. Ahogy a szerzők fogalmaztak: „egy adott elemzésben a sorrend mindig a következő: 1) biztonsági mint jelenség, azaz a tevékenység típusa; 2) a biztonsági egységek, tehát egyfelől azok a legitimnek elfogadott referens tárgyak, amelyek a biztonsági akció tárgyát képezik, másfelől pedig maguk az aktorok, amelyek képesek a szekuritizációra és 3) az egyes egységek közötti kölcsönös hivatkozások mintázata, ami megrajzolja a biztonsági komplexumot.”⁴⁴

A katonai szektorban jellemzően az államok töltik be a referens tárgy szerepét, és általában az államot uraló elitek válnak szekuritizáló aktorokká. Mindez azzal magyarázható, hogy a modern államok a szuverenitás fogalmán keresztül definiálhatók, azaz kizárólagos jogot formálnak egy adott területnek a népessége által gyakorolt önkormányzására.⁴⁵ A CS rámutat arra, hogy a földrajzi, történelmi és politikai tényezők kulcsszerepet játszanak a katonai szektorban, amelyet erős regionális és lokális biztonsági dinamikák jellemeznek. A

⁴¹ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 31–33.

⁴² Ahogy a CS kutatói hangsúlyozták, az ő beszédaktuson alapuló megközelítésük szükségessé teszi a biztonsági elemzésben szereplő három egység éles elkülönítését: 1) a referens tárgy, 2) a szekuritizáló aktor és 3) a funkcionális aktorok. Az első azokra a dolgokra utal, amelyek egzisztenciálisan fenyegetettként jelennek meg, ezért joggal formálhatnak igényt a túlélésre. A politika és a nemzetközi kapcsolatok világában a referens tárgy általában az állam vagy a nemzet, sokszor a kettő kombinációja (nemzetállam), de elviekben szinte bármilyen társadalmi tényező referens tárggyá válhat. A második azok a személyek, akik a referens tárgyakat fenyegetettnek nyilvánítják, általában politikusok, döntéshozók, illetve bizonyos csoportok vagy mozgalmak vezetői, képviselői. A harmadik csoport azoké a szereplőké, akik közvetlenül nem vesznek részt a szekuritizáció folyamatában, de mégis erősen hatnak rá azáltal, hogy egy adott szektorban hozzájárulnak a vitákhoz, illetve befolyásolják a döntéshozókat. Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 33–36.

⁴³ A CS mind az öt szektort négy fő szempontból vizsgálta: 1) mi az adott szektor létezésének az oka, illetve következményei; 2) melyek azok a főbb ügyek, amelyek az adott szektorban rendszerint generálódnak; 3) melyek azok az adott szektorra jellemző szerepek, amelyeket a biztonsági aktorok és a referens tárgyak betöltenek, illetve 4) milyen globalizációs, regionalizációs vagy éppen lokalizációs dinamikák jellemzik az adott szektort.

⁴⁴ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 166–171.

⁴⁵ Szakítva a hagyományos földrajzi megközelítéssel, a francia geográfus, Phillipe Le Billon amellett érvel, hogy biztonsági szempontból a „tér egyszersmind az a mód, ahogy a biztonság megformálódik, másfelől az a mód, ahogy a szekuritizált tér performatívá válik a biztonsági aktorok és tárgyak vonatkozásában”. Le Billon, Phillipe: *Geography: Securing Places and Spaces of Securitization*. In: Bourbeau (ed.): *Security. Dialogue across disciplines*, 66.

történelem során egy adott terület feletti uralom megszerzése tipikusan erő útján történt, akár külső vagy belső ellenséggel szemben. A vesztfáliai hagyomány értelmében egy állam lefegyverzi a saját lakosságát, miközben magához ragadja az erőszak monopóliumát. A legtöbb európai országban a katonai és rendfenntartó erők elválasztása a 19. században ment végbe, és szorosan összekapcsolódott azzal a folyamattal, amelynek során a hagyományos birodalmak modern (nemzet)államokká alakultak át. Ezzel egyidőben a modern kormányzás sarkalatos elemévé vált a polgári rend, a béke, a közigazgatás és a jogállam fenntartásának a követelménye. Mindez fenyegetetté válik, ha az állam valamilyen okból elveszíti az erőszak-monopóliumát, és a dezintegráció vagy az anarchia szélére sodródik. A katonai szektorban az állam elsősorban a sérülékenysége miatt válik referens tárggyá. Külső támadás esetén ez egészen egyértelmű: ha az ellenség katonai ereje nagyobb, az államot halálos veszély fenyegeti. Belső válság esetén a szekuritizáció jellemzően kisebbségi-többségi nézeteltérések köré szerveződik, ilyenek például a belső katonai konfliktussá fajuló vallási, etnikai vagy ideológiai feszültségek. A katonai szektor kapcsán a CS hangsúlyozza az olyan államok szerepét, amelyek ugyan még nem léteznek, de egyes aktorok létrehozásukon munkálkodnak (*would-be states*). A különféle széccsezionista, unionista és forradalmi mozgalmak, amelyek államszerű (*statelike*) aktivitást fejtenek ki, értelemszerűen veszélyt jelenthetnek az állami szuverenitásra, ezért gyakran válnak a szekuritizáció tárgyává.⁴⁶

Szemben a katonai szektorral, a környezeti szektor nem tekinthető ősi képződménynek. A CS szerint a környezeti szektor legszembevetőbb jellegzetessége az, hogy egymást átfedő két tényező formálja: a politikai és a tudományos agenda. Mindkettő társadalmi konstrukcióként fogható fel, de míg a tudományos egy adott veszély felméréséről és azzal kapcsolatos (de-)szekuritizációs tanácsadásról szól, addig a politikai azoknak az eszközöknek a felhalmozására törekszik, amelyekkel az adott ügy kezelhető lesz. A környezeti szektor biztonsági ügyei sokfélék lehetnek, kezdve az ökoszisztéma rombolásával (klímaválság, a biodiverzitás hanyatlása, erdőirtás stb.), energetikai problémákon át (természetes erőforrások kifosztása, víz- és légszennyezés stb.) élelmiszer-ellátással kapcsolatos problémákig (éhínség, túlfogyasztás, kezelhetetlen mértékű migráció vagy urbanizáció) vagy éppen gazdasági vagy társadalmi természetű ügyekig (például fenntarthatatlan termelési módok, háború által okozott természeti kár). A referens tárgy a környezeti szektorban jellemzően maga a környezet vagy a környezet és az emberi civilizáció érzékeny kapcsolata. A tipikusan fenyegető veszélyek ebben a szektorban leginkább háromfélék lehetnek: 1) a természeti környezet által az emberi civilizációra jelentett veszély (természeti katasztrófák, például földrengés vagy vulkánkitörés); 2) az emberi tevékenység nyomán a természeti környezetet érő fenyegetés, ami egyúttal az embert magát is fenyegeti (például károsanyag-kibocsátás vagy erdőirtás miatt jelentkező áradások); 3) olyan, az emberi tevékenység következtében a természeti környezetet érő fenyegetés, ami látszólag az emberre nem jelent fenyegetést (például fosszilis energiahordozók teljes körű kimerítése). A szekuritizáció aktorai a környezeti szektorban lehetnek az államok és kormányaik, de az ő szerepük vitatható, mivel hajlamosak a környezeti szempontokat a politikai és gazdasági szempontoknak alárendelni. Éppen ezért a hangsúlyt a nem-kormányzati szereplőkre érdemes fektetni. A CS szerint a környezeti szektorban a regionalizációs és lokalizációs dinamikák általában csekély szerepet játszanak.⁴⁷

A harmadik szektor a gazdasági, ami a CS szerint erősen átpolitizált, azaz alapvetően formálják politikai és ideológiai erők, mint amilyen a (neo)merkantilizmus, liberalizmus, szocializmus vagy a nacionalizmus. A gazdasági-pénzügyi biztonság különösen jelentős szerepet

⁴⁶ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 49–70.

⁴⁷ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 71–93.

tölt be a kapitalista gazdaságokban, ami alól a 19. századra jellemző manchesteri típusú vadkapitalizmus sem jelent kivételt. A biztonság hiányának érzete a kapitalista piacok szereplői között már önmagában beláthatatlan következményeket vonhat maga után (például tőzsdepánik), nem beszélve olyan esetekről, amikor a félelmek megalapozottnak bizonyulnak. Következésképpen a gazdasági szektor szereplői folyamatosan nyomás alatt érzik magukat, ami a szekuritizáció melegágyának tekinthető. Biztonsági perspektívából kiemelten fontos a katonai és gazdasági szektorok kapcsolata, tehát az a kihívás, amivel egy állam akkor kerül szembe, amikor a fegyveres erők, illetve a hadiipari termelés fenntartása érdekében elő kell teremteni a szükséges forrásokat. Ehhez hasonlóan a gazdasági szektor összeköthető a környezetivel is, például az élelmiszer-ellátás és erőforrás-gazdálkodás kérdéseiben. A gazdasági szektorban azzal az állandó félelemmel is számolni kell, amely szerint a piaci változások több vesztest, mint győztest fognak eredményezni. Míg a szektor vezető aktorait a gazdasági hanyatlás lehetősége fenyegeti, addig azok, akik „lent vannak”, könnyen a kizsigerelés, a munkanélküliség, az adósságspirál és a társadalmi polarizáció áldozataivá válhatnak. Említésre érdemesek a tőkés gazdaság árnyoldalai is (illegális kereskedelem, csempészet, pénzügyi csalások), amelyek nemcsak azoknak a profitját veszélyeztetik, akik legálisan üznek gazdasági tevékenységet, hanem adott esetben a teljes politikai-társadalmi berendezkedést is aláaknázhathatják. Ugyancsak fontos figyelembe venni, hogy a gazdasági szektor egészét átjárja egy fortélyos félelem, mégpedig az időnként rendszeresen és elkerülhetetlenül bekövetkező nagy gazdasági világválságok jelentette fenyegetés. A CS szerint a referens tárgyak és biztonsági aktorok sokkal többfélék lehetnek a gazdasági szektorban, mint a katonai vagy környezeti esetében, például egyének és cégek, nagyvállalatok és lobbicsoportok, társadalmi osztályok és államok, amelyek sokszor kerülnek átfedésbe egymással. Ami a térbeli dinamikát illeti, a gazdasági szektorra erősen jellemző a kapitalizmussal szimbiózisban lévő globalizáció, ugyanakkor a regionalizáció is domináns trenddé válhat, ha egy adott helyen a liberális politikai gazdaságtant nacionalista-protekcionista megközelítés váltja fel.⁴⁸

A CS biztonsági elméletben elkülönül egymástól a társadalmi és a politikai szektor. A nyilvánvaló átfedések és kapcsolódási pontok ellenére a társadalmi szektor a közösségek identitásával és önképével kapcsolatos biztonságról szól, illetve azoknak az egyéneknek a biztonságáról, akik egy adott közösség tagjának vallják magukat. A társadalmi identitások ilyen típusú értelmezése adott esetben egybeeshet azokkal a politikai intézményekkel, amelyeket egy kormányzat támogat, de sok esetben inkább épp ennek ellenkezője figyelhető meg. A CS ezért hangsúlyozza, hogy a társadalom biztonsága (*societal security*) nem összekeverendő a társadalombiztosítással (*social security*), mivel az előbbi a kollektívumokról és azok identitásairól szól, az utóbbi pedig az individuumokról és az ő egzisztenciájukról. A társadalmi szektor biztonsága ezért a CS szerint nem kompatibilis a társadalom hagyományos értelmezésével, ami azt az állam lakosságával azonosítja, mégpedig oly módon, hogy míg a társadalom egy identitás nélküli embertömeg, addig ezzel szemben a nemzet, ami nagyjából ugyanazt a populációt takarja, már identitással bíró közösség lenne. A koppenhágai szerzők ezzel szemben a társadalmat különböző közösségek konglomerátumaként értelmezik, amelyek a nemzethez hasonlóan konstruáltak, elképzelt közösségek, és a hozzájuk való tartozás kérdése főként politikai kérdés, illetve személyes döntés függvénye. Ezek a közösségek potenciálisan négy különböző biztonsági kihívással találják szemben magukat, amelyek gyakran egymással kombinálva jelennek meg. Az első a migráció, amely akkor kerül napirendre, ha egy emberi csoport attól tart, hogy „lerohanja” vagy „felhígítja” egy másik csoport. A második a „horizontális verseny”, amikor egy adott csoport fenyegetve érzi magát egy másik

⁴⁸ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 95–117.

csoport erőteljes, felülről befolyásától. Tipikusan ilyen eset lehet egy nyelvileg és/vagy kulturálisan domináns „szomszéd” jelenléte. A harmadik veszélyforrás a „vertikális verseny”, ami arra a folyamatra utal, amikor egy csoport már nem látja magát annak, ami korábban volt, például egy sikeres integrációs (egyesítő) vagy szecessziós (szeparatista) mozgalom miatt. A negyedik veszély az elfogyásé, amikor a társadalmat az előregedés és kihalás réme fenyegeti valamilyen politikai vagy környezeti ok következtében. Mind a négy esetben az a fő kérdés, hogyan reagál a társadalom a jelentkező veszélyre: vagy önvédelmi tevékenységbe kezd a saját köreiben, vagy megkísérli az ügyet átvinni a politikai szektorba is. A referens tárgyak a társadalmi szektorban jellemzően azok a nagyobb csoportok, amelyek társadalmilag erőteljesen tudnak érvelni amellett, hogy „ők” az alapvető identitásukban veszélyeztetve vannak. Történetileg nézve ilyen csoportok például a családi alapokon kialakult kisebb és közepes egységek, egy falu, egy klán, de akár egy régió vagy városállam is, míg a modern korban ezek általában nagyobb egységeket jelentek, például nemzetek, etnikai csoportok, társadalmi osztályok, vallási közösségek vagy akár emberi rasszok és civilizációk. A biztonsági aktorok ebben a szektorban elsősorban azok az aktivisták és ügynökök, akik befolyásos pozíciót élveznek az adott közösségen belül, és akik felhatalmazva érzik magukat, hogy a közösség nevében szóljanak a közösséghez. Nagyon gyakran támaszkodnak a médiára, amely az identitás-formálásban és a mozgósításban is hasznos eszköznek bizonyul. Mivel a társadalom és a közösségek gyakran erősen kötődnek egy adott földrajzi térhez, a regionalizációs dinamika erősen jelen van a társadalmi szektorban.⁴⁹ Adott esetben a szekuritizációs folyamatok a társadalmi szektorban egy létező régió felbomlásához vagy egy új régió létrehozásához is elvezethetnek.⁵⁰

Az ötödik szektor a politikai szektor, amelynek az esszenciáját a CS szerint az állam szuverenitás ellen kreált fenyegetések adják.⁵¹ Ugyanez elmondható a katonai szektorról is, de a politikai esetében az állami szuverenitást érő, nem katonai típusú fenyegetésekről van szó. A másik három szektor is többszörösen kapcsolható a politikai szektorhoz, mivel a szekuritizáció általában is értelmezhető politikai cselekvésként. Következésképpen számos esetben jogosan beszélhetünk például „politikai-társadalmi”, „politikai-gazdasági” vagy éppen „politikai-környezeti” szekuritizációról. Ugyanakkor a CS szerint vannak tisztán politikai jellegű fenyegetések, amelyek közvetlenül az állam szervezőképességét és stabilitását célozzák meg. A politikai biztonság tehát a különféle politikai egységeknek, struktúráknak, folyamatoknak és intézményeknek adott vagy azoktól megtagadott elismerésről, támogatásról, legitimitációról szól. A politikai fenyegetések ezen felsorolt dolgok belső vagy külső legitimitását kérdőjelezi meg, ami adott esetben magának az államnak az elismerését is érintheti. A fő referens tárgy ezért a politikai szektorban a területiális alapon szerveződő állam, legjellemzőbb formájában a nemzetállam, illetve más államszerű vagy állammal párhuzamosan létező politikai szerveződések, mint a szupranacionális konglomerátumok, önkormányzattal bíró társadalmi csoportok (kisebbségek), transznacionális mozgalmak, beleértve ebben az erőteljes

⁴⁹ Egyes geográfusok szerint a hagyományos földrajzi megközelítések nem tudják jól megragadni a térbeli tényezők fizikai matériájának társadalmi és politikai jelentését (például határok, terület stb.), mivel „a külső materiális környezetet túl, a tér és konfliktus kapcsolata azok körül a nem megfogható dinamikus tulajdonságok körül forog, amelyekkel az anyagi világot a társadalmi csoportok és egyének felruházzák”. Ilyen például a tulajdonlás jelentése vagy a kulturális identitás eszméi, amelyek egy adott fizikai térhez kapcsolódnak. Chojnacki, Sven – Engels, Bettine: *Material Determinism and Beyond: Spatial Categories in the Study of Violent Conflict*. In: SFB-Governance Working Paper Series, No. 55. (2013) 5–7.

⁵⁰ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 119–140.

⁵¹ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 141–162.

hatású ideológiai és vallási mozgalmakat is.⁵² A szekuritizáló aktorok ezért jellemzően a politikai elitek maguk, egész pontosan az autoritással rendelkező vezetők, nemzetállamok esetében a kormányok. A regionalizációs dinamika ennek ellenére nem jelentős a szektorban. Ehelyett a CS nyolc állami szituációt (*state situations*) különböztet meg, amelyek a szektorra jellemzők: 1) szándékolt fenyegetés (gyenge) államok ellen az állam és nemzet megosztottsága miatt; 2) szándékolt fenyegetés (gyenge) államok ellen politikai-ideológiai alapokon; 3) esetleges fenyegetés állam és nemzet megosztottsága miatt sebezhető államok felé; 4) nem szándékos fenyegetés államokkal szemben politikai-ideológiai alapon; 5) szupranacionális vagy vallási integráció kapcsán felmerülő biztonsági fenyegetés; 6) szisztematikus, elvi alapokon álló támadás állam és nemzet megosztottsága miatt sebezhető államok ellen; 7) strukturális-szisztematikus fenyegetés (gyenge) államok ellen politikai-ideológiai alapokon; 8) transznacionális mozgalmakat érő fenyegetés, amelyek feltétlen hűséget várnak el a tagjaiktól; 9) a nemzetközi társadalmi és jogrendet érő fenyegetések. Biztonságtörténeti és magyar történeti szempontból egyaránt a hatodik pont tűnik a legérdekesebbnek, mivel az a CS szerint legjobban az nemzeti-nemzetiségi szembenállásoktól szenvedő Osztrák–Magyar Monarchiával illusztrálható.⁵³

A szekuritizáción is túl: a biztonság kritikai értelmezése

Bár a koppenhágai iskola úgy ismert, mint a kortárs biztonsági tanulmányok vezető intézménye, nem az egyetlen kutatói irányzat, amely jelentős szellemi fordulatot követelt a diszciplína életében az 1990-es években. Ahogy a hidegháború véget ért, és a vele járó merev megközelítések a nemzetközi biztonságról egyik napról a másikra idejét múlttá váltak, több kutatói csoport is elkezdte keresni a biztonság értelmezésének új, konstruktivista lehetőségeit. Ken Booth és Richard Wyn Jones – akik később az ún. walesi (aberystwyth-i) iskola alapítójaként lettek ismertek – voltak például azok, akik először hangsúlyozták, hogy a biztonság egy származtatott fogalom (*derivative concept*), azaz az, amit valaki gondol a biztonságról, szükségszerűen a politikai és filozófiai nézeteiből következik. Szerintük, mivel a biztonság kulturálisan kötött karakterű fogalom, lehetetlen egyetlen univerzális definícióval meghatározni.⁵⁴ A walesi kutatók ezért azt javasolták, hogy olyan munkadefiníciókat (*working definitions*) alkalmazzunk, amelyek lehetővé teszik a különböző politikai és filozófiai háttérből érkezők közötti együttműködést. Felismerve, hogy a biztonság közös „közreműködő érték” az amúgy kibékíthetetlen ellenfelek számára is, a walesiek lefektették az alapjait annak, amit ma kritikai biztonsági tanulmányok (*Critical Security Studies*, röviden CSS) néven ismerünk. Ahogy Ken Booth maga megfogalmazta: „A világpolitika tanulmányozásában az emancipáció hangsúlyozása egy út arra, hogy segítsünk fellazítani a neorealista

⁵² Lena Hansen szerint a „területileg kötött identitások mind politikailag fűtöttek, de a térbeli identitást is lehet absztrakt politikai térként artikulálni”. Hansen, Lena: *Security as practice. Discourse analysis and the Bosnian War*. London – New York, 2006. 47.

⁵³ Buzan – Wæver – de Wilde: *Security. A new framework for analysis*, 158.

⁵⁴ A kultúrának magának a konceptualizálásával konfliktuskutatás is foglalkozik. Guy Olivier Faure például rámutatott, hogy a „kultúrát lehet olyan strukturális komponensként tekinteni, amely meghatározza az emberi viselkedést, és hosszan tartó nyomot hagy a népeken”. A francia kutató szerint a „kultúra folyamatosan mozgásban van, és egy hosszú távú perspektívát formáz, tehát egy dinamikus társadalmi jelenségről van szó, amely időről időre változásokat generál új értékek integrációjával és régi értékek diszkvalifikációjával”. Faure, Guy Olivier: *Culture and Conflict Resolution*. In: Bercovitch, Jacob – Kremenjuk, Victor – Zartman, Ira William (eds.): *The SAGE Handbook of Conflict Resolution*. London, 2008. 507.

tradíció szorítását. A neorealizmus kétségtelenül rávilágít az államközi kapcsolatok fontos dinamikájára, ez nem vonható kétségbe. Ugyanakkor ahhoz, hogy a világpolitikát érthetőbbé tegyük, szükséges túllépni ezeken a fontos, de korlátozott nézőpontokon. A kritikai elmélet hagyománya sokat segít ezzel kapcsolatban; a legfontosabb potenciális hozzájárulása ebben a tárgyban az, hogy újra láthatjuk, hogy a politika nyitott és az etikán alapul.”⁵⁵

A „kritikai” jelző a CSS-ben arra utal, hogy a szerzők elsősorban két filozófiai forrásból táplálkoztak. Egyfelől a két világháború közötti olasz filozófus Antonio Gramsci (1891–1937) munkásságából, aki megalkotta a kulturális hegemonia marxista elméletét. Gramsci volt az, aki elsőként megkülönböztette a problémamegoldó elméleteket a kritikai elméletektől. Az előbbi kategória azokra a pragmatikus megközelítésekre vonatkozik, amelyek azt tekintik céljuknak, hogy javítsanak a már létező intézményeken, míg az utóbbi azoknak a történeti folyamatoknak a megértésre koncentrál, amelyek létrehozták az állítólagosan rosszul működő intézményeket. A másik forrás, ami a CSS-t inspirálta, az úgynevezett frankfurti iskola volt, ezen belül is Max Horkheimer (1895–1973) munkássága. Hasonlóan olasz kollégájához, a német filozófus is éles határt vont hagyományos és kritikai elmélet közé. Horkheimer nézete szerint az előbbi bizonyos eszmék tárgyasulása (marxista terminológiával élve: reifikációja) az intézményekben, amelyek ezáltal később eleve adottnak tekintendők, míg az utóbbi azokra az aktorokra és az ő eszméikre mutat rá, amelyek kulcsszerepet játszottak magában a reifikációs folyamatban, és ezáltal megkérdőjelezi a szóban forgó intézmények eleve adott státuszát.

A CSS kutatók számára mindez azt jelenti, hogy a hagyományos államközpontú biztonsági megközelítéseket olyan újakkal akarják felváltani, ahol az állam az eszköze és nem a végcélja a biztonsági politikanak. Elhagyva az államiság (*statism*) eszméjét, a kritikai felfogás egyszerre mélyíti és bővíti a biztonság fogalmát, miközben az egészet emancipációs kérdésként fogalmazza újra. Ken Booth szerint a „biztonság és az emancipáció ugyanannak az éremnek a két oldala”, ami az ő értelmezésében azt jelenti, hogy az emancipáció azáltal teremti meg a biztonságot, hogy a fenyegetéseket eltávolítja. A biztonság ebben a felfogásban tehát egyenlő a fenyegetés hiányával.⁵⁶ Következésképpen, ha felszabadítjuk az embereket az alól, ami őket a biztonságukban veszélyeztet (például háború, szegénység, rossz oktatás, diszkrimináció, politikai vagy ideológiai elnyomás stb.), akkor az szükségszerűen biztonságosabb és stabilabb világot fog eredményezni – legalábbis a CSS víziója szerint.⁵⁷ Ezen a ponton érdemes leszögezni, hogy maguk a CSS kutatói sem gondolják úgy, hogy elméletük egyfajta utópiagyártó akadémiai passzió lenne, hanem nagyon is praktikus tevékenységnek tekintik, amely közvetlen hatást gyakorolhat valós világunkra.⁵⁸ Ez a felfogás azon számos

⁵⁵ Booth, Ken: *Security and Emancipation*. Review of International Studies, vol. 17. (1991) no. 4. 321.

⁵⁶ Nunes, João: *Reclaiming the political: Emancipation and critique in security studies*. Security and Dialogue, vol. 43. (2012) no. 4. 345–361.

⁵⁷ Christoph Schuck szerint az állam monopóliumának elvesztése több okra vezethető vissza (tömeges pusztítás, létminimum alatt élő milliók, társadalmi igazságtalanság, nemek közötti egyenlőtlenség, a migrációs folyamatokat kiváltó klímaváltozás, a hanyatló államok), amelyek „nem új jelenségek, de most kerülnek egyre inkább a biztonság fókuszába”. Shuck, Christian: *Introduction: Whose security?* In: Shuck, Christoph (ed.): *Security in a Changing Global Environment. Challenging the Human Security Approach*. Baden-Baden, 2011. 8.

⁵⁸ Ahogy Keith Krause megfogalmazta: „az emberi biztonság – azaz a félelemtől való szabadság – ágendájának képviselője ráirányítja a figyelmünket az alapvető kihívásokra szerte a világban. Messze túlmutat a hagyományos konfliktusmegelőző vagy konfliktusmegoldó ágendán, és elvezet bennünket azokhoz az alapvető kérdésekhez, hogy miként lehet az emberek biztonságát garantálni a mindennapi életben, az otthonukban és az utcákon, a közösségeikben és azon a vidéken, ahol élnek.” Krause,

aspektusnak az egyike, ahol a CSS felfogása egybeesik a koppenhágai elmélettel. Ugyanakkor vannak szembevetendő különbségek is, ilyen például a de-szekuritizáció fogalmának a használata. Míg a CS ezt a fogalmat feszültségenyhítő eszközként értelmezi, aminek köszönhetően egy bizonyos biztonsági ügy lekerülhet az állami elitek napirendjéről, addig a CSS interpretációjában éppen ellenkező a helyzet. Az utóbbinál a de-szekuritizáció hangsúlyosan politikai fogalom, ami azt a folyamatot takarja, amelynek révén a kisebb-nagyobb biztonsági problémák, amelyek egyébként elkerülnék a döntéshozók horizontját, mégis a nagypolitikai témák közé emelhetők. Ez az értelmezés is azt mutatja, hogy a biztonság fogalmának emancipatorikus imperatívusszal történő mélyítése és szélesítése áll a CSS középpontjában.⁵⁹

A koppenhágai modell nemcsak Aberystwyth-ből nézett szembe kihívókkal, hanem Párizsból is, bár az ún. *P.A.R.I.S. School* (PS) elnevezés valójában nem a francia fővárosra utal, hanem egy kutatói kezdeményezés rövidítése (*Political Anthropological Research Initiative For Sociology*). „A párizsi iskola” valójában azokról a kutatókról kapta a nevét, akik a *Cultures et Conflits* című francia szakfolyóirat köré csoportosultak abból a célból, hogy a CS és a CSS mellett megalakítsák a kortárs biztonsági tanulmányok harmadik fő laboratóriumát. Ami egyértelműen megkülönbözteti ezeket a szerzőket – például Didier Bigot, Anastassia Tsoukalat, Ayse Ceyhant, Elspeth Guild-t – a koppenhágai és walesi társaiktól, az az, hogy ők elsősorban Michel Foucault (1926–1984) és Pierre Bourdieu (1930–2002) poszt-strukturalista írásaiból vették a szellemi inspirációjukat a biztonság tanulmányozásához. A rendfenntartás foucault-i olvasata, mint a kormányozhatóság (*gouvernementalité*) egyik fontos eleme, különösen erősen hatott a PS szerzőire. Akárcsak a CS, a PS sem objektív realitásként, hanem társadalmi konstrukcióként tekint a biztonságra, de azzal kapcsolatban, hogy miként kellene kezelni ezt a társadalmi konstrukciót, jóval messzebb mentek, mint koppenhágai kollégáik. Didier Bigo szerint az igazi kérdés az, hogyan gyakorolják a biztonságot, és mi tesznek azzal. Ez azt jelenti, hogy a párizsiak olyan szemléletváltás mellett törtek lándzsát, ami a kutatás fókuszát a szekuritizáló aktorok és a referens tárgyak felől a közönségre helyezi át, ezáltal elismerve annak társ-konstruáló jelentőségét a szekuritizációs folyamatban.⁶⁰ Továbbá bevezették a biztonsági mező (*security field*) fogalmát, amely azokra az arénákra utal, ahol a szekuritizáció és in-szekuritizáció – ez utóbbi szintén párizsi fogalom – realizálódik az erő, a hatalom és a küzdelem eredményének formájában. A párizsi kutatók megkérdőjelezik,

Keith: *Human Security: An Idea Whose Time Has Come?* S+F Sicherheit und Frieden – Security and Peace, vol 23. (2005) no.1. 6.

⁵⁹ Christopher Daase a biztonsági kultúrában és a biztonság fogalmának bővítésében végbement változást két olyan kétfélgű nyíllal illusztrálta, amelyek koncentrikus köröket X-ben metszenek át. Míg a nyílak végei a biztonság négy dimenzióját jelentik, addig a körök az egyes dimenziók bővülő jellegét mutatják: tér dimenzió (nemzeti, regionális, nemzetközi, globális); tárgyi dimenzió (katonai, gazdasági, környezeti, humanitárius), referens dimenzió (állam, társadalom, egyén), fenyegetés dimenzió (fenyegetés, sebezhetőség, rizikó). Daase, Christopher: *Der Wandel der Sicherheitskultur – Ursachen und Folgen des erweiterten Sicherheitsbegriffs*. In: Zoche, Peter – Kaufmann, Stefan – Haverkamp, Rita (Hg.): *Zivile Sicherheit. Gesellschaftliche Dimensionen gegenwärtiger Sicherheitspolitiken*. Bielefeld, 2011. 142–148.

⁶⁰ A párizsi kutatók emlékeztetnek arra, hogy a közönség fogalma kulcsfontosságú a szekuritizációs elméletben, mivel a szekuritizáció olyan interszubjektív folyamat, ami a közönség jóváhagyásától függ. Ugyanakkor a közönség jóváhagyását rendkívül nehéz megállapítani, különösen akkor, ha nem csupán egy, hanem több párhuzamos közönségről van szó. Thierry Balzacq Thierry – Léonard, Sarah – Ruzicka, Jan: *‘Securitization’ revisited: Theory and cases*. *International Relations*, vol 30. (2016) no. 4. 1–38.

hogy a külső és belső biztonság elválasztható lenne egymástól, ezt a felfogást is a korábbi államközponthoz megközelítések számlájára írják.

Ebben a keretrendszerben a biztonság (*security*) és a biztonság nélkülség (*insecurity*) ellenpárt alkot, ami egy olyan (in)szekuritizációs folyamat során jön létre, amelyet az aktorok és közönségeik adott biztonsági mezőben zajló küzdelme határoz meg. Ezek az aktorok azért küzdenek, hogy meghatározzák, hogy mi számít jelentős fenyegetésnek, ezért az (in)szekuritizáció eredménye sokszor jelentősen eltér attól, amit a folyamatot elindító aktor kezdetben elképzelt. A biztonság párizsi típusú interpretációja – amit Bigo és követői *International Political Sociology* projektnevé alatt próbáltak rendszerré emelni – szintén alkalmazza a beszédaktus elméletét. Ugyanakkor a CS-sel szemben itt a kivételes helyzet konstruálása áll a vizsgálódás középpontjában, ezért is fordítanak különös figyelmet a különböző szereplők, nemzetközi bürokráciák és ügynökök tevékenységére a biztonság meghatározásáért folytatott politikai versenyben. Éles bírálatot fogalmaztak meg a CS szekuritizációs modellje kapcsán, mivel az szigorúan megkülönbözteti egymástól a „normális” és „kivételes” politikát. Ez a típusú distinkció szerintük a német jogfilozófus, Carl Schmitt (1888–1985) állam- és szuverenitáselméletét tükrözi, és végső soron egy nemzetállam-központú szemléletet szolgál, még akkor is, ha ez ellenkezik a CS deklarált céljaival.⁶¹

A párizsi iskola kutatói inkább Foucault posztmodern nézeteit visszahangozzák a hatalomról, a tekintélyről és kormányozhatóságról, és amellett érvelnek, hogy az (in)szekuritizációs folyamatok mélyen beágyazottak a mindennapokban használt technológiákba, beleértve ebbe a bürokratikus döntéseket és a weberi értelemben vett racionalizációs eljárásokat.⁶² Osztvá a walesi iskola marxizmus-inspirálta emancipatorikus megközelítését, a párizsi iskola azt javasolja a biztonságkutatóknak, hogy elsősorban a társadalom marginalizált csoportjaira fókuszáljanak, például a bevándorlókra vagy más „elnyomott” közösségekre.⁶³ Ahogy Didier Bigo megfogalmazta: „A bevándorlás szekuritizációja azon a koncepción alapul, ami az államot tartja a politikum fő hordozójának. Ez a politikusoknak azon félelméből ered, hogy elveszíthetik a szimbolikus irányítást egy határokkal kijelölt terület felett.”⁶⁴

A koppenhágai iskola szekuritizációs elméletét jelentős érdeklődés övezte az elmúlt két évtizedben, de sokan erős kritikát is megfogalmaztak vele szemben a szűkebb értelemben vett biztonsági tanulmányok világán kívül is. Bizonyos mértékig ezek a kortás kritikák mind visszavezethetők a walesi és párizsi iskola hatására, mégis érdemes őket a saját diszciplínájuk és filozófiai hátterük alapján értelmezni. Mindenekelőtt a feminista szakirodalmat érdemes említeni, amely alapos kritika tárgyává tette a CS elméletét Lena Hansen 2000-ben publikált úttörő tanulmányát követően.⁶⁵ A nemzetközi hírvé dän kutatónő a Koppenhágában a

⁶¹ A Lena Hansennel írt közös könyvükben Barry Buzan elismerte, hogy a CS három fő forrásból táplálkozott: a rendkívüli helyzet Carl Schmidt-féle elméletéből, az Austin-féle beszédaktuselméletből, valamint a hagyományos biztonsági diskurzusokból. Buzan, Barry – Hansen, Lena: *The Evolution of International Security Studies*. Cambridge, 2009. 213. 217.

⁶² Thierry Balzacq szerint a biztonságról szóló viták szorosan kapcsolódnak a legitimitás igazolásához, azaz a szekuritizációból következő biztonsági praktikák addig lesznek társadalmilag kötelező érvényűek, amíg azok összhangban állnak a közösnek gondolt értékekkel. Balzacq, Thierry: *Legitimacy and the “logic” of security*. In: Balzacq (ed.): *Contesting security. Strategies and logics*, 3.

⁶³ Lásd például: Huysmans, Jef: *The Politics of Insecurity, Fear, Migration and asylum in the EU*. London, 2006.

⁶⁴ Bigo, Didier: *Security and Immigration: Toward a Critique of the Governmentality of Unease*. Alternatives, vol. 27 (2002) Special Issue, 65.

⁶⁵ Hansen, Lena: *The Little Mermaid’s silent security dilemma and the absence of gender in the Copenhagen School*. Millennium Journal of International Studies, vol. 29. (2000) no. 2. 285–306.

tengerparti sziklán ülő Kis Hableány szobor metaforájával szemléltette, hogy a CS elmélete eredeti formájában nem működőképes olyan esetben, mint amit ő a saját kutatásai során a „nők elhallgatott csoportjaként” azonosított. Hansen megfogalmazásában: „A biztonság mint hallgatás akkor jelentkezik, amikor a biztonság nélküliségnek nem lehet hangot adni, amikor felvetni valamit biztonsági problémaként lehetetlen, mivel az felerősítheti a fenyegetést. Az alárendelt biztonság azért jelenik meg, mert a gender-alapú biztonsági problémák esetén nagyon gyakran érzékeny belső kapcsolat áll fenn az alany gender identitása és más típusú identitása (például nemzetiségi vagy vallási) között. Következésképpen a gender nagyon ritkán hoz létre olyan típusú kollektív, önálló referens tárgyakat, amelyeket a CS elképzel, ezért a genderre sokszor egyéni, azaz kevésbé jelentős biztonsági problémaként tekintenek.”⁶⁶ Hansen rámutatott, hogy azok, akik hallgatásra vannak kárhoztatva – például sok bántalmazott nő a muszlim világban –, nem állhatnak ki, hangot adva a biztonságukat ért fenyegetéseknek. Ezért Hansen és követői amellet érveltek, hogy a CS eredeti modelljét ki kell egészíteni a feminista megközelítésekkel annak érdekében, hogy kijavítsák azokat a módszertani gyengeségeket, amelyek az eredeti, három férfi által alkotott szekuritizációs elméletben megtalálhatók.⁶⁷ Egyes feminista szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy a kortárs biztonsági tanulmányok mindhárom iskolája ignorálja a *gender* alapú perspektívákat. „Ha van gender-deficit az aberystwyth-i iskola sajátos biztonsági teóriaalkotásában, és a gender-vakság egy erős elem a koppenhágai iskola írásaiban, akkor gyakorlatilag gender-elhallgatásról beszélhetünk azokban a munkákban, amelyeket az ún. párizsi iskola kritikus biztonsági tanulmányaiként ismerünk. Amikor Didier Bigo munkásságáról van szó, semmi sem jelent meg tőle, ami specifikusan a biztonság gender-alapú dimenziójával foglalkozna.”⁶⁸

Az utóbbi években kutatók egy újabb csoportja adott hangot elégedetlenségének a biztonság koppenhágai értelmezésével kapcsolatban, mégpedig abból az okból kifolyólag, amit ők a „dekolonizációs perspektíva” hiányának neveznek.⁶⁹ Megkérdőjelezve a koppenhágai szekuritizációs modell alapvető működőképességét nem európai kontextusban, súlyos aggodalmakat fogalmaztak meg a CS „eurocentrikus” megközelítése kapcsán. Úgy gondolják, hogy a CS szerzői túl sok figyelmet szenteltek a nyugati világnak, miközben a Föld többi részét gyakorlatilag figyelmen kívül hagyták.⁷⁰ Ezek a tudományos kritikák újabban politikai

⁶⁶ Hansen: *The Little Mermaid's silent security dilemma and the absence of gender in the Copenhagen School*, 287.

⁶⁷ Vö. Gunhild Hoogensén, Gunhild – Rottem, Svein Vigeland: *Gender Identity and the Subject of Security*. Security Dialogue, vol. 35. (2004) no. 2. 155–171.; Hudson, Heidi: *‘Doing’ Security As Though Humans Matter: A Feminist Perspective on Gender and the Politics of Human Security*. Security Dialogue, vol. 36. (2005) no. 2. 155–174.; Marhja, Natasha: *Some Humans are more Humans than other: Troubling the ‘human’ in human security from a critical feminist perspective*. Security Dialogue, vol. 44. (2013) no. 1. 19–35.

⁶⁸ Derichs, Claudia – Pinéu, Daniel: *Security and Gender: Feminist Approaches to the Concept of Security*. In: Shuck (ed.): *Security in a Changing Global Environment*, 240.

⁶⁹ Az afrikai és balkáni háborúk során a nők ellen elkövetett erőszakot kutató Sabine Hirschauer szerint a szekuritizáció elmélete erőteljesen nyugati kötődésű, arra alapozott és onnan finanszírozott, tehát erendően gyanús, hogy a biztonsági ügyeket specifikus és korlátozott nyugati nézőpontból értékeli. Hirschauer, Sabine: *Securitization of Rape. Women, War and Sexual Violence*. London, 2014. 198–199.

⁷⁰ Egyes kutatók szerint a világtörténelem általánosan elfogadott kronologikus rendje is nyugati nézőpontokat tükröz, ezért újragondolásra érdemes. Vö. Agathangelou, Anna M.– Killian, Kyle D. (eds.): *Time, Temporality and Violence in International Relations (De)fatalizing the Present, Forging Radical Alternatives (Interventions)*. London–New York, 2016. 10–11.

jelleget is öltöttek, amikor két fiatal kutató nyíltan azzal vádolta meg a CS szerzőit, hogy elméletüket civilizatorikus, módszertanilag fehér, továbbá fekete-ellenes gondolatokra alapozták.”⁷¹ Allison Howell és Melanie Richter-Montpetit többek között azzal támadta a CS-t, hogy a „normális politika” fogalmát európai jelenséggént értelmezték, szemben a „törzsi anarchiával”, amit a világ állítólagosan nem civilizált részével azonosítottak. A heves vitákat provokáló tanulmány két szerzője szerint a CS szerzői az „európaivá válás” elvét morális imperatívusszá tették, miközben szekuritizációs elméletük sarkalatos építőeleme maradt a fekete-ellenesség. Jelen tanulmánynak természetesen nem feladata egyesével megítélni azokat a sokszor abszurd állításokat és vádakokat, amelyek ezekben a vitákban megfogalmazódnak. Ugyanakkor az „eurocentrikus” és „nyugatias” vonások dominanciája a történeti biztonságkutatás szempontjából is joggal felvethetőnek tűnik, hiszen azok módszertani kihívást jelentenek a nem nyugat-európai és nem jelenkortörténeti kutatások számára is.

A biztonságstörténeti kutatás: egy új részdiszciplína?

Áttekintve a biztonsági tanulmányok történetét, különös tekintettel az elmúlt évtizedek fejleményeire, egy történésznek az a benyomása támadhat, hogy a biztonsági tanulmányok is követik máshonnan már jól ismeret „forradalmi” irányzatok fő tendenciáját. „Mint Szaturnusz, a forradalom is felfalja saját gyermekeit” – figyelmeztetett egy bölcs 18. századi szerző a francia forradalom egyre radikalizálódó természetével kapcsolatban.⁷² Valóban, ma már úgy tűnik, hogy a konstruktivista fordulat és annak eredeti célja, jelesül a (neo)realista iskolák megkérdőjelezése sajátos forradalmi lavinát indított el a biztonsági tanulmányok körében, és jelenleg nehéz lenne megjósolni, hogy mindez milyen következményekkel jár a diszciplína hosszú távú jövőjét illetően. Ahogy Norman Davies is fogalmazott Európa történetéről szóló legendás könyvében: „...csupán idő kérdése, hogy a saját technikáik mikor dekonstruálják a dekonstruktivistákat.” A brit történész szerint a posztmodernizmus egy olyan Michel Foucault és Jacques Derrida által útjára indított „szórakozás” és „divat”, ami „egyaránt támadja a történeti tudásunk elfogadott alapjait és hagyományos módszertan alapelveit”. Davies a posztmodern eszmék rajongóit azokhoz a „szálmalmas akadémikusokhoz hasonlította, akik vicceselés helyett vasokos tudós könyveket írtak a humor természetéről”.⁷³

Nem véletlen, hogy számos hagyományos felfogású történészben ellenszenvet váltanak ki a posztmodern elméletek, és ezért igyekeznek biztos távolságot tartani a kortárs társadalomtudományoktól. A történettudomány mint önálló modern akadémiai diszciplína saját tudományos alapelveivel és módszertanával a 19. században született meg, és döntő szerepet játszott a polgári modernizációban, az európai nemzeti mozgalmak létrejöttében és a nemzetállamok kialakulásában szerte a kontinensen. Hozzávetőleg egy évszázaddal később a posztmodern filozófusok és a kritikai tanulmányok hívei első számú szellemi és ideológiai ellenfelüket éppen abban fedezték fel, amit ma a „modern kor” névvel lehet legjobban leírni, és amit olyan fogalmak testesítenek meg, mint a nacionalizmus, a nemzetállam, a vallási hagyomány tisztelete, a tradicionalizmus, az esszencializmus, a primordializmus, historocizmus, romanticizmus. Foucault maga azt vetette a történészek szemére, hogy állításuk

⁷¹ Howell, Alison – Richter-Montpetit, Melanie: *Is securitization theory racist? Civilizationism, methodological whiteness, and anti-black thought in the Copenhagen School*. Security Dialogue, vol. 51 (2020) no. 1. 3–22.

⁷² Mallet du Pan, Jacques: *Considérations sur la nature de la Révolution de France, et sur les causes qui en prolongent la durée, 1793*. <https://archive.org/details/considrationssurooomall/page/n5/mode/2up> (Utolsó letöltés: 2022. jan. 14.)

⁷³ Davies, Norman: *Europe: A History*. Oxford, 1996. 6.

ellenére nem képesek a múltat semleges nézőpontból rekonstruálni. Szerinte a történészek maguk is erősen függnek a saját korukat meghatározó diskurzusoktól és azoktól az uralkodó hatalmi struktúráktól, amelyek meghatározzák egy adott kor gondolkodását és tudását. Másfelől a források, amelyekből a történészek „kibányásszák a tényeket”, s amelyeken a következtetések alapulnak, ugyancsak az egykor volt hatalmi struktúrák produktumai, ezért félrevezetők lehetnek. Foucault szerint a történészeknek ezért nem a forráskutatásra alapozott eseménytörténeti narratívák kidolgozására kellene törekedniük, hanem azoknak a diskurzusoknak az elemzésére, amelyek egy adott korban domináns szerepet töltek be.⁷⁴

Közel fél évszázad eltelt azóta, hogy a posztmodern eszmék először feltűntek az akadémiai világban, a történész szakma mégis megosztott maradt abban a kérdésében, hogy milyen módon kellene viszonyulni azokhoz az újszerű ötletekhez és kezdeményezésekhez, amelyek a társadalomtudományokból érkeznek. A nagyobbik csoport – az arányok országok szerint eltérnek – valószínűleg inkább ellenzi a *new history* csomagban található forradalmi újításokat, és inkább fenntartaná a hagyományos elveket és módszertant. Egy kisebb, de annál aktívabb csoport ezzel szemben nagyon is nyitott az új megközelítésekre, és próbálja a történetírást ezeknek megfelelően újra konfigurálni, elég ha csak olyan részdíszciplínák át-törésére gondolunk, mint a kontrafaktuális, transznacionális vagy éppen feminista történetírás. Hasonló dilemma elé állíthatnak bennünket a biztonsági tanulmányok is, hiszen azok eredetileg a társadalomtudományokból ismertek, és fő szellemi táptalajukat olyan posztmodern elméletek adják, mint a nyelvi fordulat, a kritikai elmélet és a poszt-strukturalizmus. Ideológiai megfontolásoknak azonban nem kellene bárkit is megakadályozniuk abban, hogy feltegye a kérdést: mit nyerhet a történettudomány a biztonsági tanulmányokból, és milyen relevanciája van a biztonsági elméleteknek a történeti kutatás számára?

Biztonsági ügyek vizsgálata nemcsak azt teszi lehetővé a történészek számára, hogy egy adott korszakot új szempontok szerint vizsgáljanak, hanem azt is, hogy teszteljék és kritikusan alkalmazzák azokat az elméleti koncepciókat, amelyeket a társadalomtudományok felkínálnak. Egy-egy elmélet erősségei és gyengeségei egyaránt bizonyíthatók történeti vizsgálat esetén. Szemben a kortárs vagy elképzelt társadalmak kutatóival, a történészek nagyobb időbeli távolságot tudnak tartani vizsgálati tárgyuktól, ami egyfelől nagy kihívást jelent a források feltárása és megértése felől, másrészt nagyobb objektivitásra ad lehetőséget, és ezért segíthet elkerülni a történetietlen vagy megalapozatlan konklúziókat. A fő kérdés továbbra is az, hogy vajon lehetséges-e, és ha igen, feladata-e a történeti biztonságkutatásnak verifikálni az elmúlt idők biztonsági ügyeit. Ha a biztonság valóban konstruált és szubjektív, ahogy egyes filozófusok és társadalomtudósok állítják, azaz valójában csak a biztonság érzetéről vagy érzéséről lehet beszélni, akkor a biztonsági válságok sem igazolhatók történetileg, legfeljebb a történelmi aktorok biztonságérzetének válságát mint tényt lehet megerősíteni vagy cáfolni. Mindez azt jelenti, hogy a történészeknek elsősorban a biztonsági történeti konstrukciójának megértésre kell koncentrálniuk.

A történészek mindig is előszeretettel foglalkoztak politikatörténettel és hadtörténettel, ahol nagyformátumú vezetők döntéseit és tetteit lehet mérlegre tenni, vagy birodalmak, államok és nemzetek felemelkedésének és bukásának okait lehet fürkészni.⁷⁵ Ezekben a

⁷⁴ Vö. Romsics Ignác: *Clio Bűvöletében. Magyar történetírás nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, 2011. 231–232.; Erős Vilmos: *Modern historiográfia. Az újkori történetírás története*. Budapest, 2015. 269–271.; Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Budapest, 2020. 311–313.

⁷⁵ A rankei történetírói hagyományról lásd: Iggers, Georg – Powell, J. M. (eds.): *Leopold von Ranke and the Shaping of the Historical Discipline*. Syracuse (NY, USA), 1990.; a nem empirikus

munkákban a történészek vagy ignorálták a biztonság kérdését, vagy egyszerű realista megközelítésben foglalkoztak vele. Ez azt jelenti, hogy vagy nem is elemeztek explicit módon biztonsági ügyeket, vagy ha mégis, akkor azt szinte kizárólag hadtörténeti és diplomáciatörténeti munkákban tették. Ez a történetírói megközelítés erős összhangban állt a nemzetállamok érdekeivel, ami aligha véletlen, hiszen a történettudomány nemzeti keretek között bontakozott ki Európában. A társadalomtörténet és gazdaságtörténet felemelkedése a 20. század első felében ugyan jelentősen módosította a történettudomány vizsgálati tárgykörét, de a történelem tanulmányozásának nézőpontjai sok tekintetben változatlanok maradtak a század második feléig.⁷⁶ A nagy filozófiai fordulat (nyelvi fordulat, kritikai elméletek, posztmodern) hozta el az ismeretelméleti változást a történettudományban is, bár messze nem olyan mértékben, ahogy azt a társadalom-, irodalom- vagy nyelvészeti tudományokban ismerjük. A változás abban, ahogy az emberi társadalomról általában gondolkodunk, új és innovatív történetírói iskolák megszületését eredményezte, ezek közé tartozott például a német fogalomtörténet (*Begriffsgeschichte*) is, amely leginkább Reinhart Koselleck nevéhez köthető. Koselleck és kollégái voltak az elsők, akik történészként a biztonságnak is figyelmet szenteltek, és számos egyéb absztrakt fogalom mellett erre is úgy tekintettek, mint aminek van történeti dimenziója. A biztonságról írt lexikonszócikkükben, amelyet Werner Conze jegyzett, ugyan nem távolodtak el a biztonság államközpontú felfogásától, de egyértelműen rámutattak arra, hogy a biztonság, aminek többes történeti jelentéssrétege van, miként vált a modern politikai élet egyik kulcsfogalmává az évszázadok során. Ez a biztonságnak új történeti értelmezést adott, ugyanakkor még nem indokolta, hogy új történettudományi irányzatról beszéljenek.⁷⁷

Az igény, hogy a biztonság történetiségével és történetével elméletileg megalapozott módon foglalkozzanak, csupán hozzávetőleg egy évtizeddel ezelőtt merült fel német történészek és társadalomtudósok egy csoportjában. Inspirációjukat a kritikai biztonsági tanulmányoknak a társadalomtudományokban az ezredforduló környékén elért sikereiből nyerték. Azzal a céllal láttak munkához, hogy túllépjenek a biztonság hagyományos történeti értelmezésén, beleértve a fogalomtörténeti megközelítést is. Az interdiszciplináris kapcsolatot nem egyoldalú együttműködésként képzelték el. Ahogy a politológus Christopher Daase is rámutatott, a biztonság történeti jelentései korrigálhatják a politika- és társadalomtudományok meglehetősen statikus biztonságfelfogását, míg a társadalomtudomány koncepcióinak átvétele és alkalmazása heurisztikai szempontból gyümölcsöző lehet a történettudomány számára.⁷⁸ A két tudományág közötti együttműködésen túl Daase nagy potenciált fedezett fel a történeti biztonságkutatásban a periodizáció szempontjából is. A középkori biztonsággtörténet például szerint rávilágíthat arra, hogy létezhet-e alapvető biztonság megfelelő modern állami struktúrák hiánya esetén. Kora modern kor kutatóinak abban is segíthet a biztonsággtörténet, hogy megválaszolhassák kutatási korszakuk egyik legnehezebb kérdését: Hogyan választható el a

történetírás alpműve: Carr, E. H.: *What Is History?* London, 1961. (magyarul: Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1995.)

⁷⁶ Ezen a ponton elsősorban a francia Annales iskolát érdemes említeni, különös tekintettel Fernand Braudel, Marc Bloch és Lucien Febvre munkásságára. Vö. Burke, Peter (ed.): *A New Kind of History: From the Writings of Lucien Febvre*. London, 1973.

⁷⁷ Conze, Werner: *Sicherheit, Schutz*. In: Brunner, Otto – Conze, Werner – Koselleck, Reinhart (Hg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Bd. 5. Pro-Soz. Stuttgart, 1984. 831–862.

⁷⁸ Daase, Christopher: *Die Historisierung der Sicherheit. Anmerkungen zur historischen Sicherheitsforschung aus politikwissenschaftlicher Sicht*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 38. (2012) H. 3. 387–405.

kora újkor a középkor végétől és a modern kor kezdetétől? A modern és jelenkor kutatói ennél is kecsesetőbb lehetőséget láthatnak a biztonságtörténetben, hiszen könnyebben alkalmazhatják a biztonsági tanulmányok olyan elméleteit, mint a szekuritizáció, ezáltal új eredményekre jutva saját munkáikban.

A biztonság kérdését valóban ennyire elhanyagolták volna a történészek egészen mostanáig? Cornel Zwierlein, az új kutatási terület egyik úttörője szerint a válasz igen is és nem is. Szerinte a biztonság annyira általános koncepció, hogy mindig is jelen volt a történeti kutatásban, ugyanakkor eddig nem vált képessé arra, hogy önálló részdiszciplínát formáljon. Ennek érdekében Zwierlein Daase érveléséhez csatlakozott azzal az állítással, hogy eljött az ideje a történetírásban annak, hogy „fontos és egykorú változásokat eszközöljünk a biztonság létrehozásának elméletében és gyakorlatában”, beleértve ebbe a biztonság fogalmának kiszélesítését és a külső és belső biztonság közötti szigorú határvonal eltüntetését.⁷⁹ Rüdiger Grafal írt közös tanulmányában Zwierlein megerősítette ezt az érvelését azzal, hogy előállt az emberi biztonság (*human security*) historizálásának javaslatával. A két szerző rámutatott, hogy a *human security* fogalmát először az ENSZ vezette be az 1990-es években abból a célból, hogy világszerte felkarolják az egyének alapvető jogait és biztonságát, függetlenül attól, hogy azok milyen országhoz vagy nemzethez tartoznak. Az 1994-es úgynevezett *UN Human Development Report* úgy definiálta a biztonságot, mint „az éhezés, bűnözés és elnyomás jelentette állandó veszélyektől való mentességet”. Ez azt jelenti, hogy már nem kizárólag állami ügyek tekinthetők biztonsági kérdésnek, hanem az emberek mindennapi életének különböző aspektusai is, például a kielégítő életkörülmények biztonsága, biztonság az erőszakkal és bűnözéssel, illetve a természeti és ember által előidézett katasztrófákkal szemben. Zwierlein és Graf hangsúlyozta, hogy az emberi biztonság a biztonságpolitikai viták központi fogalmává emelkedett a hidegháborút követően, ami egy „új, posztmodern és poszt-nemzeti korszak” irányába mutat. A szerzők szerint az alapvető emberi jogok és a megélhetés biztonsága érdekében az emberi biztonságnak felül kell emelkednie az államhatárokon, különösen akkor, amikor egyes hanyatló államok képtelenné válnak megvédeni saját polgáraikat a bántódástól és az erőszaktól.⁸⁰

A két szerző üdvözölte, hogy a transznacionális történetírás az utóbbi időszakban fontos kutatási területté vált, azonban csalódásuknak adtak hangot azzal kapcsolatban, hogy a történészek csak ritkán foglalkoznak explicit módon az emberi biztonsággal, és a biztonsági rezsim vizsgálatára még mindig nagymértékben a nemzetállamok nemzeti és katonai biztonságára fókuszál. Zwierlein és Graf ezért arra bátorította kollégáit, hogy járuljanak hozzá a történeti biztonságkutatás mint új történeti részdiszciplína megerősítéséhez. Ezt két formában is megtehetik: egyfelől az „emberi biztonság vagy más, ehhez hasonlatos biztonságfogalmak historizálásával”, másfelől azzal, hogy „feltárják az emberi biztonság analitikus és heurisztikus értékét a történetírás számára”. Az utóbbival kapcsolatban figyelmeztettek a modernitás óvatos értelmezésére és használatára a biztonsággal kapcsolatban. Ez azért jelenthet problémát, mert egyre több kutató kérdőjelezi meg azt a korábban uralkodó nézetet, hogy a nyugati típusú modernitás egyenes utat jelentett a politikai, társadalmi és gazdasági haladás irányába, és ehelyett inkább a sokféle modernitás (*multiple modernities*) koncepcióját vagy a modernitás és tradicionalitás hibrid koncepcióit preferálják. Ahogy Zwierlein megfogal-

⁷⁹ Zwierlein, Cornel: *Sicherheitsgeschichte. Ein neues Feld der Geschichtswissenschaften*. Geschichte und Gesellschaft, Jg. 38. (2012) H. 3. 365–386.

⁸⁰ Cornel Zwierlein, Cornel – Graf, Rüdiger: *The Production of Human Security in Premodern and Contemporary History*. In: Zwierlein, Cornel (ed.): *The production of Human Security in Premodern and Contemporary History*. Köln, 2010. 7–9.

mazta: „A korábban formált percepció sémák elégtelensége megmutatja, hogy a globalizáció feltételei mellett a korábban univerzálisnak tűnő megkülönböztetés hagyományos és modern között önkényes, az ítélező személy álláspontjából függő címkézésre szűkül; ami valójában megmarad, az a tiszta diverzitás mindenféle kronológiai rendszer nélkül.”⁸¹ Egyes kutatók szerint nagyobb jogosultsága van a jelenkort (második/kései/posztmodernitás) a középkorral és a kora újkorra összehasonlítani, mint a közvetlen megelőző modern korral (első/magas modernitás). Másfelől a történészek a modernitást kettős fogalomként is használhatják: vagy kronológiailag strukturálják vele a narratívájukat, ahogy azt általában a történeti munkákban teszik; vagy kifejezhetik vele az embereknek a biztonsághoz fűződő, folyamatosan változó viszonyát. Reinhart Kosseleck modernitás-elméletére támaszkodva, amely a „tapasztalat terei” és az „elvárás horizontjai” között egyre növekvő szakadék feltételezésén alapul, Zwierlein és Graf arra a következtetésre jutott, hogy a biztonság pontosan e kettő közötti résben található.⁸²

Ragaszkodva ahhoz az elvhez, hogy mélyreható biztonságtörténeti kutatás csak akkor valósítható meg, ha az több szinten egyidejűleg zajlik, Cornel Zwierlein kísérletet tett azoknak a kutatási területeknek a meghatározására, amelyekben a biztonság történetileg párhuzamosan elemezhető akár a fogalomtörténeti megközelítéssel, akár a hagyományos idő-és térspecifikus történetírással. Nézete szerint a biztonságtörténet ezen területei, amelyek inkább egymással állnak átfedésben, mintsem a nemzeti történetírás kategóriáival, a következők lehetnek: 1) a biztonság mint koncepció és definíció; 2) a biztonság és az azzal ellentétes fogalmak (rizikó, félelem, fenyegetés, terror); 3) a biztonság és az állam, közösség vagy kisebb kollektívumok; 4) a biztonság és a gazdaság; 5) a biztonság és annak kulturális, vallási és érzelmi dimenziói; 6) a biztonság és a népek és egyének látásmódja; 7) a biztonság térbeli és időbeli horizontjai. Zwierlein azt javasolta, hogy a történeti biztonságkutatást elsősorban annak létrejöttére, fejlődésére és változására koncentráljon, amelyet ő biztonságtéremtő mechanizmusokként (*security-producing-mechanisms*) írt le. Ezzel meglátása szerint sikeresen elkerülhetők a biztonságról szóló történetietlen diskurzusok, másfelől lehetségessé válik a biztonság mai értelmezésének átvitele történeti kontextusba.⁸³

Zwierlein azt is megmutatta, hogyan képzei el a történeti biztonságkutatást a gyakorlatban. Esettanulmányában, amelyben a biztosítások történetét vizsgálta, arra kereste a választ, hogy a biztosítás alapelve lineárisan vagy ciklikus struktúrában fejlődött-e a középkori, kora modern, modern és késő modern évszázadok során. Számos példát említve a biztosítások történetéből a középkori olasz céhektől és a 17. századi német és angol kereskedőktől kezdve a *normal secure society* felvilágosodás-inspirálta ideáján át a nyugati tűzkárbiztosító társaságoknak a 19. századi Isztambulban és Bombayban végzett tevékenységéig bezárólag Zwierlein arra a következtetésre jutott, hogy a kosellecki értelemben vett „nyitott jövő” a mai modernitásban már nem érvényes többé. Szerinte ez a fogalom valóban jól leírja a klasszikus modernitás korának biztosítási elvét, szemben a középkori „zárt jövő” víziójával. Ugyanakkor a késő modernitás embere már egy olyan helyzetben találta magát, ahol sokkal inkább legyártott bizonytalanságok (*manufactured uncertainties*) és ismeretlen ismeretlenségek (*unknown unknowns*) veszik körül, mintsem a rizikó kalkulálhatósága egy nyitott jövőre

⁸¹ Zwierlein, Cornel: *Insurances as Part of Human Security, their Timescapes, and Spatiality*. In: Zwierlein (ed.): *The production of Human Security in Promodern and Contemporary History*, 267.

⁸² Zwierlein–Graf: *The Production of Human Security in Premodern and Contemporary History*, 10–16.

⁸³ Zwierlein: *Sicherheitsgeschichte*, 365–386.

vonatkozóan. Ezért amit a jelenlegi korban biztosítás alapelvét tekintve tapasztaltunk, az Zwierlein szerint „a jelen kiterjesztése a jövő kárára”.⁸⁴ (Kiemelés az eredetiben)

Szemben Cornel Zwierlein megközelítésével, kollégája, Eckart Conze nem az emberi biztonság historizálásának irányából, hanem a koppenhágai iskola szekuritizációs elmélete felől közelítette meg a történeti biztonságkutatás mint új részdiszciplína kérdését. Conze, aki egyébiránt a 20. századi német történelem elismert kutatója, hosszú utat járt be, mielőtt a történeti biztonságkutatás egyik úttörője lett a német történettudományban. Egy 2004-ben megjelent tanulmányában (*Búcsú az államtól és a politikától*) már arra a következtetésre jutott, hogy a német történetírás túlságosan hosszú ideje a politikátörténet és az államköz-pontú narratívák megszállottja.⁸⁵ Ebben a tanulmányban, ami lényegében a történeti biztonságkutatás egyik első munkájának tekinthetünk, Conze elsőként említi a biztonság fogalmát mint a történeti kutatás kulcsfontosságú elemét. Ugyanitt amellett is érvel, hogy új perspektívák behozatala a politikátörténetírásba lehetővé teszi a történészeknek, hogy figyelmüket a túlértékelt „nagy államférfiak” irányából azokra a sokszor elfeledett aktorokra irányítsák, akik a háttérben valóban történelemformáló erőként tevékenykedtek. Ennek érdekében Conze sürgette történésztársait, hogy bátran ismerkedjenek meg a politika- és társadalomtudományok legújabb elméleteivel és módszereivel, különös tekintettel a nemzetközi kapcsolatokra és a társadalmi kommunikációra.

Conze egy 2005-ös tanulmányában (*Biztonság mint kultúra*) ennél is tovább ment, és megkísérelte körvonalazni egy olyan új NSZK történeti narratívát, ahol a biztonság kérdése áll az események középpontjában.⁸⁶ Stefan Zweig osztrák író idézve, aki memoárjában arról panaszkodott, hogy a két világháború és a totalitárius diktatúrák sokkoló brutalitása nyomán elveszett a századelő biztonságérzete, Conze arra a következtetésre jutott, hogy az NSZK 1945-ös alapítása óta alkotmányos missziójának tekintette, hogy a lehető legnagyobb biztonságot nyújtsa polgárainak a bipoláris világrend bizonytalanságai közepette. Ez a biztonság ugyanakkor messze nem volt egyenlő azzal, ami történetileg jellemezte Németországot. Az a tény, hogy a németek két világháborút vesztek el nem egészen harminc év alatt, azt eredményezte, hogy Németország már nem tartozott a világpolitika nagyhatalmai közé, ezért a biztonság lassan, de biztosan egy külső, katonai fogalomból belső, társadalmi és kulturális fogalomná alakult az NSZK-ban. Az 1950-es és 1960-as évek gazdasági fellendülésének (*Wirtschaftswunder*), valamint az 1970-es évek elejétől fellángoló kulturális forradalomnak köszönhetően számos új biztonsági kérdés merült fel (társadalmi biztonság, atomenergia, környezeti kérdések, feminizmus stb.) Németországban, és ezek alapvetően formálták át a német politikai kultúrát, amelyben a biztonság azóta is kitüntetett helyet foglal el. Conze ezt a gondolatmenetét később részletesen is kifejtette a második világháború utáni Németország történetéről szóló, 2009-ben publikált könyvében, amelynek a *Biztonság keresése* címet adta.⁸⁷ Ebben az átfogó történeti munkában nemcsak példát adott arról, hogyan lehet alkal-mazni a biztonsági tanulmányok elméleteit történeti forrásokon, hanem azt is megmutatta,

⁸⁴ Zwierlein: *Insurances as Part of Human Security, their Timescapes, and Spatiality*, 253–274.

⁸⁵ Conze, Eckart: *Abschied von Staat und Politik? Überlegungen zur Geschichte der internationalen Politik*. In: Conze, Eckart – Lappenküper, Ulrich – Guido Müller (Hg.): *Geschichte der internationalen Beziehungen*. Köln, 2004. 15–43.

⁸⁶ Conze, Eckart: *Sicherheits als Kultur. Überlegungen zu einer „modernen Politikgeschichte“ der Bundesrepublik Deutschland*. Vierteljahrshefte der Zeitgeschichte (VfZ), 53. (2005) H. 3. 357–380.

⁸⁷ Conze, Eckart: *Die Suche nach Sicherheit: Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart*. München, 2009.

hogyan lehet a biztonságot *longue durée* szemléletű történeti munka analitikus vezérelvévé tenni.

Csatlakozva fent nevezett kollégái (Christopher Daase és Cornel Zwierlein) érveléséhez, Eckart Conze a koppenhágai szekuritizációs modell mellett érvelt, mivel az szerinte megfelelő alapot ad a történeti biztonságkutatás számára is. Conze szerint, mivel a biztonságról szól elképzelések az idők során folyamatosan változtak, a biztonság mindig is vitatott fogalom volt, ezért a szekuritizáció elmélete nemcsak a jelenkor történetének a megértéséhez ad fogódzót, hanem korábbi évszázadok esetében is jól alkalmazható. A fő kérdés az, hogy a biztonsági problémák hogyan jöttek létre a különböző korszakokban, és mi készítette arra az egyes korok társadalmait, hogy bizonyos ügyeket mint a biztonságuk szempontjából releváns ügyeket tekintsenek. Conze szerint a biztonságot kutató történészeknek három nagy területre érdemes koncentrálniuk, amikor a szekuritizáció és de-szekuritizáció koncepcióit alkalmazzák korszakokat átvéve perspektívában: 1) a szekuritizáció szerepére az államok fejlődésében és legitimációjában; 2) a szekuritizációra mint a politikai kommunikáció központi elemére, valamint 3) a szekuritizáció és a társadalmi integráció, illetve identitásformálás mechanizmusai között kapcsolatra.⁸⁸

Eckart Conze újabban a 2019-ben publikált, *A biztonság története. Fejlődés, témák, perspektíva* című könyvében összegezte nézeteit a történeti biztonságkutatással kapcsolatban.⁸⁹ Ebben az új részdiszciplínát tankönyvigénnyel bemutató munkájában történeti áttekintést nyújt a biztonság szerepéről az európai és német politikai gondolkodás történetében, majd arra a következtetésre jut, hogy az utóbbi évek belpolitikai és világpolitikai eseményei felerősítették az igényt a biztonságkutatásra. Conze arra is kísérletet tesz, hogy meghatározza a történeti biztonságkutatás helyét azok között a szomszédos területek között, amelyek a társadalomtudományokban és a történettudományban is jelentős szerepet töltenek be. Az olyan különféle, ám egymással mégis szorosan összekapcsolódó jelenségekre vonatkozó kutatások, mint a „rizikó és fenyegetés”, a „sebezhetőség és ellenállóképesség” vagy a „felismerés és megelőzés” jól kiegészítik egymást a biztonságkutatással, és határaik nagyon képlékenyek.⁹⁰

Végül, de nem utolsósorban Conze kísérletet tesz a történeti biztonságkutatás főbb témáinak, kutatási perspektíváinak a meghatározására. Nézete szerint a biztonság térbeli és időbeli dimenziójának a kutatása a történészek fő feladata, mivel ezeket a nézőpontokat a társadalomtudományok sokszor figyelmen kívül hagyják, és tévesen úgy tekintenek a biztonságra, mint egy ahistorikus fogalomra. A helyes megközelítés, állítja, éppen az ellenkező: a biztonság kulcsszerepet játszik a történelmi folyamatokban, ezért a biztonságnak a modernitás létrejöttében játszott szerepének kiemelten hangsúlyos kutatási területnek kell lennie. Ugyanez igaz a biztonság mint közösség- és identitásformáló tényező kutatására, mivel ez segíthet megérteni, hogy a különböző emberi kollektívumok idővel hogyan váltak biztonsági közösségekké. Conze arra is rámutat ebben a munkájában, hogy a biztonságnak van egy nagyon erős érzelmi hatása, kötődéseket és vágyakat generál az emberek között, arra motiválva őket, hogy cselekedjenek és hatást gyakoroljanak. Ugyanez igaz a biztonság hiányára is, amikor olyan negatív érzelmek állnak a középpontban, mint a félelem és kétségbeesés. Ebben a vonatkozásban a történeti biztonságkutatás nagyon szorosan együtt tud működni az érzelmetörténet (*history of emotions*) nevet viselő, szintén újszerű történeti részdiszciplínával. A béketanulmányok (*peace studies*) is ígéretes társadalomtudományi kutatási területté vált

⁸⁸ Conze, Eckart: *Securitization. Gegenwartsdiagnose oder historischer Analyseansatz?* Geschichte und Gesellschaft, Jg. 38. (2012) H. 3. 453–467.

⁸⁹ Conze, Eckart: *Geschichte der Sicherheit, Entwicklung – Themen – Perspektiven*. Göttingen, 2019.

⁹⁰ Conze: *Geschichte der Sicherheit*, 107–126.

az utóbbi évtizedekben, amelyből Conze szerint a biztonságot kutató történészek is sokat tanulhatnak.⁹¹

Mivel a szekuritizáció elmélete meglehetősen szigorú beszédaktus felfogáson alapul, a nyelvek és nyelvhasználat általában kritikus fontosságú tényezők egy biztonságtörténeti elemzés során. Ami egyértelműen megkülönbözteti a történetileg ténylegesen létezett társadalmakat az elképzelt társadalmaktól, az az, hogy nagyon sok esetben nem létezett egy nagy közös nyelv, amit az adott közösség valamennyi tagja használt vagy legalább értett, ezért egy beszédaktus keresztülvitele sokszor kisebb-nagyobb akadályokkal szembesült. Történeti kontextusban nagyon sok esetben különféle nyelvek bonyolult struktúráit fedezhetjük fel, amelyek egymás mellett léteztek, akár hierarchikus, akár párhuzamos vagy egymással versengő formában. Következésképpen az olyan multikulturális és soknyelvű társadalmak kutatása, mint amilyen a Habsburg Monarchia vagy más soknemzetiségű birodalmak is voltak, nagyon kifinomult és történetileg beágyazott megközelítést kívánnak a biztonságtörténeti kutatás esetén. Peter Haslinger szerint jó okai vannak annak, hogy a szekuritizáció elméletei még nem igazán tudtak a többnyelvűség és multikulturalizmus mélyrétegeibe hatolni. „A társadalmi többnyelvűség és a szekuritizáció folyamatai” című tanulmányában az osztrák történész olyan új modell mellett érvelt, ami egyfelől lehetővé teszi a kutatók számára, hogy a biztonság fogalmát egyre szélesebb módon használják, másfelől összehasonlító *longue durée* megközelítésekkel dolgozzanak, amikor a múlt multikulturális és többnyelvű társadalmait vizsgálják.⁹²

Haslinger nem olyan felfogás mellett érvelt, ami a kultúrán és identitáson alapuló stabilitás és homogenitás koncepcióit követve a nyelvi és a kulturális sokszínűséget a biztonság természetes érzetét fenyegető veszélyként azonosítja. Éppen ellenkezőleg, azt javasolta, hogy a kutatás a multikulturális társadalmak különböző alcsoportjai közötti fordítási folyamatokra helyezze a hangsúlyt, különös tekintettel az ezen csoportok között fennálló aszimmetrikus hatalmi viszonyokra. Haslinger rámutatott, hogy ebbe az irányba ez idáig sem a koppenhágai iskola, sem az azt kritizáló biztonsági elméletek nem tettek elegendő erőfeszítéseket. Rosita Linder Schjerve nyelvi elméletére hivatkozva amellet érvelt, hogy a nyelvi konfliktusok gyakran valójában társadalmilag, gazdaságilag és politikailag motivált konfliktusok, amelyek másodlagos jellemzőikön, azaz a nyelven keresztül artikulálódnak. A társadalmi többnyelvűség ezen kontextusában a nyelvek és variánsaik terei összekapcsolódnak a társadalmi biztonság nyelvspecifikus koncepcióival. Haslinger ezért azt javasolja, hogy azoknak az aktoroknak az ellentmondásos szerepét és tevékenységét helyezzük a biztonságtörténeti vizsgálódás középpontjába, akik egy adott domináns vagy nem-domináns nyelvi csoport nevében beszélnek. Azt is hangsúlyozta, hogy az állami vagy társadalmi biztonságra való hivatkozás mindig az aktornak a hatalmi hierarchiában betöltött szerepétől függ. A nyelvi és biztonsági diskurzusok metszetének eredménye az, hogy az aktorok hajlamossá válnak idővel egyre erősebb identitással kapcsolatos megnyilvánulásokat tenni, és ezáltal a befogadás és kizárás üzeneteit juttatják el közönségeikhez. Ebben az értelemben egy biztonsági ügy akkor eszkalálódik, ha a szekuritizáció diszintegratív ereje a maga negatív tanulási és szemléleti folyamataival és perfekcionista önképével előbb vagy utóbbi túlfeszíti az érintett felek problémamegoldó kompetenciáját.⁹³

⁹¹ Conze: *Geschichte der Sicherheit*, 127–172.

⁹² Haslinger: *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung*, 243–256.

⁹³ Haslinger: *Gesellschaftliche Mehrsprachigkeit und Prozesse der Versicherheitlichung*, 250–254.

Konklúzió

A fentieket figyelembe véve egyértelműnek tűnik, hogy azok a történészek, akik a biztonság tanulmányozására adják a fejüket, számos elméleti és módszertani kihívással szembesülnek. A legnagyobb kérdés kétségkívül az, hogy miként lehet olyan elméleti elgondolásokat, mint amilyen a koppenhágai iskola szekuritizációs modellje is, amelyet elsősorban a jelenkor nyugat-európai viszonyaira konfiguráltak, a történeti kutatásban kamatoztatni. Ennek megválaszolásához bizonyára érdemes sajátos, a kutatás témájára hangolt módszertant alkalmazni. Ami minden esetben elmondható, az, hogy határozottan el kell választani a biztonság az adott korban jellemző felfogását a kutatás idejére jellemző biztonsági felfogástól. Az előbbi ugyanis arra a történeti időszakra vonatkozik, amikor az egyes események, folyamatok, diskurzusok, azaz magának a kutatásnak a tárgya ténylegesen megtörténtek, míg az utóbbi arról a korszakról szól, amelyben a történész él. Visszavetíteni, azaz historizálni a mai kor értékeit és eszméit a múltba és számon kérni a történeti szereplőkön azok elfogadását minden bizonnyal csak akadályozza a történeti megértést. Amennyiben viszont sikerült rekonstruálni a biztonság azokat a jelentésrétegeit, amelyek egy adott korra jellemzők voltak, a történész azonosítani tudja azokat a történeti entitásokat, struktúrákat és eszméket is, amelyeket a kortársak valamilyen okból kifolyólag veszélyeztetve láttak. Ezáltal megmagyarázhatóvá válhatnak a biztonság hiányának kortárs percepciói is.

Ugyancsak a történész feladata lehet, hogy feltárja, milyen szerepet töltöttek be egy korszak különböző aktorai és közönségei a szekuritizációs folyamatokban. A legnehezebb ebben a tekintetben megfelelni a koppenhágai elmélet szigorú beszédaktus követelményének. Ha a szekuritizáció valójában csak akkor lehet sikeres, ha és amikor a közönség az aktor szekuritizációs mozzanatát jóváhagyja, akkor a történésznek nem elég a szekuritizációs mozzanatot megragadnia, hanem az elfogadás mozzanatát is igazolnia kell. Ez különösen nehéz egy még nem demokratikus, nem átlátható politikai korszakban, ahol a modern típusú média még nem is létezett, és a döntéseket a nyilvánosság kizárásával exkluzív vagy informális körök hozták, és a végrehajtás is az adminisztráció belső ügye maradt. Ebben az értelemben a közönség sok esetben történetileg nézve – Lena Hansen kifejezését kölcsönözve – hallgató maradt. Szintén problémát jelenthet az ellen-szekuritizáció és a de-szekuritizáció fogalmainak használata történeti kontextusban. Még ha sikerül is egy aktor ezen irányú mozzanatát azonosítani, akkor is szinte lehetetlen történetileg igazolni, hogy valami valóban megszűnt biztonsági ügy lenni egy másik ellen- vagy de-szekuritizációs kísérlet hatására. Történetileg nézve, amikor egy kritikus ügy felkerül a napirendre, nagyon ritkán tűnik el később hirtelen és nyom nélkül azért, mert egy aktornak ez a szándéka vagy ezt így deklarálta. A legtöbb esetben az ilyen ügyek fontosak maradnak, esetleg a mélyben gyűrűznek tovább, hogy aztán sokszor a legváratlanabb formában és időben újra felszínre törjenek egy másik korszakban.

A koppenhágai iskola által meghatározott öt biztonsági szektor minden bizonnyal elég teret ad a történeti elemzéshez is. Aligha tagadható, hogy a katonai, politikai, gazdasági és társadalmi szektorok vagy akár a környezeti szektor ne léteztek volna évszázadokkal ezelőtt, hiszen ezért is tudtak azzá fejlődni, aminek ma látjuk őket. Nagyon fontos tehát, hogy a történeti biztonságkutatás rávilágítson arra, hogy ezek a szektorok hogyan működtek a múlt bizonyos időszakában. Amikor a biztonság szektoralapú értelmezésére kerül sor történeti perspektívából, számos látszólag könnyen megválaszolható kérdés merül fel: Milyen szerepet töltött be a katonaság a korabeli társadalomban? Milyen volt maga a társadalom? Hogyan működött a gazdaság? A kor szokásainak megfelelően a politikai szektornak milyen típusú szereplői voltak? Volt-e egyáltalán az adott kornak viszonyulása a környezeti kérdésekhez, s ha igen, milyen? Ha ezekre a kérdésekre válaszokat találunk biztonságstörténeti

értelemben is, akkor elmondható, hogy a koppenhágai szektorelméletnek van történeti relevanciája. Azt ugyanakkor nem nehéz belátni, hogy a biztonsági tanulmányok egyik iskolája sem szolgálhat egyedüli alapként a biztonságtörténeti kutatás számára. Természetesen az sem reális elvárás, hogy valamennyi elméleti megfontolás egyenlő mértékben kerüljön alkalmazásra egy biztonságtörténeti kutatás során. Az ésszerű megoldás talán az, ha kiemelten támaszkodunk egy a téma szempontjából ígéretes elméleti iskolára, és annak megfontolásait következetesen és koherensen, de kritikusan és kellő rugalmassággal alkalmazzuk a történeti forrásokra. Mindemellett a biztonság egyéb elméletei is beépíthetők mint további segédanyagok a biztonság történeti értelmezéséhez. A történeti biztonságkutatás minden bizonnyal akkor jár jó úton, ha az elméleti és módszertani háttér szolgálja az empirikus kutatást, nem pedig fordítva.

„...akkor még szilárdan állt az NDK-féle szocializmus”

Beszélgetés Juliane Brandttal

Juliane Brandt 1986-ban végzett a berlini Humboldt Egyetem kultúratudomány szakán, majd néhány évig ugyanazon az egyetemen a szlavisztikai szekció magyar szakosztályában oktatott. A magyar irodalom és történelem elkötelezett kutatója, fő kutatási témája a magyarországi protestantizmus története a 19. században. Könyvei: Historische Möglichkeiten individueller Entwicklung in ungarischen Romanen der sechziger Jahre (1993), Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung (2004, társszerzőkkel), Am Rande des Spielfelds. Beobachtungen zur ungarischen Literatur und zu angrenzenden Gebieten (2011).

Milyen családi és iskolai hatások járultak a történeti érdeklődés felébredéséhez?

Életutamat nagyban befolyásolta, hogy az NDK-ban, Kelet-Berlinben nőttem fel, mert mindig voltak olyan dolgok, amit nem lehetett, vagy nagyon kellett, vagy amit jobb volt elkerülni. Szűkebb családi indíttatás a történettudomány felé nem volt. Édesapám jogász volt egy nehézipari vállalatnál, az édesanyám munkáscsaládból származott, a háború után leérettségizett, továbbtanult, és szinkronstúdióban dolgozott. Mindketten olyan pályán láttak volna szívesen, ami kézzel foghatóan hasznos, „értelmes”, s lehetőleg ideológiamentes. Elvégre már ’68, Prága után voltunk, kiderült, hogy mire is lehet számítani a jövőben. Ugyanakkor főleg az édesapámban élt a vágy a művelt polgári világ után, nagyon sokat olvasott, szépirodalmat is. Az óriási könyvespolc a nappaliban tulajdonképpen életem egyik első emléképe. S gyakran vitt bennünket az öcsémmel együtt mindenféle múzeumba, természettudományi múzeumba, ásványtani gyűjteménybe, de nagyon szerettük a Pergamon Múzeumot, s oda nagyon gyakran jártunk. Ráadásul édesapám hajdan jól tudott ógörögül és latinul, s a világháború nélkül talán filológus lett volna belőle. Bár egyébként nem volt a gyerekekkel különösebben türelmes, de a múzeumokban bármit órakon át lehetett bámulni, az asszír faragványokat, szobrokat, a mezopotámiai színes mázas téglafalakat. És ott volt az iszlám- és a kelet-ázsiai gyűjtemény is, ami gyerekkoromban nagyon vonzott engem abban a szürke országban. Nagyon sokat olvastam, lekötött a történelem, s azt gondoltam, talán régész leszek, s majd régi ékesírásos agyagtáblákat fogok kislabizálni. De azután ezeket a dolgokat zárójelbe kellett tenni, mert a történelemmel foglalkozás egyfajta felesleges társadalmi luxusnak számított, s gyerekfejjel egyébként is hasznos akartam lenni.

Az iskolában a hangsúlyt a természettudományokra fektették, és a leendő szakmaválasztás is fontos szempont volt annak eldöntésében, hogy ki mehetett tovább a tízosztályos általános, „politechnikai középiskola” nyolcadik osztálya után az érettségit nyújtó gimnáziumba, akkori elnevezése szerint „bővített középiskola”-ba. Ez nem volt könnyű, mivel az elemi iskolából, így volt ez a korai ’70-es években is, amikor én nyolcadikos voltam, osztályonként nálunk harmincöt gyerekből csak kettő vagy három mehetett tovább gimnáziumba. Őket az érdemjegyek és a származás alapján (de az állami vagy pártapparátusi munkahellyel rendel-

kező szülő is munkásnak számított) a tanárok és az iskolai hatóság választotta ki, formális felkészítési lehetőség nem volt. A többi diák a tizedik osztály után esetleg érettségivel egybekötve szakmát tanulhatott, például a nyomdászatot. A hároméves szakmai képzés alatt akkor mind a szakmát, mind a 11-12. osztály tananyagát elsajátították. Ezenkívül még rendelkezhetett a szülő úgynevezett egyéni szerződéssel – ezt a korai '50-es években vezették be értelmiségiek számára –, azaz a munkavállaló szerződésébe belefoglalták, hogy a gyermekei megfelelő teljesítmény esetén továbbtanulhatnak, s megfelelő képzést választhatnak. Más lehetőség nem volt. De léteztek speciális iskolák, így lehetőségem volt egy matematika tagozatos középiskolába jelentkezni, ahol felvételi is volt. Ha valaki a felvételi vizsgán átjutott, nála már nem számított a szülők foglalkozása.

Sikerült a felvételi, s akkor azt hittem, majd matematika–fizika szakos tanár leszek. A képzés nagyon érdekes volt, nem hívták ugyan interdiszciplinárisnak, de a meghatározó kiindulópont mindig az volt, hogy az összes természettudomány ugyanerről a világról beszél, csak más-más módszerrel, ezeket az eltérő szempontokat egy konkrét probléma megoldásában mindig össze kell hozni. Nagyon érdekes volt megnézni, hogy mi, mikor, milyen feltételek mellett érvényes. Nagyon sok szellemi ösztönzést kaptam. Persze ott is érvényesült az NDK-s légkör, hogy mindent az államért, védjük a szocializmust, azt építjük stb., ugyanakkor ott gondolkodni tanultunk. Volt például egy óránk, ami úgy szerepelt a tanrendben, hogy a modern genetika világa, s a tanár, az osztályfőnökünk, aki biológia–kémia szakos volt, Aldous Huxley Szép új világ című munkájából olvasott fel nekünk, s arról vitatkoztunk. Leendő értelmiségieket próbáltak nevelni.

Nem volt könnyű bevallani magamnak, hogy nem lesz belőlem matematikus, bár mindig jó érdemjegyeim voltak, s ez egy ideig lelkiismeretfurdalást okozott nekem. Tulajdonképpen így kezdődött a nyelvtanulás. Először az iskolai angol nyelvtanulásba bújtam, hallgattam a BBC-t, rádiókat, amiket fogni lehetett Berlinben, de az iskolai angol oktatás alapvetően nagyon unalmas volt, ezért kerestem valami mást. Először a vietnámi nyelvvel próbálkoztam, de rájöttem, hogy azt nem lehet egyedül tanulni. S azután jött a magyar nyelv. Korábban jártunk Magyarországon, a népművészet nagyon tetszett a Néprajzi Múzeumban, volt egy magyar nyelvkönyv is a háztartásban. A moduláló vietnámihoz képest a magyar sokkal egyszerűbb, s általában véve a magyar nyelv nagyon logikus – nem lehet összehasonlítani például a franciával –, csak nagyon más. S a nagyon rossz nyelvtanítási módszertan az iskolában egyébként is hozzászoktatott, hogy egy kis erőfeszítés azért kell a nyelvtanuláshoz. S akkor leültem az '50-es években készült Bánhidi–Jókay–Szabó–Szecskó-féle nyelvkönyv mellé, és saját világot építettem. Amikor már körülbelül a fél könyvet tudtam, jelentkeztem a Népfőiskolára egy esti nyelvtanfolyamra. Körülbelül egy évig jártam oda, majd az érettségire való felkészülés idejére felfüggesztettem. De 1979 nyarán az érettségi után azonnal a Népfőiskoláról Debrecenbe küldtek a nyári egyetemre egy hónapra, s az óriási élmény volt. Nyugati, keleti diákok együtt, egészen más világ, mint az NDK. Élményt jelentett az is, hogy „működik” a nyelvismeretem. Sok dolgot életemben először itt láttam – a budapesti századfordulós épületek vagy Sárospatakon egy olasz hatást tükröző reneszánsz épület, Szeged régi házai, udvarai... Csodálatosan színesnek tűnt ez az ország, butikos világa is nagyon különlegesnek. Hiszen Berlin, ahol felnőttem, akkoriban szürke, ipari város volt, sok nehéziparral, sok helyen még mindig álltak világháborús romok, az egyetemnek is volt néhány olyan épülete, ahol hiányzott a felső emelet, csak szükségétető volt. Ezt a magyarok is mindig megbámulták Berlinben.

S akkor merre vezetett az út a középiskolából?

Tizenegyedik osztályban meg kellett mondani, hogy hol akarok tovább tanulni, s akkor bevallottam magamnak is, hogy a matematika helyett inkább a germanisztika szakra vágyom. Oda jelentkeztem, ami persze szintén felesleges szaknak számított, ráadásul külföldi rokonom is volt, ami külön hátrányt jelentett. A felvételizőre a döntés a tizenegyedikes bizonyítvány és az iskolai jellemzés után született meg, s engem nem vettek fel. A családban, ismerősi körben ezt már előre megjósolták, de én bíztam benne, mondván, nincs miért ne vegyenek fel. De akkor még szilárdan állt az NDK-féle szocializmus. Az elutasítás után panaszt tettünk az egyetemen, s én közben kinéztem magamnak a kultúratudományi szakot. Végül azt a választ kaptuk az egyetemről, hogy egy évi munka után arra a szakra még jelentkezhetek majd. De ez bizonytalan ígéret volt. Akkor színházi munkát kerestem, gondoltam, megpróbálom vidéken, kibírom-e, s Cottbusba mentem, ahol épp színházi sűgöt kerestek.

Végül 1980-ban kezdtem el a Humboldt Egyetemet. A kultúratudományi szak két részből állt: kultúrtörténetből és -elméletből, valamint esztétikából. Érdekes vállalkozás volt, hiszen a '70-es évek végén, a '80-a évek elején jártunk, úgy tűnt, a szocializmus szilárdan tartja magát. A történelmi materializmus mint hivatalos ideológia azonban egyre kevésbé volt alkalmas a halmozódó társadalmi problémák magyarázatára. A kultúratudomány tulajdonképpen kísérletet jelentett arra, hogy a történelmi materializmus formális tagadása nélkül a makroszint alatt a mikroszint jelenségeinek, amit kultúrának hívtak, megértéséhez elméletet adjanak. A kultúratudomány végül is szociológiai, szocializációs problémákkal foglalkozott. A „gyakorlat”, „praxis” fogalmából kiindulva egyfajta szociológiai cselekvéseméletet alakítottak ki, ami a cselekvést mint az emberek közti interakciót, mint a viszonyok kialakulása és működése helyét értelmezte. Ehhez visszanyúltak a korai Marx munkákhoz, a Grundrisse-hez, a párizsi kéziratokhoz, bevontak néhány érdekes orosz gondolkodót, például Alekszej Nyikolajevics Leontyev pszichológiáját, Bahtyin irodalomelméletét, Gurevics munkáit, egyes modern nyugat-európai baloldali elméleteket, például a nyugat-berlini kritikai pszichológiát, sőt etnológiai írásokat is. Ezek mellett jól megfért Herder is és más felvilágosodás kori gondolkodók. Ugyanakkor persze állandóan bizonygatni kellett, hogy mindez a marxista klasszikusok alapján áll, intenzíven kellett az exegézist gyakorolni. Az esztétika pedig főleg inkább filozófiatörténet volt. A kultúrtörténetből Dietrich Mühlberg tartott roppant érdekes előadásokat amellet, hogy alapvetően befolyásolta a képzési programot. Volt a képzésnek egy történeti vonala is, ami tulajdonképpen a modern kor társadalomtörténete volt. Az előtérben már nem is maga a munkásosztály, hanem a modern ipari korszak állt, a modern életforma kialakulása: a munkaidő és szabadidő szétválása, az emberi igények társadalmi meghatározottsága. Tehát nem a munkásosztállyal, hanem a munkásság gyakorlati életével foglalkoztunk. A munkások szabadidő töltésének potenciális intézményi kereteit kisorsolták szemeszterdolgozati témaként: sportegylet, sakk-klub, kocsmák, kiránduló helyek, nyári színház, bordély, alvilági önszegélyező egyet stb. Nekem az evangélikus egyház szociális intézményei jutottak az berlini ipari forradalom időszakában, azaz körülbelül az 1860-as évektől az első világháborúig. A téma annak vizsgálata volt, hogy ezek az intézmények milyen kapcsolatba kerültek a munkássággal. Mühlberg önálló munkára akart nevelni bennünket, például megtanítani írni. 1983-ban készült el az a szemeszterdolgozatom, amit azután folytattam mint szakdolgozatot „A berlini evangélikus egyház reakciója munkás életkörülményekre a berlini ipari forradalom idején” címmel, amit 1986-ban védtem meg.

Esztétika órákon persze a görögöket, Hegelt és Kantot is olvastunk, de moderneket is, például Roman Ingardent, s volt például Nietzsche szemináriumunk is – bár „Esztétika az imperializmusban” címmel. Aki tartotta, Renate Reschke később a nemzetközi Nietzsche Társaság elnöke is volt. Ezen a szemináriumon például a magyarországi Nietzsche recepcióról tartottam referátumot. Meg kell még említenem Wolfgang Heiset, aki filozófus volt,

s tulajdonképpen „száműzés”-ben volt, mert korábban megtagadta valamelyik revizionista csoport elleni nyilatkozat aláírását, de végül a kultúrtudomány esztétika tanszékén menhelyet talált. A rendszerezett filozófiatanítás nagyon érdekes volt. S a kísérlet is, hogy nem művészetcentrikus esztétikát alapozzanak meg. Ez a képzés sokkal többet nyújtott, mint amit akkoriban az NDK-ban a filozófiai esztétika jelentett, s hozzájárult ahhoz, hogy mindig is igyekszem komplexen megközelíteni a problémákat.

Hogyan illeszkedett mindehhez a magyar nyelv és kultúra művelése?

Debrecenben 1979-ban megismertem a berlini tolmácsszakos diákokat, akik körülbelül velem egy szinten voltak a magyar nyelvtudásban, s ők mondták, hogy ha majd Berlinben elkezdem az egyetemet, látogassam az ő óráikat is, nem fog az senkit sem zavarni. Így folytattam magyar tanulmányaimat is. Az 1960-as évek egyetemi reformjai óta Berlinben már nem folyt magyar szakos filológiai képzés, csak magyar–orosz tolmács- és fordítóképzés. Tulajdonképpen végigcsináltam a magyar nyelvi és az általános nyelvészeti programot, de csak informálisan, hivatalosan ott nem léteztem. A megbízott tanszékvezető, Kárpáti Pál nagyon érdekes személyiség volt. Kitelepített magyarországi sváb, aki nagyon szerette az irodalmat, s nagyon jó érzelme volt az esztétikai minőség iránt. Nagyon sok magyarországi és erdélyi magyar íróval tartotta a kapcsolatot, próbált műfordítókat nevelni. Sok fordítást inspirált úgy, hogy ő nyersfordítást készített magyar nyelvből, s jó költőket vett rá, hogy foglalkozzanak a szöveggel. Az *Ungarische Dichtung aus fünf Jahrhunderten* című kötet nekem is első olvasmányélményeim egyike volt, Ady Endrét például ebből fedeztem fel magamnak. S ha mi fordítottunk, azt is nagyon komolyan vette. Az első év után Móricz Zsigmond egy gyerek könyvét próbáltam fordítani, igazán komolyan végignézte, biztatott – s javasolta, hogy nagyobb szótárt használjak. Szeretete az irodalom iránt példaképként szolgált számunkra.

A magyarul tanulás az NDK-s időben az érdekes irodalom és a szép nyelv mellett azért is fontos volt, mert volt, amihez csak magyarul lehetett hozzájutni. Jó volt magyar újságra előfizetni, amikor például az NDK-beli újságok már nem közölték Gorbacsov beszédeit, a Magyar Nemzetből fordítottam őket. Vagy dokumentumfilmeket nézve Recskről, a hajdúsági kitelepítésekről, a Nagy Imre csoportról valamelyik barátom fülébe súgva gyakoroltam tolmácsolni. Sok mindent a szovjet világról is először magyarul olvastam, sőt még Pierre Bourdieu munkáit is. Ez is erős kötődést jelentett.

Az egyetem befejezése után hogyan alakult a pályája?

Kárpáti Pál segített abban, hogy 1986-tól egy három évre szóló tudományos ösztöndíjjal ott, a tanszéken doktoráljak. Tulajdonképpen nem is tanszék volt az, hanem a szlavisztika tanszék egy csoportja. Kárpáti soha nem doktorált, azt egyfajta feudális rendszernek tekintette, ő a megbízott vezető volt, személyiségével ő jelentette „a tanszékét”, s mindig volt egy magyar vendégtanár. Magyar irodalmat bizonyos mértékben nála tanultunk a stúdiumok során, szűkebb értelemben vett irodalomelméletre addig nem jártam, de ott volt az intézeti könyvtár – ami még Gragger Róbert időszakára nyúlt vissza – és a gazdag egyetemi könyvtár, amely minden (kelet- és nyugat-)német doktori disszertációból is kapott kötelespéldányt. Modern irodalommal kellett foglalkozni, de egyébként teljesen szabad kezet kaptam. Kultúrtörténeti témát találtam ki magamnak: az egyéni fejlődés lehetőségei és annak történetisége a '60-as évek magyar regényeiben. Szociológiai szempontból akartam megvizsgálni ennek az évtizednek a regénytermését, ami az elbeszélési formák nagy átalakulásának időszaka volt. A különböző irányzatokból egy-egy művet választottam ki, összesen tízet tíz évből. Az elbeszélési formákat elemeztem, az elbeszélő világ(ok) belső logikáját, dinamikáját, elsősorban Franz K.

Stanzel elbeszélésmodellje alapján. A magyar szakirodalmat nyaranta Debrecenben másoltam, ahova immáron mint kísérő tanár jártam vissza. 1989-ban leadtam a disszertációt, s akkor négy évre munkaszerződést kaptam a tanszéken. Az volt a feladatom, hogy magyar irodalmat, történelmet, országismeretet tanítsak, részt vegyek a tolmácsképzésben. Eközben művelődéstörténeti ismereteket is közvetítettem, például bibliai szövegeket olvastam fel a hallgatóknak, mivel ennek az új nemzedéknek már nem volt kellő kultúrtörténeti háttere, amivel a művek bibliai utalásait megérthették volna, például a „csúcsforgalmat a damaszkuszi úton” vagy a pálfordulást, de egyáltalán a húsvét jelentését. Volt a tanszéken egy régi Károli-féle biblia, annak kapcsán könyvtörténeti ismereteket is lehetett tanítani. Azt gondoltam, ez lesz most már a feladatom – egy védett sarok, ami egy NDK-beli álom beteljesülése lehetett volna. De közben összedőlt a politikai rendszer.

Az új világgal sok minden megváltozott. Kiderült, hogy olyan szakon végeztem, ami Nyugaton nem létezik, s nem vagyok finnugrista – olyan, hogy különálló magyar szak, nem létezett. Kezdetben ez nem tűnt olyan fontosnak. Próbáltunk visszanyúlni a Gragger-féle hagyományokhoz, azaz a nagyon szűk fókuszú tanszékből regionális intézetet csinálni. A szűk értelemben vett filológián kívül folyjon ott történelemoktatás, -kutatás – az amerikai *Hungarian Studies* mintájára. Ez nem sikerült, de a mai napig fennmaradt a filológiai tanszék. Berlinben mindenkinek Tarnói László volt a mentora, később Tarnai Andor lett az utódja, aki sokat tett azért, hogy a tanszék fennmaradjon. Világos volt azonban, hogy ha 1993-ban lejár a szerződése, nem maradhatok, s akkor kezdtem el új témát keresni. Gondoltam, visszanyúlok ahhoz, amit a szakdolgozatomban csináltam. Magyarországon is tájékozódtam, s úgy találtam, hogy a protestantizmus történetéről nem sok modern szakirodalom állt rendelkezésre.

Intézeti szerződéselem lejártá után volt egy kétéves kutatási ösztöndíjam, amit utólagos PhD iskolának használtam. Az *Freie Universität*hez tartoztam (*Osteuropa-Institut*) az egykori Nyugat-Berlin területén, és Holm Sundhaussen kollokviumaira jártam. Ő nagyon érdekes társadalomtörténész, elsősorban Szerbiával foglalkozott, sok nyelv mellett magyarul is tudott, ami német nyelvterületen Bécs kivételével abszolút ritka jelenség. Modernizációs problémákat kutatott, a hosszú távú társadalomtörténeti örökség kérdéseit, s hogy az efféle örökség hogyan hat egy-egy felzárkózási kísérletre, gazdasági nekilödulásra. Másrészt Berlinben működött akkoriban a *Leibniz Gemeinschaft* által ideiglenesen finanszírozott, Jürgen Kocka vezette *Institut für Vergleichende Gesellschaftsgeschichte*, ami nagyon érdekes tudományos műhely volt. Eközben Budapestre jöttem, az Európa Intézet vendége voltam néhány hónapra Pók Attila szervezésében, onnan jártam a budapesti könyvtárakat és gyűjteményeket, illetve a John Hopkins Egyetemen keresztül Los Angelesbe is eljutottam, ott például Berend Ivánnal találkoztam.

Ezt követően Lipcsében töltöttem néhány évet, közben újra és újra órákat tartottam Berlinben is, majd 2006 és 2017 között Münchenben az *Institut für für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas* intézetben dolgoztam.

Hogyan építette ki széles körű magyarországi szakmai kapcsolatait?

A politikai fordulat előtt nemigen volt lehetőségem magyar kutatókkal találkozni, csak Debrecenben. Ott érdekes előadókat verbuváltak, például Bicskey Istvánt onnan ismerem, de ez véletlenszerű volt. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság kongresszusára készültek Szegeden 1991-ben, s előtte Monok István járt nálunk Berlinben, előadást tartott, s igyekezett résztvevőként bennünket is mozgósítani. Így kerültem el a kongresszusra, ahol még irodalmi recepció témájából adtam elő. Ez a kapcsolat a Társasággal, mai nevén Nemzetközi Magyar-ságtudományi Társasággal maradandó szakmai kör lett számomra, s óriási kapcsolatterem-

tési lehetőségnek bizonyult. Először irodalmárokkal kötöttem ismeretséget, az akadémia irodalomtörténeti intézetében. S miután elhatároztam, hogy a magyarországi protestantizmus történetével fogok foglalkozni, s épp nem volt Berlinben tanítási feladatom, saját költségre eljöttem Magyarországra, elkezdtem felkeresni azokat, akiknek a könyveit, cikkeit korábban olvastam. Kora újkorral foglalkozókat is, mivel ők komplex társadalomtörténetet űznek, még akkor is, ha hivatalosan csak egyháztörténetet művelnek. A dualizmus korával foglalkozók közül Szabó Dániellel ismerkedtem meg s Hanák Péterrel, aki azonnal vagy tízéves kutatási programot javasolt, s említhetem Péter Katalint a kora újkorászok közül. Azután véletlenszerű találkozások is adódtak, például Benda Kálmánnal. Amikor egy alkalommal már vagy két hete ott ültem állandóan a Ráday Gyűjtemény könyvtárában, mint igazgató magához hívatott, mert érdekelte, hogy mit is művelek. Azt hiszem, némileg mulatságosnak találta, hogy itt van egy német, aki beszél magyarul, és magyar protestantizmussal akar foglalkozni. Ugyanakkor nagyon segítőkész volt, ajánlóleveleket adott. Az irodalomtörténész Dávidházi Péter javasolta, hogy keressem meg Tóth Zoltánt, aki hasonló dolgokkal foglalkozik, mint én.

Valóban egészen haláláig Tóth Zoltán lett azután a legfontosabb szakmai kapcsolatom Magyarországon. Felkerestem, s egy egész napot töltöttünk a szobájában a Teleki Intézetben, rémes szivarfüstfelhőben, ebédelni sem mentünk, hanem egy doboznyi kockacukrot fogyasztottunk el, mert olyan fontosnak tűnt a mindkettőnket érdeklődő kérdéseket végigbeszélni. A felekezeti etnikumról alkotott felfogása például nagyon vonzott, nagyon inspiráló volt, vagy az, amit a keresztény polgárosodásról írt, a rendi örökségről. Nagyon nehéz volt megérteni az írásait, de hallottam magyar kollégáktól, hogy ők is így voltak ezzel. Sok mindent lefordítottam magamnak németre, s ha nem értettem valamit, megkérdeztem Zoltántól; nagyon komoly válaszokat kaptam, írásban is. Ebből tanulságos dialógus lett, gyakran kerestem őt, óriási inspirációt kaptam tőle, persze a könyveiből (például a *Szekszárd társadalma a századfordulón* című könyvéből) és cikkeiből is.

Másrészt nagyon érdekes volt számomra a néprajzi irodalom. A dualizmus korszakára nézve tulajdonképpen a néprajz regionális gazdaságtörténetet is pótol. Itt inkább olvasmányélmények voltak fontosak, említhetem Szilágyi Miklós vagy Hofer Tamás nevét, s a gondolatot, hogy sok tekintetben átmenetek léteznek a magyar és a szomszédos kultúrák között. Kósa László munkái mellett azonban fontos volt számomra a vele kialakított személyes kapcsolat is, egy ideig fontos beszélgetőtárs volt, néhány írásom megjelentetésében is segített. Nagyon nagyra tartom munkáit, mindenekelőtt a paraszti polgárosodásról írottakat, mert pótolja azt a helyi és regionális gazdaságtörténetet, ami egyelőre még hiányzik a dualizmus korszakáról. Rajta kívül a '90-es évekig alig foglalkoztak a 19. századi protestáns művelődéssel, és nagyon sokat feltárt abból, s nem csak a protestánsok vonatkozásában, hogy hogyan változott a helyi társadalom.

Meg kell említenem továbbá a Hajnal István Társadalomtörténeti Kört, ami nagyon fontos szakmai kapcsolat lett számomra, csaknem olyan kibővített család-féle. Tóth Zoltán vitt el oda, akkor éppen a Kör elnöke volt, s 1996-ban meghívott előadni Salgótarjánba. Nagy megtiszteltetés volt számomra, hogy külföldiként a Kör fennállásának tízéves évfordulója tiszteletére tartott konferencián plenáris előadást tarthattam. Arról beszéltem, hogy az újabb magyarországi egyháztörténeti szakirodalom milyen mértékben integrált társadalomtörténeti szempontokat és módszereket. A Kör persze újabb kapcsolatokat is hozott. Néhány résztvevőt ugyan már ismertem, Tóth Árpádot, Bódy Zsombort, mivel Zoltán körül volt egy tőracsoport, s tűrázás közben nagyon sokat beszélgettünk a kutatásainkról is. Nagyon szép élmények voltak ezek – a Dunakanyar mindig is Zoltánra emlékezett engem. Másokkal a Körben ismerkedtem meg, például Kövér Györggyel, Halmos Károllyal, Vári Andrással,

Vörös Boldizsárral, Czoch Gáborral. Amikor 2000-ben indult a Korall társadalomtörténeti folyóirat, az nagyon imponált nekem. Az alapító főszerkesztő, Horváth Gergő kérte, hogy ismertessem a lapot a német szaksajtóban. Ezek az ismeretségek, szakmai beszélgetések ahhoz is hozzájárultak, hogy 1998–1999-ben tanítottam egy-egy szemesztert az ELTE Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszékén, illetve majd később Miskolcon.

Publikációs listájában mintegy hetvennyolc könyvrecenzió szerepel, többségük magyar nyelvű kiadványok ismertetése németországi kiadványokban. Miért tekinti fontosnak ezt a fajta közvetítő-transzfer tevékenységet?

Abban is szerettem látni a feladatomat, hogy közvetítsek a két tudományos kultúra között, egyszerűen ismertetni, hogy mit csinálnak a másik oldalon. Annyi jó, igényes magyar történettudományi könyv van, amiről egyszerűen nem vesznek tudomást, mert magyarul íródott. Vannak kivételek, például Bácskai Vera munkái a várostörténetről, polgárosodásról – de ő járt német nyelvű konferenciákra, németül jelent meg szerkesztett kötete, angolul szakönyve, és sokat járt mind a két országban. De sok újabb kora újkorral foglalkozó munka vagy a fiatalabb városkutatók munkái – úgyszólván „nincsenek”. Csak az létezik, ami német vagy angol, esetleg francia nyelven elérhető. Ezen próbáltam segíteni, recenziókat írni. De egyre kevésbé van visszhang, mindenki csak ír és ír, de kevésbé olvas. Saját skatulyájában ül, és gyártja a cikkeit, de nincs ideje olyat olvasni, ami nem a szűk értelemben vett témájához tartozik. Ha már nincs dialógus, a tudomány nem tud beszélgetés formájában létezni. Tíz-húsz évvel ezelőtt nagyobb volt az igény recenziókra, most mintha maga a műfaj kimenne a divatból.

Szakt munkákat is fordítottam, például belefogtam Bácskai Vera *Városok Magyarországon az iparosodás előtt* című könyvének a fordításába. Sajnos Németországban nem létezik olyan pénzalap, ami finanszírozna fordításokat, nincs komoly elismertsége annak, hogy a szakfordítás valóban komoly tudást igénylő munka. A kiadók pedig visszarettennek attól, ha egy könyv várhatóan nem nyereséges. Évekig tartott találni egy kiadót a munkára, most úgy látszik, egy online publikációsorozatban fog megjelenni, de ezzel párhuzamosan kis példányszámban kinyomtatva is. Fontos lenne, hogy a magyar állam számottevő összeget fordítson arra, hogy készüljenek fordítások, de jó fordítások magyar nyelvű szakt munkákból idegen nyelveken, internetes platformon lehetne azokat terjeszteni.

Melyek voltak legfontosabb kutatási területei és kutatási problémái?

Első kutatásaim azt vizsgálták, hogy a berlini protestáns egyház hogyan reagált a 19. századi nagy társadalmi átalakulási folyamatokra, milyen intézmények jöttek létre, hogyan próbálta az állam, illetve az egyházak a munkásosztályt valamilyen módon magához kötni, politikailag megszervezni a szociáldemokrata párt helyett. Már ott is érdekes volt látni, mi zajlott az értelmezések és elméleti megoldási kísérletek szintjén, és mi valósult meg az intézmények, egyesületek szintjén, kik voltak azok, akikről beszéltek szociális kérdés címén, és kik azok, akiket tényleg elértek. Feltételeztem, hogy ennek lehet valamilyen párhuzama Magyarországon. Németországra vonatkozóan nagy szakirodalom áll rendelkezésre, Magyarországon sokkal kevésbé, ami persze vonzott. Olvasmányélményeim is azt mutatták, hogy a társadalomtörténeti nyomok sokáig hatnak, de a családi tapasztalataim is ezt sugallták. Édesapám családjában sokáig lelkészek lettek a fiúk, a nagyapám is evangélikus lelkész volt, és hetvenöt éves koráig még szolgált. Ez a családi háttér akkor is hatott, ha épp vallásellenesen neveltek. Sok nyom kitapintható volt, például az, hogy minden, ami jó kedvvel jár, egy kicsit gyanús,

vagy hogy igyekezni kell, nincs mese, az élet nem mulatság, hanem feladatvégzés. Emiatt is nagy olvasmányélményem volt Max Weber *Protestáns etikája*.

Az 1990-es években egyébként is divatba jött, hogy már nem csak a társadalmi viszonyokból és az azokból eredő érdekből induljunk ki. S ha azt látjuk, hogy a magyar protestantizmus mennyire nem volt képes a 19. század úgynevezett szociális kérdés súlyát észlelni, miről beszélnek valójában még akkor is, ha a korabeli német eszmeáramlatokat vélik recipiálni, mennyire nem látják a korszak nagy változásait az ipari munka területén, akkor ez illusztrálja, hogy már a percepció, a társadalmi jelenségek érzékelése is hagyományokhoz, vágánybeállításokhoz kötött. Egyes országokban különbözőképpen fogalmazódik meg a 19. század nagy kihívása: Németországban ez a pauperizmus, a '40-es évek szegénysége és annak hatásai, Franciaországban a fő motívum egy ideig a 'kihál a nemzet' gondolat, Magyarországon pedig végig a nemzetiségi kérdés a nagy kihívás. Kétségtelenül specifikus minden egyes ország helyzete, más-más "ösvényen" fejlődik, de emellett a már meglévő problémafelvetések, az örökölt értelmezések erősen meghatározzák a valóságpercepciót, a hangsúlyokat s a gyakorlati megközelítéseket is – országonként, de még felekezeti kultúráként is. A magyarországi protestantizmus számára a 19. századi társadalmi fejlődés értelmezése szempontjából nemcsak az fontos tényező, hogy hívei elsősorban mezőgazdaságból élnek, és hagyományos települési központjai nem az alakuló ipari központok. Meghatározó élmény a konkurencia a katolicizmussal, az a történeti csoporttudat, hogy mi egy üldözött kisebbség vagyunk. Ez az alapélmény elsődlegesen nem vallási jellegű, inkább a történelemből ered, s újra és újra felidézik, ápolják. A valláspolitikai érdekek összekötötte őket a rendi ellenállási mozgalmakkal, majd a 19. századi liberalizmussal magyarországi megjelenési formájában. Ennek sajátos logikája van, ami sokkal erősebb, mint a kortárs társadalmi problémák észlelésének igénye. Nem is sejtik, hogy mi fog következni. Ez roppant érdekes. Itt elméleti kérdéseket is meg kell fontolni: Mi az, hogy vallás vagy kultúra, milyen viszonyban állnak vallási, felekezeti és egyéb rendi kötődések, identitások, csoportmentalitások, hogy viszonyulnak formálisan modernebb, például politikai kötődésekhez, vagy hogyan fordítják át ezeket egy másik társadalmi rendszerbe? Az, hogy hogyan élte át ez a felekezet a 19. századot, a dualizmus évtizedeit, erősen függ a lakhelytől is. Budapest például az evangélikusok és a reformátusok esetében is új egyházközség, sok bevándorlóval, akik nem nagyon látogatják az istentiszteleteket, itt vannak a modernisták, a liberálisok. De Debrecen környékén nincs váltságshangulat, krízistapasztalat, ott a 19. század a Tisza szabályozásával óriási földtöbbletet hoz, az extenzív gabonatermesztés bővítését teszi lehetővé. A felvidéki evangélikus kisebbség helyzete teljesen más, vagy egy lassan szlovakizálódó vagy magyarosodó szepességi gyülekezet tapasztalata. S ismét csak más a Duna-Tisza köze vagy a Dunántúl. Talán ezért is tudnak egymással olyan nehezen közös nyelvet találni. Vagy ott van Erdély, ami elképesztően elmaradott gazdasági tekintetben, ugyanakkor az erdélyi református lapok szikrázó elméjű, nyugati szellemi hatásokat recipiáló társaságot mutatnak, csak mintha nem látnák, hogy milyen viszonyok között élnek. Ugyanakkor sok helyen, ott is, másutt is diaszpóra helyzetben vannak az evangélikusok, a reformátusok is, ott az a társadalmi kihívás. Így azután a magyarországi protestantizmus borzasztóan érdekes utat jár be, s nagyon sok jelenségre nem született még társadalomtörténeti válasz. Én is csak egyes aspektusait írtam meg ennek.

Ebben tulajdonképpen hasznosnak bizonyult, hogy újra és újra irodalommal is foglalkoztam, foglalkoznom kellett, mert éppen ott akadt munka. A doktori dolgozat elkészítésének idején, majd egy az emigráns irodalommal foglalkozó munkacsoportban, meg néha úgy is, hogy egy-egy érdekes, az aktuális munkahelyemen fontosnak tekintett témához korábban nem kutattam aktívan, de annak a későbbi emlékezetéről, reflexiójáról tudtam valamit mondani – mondjuk az unitarizmusról, a sztálinizmus magyarországi feldolgozásáról – regé-

nyekhez, filmekhez kapcsolódva. A történezsnek szerintem nagyon jó jártas lenni az általa kutatott világ kulturális hagyományában. Az irodalom sokat elárul implicit világképekről, önképekről, nemzeti és felekezeti narratívákról. Egy németországi egyetemen egyébként sem lehetséges „csak” Magyarországgal foglalkozni, ott ez általában a délkelet-európai történet vagy az egyetemes – újkori, modern kori – történet része. Így a második világháború utáni kelet-európai sztálinizmussal vagy disszidens áramlatokkal is foglalkoztam, a filmek társadalomképéről tartottam órát vagy európai fejlődési mintákról, a kelet-európai polgárságról, a kora újkorról. Magyarország akkor részben demonstrációs példa volt, de nem maga a téma. Ez nagyon tanulságos volt, de azzal járt, hogy az igazi műfajom inkább a hosszú tanulmány lett, nem annyira a könyv.

Amikor 2006 és 2017 között a már említett müncheni intézetben dolgoztam, belépésemkor a magyarországi témákat hoztam be az akkor még irodalmárok által dominált kis intézetbe, ahol a kelet-európai németek történetével foglalkoznak. Felvidéki evangélikus város-lakó polgárokat igyekeztem kutatni, kiadós helyi levéltári munkára sajnos nem volt mód. Sok téma konferenciákhoz kötődött. Eperjesen például konferenciákat szerveztek a régió 20. századi fejlődéséről, ott a dualizmuskori regionális német sajtót néztem abból a szemszögből, hogyan figyeli onnan, vidékről a központot, az országgyűlési fejleményeket. Egy a politika kultúrtörténetéről szóló konferenciára azután azt elemeztem, hogyan látják ezek a lapok, folyóiratok a helyi parlamenti képviselőket a prágai parlamentben – ismét csak kisebbségi helyzetben, a Trianon utáni Csehszlovákiában. Vagy amikor Pécs volt Európa egyik kulturális fővárosa, egy kollégával együtt forrásgyűjteményt állítottunk össze Pécs német vonatkozású történeti múltjáról.

A háttérben mindig ott volt a protestantizmus magyarországi fejlődése és a felekezeti kultúrák iránti érdeklődés. Érdekes az, ahogyan változnak lassan-lassan a nagy világképek, a teológiailag definiáltak, de az egyebek is. A vallás ennek egy lehetséges formája, s e tekintetben gyakran nem is a teológiai tartalom a fontos, hanem a hagyomány, az, hogy minálunk ezt így kell csinálni, vagy hogy mi azt hisszük. Például az imádságos könyvek elemzésekor is láttam, hogy néha nyugati teológusok meglepődnek azon, hogy mi az, ami itt előtérben áll. Ezek a világképek vagy életrendek, a mindennapi élet rendszerei lassan változnak, úgy, hogy egyéni döntésekből összességében valami új kezd kialakulni, egy új társadalmi halmazállapot. De úgy, hogy egyénileg mindenki csak egy apróságról dönthet. Ez szerintem nagyon érdekes, például hogy ebben még az is szerepet játszhat, amit az egyén nem is vállal tudatosan, amiről nem hagy szöveget maga után még akkor sem, ha tud írni-olvasni: hány gyerek születik a családban, mit tanuljon a gyerek, mibe fektetik az anyagi és szellemi tőkét, hogy birkóznak meg egy válsággal és így tovább. Ugyanakkor a vallás mindig kollektív gyakorlat, egy életrend, amiből egyénileg nagyon sokáig nem lehet kilépni. A néprajzi munkák, Tóth Zoltán már említett Szekszárd könyve vagy Vári András szatmári kutatásai figyelnek a helyi és regionális keretekhez kötődő specifikus fejlődési mintázatokra, és ezek a mikrotörténetek nem egyszerűen a mikrokozmoszban a makrokozmoszt jelentik. Egyes átívelő tendenciákra is figyelmeztetnek, de ezekben a kontextusokban sajtóságos megoldások is formálódnak, melyek összerakva országos utakat is befolyásolhatnak. Például a mindennapokban érvényesülő vallási kultúra, illetve örökölt hajdani vallásos hagyomány révén. Szeretnék ebből még többet megérteni.

Jövő kutatásaihoz sok energiát és kitartást kívánok!

Berlin – Budapest, 2022. február 3.

A beszélgetést készítette: DEÁK ÁGNES

Juliane Brandt műveinek bibliográfiája

Könyvek

- Am Rande des Spielfelds. Beobachtungen zur ungarischen Literatur und zu angrenzenden Gebieten (Wissenschaftliche Reihe – Literatur- und Sprachgeschichte, Bd. 122) München: IKGS-Verlag, 2011.
- (Társszerző: Eva Behring, Alfrun Kliems és mások): Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, Bd. 20) Stuttgart: Steiner 2004.
- Historische Möglichkeiten individueller Entwicklung in ungarischen Romanen der sechziger Jahre (Officina Hungarica, Bd. 1). Budapest: Nemzetközi Hungarológiai Központ 1993.

Szerkesztett könyvek

- (Társszerkesztő: Ulrich Wien, András F. Balogh): Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen (Studia Transylvanica, Bd. 46). Köln–Weimar–Wien: Böhlau 2013.
- (Társszerkesztő: Johann Habel): Eine Reise in das alte Fünfkirchen. Die europäische Kulturhauptstadt Pécs in deutschen Quellen. München: IKGS-Verlag 2010.
- (Társszerkesztő: Flavius Solomon, Krista Zach): Vorbild Europa und die Modernisierung in Mittel- und Südosteuropa (Geschichte: Forschung und Wissenschaft, Bd. 29). Berlin: LIT Verlag 2009.

Tanulmányok

- (Társszerző: Karl Schwarz) Der Protestantismus als Träger und Vermittler der Kultur in der Habsburgermonarchie 1848–1849. In: Gottsmann, Andreas (Hg.): Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Bd. X. Das kulturelle Leben. Akteure – Tendenzen – Ausprägungen. Teilbd. 1: Staat, Konfession und Identität. Wien: Verlag der ÖAW 2021, 437–526.
- Das großstädtische Pest? Eindrücke deutscher Diakonissen aus den 1860er-Jahren in der „entstehenden Großstadt“. In: Jahrbuch Kulturelle Kontexte des östlichen Europa. 62 (2021), 162–189.
- Die reformierte Kirche in der Slowakei 1919–1938. In: Acta Ethnologica Danubiana. Jahrbuch des Forschungszentrums für Europäische Ethnologie. 21(2019) Komárom-Somorja 2019, 153–170.
- Marktflecken mit ethnisch und konfessionell separaten Vereinen in Ungarn im Übergang von der Ständegesellschaft zur Moderne. Ein Beleg für das Trennende der Konfession? In: Annamária Kónyova – Peter Kónya (Hgg.): Reformácia v strednej Európe – Reformáció Közép-Európában – Reformation in Mittel-Europa. Prešov, Vydavateľstvo Prešovskej university 2018, 2. vol., 138–151.
- Straße, Anhaltspunkt, ersatzweises Koordinatensystem – die Donau in Berichten über Reisen durch Ungarn und Ungarn-Handbüchern im 16. bis 18. Jahrhundert. In: Olivia Spiridon (Hg.): Die Donau und ihre Grenzen. Literarische und filmische Einblicke in den Donaauraum. Bielefeld: transcript 2019, 125–162.
- Ergebnisse des Workshops „Deutsche Stadtbürger im Königreich Ungarn im Übergang zur bürgerlichen Gesellschaft“. In: Spiegelungen 13(2018) 2, 95–103.
- Koncepció és realitás: A (Buda)Pesti Protestáns Árvaegylet által gondozott gyermekek későbbi útjai (1859–1914). In: Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére. Szerkesztette Horváth Zita és Rada János. Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó 2017, 329–342.
- Religionsausübung als Gemeinschaftspraxis horiger Untertanen. Die Reformierten in Tata in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: Michael Prosser-Schell (Hg.): Populäre religiöse Kultur, Konflikte und Selbstvergewisserung in multiethnischen und multikonfessionellen Einwanderungs-

- gebieten. Ausgewählte neuere Forschungen und Dokumentationen mit einem Schwerpunkt auf dem Mittleren Donauraum. Münster – New York: Waxmann 2016, 31–56.
- Die Reise des Grafen von H. Beobachtungen und Fragen angesichts einer Randfigur. In: Zirkulation von Nachrichten und Waren: Stadtleben, Medien und Konsum im 19. Jahrhundert. Hg. von Anna Ananieva. Tübingen, 2016. [Elektronische Ressource]. URN: <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:21-dspace-708203>
- Von der Errungenschaft des Friedens zur Verteidigung des Krieges. Stellungnahmen in evangelischen Zeitschriften in Ungarn von 1900 bis in den Ersten Weltkrieg. In: Enikő Dác, Christina Griessler, Henriett Kovács (Hgg.): Der Traum vom Frieden – Utopie oder Realität? Kriegs- und Friedensdiskurse aus historischer, politologischer und juristischer Perspektive (1914–2014). Baden-Baden: Nomos 2016, 35–62.
- Deutsche Parlamentarier aus der Slowakei im Prager Parlament. Aufgabendeutung, Wahrnehmung von Person und Institution in der Presse. In: Parlamentarier der deutschen Minderheiten im Europa der Zwischenkriegszeit. Hrsg. von Benjamin Conrad, Hans-Christian Maner und Jan Kusber. Düsseldorf: Droste 2015, 157–182.
- Provinz gleich Provinz? Provinzstädte und Pfade ihres sprachlichen Wandels um 1900. In: Provinz als Denk- und Lebensform. Der Donau-Karpatenraum im langen 19. Jahrhundert. Hrsg. von Harald Heppner und Mira Miladinović Zalaznik. Frankfurt a. M.: Peter Lang 2015, 141–164.
- Kaschau in deutschen Reiseberichten der Frühneuzeit. In: Karpatenjahrbuch 2015. Stuttgart 2014, 141–153.
- Košice in German Prints from Early Modern Age. In: Košice in the Coordinates of European History. Hrsg. von Mária Hajduová und Martin Bartoš. Košice: The City of Košice, The Košice City Archives 2013, 270–289.
- [Košice v nemeckých prameňoch raného novoveku. In: Košice v súradniciach európskych dejín. Hrsg. von Mária Hajduová und Martin Bartoš. Košice: Mesto Košice, Archív mesta Košice 2014, 273–298; Kassa a kora újkori német forrásokban. In: Kassa az európai történelem kontextusában. Hrsg. von Mária Hajduová und Martin Bartoš. Kassa: Kassa Város Önkormányzata, Kassa Város Levéltára 2014, 262–282.]
- Jazyky a ich používanie ako prostredie a pozadie periodickej tlače. In: Úloha kníh a periodík v živote mnohonárodnostných Košíc: zborník z konferencie. Martina Feniková Čarnogurská, Angela Kurucová (zost.). Košice: ŠVK Košice 2013, 170 – 186.
- Konfessionalität und Beschäftigung in Kaschau um 1900. *Spiegelungen* 8(2013)2, 161–169.
- Felekezeti és modern nemzet a 19. századi Magyarországon. In: Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség. Szerkesztette Lukács Anikó. Budapest: Hajnal István Kör 2013, 9–26.
- Mehrsprachigkeit – ein Weg, verkehrsfähig zu sein. Die Stadtbevölkerung von Kaschau/Kassa/Košice und ihre Sprachen um 1900. *Spiegelungen* 8(2013)1, 52–67.
- Der Unitarier – edler Wilder, Bürger und Patriot. Betrachtungen zum Werk Mór Jókais. In: Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen. Hrsg. von Ulrich Wien, Juliane Brandt und András Balogh. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2013, 355–378.
- Das nationalstaatliche Parlament aus der Perspektive der oberungarischen Städte. Beobachtungen anhand lokaler Zeitungen. In: Veľká doba v malom priestore. Zlomové zmeny v mestách stredoeurópskeho priestoru a ich dôsledky (1918–1929). Hgg. Peter Švorc, Harald Heppner. Prešov 2012 – Graz: UNIVERSUM 2012, 201–212.
- Kálmán Mikszáth und „Das Hohe Haus“. Überlegungen zu möglichen Quellen einer Kulturgeschichte des Parlamentarismus. In: Das Parlament als Kommunikationsraum. Hrsg. von Andreas Schulz und Andreas Wirsching. Düsseldorf (Droste) 2012, 127–154.
- Das Dorf und seine Deutschen in literarischen Programmschriften: Imre Kovács und die Stumme Revolution. In: Dorf und Literatur. Hrsg. von Harald Heppner, René Kegelman und Stefan Sienerth. München: Oldenbourg 2011, 199–218. (= Danubiana Carpathica. Jahrbuch für Geschichte und Kultur in den deutschen Siedlungsgebieten Südosteuropas. 5[52] (2011).
- „Reformiert“ als konfessionelles Label erwecklicher Gemeindebildung – die Entstehung der deutschen reformierten Gemeinde in Budapest, ihre Organisatoren und deren soziale Vernetzung. In: *Freikirchen-Forschung* 20(2011), 183–202.

- Das Zusammenleben in ethnisch und konfessionell gemischten Siedlungen in Ungarn im Übergang von der Ständegesellschaft zur Moderne. In: Zivilgesellschaft im östlichen und südöstlichen Europa in Geschichte und Gegenwart. Hrsg. von Jörg Hackmann und Klaus Roth. München: Oldenbourg 2011, 229–247.
- Ortsansässige Minderheit und erneute Zuwanderung: Die deutsche reformierte Gemeinde in Budapest 1850–1914. In: Geschichte der Deutschen in Ungarn im 19. Jahrhundert – Magyarországi németek története a 19. században. Hrsg. von Gerhard Seewann und Zsolt Vitári. <http://nemettortenelem.tti.btk.pte.hu/menu/64/63> [Buch]; http://nemettortenelem.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/File/19_szazad_E-publ/Julia_Brandt.pdf [Aufsatz]
- Kulturelle Zentren in der „Provinz“: Multiethnizität und Randlage als Herausforderungen in der Kultur des Nationalstaats. In: Literarische Zentrenbildung in Ostmittel- und Südosteuropa. Hermannstadt/Sibiu, Laibach/Ljubljana und weitere Fallbeispiele. Hrsg. von Mira Miladinović Zalaznik, Maria Sass und Stefan Sienerth. München: IKGS-Verlag 2010, 43–61.
- Az unitárius – nemes vadember, polgár és hazafi. *Keresztény Magvető*. 116(2010)3, 290–312.
- Die Fünfkirchner Zeitung 1870–1906. *Spiegelungen* 5(2010)2, 141–152.
- Das Wahlverhalten in den überwiegend reformierten Gebieten des Königreichs Ungarn zur Zeit des Übergangs in die Moderne. In: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918. Hrsg. von Márta Fata und Anton Schindling. Münster: Aschendorff 2010, 395–438.
- Az evangélikusság Budapesten a dualizmus korában. *Budapesti Negyed* 17(2009)2 (Nyár), 111–130.
- (Társszerzők: Flavius Solomon, Krista Zach): Einleitung. In: Vorbild Europa und die Modernisierung in Mittel- und Südosteuropa. Hrsg. von Flavius Solomon, Krista Zach und Juliane Brandt. Berlin: LIT-Verlag 2009, 7–21.
- Wohlfahrtsstaatlichkeit in Ungarn. Europäische Vorbilder und ungarischer Entwicklungspfad. In: Vorbild Europa und die Modernisierung in Mittel- und Südosteuropa. Hrsg. von Flavius Solomon, Krista Zach und Juliane Brandt. Berlin: LIT-Verlag 2009, 145–188.
- Gesellschaftspolitik und Minderheitenpolitik in Ungarn in den Jahren der kommunistischen Machtübernahme und des Stalinismus. In: Vom Faschismus zum Stalinismus. Deutsche und andere Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1941–1953. Hrsg. von Mariana Hausleitner. München: IKGS-Verlag 2008, 207–222.
- Verfolgung, Minderheitenposition und langfristige Formulierung konfessioneller Identität. Analyse und Auswirkungen dieser Entwicklung am Beispiel der ungarischen Protestanten im 19. Jahrhundert. In: Glaubensflüchtlinge. Ursachen, Folgen und Auswirkungen frühneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa. Hrsg. von Joachim Bahlcke. Münster u.a.: LIT-Verlag 2008, 373–401.
- Német polgárok Pesten és helyzetük a városi társadalomban: a protestáns árvaegylet 1859–1914. In: A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kövér György tiszteletére. Szerkesztette Halmos Károly, Klement Judit, Pogány Ágnes és Tomka Béla. Budapest: Századvég 2009, 163–173.
- Egy „kultúraexport” kudarca? A Bethesda budapesti Diakonisszaház mint kaiserswerthi intézmény válsága és megszűnése. In: Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerkesztette Czoch Gábor, Horváth Gergely Krisztián és Pozsgai Péter. Budapest: Korall 2008, 25–42.
- Nyelvváltás és egy családi projekt szelektív folytatása: Biberauer Theodor és Richard és a diakonisszűgy. In: Generációk a történelemben. Szerkesztette Gyáni Gábor és Lácay Magdolna. Nyíregyháza: Hajnal István Kör 2008, 345–356. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 21.)
- Die Arbeit am Ungarnbild des Auslands: Wie präsentiert ein ungarndeutscher Auslandsstipendiat und Theologe 1898 in Edinburgh Budapester Projekte? *Spiegelungen* 3(2008)3, 274–280.
- Das Zusammenleben in ethnisch und konfessionell gemischten Siedlungen in Ungarn im Übergang von der Ständegesellschaft zur Moderne. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 49(2007), 37–56.
- Konfessionelle Existenz in einem rechtlich abgestuften Raum und Religionsausübung als Raumerfahrung. Ungarn im späten 17. und im 18. Jahrhundert. In: Formierungen des konfessionellen Raumes in Ostmitteleuropa. Hrsg. von Evelin Wetter. Stuttgart: Steiner 2008, 297–319.
- Ünnep és emlékezet. In: *Létünk* 37(2007)4, 92–109.

- The Secularized Cult of St. Steven in Modern Hungary. In: Central European history and the European Union: the meaning of Europe Ed. by Stephen Kirschbaum. London: Palgrave Macmillan 2007, 63–80.
- Der Forschungsstand zum Volksbund und seine Wahrnehmung in Fachpresse und Forschungsliteratur der vergangenen zehn Jahre. In: Akten der Historikerkonferenz zum Volksbund der Deutschen in Ungarn (1938–1945). Hrsg. von Andreas Bock und Nelu Bradean-Ebinger. Budapest: (JBG) 2007, 58–72.
- Der Heilige Stefan: Eine Rockoper und ihre Lesarten. In: Heilige als Nationalpatrone in Ostmitteleuropa. Hrsg. von Stefan Samerski und Krista Zach. Wien–Köln–Weimar: Böhlau 2007, 128–151.
- A (buda)pesti református egyház dualizmuskori adólistái. In: Reformátusok Budapesten. Szerkesztette Kósa László. I.–II. Budapest: Argumentum 2006, 173–196.
- „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve.” A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe. In: Nők a modernizálódó magyar társadalomban. Szerkesztette Gyáni Gábor és Nagy Beáta. Debrecen: Csokonai [2006], 96–127.
- „Jesus und der Weltkrieg.” Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg. In: Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa. Hrsg. von Martin Schulze-Wessel. Stuttgart: Steiner 2006, 155–179.
- Soziale Erfahrung, Gemeinschaftsbildung und Frömmigkeitsstile: Die deutschen und die ungarischen Reformierten in Pest und Buda im 19. Jahrhundert. *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde* 47(2005), 123–156.
- Nachgereichte Besprechung einer Doktorarbeit: Zu Ioan Lupaş' Budapesti Dissertation über die griechisch-katholische Kirche in Siebenbürgen und die Bedeutung der Religionsunion. *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas* 7(2005), 207–217.
- Wie lässt sich Stalinismus erzählen? Narration, das Entwerfen fiktiver Welten und das Spiel mit literarischen Mustern in Péter Bacsó's Film „Der Zeuge”. In: Sinnstiftung durch Narration in Ost-Mittel-Europa. Geschichte – Literatur – Film. Hrsg. von Alfrun Kliens und Martina Winkler. Berlin: Akademische Verlagsanstalt 2005, 91–122.
- A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a 19. században. In: Szellem és etika. A „100 éves a 'protestáns etika'” című konferencia előadásai. Szerkesztette Molnár Attila. Budapest: Századvég 2005, 115–127.
- Konzervatív és „konzervatív” – a fogalomképzés helyzetéről és kihívásairól. In: *Világtörténet. Új folyam.* (2005), 27–45.
- Zum reformierten Konzept der Arbeit in Ungarn im 19. Jahrhundert. In: *Hungarian Studies* 18(2004)1, 39–62.
- Nők a magyar protestáns imádságos könyvekben 19. század második felében. In: Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. I.–II. Szerkesztette Jankovics József és Nyerges Judit. Budapest: NMT 2004. II., 606–613.
- „Wir sind alle zu ein und demselben hohen Ziel geschaffen.” Das Frauenbild protestantischer Gebetbücher in Ungarn im 19. Jahrhundert. *Südostdeutsches Archiv* 46/47(2003/04), 13–38.
- A (buda-)pesti református egyház dualizmuskori adólistái. *Protestáns Szemle* LXV. (XII. új évf.) (2003)4, 184–197.
- Felekezeti és nemzeti identitás a 19. századi Magyarországon: a protestáns egyházak. In: *Századvég. Új folyam.* 29(2003)3, 3–38.
- Le Témoin de Péter Bacsó. In: *Théorème. Cinema hongrois – le temps et l'histoire.* Sous la direction de Kristian Feigelson. Paris: Presses Sorbonne Nouvelle 2003, 87–98.
- Társadalmi hálózatok és hálózatelemzés – egy lehetséges átmenet a mikro- és makrolépték között? In: *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok.* Szerkesztette Dobrossy István. Miskolc: Forma BT 2003, 94–107. (= Rendi társadalom – polgári társadalom; 12.)
- Társadalomtörténetírás az Egyesült Államokban. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Szerkesztette Ö. Kovács József és Bódy Zsombor. Budapest: Osiris 2003, 153–166.
- Társadalomtörténeti vallástörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe.* Szerkesztette Ö. Kovács József és Bódy Zsombor. Budapest: Osiris 2003, 258–280.

- Vallás és társadalom a mai magyar történetírásban. In: A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században. Szerkesztette Sasfi Csaba. Salgótarján–Budapest: Hajnal István Kör 2003, 61–75. (Rendi Társadalom – polgári társadalom; 10.)
- A magyar protestáns történelemkép az első világháborúig. In: Hagymány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Szerkesztette Ablonczy Balázs és Bertényi Iván. Budapest: BIP 2002, 150–159.
- A történelmi emlékezet konstrukciója felekezeti perspektívában. In: Ünnepek – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. Szerkesztette Pásztor Cecília. Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár 2002, 87–102. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 14.)
- Konfessionelle und nationale Identität in Ungarn im 19. Jahrhundert: die protestantischen Kirchen. In: Religion im Nationalstaat zwischen den Weltkriegen 1918–1939. Polen – Tschechoslowakei – Ungarn – Rumänien. Hrsg. von Hans-Christian Maner und Martin Schulze-Wessel. Stuttgart: Steiner 2002, 31–71.
- Envisioning – the city, or rather society old and new? Ein Kommentar zu Răzvan Păreanu's Beitrag zu Ady und Goga. *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas* 3(2001), 159–172.
- Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon. *Korall* (2001)5–6, 18–36.
- Stoßgebete. Die reformierte Mentalität nach dem Zeugnis ungarischer Gebetbücher vom Ende des 19. Jahrhunderts. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 12 (2000), 29–58.
- Rövid fohászok. A református mentalitás imádságos könyvek tanúsága szerint. In: Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. Szerkesztette Sasfi Csaba. Esztergom: (Megyei Önkormányzat levéltára) 2000, 366–386. (Rendi társadalom – polgári társadalom; 11.)
- Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der Tausendjahr-Feiern der Landnahme. In: *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas* 1(1999) 57–93.
- Secularization as “social problems” in the perception of 19th century Hungarian Protestantism; paper for the 4th European Conference of Sociology (ESA) panel II.4.: Religions in Conflict; Amsterdam Aug 17–21, 1999 (Vgl.: 4th European Conference of Sociology. Abstracts. Amsterdam (SISWO) 1999, 38–39).
- Szikszai utódjai: Református imádságos könyvek a 19. század második feléből, mint mentalitástörténeti források. I.–II., I. A *Ráday Gyűjtemény Évkönyve* IX (1999), 111–141; II. ebd. X, (2002), 141–162.
- A weberi tézis és a magyarországi protestantizmus a dualizmus idején. In: Szociáletika és társadalom. A zsidó-keresztény térhódításnak szociológiai háttere a Római Birodalomban és örökségének esélyei a 3. évezred küszöbén. Szerkesztette Bolyki János és Tenke Sándor. Budapest: Károli Gáspár Ref. Egyetem 1999, 157–179. (= Egyházzsociológiai Kiadványok; 1.)
- Das Nachleben des Odysseus – antike Mythologie und Weltdeutung im Exil. In: Geschichtliche Mythen in den Literaturen und Kulturen Ostmittel- und Südosteuropas. Hrsg. von Eva Behring, Ludwig Richter und Wolfgang F. Schwarz. Stuttgart: Steiner 1999, 357–370.
- A magyarországi protestantizmus politikai kötődései a dualizmus korában (helyzetfelmérés). In: Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon. Szerkesztette Hegedűs András és Bárdos István. Esztergom: Esztergom-Budapesti Érsekség 1999, 195–212.
- A protestánsok és a millennium. Felekezeti és nemzeti identitás a késő 19. század nemzeti ünnepeinek tükrében. *Századvég* (1998) 11, 167–193.
- Magyar protestantizmus és szociális kérdés a dualizmus korában. *Protestáns Szemle* LX(1998) 4, 241–253.
- Magyar protestantizmus és társadalmi változás 1867–1914: az egyházi értekezletek mint a tartalmi és szervezési adaptáció kísérletei. [Előadás a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Róma, 1996. szeptember 9–14.] In: A magyar művelődés és a kereszténység. Szerkesztette Monok István és Sárközy Péter. Budapest: Nk. M. Filológiai Társ. – Szeged: Scriptorum 1998, 1709–1716.
- Magyar protestantizmus és társadalmi változás. *Protestáns Szemle* LIX(1997)1, 41–49.
- Mitteuropa in den Essays György Konráds. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 10(1997), 83–94.

- Auslandsstudien ungarischer Protestanten im 19. Jahrhundert. *Hungarológia*. Budapest 9(1997), 217–243.
- Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn. *Südost-Forschungen* 55(1996), 179–240.
- Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheitspublikationen der Jahrhundertwende. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 9(1996), 63–111.
- Der ungarische Protestantismus und die westeuropäische soziale Entwicklung im Spiegel der Zeitschrift „Protestáns Szemle“ 1889–1914. *Hungarológia*. Budapest 7(1995), 55–87.
- „Antipolitik“ als Ethos. Zum literarischen und essayistischen Werk von György Konrád. In: Im Dissens zur Macht. Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel- und Südosteuropas. Hrsg. von Ludwig Richter und Heinrich Olschowsky. Berlin: Akademie-Verlag 1995, 191–204.
- Ungarische Exilliteratur – ungarische Literatur im Westen. In: Im Dissens zur Macht. Samizdat und Exilliteratur der Länder Ostmittel- und Südosteuropas. Hgg. Ludwig Richter/ Heinrich Olschowsky. Berlin: Akademie-Verlag 1995, 169–190.
- Ungarische Exilliteratur und die ungarisch-ungarischen Beziehungen – Versuch einer Annäherung. *Hungarológia*. Budapest 4(1993), 203–234.
- Ungarn in Gedichten jüngerer DDR-Autoren. In: Régi és új peregrináció: Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon I., Budapest: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Szeged: Scriptum 1993, 20–28.
- „Amolyan esszéista filozófus, aki a gondolkodást és a költészetet azonosítja.” György Konráds Romane. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 6(1993), 143–152.
- Das Modell der Vorgangsfiguren im Vergleich der ungarischen und der DDR-Literatur der sechziger Jahre. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 6(1993), 127–142.
- „Du bleibst sowieso hier.” László Márton lesen. *Stadium*. Europäisch-ungarische Zeitschrift für Gesellschaft und Kultur. Budapest 5(1992)3, 41–43.
- Die unbegreifliche Einmaligkeit individuellen Lebens. Miklós Mészöly: Der Tod des Athleten. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 5(1991), 67–79.
- Historische Möglichkeiten individueller Entwicklung in ungarischen Romanen der sechziger Jahre – ein Forschungsbericht. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 4(1990), 83–110.
- Möglichkeiten und Perspektiven individueller Entwicklung in der ungarischen Prosaliteratur der sechziger Jahre – Leseindrücke zu Werken Lajos Mesterházis. *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin 2(1987), 5–40.

JULIANE BRANDT

„Jézus és a világháború”

*A magyar protestantizmus nemzeti gondolatrendszere
az első világháború idején **

„Ki hazáját igaz szívvél védi, // Fegyverrel is az Istent dicséri.”¹

„Mintha a régi atmoszféra egy titkos ablakon kiszállott volna, valahonnét új levegő csapja meg arcunkat. Önzés, blázirtság, a mának élés, a mi csak betöltője volt ez elernyedtt, bűnei miatt már szinte gondolkodni sem akaró világnak: elfogyott a szívekből. Egyetlen friss, tiszta érzélem lett úrrá kicsiny, nagy, úr, szolgálta fölött: az embergyilkosokat meg kell büntetni.”²

„Hisszük és reméljük szent bizodalommal, hogy a diadal a miénk lesz. Ha nem így lenne, rettenetes theodicaea elé állítana bennünket Isten. Mellettünk az igazság, mellettünk az erkölcs, mellettünk a kötelességteljesítés, sőt mellettünk a történelem logikája is.”³

„Az eddigi történelem külső bizonyosságai szerint csak úgy, mint a dolog belső szükségyszerűsége szerint, nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára.”⁴

Ezek a háború első napjaiból és heteiből származó sajtóidézetek jelzik, hogy milyen sokszínűen interpretálták az eseményeket és az azokon alapuló jövőbeli várakozásokat a magyar protestáns teológusok. Majd csak évek múltán, nevezetesen 1917 és 1918 publicisztikájában figyelhető meg változás a közhangulatban és a történetek értelmezésében. Érdeklődésünk középpontjában a magyar protestantizmus nemzeti gondolatrendszere áll az első világháború alatt, mindenekelőtt az, hogyan változott annak deklarált önértelmezése. A 19. században a magyar protestantizmusban, legalábbis a széles liberális táborban és annak peremén a vallási és nemzeti ügy világos összeolvadása figyelhető meg. Egy sajátos szekularizációs

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: „Jesus und der Weltkrieg.” *Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg.* In: Schulze-Wessel, Martin (Hrsg.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa.* Stuttgart, 2006. 155–179. A címben mottóként idézett fordulat a református teológus Rácz Lajos egyik „háborús előadás”-ából származik, mely a sárospataki kollégium professzorai háborús előadásainak sorozatában jelent meg. Rácz Lajos: *Jézus és a világháború.* In: *Háborús előadások.* Sárospatak, 1916. 5–25.

¹ Szalay Mihály: *A tábornútnél.* Evangélikus Népiskola, (1914) 23–24. sz. 474.

² m. k. [Marjai Károly?]: *Harczi zajnak közepette...* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (a továbbiakban: PEIL), 57. évf. (1914) 31. sz. 465. (augusztus 2.) Ez a vezércikk a lap első megnyilatkozása a háborúról.

³ Márton Lajos: *Az igazság és hamisság harca. Beszéd a budapesti ref. theol. akadémia évnyitó ünnepélyén 1914. szept. 16-án.* PEIL, 57. évf. (1914) 39. sz. 562–564., 563.

⁴ r. s.: *Válságok órája.* PEIL, 57(1914)33, 490–491., 490.

folyamat hézagait a nemzeti gondolat töltötte ki. Azt vizsgáljuk, hogyan formálódik a nemzeteszmé vallásos alátámasztása a háború kitörése után, hogyan alakul a speciális narratívák sorsa, és milyen formában artikulálódik a protestáns önkép.

Szakirodalom és források

A nagy német egyházakra, különösen a protestáns egyházakra vonatkozóan az első világháború, de a korábbi háborúk tekintetében is nagy számban állnak rendelkezésre feldolgozások,⁵ és az utóbbi időben általában véve a társadalom- és művelődéstörténet is növekvő érdeklődéssel fordul a vallás modern kori kérdései felé.⁶ Nem beszélhetünk azonban hasonlóan kedvező előfeltételekről e téren jelenleg Magyarországon. Csak az utóbbi évtizedben erősödtek meg a 19. és 20. századra vonatkozó vallás- és egyháztörténeti kutatások, főként egyház- és politikatörténeti, csak ritkán néprajzi, művelődés- vagy társadalomtörténeti perspektívával.⁷ Bár ezek a kutatások a nagyobb egyházakra, illetve felekezetekre koncentrálnak, a jelenlegi historiográfiai helyzet, s ez igaz a protestantizmusra is, még messze nem mérhető a németországihoz.⁸ Ez jellemző a protestáns egyházak, teológusai, vezetőik és tagjaik első

⁵ Nowak, Kurt: *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. München, 1995., különösen 197–205. 2014-ben az első világháború kitörésének évfordulója alkalmával számos további munka is megjelent, melyek a világháborút egyháztörténeti szempontból is újraértékelték. [Az eredeti tanulmány itt átfogó összefoglalást ad a korábban megjelent szakirodalomról. – A ford. jegyzete]

⁶ Lásd mindenekelőtt: Schulze Wessel, Martin: *Einleitung. Die Nationalisierung der Religion und die Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. In: uő. (Hg.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Stuttgart, 2006. 7–14. Wolfgang Schieder 1993-ban még azt állapította meg, hogy a német társadalomtörténet nagy mértékben elhanyagolta ezt a témát, s bírálta azt az ebben nyilvánvalóan közrejátszó nézetet, miszerint „a vallás legalábbis a 18. század végétől már nem játszott szerepet társadalmi változások tényezőjeként”. Schieder; Wolfgang: *Sozialgeschichte der Religion im 19. Jahrhundert. Bemerkungen zur Forschungslage*. In: uő. (Hg.): *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1993. 11–28., itt 17. Ezt követően azonban számos kutatás és monográfia született ebben a témakörben. Ezekből ez alkalommal csak hármat emelünk ki: Hübinger, Gangolf: *Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Kulturprotestantismus im wilhelminischen Deutschland*. Tübingen, 1994.; Blaschke, Olaf – Kuhleemann, Frank-Michael (Hg.): *Religion im Kaiserreich. Milieus – Mentalitäten – Krisen*. Gütersloh, 1996.; s mindenekelőtt meg kell említeni egy régebbi munkát: Nipperdey, Thomas: *Religion im Umbruch. Deutschland 1870–1918*. München, 1988.

⁷ Mind Magyarországon, mind Németországban hagyományosan intenzívebb és folyamatos volt a kutatók érdeklődése a reformáció és ellenreformáció korszakai iránt. Mérvadó, máig hasznos történeti áttekintés a dualizmus koráról: *Die Habsburgermonarchie*. Bd. IV: *Die Konfessionen*. Hg. von Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 1985.; újabb kultúrtörténeti szemszögű összefoglalásként lásd: Schwarz, Karl – Brandt, Juliane: *Der Protestantismus als Träger und Vermittler der Kultur in der Habsburgermonarchie 1848–1849*. In: Gottsmann, Andreas (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. X. Das kulturelle Leben. Akteure – Tendenzen – Ausprägungen. Teilbd. 1: Staat, Konfession und Identität. Wien, 2021. 437–526. [Az eredeti tanulmány itt átfogó összefoglalást ad a korábban megjelent szakirodalomról. – A ford. jegyzete]

⁸ Vö. a következő áttekintéssel: Brandt, Juliane: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*. Südost-Forschungen, Bd. 55 (1996) 179–240.; az 1848–1918 közötti időszakra vonatkozóan lásd: Gottas, Friedrich: *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie*. In: *Habsburgermonarchie*, IV. 489–595. Átfogó történeti összefoglalás: Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. Bd. 1–2. Wien–Köln–Graz, 1979.; Pokoly József: *A XIX. század történelme*. In: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*. Kiadja Zsilinszky Mihály. Budapest,

világháború alatti állásfoglalásaira is. A fontos, nagyívű áttekintések ezt az időszakot átugorják, vagy egy nagyobb időtávot átfogó gondolatmenet részeként azt általánosságban mint az egyházak kudarcát vázolják fel.⁹ A történeti munkák rendszerint a háborút megelőző időszakra, egyes eseményekre, változásokra vagy a háborút közvetlenül követő periódusra koncentrálnak.

Tekintettel az eddigi kutatások állására és a megfelelő források elérhetőségére, ez a vizsgálat elsősorban az egyházak képviselőinek, lelkészeknek, teológusoknak, világi és lelkész egyházi tisztségviselőknél, valamint az egyházi sajtó publicistáinak állásfoglalásait állítja középpontba. Mindkét nagy protestáns egyházat, a reformátust és az evangélikust is elemzi, melyek hívei Magyarország lakosságának körülbelül egyötödét alkották a világháború előtt. (Kétharmaduk a református, egyharmaduk az evangélikus egyházhoz tartozott.)¹⁰ Különösen alapos elemzés tárgyává teszi az egyházakhoz közel álló protestáns sajtót, amely a századforduló és a világháború között gyors fejlődésnek indult. Bevontunk továbbá a vizsgálatba a sajtóban, illetve külön kiadványként vagy prédikációs gyűjteményekben megjelent prédikációkat, témába vágó teológiai fejtegetéseket, egyházi képviselők vagy az egyházakhoz közel álló egyesületek képviselőinek beszédeit, valamint imakönyveket. Németországhoz hasonlóan a háború kitörése után Magyarországon is felvirágzott a „teológiai kisirodalom”¹¹ annak a törekvésnek a jegyében, hogy a háború szellemi-vallási értelmezését nyújtsák. Mind ez ideig, a kétezres évek elejéig még nem került sor ennek a forrásbázisnak a szisztematikus feldolgozására és áttekintésére. Ezért értékelésüknél tanulmányunk a bevezetőben megfogalmazott kérdések válaszaira szorítkozik magyar és német nyelvű források alapján. Bár rendszerezett áttekintés a célunk, teljességre nem törekedhettünk.

1907. 676–770.; Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Kiadja Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

⁹ A református egyházról szóló tanulmánykötetből az első világháború eddig alapvetően kimaradt: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Studia et Acta, 5. Budapest, 1983. Csohány János társadalmi és politikai kérdések tárgyalása kapcsán röviden kitér az egyházi állásfoglalásokra és háborús prédikációkra: *A reformátusság és a politikai, szociális kérdések*. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Budapest, 1983. 103–114., különösen 109–114. Nem tárgyalja részletesen a világháborút már említett munkájában sem Bucsay, sem pedig Gottas. (Így tesz a katolikus egyház vonatkozásában Moritz Csáky is: *Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn*. In: Habsburgermonarchie, IV. 248–331.) A háború alapvetően kimarad és mint a vizsgált korszak előjátéka kerül tárgyalásra a következő kiadványban is: Lendvai Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus. 1918–1948*. Budapest, 1987. A nagy nemzeti történelmi összefoglalók ugyancsak nem érintik az egyházak magatartását, lásd: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. Hanák Péter. Budapest 1978.; Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998.

¹⁰ Míg a református egyház hívei szinte kizárólag magyar ajkúak voltak, az evangélikus egyház hívei között a magyarok mellett sok szlovák és német található. A földrajzi tagolódásra nézve lásd a térképeket: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, id. mű; Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű; újabban lásd: Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. 2. 1944–2005. Budapest, 2006.

¹¹ Brakelmann, Günther: *Protestantische Kriegstheologie im Ersten Weltkrieg. Reinhold Seeberg als Theologe des deutschen Imperialismus*. Bielefeld, 1974. 9. Az itt olvasható találó állapotleírás alapvetően Magyarországra is alkalmazható. A németországi protestantizmus kortárs munkáiról lásd: Pressel, Wilhelm: *Die Kriegspredigt 1914–1918 in der evangelischen Kirche Deutschlands*. Göttingen, 1967.; Hammer, Karl: *Deutsche Kriegstheologie 1870–1918*. München, 1974.

Magyar protestáns identitás a 19. században: a protestantizmus és nemzet interpretációi

Az 1867-es kiegyezés után megfigyelhető, hogy a magyar protestantizmus önértelmezése történetfilozófiai érvek felé lép túl a szűkebb körű vallásos koncepción, mégpedig a szabadság és haladás érdekében, különösen a magyar nemzet vonatkozásában tett szolgálatok hangsúlyozásával. A vallásos érvekhez, melyek szerint a protestantizmus jelenti az igazi kereszténységet, és a nemzetnek tett szolgálata abban áll, hogy a katolicizmus elhajlásával szemben a nemzet számára megőrizte ezt az igazi kereszténységet, egyre inkább a csoporttudat további kiegészítő elemei társultak, mely csoporttudat a protestantizmust, illetve a kálvinizmust nem pusztán vallási közösségként értelmezte, hanem mint történeti közösséget, amely meghatározott érdemeket szerzett a nemzet és e nemzetnek az emberiség előrehaladásában játszott szerepe szempontjából. Lelkészek akár még prédikációkban is tettek erre utalásokat, mégis ez az irányzat a legmaradandóbb hatást a laikus hívek körében gyakorolta.¹²

Ezen önkép kialakulását a magyarországi protestáns egyházak korábbi története, annak konceptualizálása és áthagyományozása, az egykori és az aktuális politikai szövetségek, illetve felekezetspecifikus teológiai előfeltételek magyarázzák.

A századokon át tartó jogi diszkrimináció – és annak a kollektív emlékezetben megőrzött tudata¹³ – nyomán a magyar protestantizmusban a jogközösség csoporttudata formálódott ki és az abban gyökerező felfogás, mely a jogvédelemre hitbéli cselekedetként tekint. A rendi ellenállási mozgalommal való szövetség elősegítette a nemzeti és liberális program iránti affinitás kialakulását. A tradíció felidézése tényleges korábbi és aktuális szövetségeket tükrözött, ugyanakkor érvként szolgált az állami támogatásokért folyó és a katolikus egyházzal szembeni önmeghatározásra törő aktuális politikai küzdelmekben. A nemzeti szimbolika képes volt a struktúális szekularizációs folyamatoknak, de részben ezen csoporttudat speciális formálódásának is köszönhető hiányok kitöltésére. A református egyházban, amely erős kismemesi vezető réteggel rendelkezett, s melyet a kálvinista kiválasztottság gondolat kollektív interpretációja jellemezte, ez az identitáskonceptió tartósabban hatott és sajátos

¹² Részletes bemutatást és tárgyalást lásd: Brandt, Juliane: *Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der Tausendjahr-Feiern der Landnahme*. In: *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas*, Bd. 1. (1999) 57–93. A reformátusokról lásd: Brandt, Juliane: *Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheitspublikationen der Jahrhundertwende*. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, Bd. 9. (1996), 63–111. Vö. a liberális protestáns önképpel: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, 101.; Kósa László: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Budapest, 1996. 135–141., különösen 137–138. Laikusok, különösen egyes református háttérrel rendelkező, de az egyháztól távol álló értelmiségiek körében szélsőséges esetben az a nézet is felbukkant, hogy a protestantizmus pusztán történeti közösség, amely történetileg kialakult, egyházi tartalma azonban kiüresedett, s programját ezért a haladás általános irányvonalához kapcsoltni újra kell definiálni. Lásd Szabó Dezső vitacikkét a *Nyugat* hasábjain és az ahhoz kapcsolódóan kibontakozott vitát, illetve az arra adott egyházi reakciókat. Vö. Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű.

¹³ Áttekintést ad erről: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, id. mű. Az áthagyományozásra szemléletes példát nyújtanak a tudományos igénnyel készült történeti összefoglalók, de még inkább a protestáns történelem nagyközönségnek szánt ábrázolásai. Zsilinszky összefoglaló munkája például részletesen szól az üldöztetésről, elnyomásról és a jogokért folytatott harcokról: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*, id. mű. Vagy említhetjük a reprezentatív apologetikus összefoglalást: Vida Gyula (szerk.): *A protestantizmus Magyarországon. I. Történeti és helyzetrajz. II. A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében*. Budapest, 1928.

megfogalmazást nyert. Náluk a nemzeti szolgálat és küldetés erőteljesebb hangsúlyt kapott, mint az evangélikusok körében.¹⁴ Az utóbbiak körében a teológiai előfeltételek és az ájtatossági tradíciók inkább a sorsba való beletörődés, a szükségesként értelmezett állam iránti hűség irányába hatottak, nemcsak a magyar, de a német ajkú teológusok körében is. Az egyházhoz kötődő tradicionális társadalmi miliő még tartósan erős kötelékei, ahogy a német egyházközösségek sajátos helyzete is, szintén ebbe az irányban hatottak. Ezzel ellenkező gondolatok érvényesültek szlovák egyházi körökben.¹⁵

A magyarországi protestantizmus nemzeti értelmezése a Millennium, azaz a honfoglalás ezeréves ünnepélyének idején 1896-ban így hangzott: „(P)rotestáns eleink amaz igazság ereje által lelkesen küzdve, kivívták a lelkiismereti szabadságot s azzal együtt megmentőivé lettek alkotmányos szabadságunknak is.”¹⁶ Különösen a reformátusok – „(e) haza és nemzetünk legmagyarabb népe”¹⁷ – számára volt ez isten akarata. Az ő történeti narratívájuk szerint Isten, a magyarok istene, a kálvinista isten – aki ezer évvel korábban, ahogy Mózeset is a Nébó hegyre, Árpádot a Kárpátok ormaira vezette, hogy lássa Kánaán földjét – küldött nemzeti prófétákat, apostolokat, Mózeseket a Habsburg ellenes felkelések és az 1848–1849-es szabadságharc protestáns hőseinek alakjában. „És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak.”¹⁸

Hasonló érvek találhatók az evangélikus prédikációkban és sajtószövegekben is, de ezek az állásfoglalások erőteljesebben hangsúlyozzák a kiállt szenvedéseket és a bizonyított alattvalói, illetve állampolgári hűséget. „Gyermeki hűséggel hozott [az evangélikus egyház] életáldozatot. Néma lemondással tűrte el a mindig igaztalan és kegyetlen elbánást.”¹⁹ Így a millennium ünnepségein való részvétel is mindenekelőtt az állam, az állam védelme iránti kötelezettségként jelenik meg.²⁰ Az efféle püspöki megfogalmazásokhoz képest még visszafogottabban szóltak a német evangélikus reflexiók: „A magyar állam részéről az evangélikus egyházzal szembeni mostoha anyára jellemző kezelés nem tarthat vissza soha bennünket, evangélikusokat attól, hogy az ország leghűségesebb polgáraihoz tartozunk; minden erőnk

¹⁴ Vö. Kósa: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon*, 137–138.

¹⁵ Részletesebben és összehasonlító perspektívában lásd: Brandt, Juliane: *Vallás és társadalom a mai magyar történetírásban*. Előadás a Hajnal István Kör konferenciáján, Salgótarján, 1996. augusztus 22–23. Lásd még: Gogolák, Ludwig v.: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. Bd. 1–3. München, 1969–1972.

¹⁶ (anonym): *Ifjúsági tanítás a millenium alkalmából*. Debreceni Protestáns Lap, 16. évf. (1896) 18. sz. 235–237., 236. Evangélikus részről lásd: Endreffy János: *Ezeréves ünnepi beszéd*. Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 18. sz. 186–191., 189.; Paulik, János: *Ezredéves emlékbeszéd*. Uo. 198–203., 200.; Sántha Károly: *Egyházi beszéd ezredéves ünnepünkre*. Uo. 11. évf. (1896) 20. sz. 207–213., 212. (Sántha számára azonban ennek fordítottja is nagyon fontos: „Nem szereti az a hazát, a ki nem szereti, féli az Istent!”) Vö. Éder József és Magyar Miklós írásaival – mindketten Endreffy, Paulik és Sántha társaságában egy millenniumi prédikációverseny győztesei –, akik elsősorban a kíváncsatos ájtatosságot és annak a haza megtartásában játszott szerepét fejtegették. Éder József: *Ezredévi egyházi beszéd*. Uo. 11. évf. (1896) 21. sz. 222–225.; Magyar Miklós: *Ezeréves hálaadó ünnepi beszéd*. Uo. 11. évf. (1896) 22. sz. 233–238.

¹⁷ Szász Károly: *Püspöki körlevél a millenium tárgyában*. PEIL, 39. évf. (1896) 15. sz. 225–226.

¹⁸ Neupor Béla: *Egyházi beszéd. (Hazánk ezeréves fennállásának emlékünnepén)*. I–III. Dunántúli Protestáns Lap, (1896) 22. sz. 344–346., 23. sz. 358–360., 24. sz. 378–381., itt 378.

¹⁹ Zelenka Pál: *A tiszai ágost. hitv. evang. egyházkerület közönségének, az Úrban hitsoros Testvéreinknek üdv az úrtól!* Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 17. sz. 173–174., 173.

²⁰ Sárkány Sámuel: *A bányai ág. hitv. evang. egyház közönségének üdvözlés az Úrban!* Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 10. sz. 93–94., 94.

a hazáé, és így mi is igazi örömmel akarjuk ezt a jubileumot ünnepelni, de mindig észben kell tartanunk, hogy a vallásosság és az erkölcs minden polgári rend alapja. Amikor egyházi életünket gondozzuk, kötelességtudó, áldozatkész, önmegtagadásra kész, a közjót szorgalmasan előmozdító fiakat és lányokat nevelünk a hazának.”²¹ Ha a nyugat-európai kereszténység felvétele lehetővé tette a nyugat-európai fejlődéshez való csatlakozást, a reformáció elfogadása pedig az ország további kulturális fejlődését, Magyarország – a prédikációk interpretációja szerint – később a kereszténység védelmével visszafizette a kapott javakat, ahogy a protestánsok véráldozatukkal hozzájárultak a magyar alkotmány és szabadság védelméhez.²²

A prédikációkhoz viszonyítva még nyomatékosabban jelenik meg ez a protestantizmus és a modern kultúra immanens összefüggését feltételező tézis a világi egyházi képviselők megnyilatkozásaiban, illetve nem istentisztelethez kötődő szövegekben, például a protestáns sajtóban, a teológiai akadémiák ünnepi beszédeiben. Eszerint a protestantizmus közvetítette a modern kultúrát Magyarországon, illetve a protestantizmus biztosította a nemzet túlélését. Biztosította a kulturális fellendülést, őrizte a nemzeti tudatot, újra élénkítette a politikai életet, és végül a nemzetnek alkalmas vezetőket ajándékozott. Újra idézzünk az ezredéves ünnep kontextusából: „A protestantizmus volt a nyugat európai kultúra minden újabb vívmányának meghonosítója e földön, s a mi egyházunk képezte az alkalmas anyagot, melyben minden új eszme első sorban talált viszhangra s ez által míg egyrésről megmentett bennünket az elmaradástól, másrészt az életképességnek mindig újabb elemeivel ruházta fel a nemzetet. [...] A protestantizmus működése nélkül talán már nem volna magyar nemzet, vagy ha volna, akkor szellemi sötétségnek és elmaradottságnak oly vigasztalan állapotában vergődne, mint Európa legelmaradottabb népei. Egy második Irland.” A legnagyobb fejlődési képesség eszerint a protestáns nemzeteket jellemzi.²³

A háborúval szembeni magatartás

Általában véve megállapítható, hogy a protestáns érdekéről szóló narratíva, a protestantizmus és nemzet viszonyának kultúr- és politikatörténeti narratívája tovább élt. A teológiai és politikai értelemben vett liberális tábor, a magasrangú világi egyházvezetők, de a liberális beállítódású teológusok is hirdették azt a háború vége felé is. Szemléletes példáját nyújtja

²¹ „Aber diese stiefmütterliche Behandlung seitens des ungarischen Staates, die der ev. Kirche zu theil wird, darf uns Evangelische nimmer abhalten, zu den treuesten Bürgern des Landes zu gehören; all unsere Kraft gehört dem Vaterlande, und so wollen wir auch dies Jubeljahr mit rechter Freude feiern, doch stets bedenken, daß Religiosität und Sittlichkeit das Fundament jeder bürgerlichen Ordnung ist. Indem wir unser kirchliches Leben pflegen, erziehen wir pflichttreue, opferfreudige, selbstverleugnende, das allgemeine Wohl eifrig fördernde Söhne und Töchter dem Vaterlande.” H.: *Ein Jubeljahr*. Evangelische Glocken, Bd. 8. (1896) Nr. 1. 3–5., 4–5.; vö. *Die evangelische Volksschule und das Millennium*. Uo. Bd. 8. (1896) Nr. 1. 5

²² A kereszténység szolgálata és védelme olyan toposz, ami távolról sem egyedi az európai nemzeti mitológiákban. Mind a katolicizmus (lengyelek, horvátok), mind az ortodox egyház (szerb) köréből szemléletes példákat találhatunk erre. Ebben a példában azonban érdekes a kereszténység ajándékának és a reformáció ajándékának az összekapcsolódása, az összefonódás a nemzet kereszténységnek, illetve a protestantizmus nemzetnek tett szolgálata között.

²³ Borsos István: *Az új ezredév küszöbén*. Dunántúli Protestáns Lap, (1896) 1. sz. 1–5., itt 4. Vö. Péter Mihály: *Millenniumi gondolatok*. Sárospataki Protestáns Lap, 15. évf. (1896) 2. sz. 21–25.; Radácsi György: *Iskolai év-nyitó beszéd*. Uo. 15. évf. (1896) 39. sz. 769–772.

ennek Tisza Istvánnak²⁴ a Protestáns Irodalmi Társaság elnökeként a reformáció emlékűnepe alkalmával tartott beszéde vagy Darányi Ignác,²⁵ a Dunamelléki Kerület főgondnokának ugyanezen alkalomból elhangzott szavai. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Baltazár Dezső, a Tiszántúli Kerület püspöke is a Lelkészegyesület által a reformáció jubileuma alkalmával rendezett ünnepségen. A Protestáns Irodalmi Társaság köréhez tartozó teológusok (különösen markánsan jellemző ez a budapesti egyháztörténész Kovács Istvánra) tovább fejlesztették ezt az önképet.²⁶

A háború kitörésekor ennek a koncepciónak egyes elemei kerültek előtérbe a prédikációkban és a publicisztikában. Különösen tartósan és megszakítatlanul érvényesült ez a teológiai és politikai tekintetben liberális oldalon,²⁷ de a liberálisok és a századelő óta teret nyerő neopietista és neoortodox – ahogy az ehhez nagy mértékben hasonlító tradicionális lutheránus – csoportok között elhelyezkedő széles átmeneti tábor sem zárkózott el a nemzeti elköteleződéstől. A március 15-e vagy október 6-a, a forradalmi megemlékezések alkalmával tartott prédikációk különösen alkalmasak voltak arra, hogy felidézzék azt a motívumot, mely szerint a protestáns hit és az emberi szabadság megőrzése alapvetően azonosíthatók, s összekötöttékk 1848 szabadságának ügyét a hazának a háborúban kockán forgó jövőjével.²⁸ Magyarország történelme, hirdetik, arra tanít, hogy a hiányzó összetartás mindig újra és újra az ország szabadságának elvesztésével jár, most tehát meg kell őrizni a népek és felekezetek összefogását.

Mindemellett már az 1890-es évek végétől kezdve megfigyelhető bizonyos kijózanodás is a liberalizmus tanaiból, az annak történetfilozófiájára épülő társadalmi illúziók eltűnése s azzal párhuzamosan teológusok és egyházi aktivisták körében neoortodox és neopietista mozgalmak tér nyérése, ami a 20. század elejétől tovább erősödött.²⁹ Már a háború előtt az

²⁴ Tisza István, ekkor már nem miniszterelnök, 1898-tól a Protestáns Irodalmi Társaság elnökségi tagja, 1915-től elnöke. Az 1890-es évek végétől egyházkerületi tisztségviselő, 1907-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka.

²⁵ Darányi Ignác többször is volt mezőgazdasági miniszter, a Gazdaszövetség elnöke. Főgondnokként az egyik legmagasabb világi tisztségviselő.

²⁶ *Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Prot. Irodalmi Társaság Díszgyűlésén.* /Gyorsirta: dr. K.I./ PEIL, 60. évf. (1917) 45. sz. 518–520.; *Darányi Ignác Főgondnok gyűlést megnyitó beszéde.* PEIL, 60. évf. (1917) 39. sz. 429–430.; Pruzsinszky Pál: *Az O. R. L. E. jubiláris közgyűlése.* PEIL, 60. évf. (1917) 45. sz. 520–568., idézi az elnök, Baltazár Dezső referátumát; Kovács István: *A reformáció és az újkor uralkodó eszméi.* Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 534–567.; Pokoly József: *A Reformáció világtörténeti jelentősége.* Uo. 586–591.; Bethlen István: *A reformáció és Erdély.* Uo. 592–698.; Tankó Béla: *Protestantizmus.* Uo. 555–567.

²⁷ Vö. például: Lencz Géza (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra.* Debrecen, 1914.; *Háborus előadások* (lásd csillagos jegyzet); lásd még a *Sárospataki Protestáns Lapban* és a *Debreceni Protestáns Lapban* megjelent közleményeket, de mutatja ezt, bár kevésbé hangsúlyosan az *Evangélikus Lap* is.

²⁸ Református és evangélikus példákat is találhatunk az *Igehirdető* című kiadványban, amely erőteljesebb ájtatosságot és az evilági és az isteni ügyeket világosabban elválasztó, egyházorientáltabb vallásosságot hirdetett. Soltész Elemér: *Igazságban, szeretet által – Március tizenötödikén.* Igehirdető, 9. évf. (1914) 118–123 (ref.); Smid István: *Mikor az Úr fölemeli kezét. Március tizenötödiki, háború idején.* Uo. 10. évf. (1915) 137–146. (ev.); Zabrák Dénes: *Mire int a reformáció ünnepe?* Uo. 535–545. (ev.)

²⁹ Ez jól nyomon követhető az 1890-es évektől kezdve a Protestáns Irodalmi Társaság elkötelezett liberális fóruma, a *Protestáns Szemle* hasábjain, illetve az egyesületi szerveződés fejlődésében. Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű. Az általános irányát tekintve liberális, rövid egyházpolitikai cikkek mellett főként liturgikus segédleteket és mindenekelőtt mintapredikációkat publikáló *Protestáns Pap* című kiadvány (1879–1908) felváltása 1906-ban a

utóbbiak között megfigyelhető a törekvés arra, hogy távolodjanak a pártpolitikától, és lazítsák az egyházi vezetők és a politika közötti közvetlen kapcsolatokat, a prédikációk a politikai témákkal szemben nagyobb távolságot tartottak, amivel közelítettek a tradíciókhoz jobban kötődő evangélikus-lutheránus miliőhöz.³⁰ Ennek jegyében a bevezetőben vázolt gondolatrendszerből elsősorban a haza és a király iránti kötelezettségekre vonatkozó elemek maradtak meg, illetve erősödtek fel, a történelem folyamán bizonyított hű teljesítésére való utalással, valamint a felebarátaink, a nálunk elesettebbek szolgálatára való figyelmeztetés. A prédikáció a bűnbánat prédikációja lett, a világtól és annak értékeitől való elfordulás szükségességére figyelmeztetett, mely értékek pusztulása napról napra saját szemmel láthatóvá vált. Az neokálvinista Kálvin-Szövetség³¹ köreiben pedig érdekes kísérlet folyt arra, hogy a tulajdonképpeni vallási követelményekre való emlékeztetésből nyert társadalmi-aktivista impulzusoktól vezetve ártértelemezzék azt, hogy miért fontos a protestantizmus a magyar nemzet számára.

Protestáns érvelési minták a háborúval szemben

A háttérben rejlő problémák egyike az volt, hogy a harcias retorika, a szabadságküzdelmek hősie tetteire és a hitért és hazáért hozott áldozatokra való állandóan megújuló emlékezés ellenére, s amellet, hogy a haza szolgálatának békés, nem oly látványos szolgálata sokkal kisebb hangsúlyt kapott,³² a 19. századi hosszú békeidőszakot és a tartós béke érdekében teremtetett intézményi garanciák akkor kialakuló rendszerét a liberálisok mint elért vívmányokat könyvelték el és integrálták az emberi haladásról alkotott modellbe.³³ Eszerint a háború, amely az ember bűnre való hajlamában gyökerezik, nem tűnhet el teljesen, de lehetséges szelídíteni, és szelídíteni is kell. „Odáig legalább el kell jutni ez új században az emberiség-

szintén református és evangélikus prédikációkat megjelentető, de más szellemben szerkesztett *Igehirdetővel* szintén jellemzi ezt a folyamatot. Az evangélikusok körében a református liberalizmustól eltérő felekezetspecifikus teológiai tényezők, illetve a más társadalmi környezet által is motivált eltérések ellenére is felfogását tekintve közel állt ehhez az irányhoz az *Evangélikus Egyház és Iskola* (Pozsony – Orosháza, 1883–1899, 1901, 1904–1905) és az *Evangélikus Népiskola* (Sopron – Cegléd, 1889–1918) című lap. Eközben alakultak új liberális és politikai tevékenységre nyitott szervezetek is, melyek aktív publicisztikai tevékenységet folytattak (például Debrecenben a református Lelkészegyesület, ugyanilyen című lapjával), s a Kálvin-Szövetség is kilépett a publicisztika terére a hosszú múltra visszatekintő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kiadásának átvételével.

³⁰ Erre az irányra különösen szemléletes példák találhatók a Békéscsabán megjelenő *Evangélikus Egyházi Szemle* (1895–1905) hasábjain vagy az *Evangelische Glocken* (Blätter für Kirche, Schule und Haus. Pressburg – Kőszeg, 1889–1918), illetve az *Evangelischer Glaubensbote für die Zips* (Strázsa, Rókus, 1908–1918) című német nyelvű néplapokban. Később hasonló állásfoglalások találhatók az ortodox irányultságú *Evangélikus Egyházi Élet* (Sopron, 1912–1918) hasábjain.

³¹ Sebestyén Jenő köre – egyértelmű holland hatásra – az új feleszmélés jegyében sajátos kálvinista teológia megteremtését célozta. Bucsay német nyelvű könyvében az „új konfesszionális ortodoxia” címszava alá sorolja be ezt az irányzatot (121. old.), míg a magyar protestáns egyháztörténetírás általában „történeti kálvinizmus”-ként szól arról.

³² Lásd elsősorban a március 15-ére, október 6-ára vagy az újabb nagy történelmi ünnepek alkalmával tartott egyéb református, de evangélikus egyházi beszédek is. (Vö. Brandt: *Die Würdigung des Großen Toten*, id. mű; Brandt: *Die ungarischen Protestanten und das Millennium*, id. mű.) A külső és belső béke kívánatos erény, mégis kevésbé látványosak, mint a hősie harcok példái. A haza javáért a tudomány és politika terén végzett tevékenységet szintén erőteljesebben lehet ábrázolni, mint a mindennapi munkát.

³³ Lásd például: *A békemozgalom és az egyház*. Evangélikus Lap, 4. évf. (1914) 5. sz. 4. A cikk a párizsi békekongresszus huszonötödik évfordulója kapcsán tesz általános megállapításokat.

nek, hogy az igazságtalan, azaz a hiúságból és önzésből és a zsarnokságból indíttatni szokott háborúk lehetetlenek legyenek és ez lesz a keresztyén vallásnak legszentebb, legigazabb diadala, mondhatnám, igazi diadalának megczáfolhatlan tanúja” – prédikálta Dicsőfi lelkész 1901 elején.³⁴ Az neokálvinisták a békét és a béke iránti törekvéseket hasonlóképpen mint valódi keresztyén óhaj beteljesítését dicsőítették. 1914. június végén így a Kálvin-Szövetség lapjában megjelent egy méltatás az akkor meghalt Berta von Suttnerről, amelyben őt a „béke apostolnőjeként” dicsőítik. Törekvését, a nemzetek közötti békét a „legnehezebb feladat”-nak nevezi a lap, bár szkeptikus kiegyensúlyozottsággal nyilatkozik: „Emléke világtörténeti jelentőségéből nem fog veszíteni, mert egykor kivirít sirján a nagyszerű, mindent átfogó eszme: pax.”³⁵ A háború kitörése a magyar protestánsokat felkészületlenül érte.

A háború kitörésére adott első rekciókat ennek ellenére a háború igazolása jellemzi. Erkölcsei és politikai értelemben a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetét indokoltnak minősítik. Eszerint a király régóta hiába törekedett a béke fenntartására. Most indokolt, hogy kilépjen a harcmezőre. A legfőbb érv a háború mellett az, hogy a királygyilkosokat meg kell büntetni.³⁶ A feladat a „hazánk ellen elkövetett bűnök során galád gyilkosságtól sem visszarettenő rossz szomszédállamnak igazságos megfenynyítése és ártalmatlanná tétele”.³⁷ „A türelem túlfeszített húrja végül is elszakadt.”³⁸ A lapokban megszólaló értelmezések szerint már épp elég ideig bíztak az ellenfél belátásában, s törekedtek békére.³⁹ Csak az alattomos támadás után történt, hogy „bölcs öreg királyunk”, „jó urunk, királyunk minden igaz hazafi helyeslése mellett vont a kardját ez ősök vérértől megszentelt haza védelmére”.⁴⁰ Eszerint az ellenfél oldalán az igazságtalanság, az erkölcsi bűn, az alávalóság.⁴¹ Ezt közvetítik néhány lapban a népdalok hangján íródott katonadalok,⁴² melyeket recenzensek magasztaltak e világlátás közvetítéséért.⁴³ Az egyes világnézeti-teológiai irányzatok a részleteket illetően eltérően nyilatkoznak a háború okairól. A legkimerítőbb politikai jellegű fejtegetéseket a református sajtóban, illetve a református prédikációkban és beszédekben találhatjuk. A francia és angol hadüzeneteket mint igazságtalan, erkölcstelen és anyagi érdekek – nevezetesen a

³⁴ Dicsőfi József: *A keresztyén vallás kötelessége a XX.-dik században*. [1901. jan. 1.] In: uő.: *Templomi gondolatok*. Debrecen, 1901. 16–30., itt 27., 28.

³⁵ *A béke apostolnője*. PEIL, 57. évf. (1914) 26. sz. 405.

³⁶ Vö. m. k. [Marjai Károly?]: *Harczi zajnak közepette*, id. mű.

³⁷ *Scholtz Gusztáv* [püspöki körlevél a háború kitörése alkalmából]. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 322.

³⁸ *Gyurátz Ferenc* [püspöki körlevél a háború kitörése alkalmából]. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 322–324., 322.

³⁹ Dex Ferenc: *A háború és a tanítók*. Evangélikus Népiskola, 26. évf. (1914) 23–24. sz. (December) 459–462., különösen 459–460.; m. k.: *Krónika*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 503.

⁴⁰ Szabó Lajos: *Isten igérete a harcolókhöz*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 146–152., 150–151.

⁴¹ Marjay Károly: *Felmagasztalás – gyalázat*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 489. (vezércikk).

⁴² Lásd például: Szalay Mihály: *Katona-nóta*. Evangélikus Népiskola, 26. évf. (1914) 21–22. sz. 447. (s e kivételesen termékeny szerző evangélikus újságokban megjelent más versei) 2. versszak: „Ferenc József sírva írta parancsát:// A vérontást nem én, mások akarták.// Míg lehetett, én a békét kerestem:// Igazságot tesz majd köztünk az Isten.” Református oldalon Gyóni Géza szerzett magának hírnevet (*Lengyel mezőken tábornok mellett*. Budapest, 1915.), akit népies lírája nyomán a 18. századi kurucdalok alkotóihoz hasonlították. Ms: *A háború költője*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 445–447. Vö. Gulyás József: *A világháború és a magyar költészet*. In: Háborus előadások, 27–55.

⁴³ *Irodalom*. Evangélikus Népiskola, 26. évf. (1914) 21–22. sz. 452.

gazdaságilag erős szomszédos Németország előmenetelét akadályozni kívánó óhaj – által motivált cselekedetként értékeli, ahogy Oroszország magatartását is.⁴⁴

Mindezen okokból a saját ügyet politikai és erkölcsi szempontból igazoltnak tekintették. Az evangélikus püspökök körlevele imára szólított fel „a királyért, a hazáért, hadseregünk győzelméért”, s kéri Istent, „vezesse győzelemre vitézeinket”.⁴⁵ „Az örök igazság ítélőszéke előtt ügyünk szent és igaz. Ezért vagyunk bizalommal a nemzetek sorsát intéző Isten iránt, ezért kérjük segítségét harcunkban és győzelmet fegyvereinkre.”⁴⁶ A liberális-református oldal a saját igazságos ügyre hivatkozva szintén bízik a győzelemben: „Nagy Isten, te igazságos vagy. Tudod hová kell sújtani!”⁴⁷ Hiszen, jelentette ki a budapesti Teológiai Akadémia igazgatója a tanévet megnyitó beszédében, „[Ha nem így lenne,] rettenetes theodicaea elé állítana bennünket Isten”.⁴⁸ A Kálvin-Szövetség köreiből született szövegek a jövőbe vetett minden bizalom mellett is szintén kerülnek a végső bizonyosság hirdetését. A jövő képeit átfogó teológiai érvekkel vázolják fel, amiből aktuális jóslatokat csak közvetve lehet kiolvasni: „Hisszük, tudjuk, hogy előre megyünk; tudjuk, hogy Jézus fegyvert hozott alá e földre minden bűn és sötétség ellen az igazság és békeesség győzedelméért.”⁴⁹ (Ugyanakkor tudják, hogy szükség van a bizakodás kinyilvánítására: „Vétek a kétségbeesés pesszimizmusával ernyeszteni a küzdők karát, bánatba rejtőzöttek szívét!”⁵⁰) A bizakodás rendszerint az érvek előadására szorítkozik. A remélt győzelem árát nem lehet figyelmen kívül hagyni: „Érezzük, hogy mienk az igazság; hisszük, hogy mienk lesz a győzelem, de már sejtjük: mennyi vér, élet lesz az ára!”⁵¹ A következő vezércikk kivétel csupán: „Nem hagyhat el bennünket az Úr, mert az ő igazságáért harcolunk, imádkozunk, diadalmaskodunk!”⁵² A lap szellemi irányát alapvetően meghatározó Sebestyén Jenő kerüli az efféle győzelmi remény említését: a háború kimenetelét illetően számára az egyetlen jövőre vonatkozó ígéret az lehet, hogy a borzasztó pusztítások után szellemi megújulás, „új élet”, „új világok” következhetnek.⁵³

⁴⁴ Vö. Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, id. mű.

⁴⁵ Baltik Frigyes: *Körözüény az összes nagyitiszteleő lelkési hivatalokhoz*. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 322.

⁴⁶ Scholtz Gusztáv, 322. Németül is imádkoztak eképpen: „...nimm o Herr, dich unserer gerechten Sache an! Ach streite du selbst für uns, wie du einst streitest für dein Volk und gib unsern Streitern heiligen Mut und Freudigkeit des künftigen Sieges. [...] Segne du selber die Waffen der unsrigen und unserer Verbündeten und laß die Wahrheit zu ihrem Recht kommen.” Walser: „Aus einer Kriegsbetstunde.” Evangelischer Glaubensbote für die Zips, Bd. 8. (1915) 9.

⁴⁷ Baltázár Dezső: *Világháború kezdetén*. 1914. aug. 9. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 1–7., 5. (Baltázár debreceni lelkész és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt.)

⁴⁸ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, id. mű.

⁴⁹ m. k.: *Feszült várakozás*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 502–503., 502. Éppen ezek a szövegrészletek egészen a chiliasmusig is elmehetnek: „És tudjuk, hogy majd elkövetkezik az, a mi még szebb és dicsőségesebb: »eljön az idő, midőn meglátják az embernek Fiát eljönni az ég felhőiben, nagy hatalommal és dicsőséggel!»” (Máté 24.30) Uo. 503. A szerző a terjedelmes bibliai szöveget láthatólag lerövidítette.

⁵⁰ Marjay Károly: „Nem halok meg!” PEIL, 57. évf. (1914) 39. sz. 560–561., 560.

⁵¹ Futó Zoltán: *A szeretet megdicsőülése hőseink halálában s a mi életünkben*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 29–34., 29.

⁵² Marjay Károly: *Felmagasztalás – gyalázat*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 489. (vezércikk).

⁵³ Sebestyén Jenő: *Világháború*. PEIL, 57. évf. (1914) 32. sz. 478–479. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* nem jelennek meg katonadalok, legfeljebb könyörgő énekek: „Uram! Ne nézd bűneinket, // Nézd bűnbánó szívünket [...] Te hatalmad legyen nekünk // Diadalmas hadvezérünk, // Ellenség ha

A háború okainak teológiai interpretációiban – az ember bűnre való hajlama mint általános ok hangsúlyozása esetén éppúgy, mint azokban a gondolatmenetekben, amelyek a háborút az isteni gondviselés tisztító ítéletével és akaratával köti össze – kimutatható a hit, hogy a szellemi, erkölcsi és vallási tekintetben fejlettebb szinten álló nemzet győzedelmeskedni fog,⁵⁴ ám a saját háborús okok igazságos voltaiba vetett hit mellett is ott marad a figyelmeztetés: „Mérlegre állított minket, ítélni fog felettünk. [...] vigyázzunk mi, hogy könnyűeknek ne találtsunk.”⁵⁵ Ritkán adnak hangot a propagandisztikus lírához hasonló közvetlen győzelmi jóslatoknak.⁵⁶ A „németalföldi hálaadó ima”, mely egy nép sorsában istenítéletet lát, a háború első két évében a német nyelvű evangélikus néplapokban – amelyek egyébként inkább könyörgéseket, énekeskönyv szövegeket és Paul Gerhard verseit közölték – újra és újra megjelent, végeredményben szintén a múlt tapasztalataiban gyökerező reményről szól.⁵⁷

A háborús okok értelmezésével szoros kapcsolatban áll az, ahogyan indokolják a szükségességét, illetve a magától értetődőségét annak, hogy be kell vonulni a hadseregbe, fegyvert kell fogni. (A későbbiekben még érinteni fogjuk a háború történetfilozófiai és teológiai magyarázatait.) Még ott is, ahol retorikailag a háború tényéből indulnak ki, ami ily módon sorszerűen az érvelések kiindulópontját képezi, magától értetődik, hogy „a nagy egész”-re hivatkoznak: „a nagy egész[re], amelyhez tartozunk, ehhez a hazához, amelynek gyermekei, polgárai vagyunk”: „Áldjon, vagy verjen a sors keze: itt – ezen a földön, ezzel a nemzettel, vele és érte – élnek, halnod kell!”⁵⁸ „A hazaszeretet erénye oly szép és nagy, hogy a legnagyobb lelkesítésre alkalmas a nélkül, hogy a nemtelen indulatokat segítségül kellene hívni.”⁵⁹ „A legelső polgárerény: a honszeretet”, amely a magyarokba mindig újra és újra bátorságot öntött. „A haza, amelynek földjén nemzetünk egy ezredéven át vérzett, virágzott: drága, szent örökség. [...] A honszeretet az emberi szívben gyökeredző [sic] egyik legnemesebb érzelem. A hazát szeretni tanítanak a Jeruzsálem felett kesergő Magváltónak a könyvei is.”⁶⁰ Eszerint

támad ránk. [...]” Mindenekelőtt pedig lásd: „Üdvözültek táborában// Lelkünknek is adj helyet!” Lampérth Géza: *Bűnbánó ének*. PEIL, 57. évf. (1914) 49. sz. 685.

⁵⁴ Gönczy Béla: *A háború által megítélt Isten a népeket*. In: Lencz (szerk.): Beszédek és imák háborúi alkalmakra, 43–40., 39. További példákat lehet találni még ugyanebben a kötetben.

⁵⁵ Csomaz Dezső: *Lássuk látásokat*. In: Lencz (szerk.): Beszédek és imák háborúi alkalmakra, 12–19., 17.

⁵⁶ Vö. Szalay Mihály: *A tábortűznél*. Evangélikus Népiskola, (1915) 1–2. sz. 13. 5. versszak: „Föl szívünkkel, fölfelé! // A mi ügyünk istené! // Nem bukhatunk mi itt el, // Igazunknak győzni kell!”

⁵⁷ (1) „Wir treten zum Beten vor Gott den Gerechten// Er waltet und haltet ein strenges Gericht, // Er läßt von den Schlechten die Guten nicht knechten// Sein Name sei gelobt, es vergift uns nicht. // (2) Im Streite zur Seite ist Gott uns gestanden, // Er wollte, es sollte das Recht siegreich sein, // Da ward, kaum begonnen, die Schlacht schon gewonnen, // Du warst ja mit uns, der Sieg, er war Dein. // (3) Wir loben Dich oben, Du Lenker der Schlachten, // Und flehen, mögts stehen uns fernerhin bei. // Daß deine (sic) Gemeinde nicht Opfer der Feinde! // Dein Name sei gelobt, o Herr, mach und frei!” 27. Sept. 1914. Evangelische Glocken, Bd. 26. (1914) Nr. 20.; Evangelischer Glaubensbote für die Zips, Bd. 8 (1915) Nr. 20. 123. Mindkét német lap előszeretettel közölt a címlapján verseket, amelyek a háború borzalmainak és a háborúba belesodródott egyének bizonytalanságának adtak hangot. Ebben a stílusban idézi a Glaubensbote magát Körner: „Vater, ich rufe dich! Brüllend umweht mich der Dampf der Geschütze...” Körner, Theodor: *Während der Schlacht*. Evangelische Glocken, Bd. 20. (1914) Nr. 23. 165.

⁵⁸ Pröhle Károly: *Isten keze a világháborúban. Egyházi beszéd. A soproni evang. templomban 1914. Aug. 16-án elmondotta*. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 319–322., 319. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁹ Scholtz Gusztáv, 322.

⁶⁰ Gyurácz Ferenc, 324.

amiről itt szó van, egy elkerülhetetlen, kényszerű összecsapásban történő kötelességteljesítés. A nemzeti érdekek feltétel nélküliségén túl, amiből az evangélikus, a liberális vagy neortodox református szerzők valamennyien kiindulnak,⁶¹ a feljebbvalók iránti kötelezettségek sémáját is aktiválni lehet. Különösen evangélikus részről és különösen a német nyelvű lapokban fontos érv ez.⁶²

Ami alapvetően hiányzik, az a háború kitörésének üdvözlése. Kivételesek az olyan kijelentések, melyet mottóként idéztünk a friss levegőről, amely majd keresztüllengi a teremtet világot⁶³ (aminek szellemi hátteréről a későbbiekben még szólnunk). Különösen az evangélikus lapokból hiányzik ennek hangsúlyozása,⁶⁴ ugyanez jellemzi Kapi Béla gyülekezeti vallásos esték alkalmára készült gyűjteményét.⁶⁵ Az evangélikus prédikációkban az evangélium és a hit nyújtotta vigasz motívuma dominál.⁶⁶ Másrészt pedig az arra való utalás, hogy a háború az ember bűnre való hajlamából származik, s hogy az felhívás az Isten útjára való visszatérésre.⁶⁷ Azok az interpretációk pedig, melyek hosszan tartó feszültségeknek végül erőszakba torkolló kitöréséről beszélnek, értelmezhetők egyetértésként, de üdvözlésként aligha.⁶⁸

⁶¹ Vö. Lencz (szerk.): Beszédek és imák háborúi alkalmakra, id. művel vagy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* cikkeivel. De a neokonzervatív *Igehirdető* is ezt fejtegette: „Alapigénk alapján mutassuk ki, mikor igazságos, sőt elkerülhetetlen hazafias kötelesség a hadviselés és milyen alapon kezdjük meg azt, hogy bizonyosan számíthassunk Istenünk segédelmé folytán a győzelemre.” Könyves Tóth Kálmán: *Az igazság és a háború*. *Igehirdető*, 9. évf. (1914) 470–476., 471.

⁶² Hennig, Martin D.: *Der Krieg in der Heiligen Schrift*. Evangelische Glocken, Bd. 26. (1914) Nr. 25. 195–196.; *Zeitgemäße Betrachtungen*. Uo. Bd. 26. (1914) Nr. 23. 187–189.; *Aus LUTHERs Sermon: Von weltlicher Obrigkeit*. Uo. Bd. 26. (1914) Nr. 23. 178–180. A reformátorok ide vonatkozó megnyilatkozásait azonban a reformátusok is idézték és magyarázták. Vö. Révész Imre: *A Reformátorok izenete a háborús világhoz. Október 31-ikére*. *Protestáns Szemle*, 26. évf. (1914) 9–10. sz. 507–520. Révész a református alapelvekből kiindulva érvelt, de zárásként külön utalt Luther „üdvözülhetnek-e harcosok” kérdésére, amit kivonatban röviden a *Der Christliche Welt* című lap is közölt, valamint kitért arra a kérdésre, hogy „milyen mértékben tartozik az ember engedelmességgel a világi előljáróknak”, továbbá hivatkozott a kálvini alkotmányra (IV. Könyv XX. szakasz, főként a 11–20. pont), illetve a tárgyalta kérdések részletes tárgyalására Troeltsch munkájában. Ernst Troeltsch *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* című munkáját idézi: Révész: *A Reformátorok izenete*, 520.

⁶³ m. k. [Marjai Károly?]: *Harczi zajnak közepette*, id. mű.

⁶⁴ Lásd például az *Evangélikus Egyházi Élet* (Sopron, szerkesztette Stráner Vilmos, Pröhle Henrik és Kapi Béla támogatásával) vagy az *Evangélikus Lap* (Aranyosmarót, szerkesztette Sztého Kornél) írásait.

⁶⁵ Kapi Béla (szerk.): *Háború és vallás. Felolvasások gyűjteménye gyülekezeti vallásos esték használatára*. Körmend, 1916. (1915. decemberben készült el.)

⁶⁶ Lásd a folyóiratbeli ajánlásokat is: *Az igehirdetés és a háború*. *Evangélikus Egyházi Élet*, 2. évf. (1914) 38. sz. 330–331., 39. sz. 338–339.

⁶⁷ Lásd például: Kapi Béla: *Háború és vallás*. In: uő. (szerk.): *Háború és vallás*, 20–32., különösen 22., 25.; Németh Károly: *A háború okai*. Uo. 49–54., különösen 54.; Balikó Lajos: *Háború és bűnbánat*. Uo. 107–113., különösen 109., 113.

⁶⁸ „A halált okozó gázokat terjesztő békesség álló vizét felkavarta az Ur hatalmas karja, hogy minden része érintkezzék az éltető tiszta levegővel. Háborgásba hozta e néptengert, hogy érintkezzék a népek zugó tengerének minden része, minden lélek most hadakozás idején Óvele. Hadakozás ideje van, hogy a harcok borzalmait közt minden lélek közeledjék Őhozzá, hogy erősödjék az igaz békesség országának alapja a szívekben: az Isten- és emberszeretet.” Sándor István: *Miért van hadakozásnak ideje?* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 133–137., 135.

Vallási okokból csak kivételes esetekben utasítják el a háborút, s csak azzal a megszorítással, hogy a háború kitörése után már kötelesség a harcban való részvétel. Ez teológiai rosszallást váltott ki (ami azonban nem vezetett képviselőik teljes kiközösítéséhez). Két különösen markáns, bár nem teljesen egybehangzóan érvelést láthatunk Nagy Lajos gyúrói evangélikus⁶⁹ és Jánosi Zoltán debreceni református lelkészénél.⁷⁰ „Az ember az Isten nevével szentté avatja a háborút, hogy annak leple alatt azután minden förtelmet elkövethessen, amely förtelmek magukban véve az örök szegény és örök gazság bélyegét nyomják elkövetőikre” – írja Nagy.⁷¹ Hiszen a szeretet parancsa az, hogy felebarátnak kell tekinteni „(m)inden embert, különbség nélkül. Faji jelleg, nemzeti viselet, vallásbeli meggyőződések legyőzésével.” Az ellenséget is szeretni kell. Eszerint e parancs semmibe vétele, pusztá szavakká és üres szólamná tétele vezet végső soron a világháborúhoz. Az tehát „nem az Istentől származik, az Istennek ahhoz semmi köze, mert az Istentől csak a jó adomány és tökéletes ajándék származhatik és nem a gonosz. S épp azért tiltakozom még ama vallásosnak látszó gondolat ellen is, hogy a háborút Isten mint büntetést küldené az embermilliókra.”⁷² Következésképp „(H)áborút is folytatni, de még az evangéliumot is hirdetni” „abszurdum”, s minden fél részéről „pogány” dolog imádkozni a saját győzelemért és az ellenfelek megsemmisítéséért.⁷³ Nagy reméli, hogy a háború borzalmainak, az értelmetlen halálak a tapasztalata valami jobbra tanítja majd az embert, s prédikációjában példákat említ rá. Végezetül azonban nem szólít fel a katonai szolgálat megtagadására. Ha az evangéliumból kiindulva megvilágította is, hogy a háború nem Isten műve, „(e)zzel távolról sem akartam lohasztani azt a fölbuzdulást, amely nemzeti ügyünk védelmével kapcsolatban országszerte uralkodik. A lavina már megindult, azt így erőszakkal megállítani nem volna célszerű. S ha valamelyik népnél jogos a fegyverforgás ténye, úgy első sorban jogos az most ninálunk. Ha isteni törvény szerint nem is, de emberi értelemmel gondolva igen.”⁷⁴ Nagy érveivel kivívta a teológusok bírálatát;⁷⁵

⁶⁹ Nagy Lajos (szül. 1883) Pozsonyban tanult, 1912-től Gyúróban (Fejér megye) lelkész. 1917 óta a Protestáns Irodalmi Társaság vezetőségi tagja. Hasonlóan érvelt, ha visszafogottabban is, Szeberényi Lajos Zsigmond, akinek a kijelentéseitől elhatárolódott az *Evangélikus Egyházi Élet* szerkesztője. Szeberényi L. Zs.: *A keresztyénység és a fegyver*. II. Evangélikus Egyházi Élet, 3. évf. (1915) 46. sz. 379–381., 381.

⁷⁰ Jánosi Zoltán (szül. 1868) Debrecenben, Zürichben és Budapesten tanult, 1902-től Debrecenben lelkész, 1912-től a Tiszántúli Kerület tanácselnöke.

⁷¹ „Nem tartózkodom kijelenteni, hogy az a kapcsolat, mit a jó Isten és a háború között meglevőnek tartanak, emberkéz, jobban mondva emberész alkotta kapcsolat csak, amely viszony, amely összekapcsolással az ember csak önmagát akarja menteni, szebbé, tökéletesebbé tenni, még akkor is, amikor az istenképet teljesen levetkőzte magáról.” Nagy Lajos: *Isten és a háború*. Budapest, 1915. 7

⁷² Nagy: *Isten és a háború*, 10., 11., 13. A háborút nem isten, „hanem földi istenségek határozták. A háborút azért szépítgetjük, nevezhetjük az férfi erények tűzpróbájának, hősi színterének, igazában véve azonban nem más, mint az ostoba, vad fátum vérfürdője, ahol buta kozákdárda olthatja ki a legragyogóbb lángelméket, a Petőfi Sándoroknak életét s alapjába véve nem más, mint a nagy véletlen, vagy az ökológus elvének az uralma [...] Ez pedig nem lehet elve a XX-ik század gyermekének. De még igazságtalan is. Legtöbbször keletkezésében s úgyszólván minden fázisában s majd mindig végeredményében.” (13.) A bibliai érvek összefoglalását lásd: Uo. 16.

⁷³ „Annyi pogány imádság, mint napjainkban, talán az egész világtörténelem leforgása alatt nem hagyta el az emberek szívét.” Nagy: *Isten és a háború*, 15.

⁷⁴ Nagy: *Isten és a háború*, 18. A prédikáció a végső békébe vetett hittel zárul. (Jes. 9.5.) „Hozsánna neked béke ünnepe! Hozsánna neked Isten!” Uo.

⁷⁵ Például lásd: Ms.: *A háború theodiceaja*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 443–445, különösen 443–444. Ezzel szembeállítható Pröhle háborúfelfogása, aki szerint a világháború „magának az

ahogy azonban azt későbbi karrierje, például a Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé választása mutatja, ez nem vezetett kiközösítéséhez.

Jánosi hasonlóképp mindig a háború alapvető megvetendőségéről szól, s nem hajlandó elfogadni az általában használt bibliai felmentő kijelentéseket és érveket.⁷⁶ Isten országának és a „világ”-nak alapvető megkülönböztetéséből indul ki⁷⁷ – ebben János evangéliumára (18, 36–37) támaszkodik, emiatt alapvetően elutasítja a fegyverfogást: „Ha e világból való volna az én országom: az én szolgálaim vitézkednének, [...] / hogy ne adassam át a zsidóknak / Most pedig az én országom nincsen innét”.⁷⁸ A fegyverfogás, mint például Péter esetében, történhet nemes okokból, de mindig az isteni parancs áthágása, ahogy ez a bibliai hely mutatja, nem az evangélium szelleméhez illő. „Szó sem lehet tehát arról, hogy Krisztus a háborút helyeselné. Valóban csodálkozni kell azon, hogy akadnak olyan emberek is, akik az ellenkezőt állítják. Mert – fájdalom – vannak ilyenek is. Nem az Isten országában, hanem a világban.” „A világból való országok még az Istent is a maguk képére és hasonlatosságára torzítják.”⁷⁹ Mivel azonban a háborúk a világ jelenlegi állapotában gyökereznek, ilyen értelemben szükségszerűek. A szarajevói merénylet pusztán csak a szikra volt a puskaporos hordóban és nem a háború ténylege oka, melyet a nagyhatalmak hatalmi törekvéseiben és azzal összefüggésben a világ minőségében kell keresni. Ezért a magyarok még nem tudnak az isteni akaratnak megfelelően cselekedni: „...mi még nem tudunk oda emelkedni, ahol Krisztus áll. Mi nem tudjuk megtenni azt, ha elkárhoznánk is érte, mi nem tudjuk megtenni azt hogy fegyverrel megtámadott szerelmes, édes hazánkat fegyverrel ne védelmezzük.”⁸⁰ „Ezt a háborút, amelyet a nemzetközi gyűlölködés és a világfegyverkezés örülete zúdított ránk, végig kell küzdenünk. Az utolsó csepp vérig, az utolsó csepp könnyig és az utolsó falat kenyérig.”⁸¹ „Úgy vagyunk, mint Péter a Gecsémanében” [...] Amint Péter szerette Mesterét: úgy szeretjük mi is a hazánkat, szegény, szomorú édesanyánkat!”, „Gyarlók vagyunk. De nagyon szereztünk.” Ezért azután, szól az érvelés, bízhatunk a bűnbocsánatban.⁸² Jánosi az aktuális háborúról mint „szükséges rossz”-ról, egyúttal azonban „átmeneti rossz”-ról szól. A „háborúskodás véres örületének véget kell érnie”, s akkor szerinte „a világbéke birodalma” következik majd. E ponton visszatér a háborút elutasító állásponthez, mivel az az üdvözülés folyamata

igazság és kegyelem szent Istenének műve”, „a szeretet szolgálatában”. Uo. 444., 445. Vö. Szemle. Evangélikus Egyházi Élet, 3. évf. (1915) 22. sz. 185–187. (Mindenekelőtt az érv megfogalmazási módját bírálták.)

⁷⁶ Különösen szisztematikus kifejtését lásd: Jánosi Zoltán: *Krisztus és a háború*. In: Lencz (szerk): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 56–77. Vö. Jánosi Zoltán: *Jöjjön el a te országod*. (Egyházi beszédek a világháború idejéből.) Debrecen, 1915. Az érvek bírálatát egyenként lásd: *Krisztus és a háború*, 64–65.; a sokszor idézett Máté evangéliuma 10, 34-ről lásd: Uo. 66., a Máté evangéliuma 5,9-ről: Uo. 70. Az ótestamentum megőrizve megszüntetése az Újtestamentumban és ezzel az Ótestamentum és a háború igazolására tett érveinek a felfüggesztése: „A tízparancsolat individualista és nacionalista. Az úri imádság szocialista és internacionalista.” Jánosi: *Jöjjön el a Te országod!* In: uő.: *Jöjjön el a te országod*, 3–21, 5. (1915. február)

⁷⁷ A „világ” az emberi társadalom erkölcsi állapotát tükrözi, nem azonos a természet világával – melyben isten országának kell valóra válnia –, hanem az a bűn világa. Az alacsony ösztönökből ered minden háború. Jánosi: *Krisztus és a háború*, 59–60.

⁷⁸ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 56., 57.

⁷⁹ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 65. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁰ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

⁸¹ Jánosi: *Jöjjön el a Te országod!* 19.; vö. „Mi ezt a harcot végigharcoljuk: ha száz esztendeig is tart.” Uo. 20.

⁸² Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

megvalósulásának útjában áll. Ebben az összefüggésben elítéli az egyházak háborús lelkesedését is, és szemükre hánynya, hogy félreértelmezik evilági feladataikat.⁸³ E kudarccal szemben az út a béke birodalmához „a világszabadság”-on keresztül az „egyetlen igazi és egyedül teljes krisztusi demokrácia”-hoz vezet, melynek megteremtésében az egyházaknak is közre kell működniük. Az egyházaknak végül az állam és társadalom berendezkedésével kellene foglalkozniuk és a krisztusi értelemben vett demokrácia megteremtésén dolgozniuk.⁸⁴

Általában véve azonban az a jellemző, hogy a háborúban való részvételt természetesnek tekintik. Az Ó- és az Újtestamentumból számtalan helyet idéznek erre. („Nem azért jöttem, hogy békességet bocsássak a földre, hanem hogy fegyvert.”⁸⁵) Így azután Baltazár református püspök szemében a magyar hadsereg az eszköz arra, hogy a jövődőlés beteljesüljön: „...’akik fegyvert fogtak, fegyverrel kell veszniük.”⁸⁶ Amikor a béke alapelveit folyamatosan megsértik, szükséges a háború. Annak eszköze lesz, hogy Isten az egyes embert a másik ember közvetítésével megbüntesse. „Nekem szent meggyőződése, hogy az igazság Istene ezeket az embertelen országokat [azaz Szerbiát és Oroszországot] általunk és dicső szövetségeseink, az erős és hatalmas Németország által akarja most példásan megfenyíteni. De meg akarja lekéztetni kapzsi és irigy szövetségeseiket is, még Angliát is”, mivel elárulták a civilizációt.⁸⁷

Továbbá a háború okai az ember bűnös mivoltában, az isteni parancsolatok be nem tartásában, az alacsony ösztönöknek való engedésben keresendők – ezekben a mélyreható valódi gyökereket vélték látni. „De hogy Istennek ekként kellett szólani és cselekedni, annak okozója te vagy, ember; oka a te földi természeted ősbűne, a telhetetlenség és elbizakodottság...”⁸⁸ Végezetül pedig a háborút általános isteni megpróbáltatásként értelmezték, Isten általános büntetése az az emberiség bűneiért, a háborúért felelősek bűneiért, de végső soron mindannyiunk bűneiért. A fő motívum szerint Isten akár a legszörnyűbb eszközökkel is élhet teremtményeinek javáért. A történelem, ahogy a Biblia is, bizonyítja, hogy a háborúk az

⁸³ „És a ker. Egyházak, amelyek eddig – nem annyira elvből, mint érdekből – távol tartották magukat attól, hogy az állami és társadalmi életbe, az alkotmányokba, a törvényekbe, intézményekbe is belevigyék a krisztusi szeretet szellemét és az egyetemes lefegyverzés, a világbéke szentséges ügyének állam- és társadalompolitikai szolgálatával semmit sem törődtek; ellenben most szájhősküdvé [sic] prédikálják Krisztus nevében a világháborút, amely a történelem legnagyobb bűne’ (Häckel)...” Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

⁸⁴ A mostani csódból „csupán úgy vergődhetnek ki, ha a krisztus eszméivel és érzelmeivel, egyszóval a krisztus szellemével az állami és társadalmi életet is újjá igyekeznek teremteni [...] a világbéke szentséges ügyének állam- és társadalompolitikai szolgálatát erélyesen a kezökbe veszik és [...] diadalra viszik és hogy ez lehető legyen, az egyetlen igazi és teljes, krisztusi demokráciának: testvériségnek, egyenlőségnek és szabadságnak ők maguk lesznek az uttörői.” Jánosi: *Krisztus és a háború*, 76. Vö. „A világbéke útja egyedül az igazi, teljes és tökéletes demokrácia.” Uo. 77.

⁸⁵ Baltazár: *Világháború kezdetén. 1914. aug. 9., 3.*: Máté evangéliuma, 10, 34.

⁸⁶ Baltazár: *Világháború kezdetén. 1914. aug. 9., 3.*: (Máté evangéliuma 16, 52.) Vö. Révész Kálmán: *A mi háborúnk. (Egyházi beszéd 1914. aug. 9.-én)* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 124–127. (Révész Kassán volt lelkész, nem azonos a későbbi debreceni lelkész Révész Imrével.)

⁸⁷ Kiss József: *Egyházi beszéd háborús időben.* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 86–92., 90. (Kiss Pápan volt lelkész.)

⁸⁸ Lukácsy Imre: *Nosza szálljunk alá...* In: uő.: *Imé hamar eljövök. Egyházi beszédek háború idején.* Nagybánya, 1915. 33–46., 37. (Lukácsy a Baranya megyei Laskón volt református lelkész.) Vö. Kájel István: *A legnagyobb nyomorúság és a legnagyobb segítség.* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 77–82., vagy: Daxer György: *A keresztyén ember és a háború.* Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 114–127., különösen 119.; Ravasz László: *A pecsétek feltörése.* Uo. 26. évf. (1914) 7–8. sz. 389–392.

isteni teremtés tervének részét alkotják: „...elutasíthatatlan erővel jelentkezik az a vallásos gondolat, hogy a világháború magának az igazság és a kegyelem szent Istenének műve, melyben egyszerre jelenti ki büntető – és pedig a bűnt sokszor bűnnel büntető igazságosságát és új életre hívó kegyelmét.”⁸⁹ „Az Isten ítéletet tart most a népek felett.”⁹⁰ Isten „mérlegre állított minket is, itélni fog felettünk”.⁹¹ A háborúnak figyelmeztetni kell bennünket a földi emberi élet transzcendenciájára, a hívőknek túlvilági érdekeik felé kell fordulniuk, lelki üdvösségükre gondolniuk. Csak a háború utolsó éveiben mondják ki a neoortodox tábor prédikációi, hogy a háborúba lépés maga bűn volt, ami annak borzalmas fejleményeivel elnyeri büntetését. Néhány neokálvinista már a háború elején megfogalmazott olyan értelmezéseket, melyek szerint a hatalmas világháborúban maga a végítélet közeledik. „Most is a hatalmas, az élő Isten karja nyúlt bele a világ történelmébe és sujt le bűnösökre a hadakozás idején.”⁹² „(A)z elkövetkező nagy világháború egyszersmind hatalmas tisztító tűz is leend.”⁹³ Ebben az összefüggésben előszeretettel hivatkoztak a háborút igazoló általános újtestamentumi helyekre, a háború és az evangélium összeegyeztethetőségére – előszeretettel idézték Lukács evangéliumát (12:49.): „Azért jöttem, hogy tüzet bocsássak a földre, és mennyire szeretném, ha már lángolna!”⁹⁴ De hagyományhű lutheránusoknál is találkozhatunk alkalmanként hasonló ábrázolással: „...úgy látni fogtok engem”, „még egy kis idő ... és látni fogtok engem”, jövendölte egy háborús imádság az egyik német nyelvű evangélikus lapban,⁹⁵ ami akár egyéni, akár közösségi vonatkozásban is értelmezhető.

A közvetlen erkölcsi, politikai érveken, illetve teológiai igazolásokon túl néhány teológus a háború történetfilozófiai indoklását is igyekezett megalapozni. A legtöbb kezdeményezés ebben az irányban a reformátusok köréből indult, de az evangélikus teológusok között is történtek kísérletek. A pozsonyi Kovács Sándor például a magyarok történeti küldetését vázolta, amelyben kulturális és keresztény elemek olvadnak össze „a nyugati keresztyén műveltség védelme a kelettel szemben és a nyugati keresztyén műveltség terjesztése kelet felé”.⁹⁶ „Világtörténelmi küldetés”-ének⁹⁷ spontán tudata, ahogy a történelem és a földrajzi fekvés is, fejtegeti, közrejátszanak abban, hogy a magyarság ezt a feladatot a németek oldalán teljesíteni tudja a jelenleg folyó háborúban, amely kultúrák és morális értékek küzdelmeként

⁸⁹ Pröhle Károly: *Háború és teológia*. Pozsony, 1915. 7. Pröhle (szül. 1875) Sopronban, Greifswaldban és Tübingenben tanult, s 1912-től Sopronban volt az evangélikus teológia professzora.

⁹⁰ Gönczy: *A háború által megítélt Isten a népeket*, 39.

⁹¹ Csomaz: *Lássuk látásokat*, 17.

⁹² Marjay Károly: *Hadakozásnak ideje van!* PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 501–502., 501.

⁹³ P.: *Feszült várakozás*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 502–503., 503.: „És tudjuk, hogy majd elkövetkezik az, a mi szebb és dicsőségesebb: 'eljön az idő, a midőn meglátják az embernek Fiát eljönni az ég felhőiben, nagy hatalommal és dicsőséggel!'” (Máté evangéliuma 24.30.)

⁹⁴ Lásd például m. k.: *Feszült várakozás*, 502.; Márton: *Az igazság és hamisság harca*, 563.

⁹⁵ „Über ein kurzes, so werdet ihr mich sehen.” *Aus einer Kriegsbetstunde*. Evangelischer Glaubensbote für die Zips, (1915) Nr. 11–12. 71–73.

⁹⁶ Kovács Sándor: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*. Eötvös-köri előadása. (Pozsony, 1915. március 14). Budapest, 1915. 8. Kovács 1917-ben kiadta előadását német nyelven is (Pozsony 1917). A szerző azonosításához lásd: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Szerk. Dr. Vitéz Pál. Pécs, 1940. 542–544. Köszönöm Kovács István Gábornak, hogy lehetővé tette számomra életrajzi gyűjtésének felhasználását.

⁹⁷ „Maga a magyar nép hisz ily világtörténelmi küldetésben; oly erős e hit, akár az istenhít, csak oltárjai és papjai hiányzanak.” Kovács: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*, 5. Vö. „A külön nemzeti Isten emlegetése csupán költői formája az önálló nemzeti küldetés élő hitének, amelyet sem idegen áramlatok hullámcsapása, sem anyagi hatalom erőszaka kiirtani nem tudott.” Uo. 5–6.

jelenik meg.⁹⁸ Az effajta fejtegetések átszövik az újságok elméleti eszmeifuttatásait, de alkalmanként prédikációkban is felbukkannak. Sokszor kapcsolódnak össze az igazságos háborúról szóló érvekkel, következeképp a saját tábor által képviselt magasabb értékek gondolatával: „Eljött az ideje a végső leszámolásnak e mostan kitört világháborúban. Nem csupán a népek harcza ez, – szabadság a zsarnokság ellen, az igaz műveltség, a civilizáció a durvaság és műveletlenség ellen, az igazság a hazugság ellen, a jogé az erőszak ellen” – hirdeti a szövekről Révész Kálmán a háború kitörésekor.⁹⁹ A háború „mérfoka annak, hogy melyik nemzet mennyit ér. [...] mennyit ér az emberiségnek, a fejlődés, az előrehaladás nagy céljainak, az emberiség erkölcsi vallásos nemesedésének. Egy szóval a háború a nemzeteknek a világtársadalomban való elhelyezkedését határozza meg.”¹⁰⁰

Révész Imre a magyar protestánsok elméleti fórumában, a Protestáns Szemlében 1914 októberében a háborúra feltörekvő és alászálló nemzetek birkózasaként, a hanyatlástól fenyegetettnek a fejlődésre képes új konkurensekre való támadásaként tekint, „itt, a kulturának, az önfenntartásnak ezekben a vastörvényeiben rejlik a háború csirája”.¹⁰¹ Következőképp „a mi háborúnk, közelebbről, a szellem érdekeiért, az intelligencia fölényéért, a kultura verejtékes munkával leküzdött és kiépített javainak oltalmában való viaskodás is, és így még inkább szent háború, a magyar nemzet tisztességével egyben Isten dicsőségének oltalmazása is”.¹⁰² A történeti fejlődés elveire való effajta hivatkozás mellett az egymással birkózó erők sztereotípiáit alkalmazzák: „A germánizmus és szlávizmus élet-halálharcza folyik most az európai hegemoniáért. Arról van szó, hogy továbbra is a magasra törő, életerős germán szellem vezesse-e Európát a szabadság és a kultura útjain, vagy a szlávizmus verje békóba külsőleg és belsőleg és vesse vissza századokkal fejlődésében.”¹⁰³ E gondolatmenet szerint: „(A)z emberiség története ismer ilyen nagy ütközéseket, de akkor mindig a kultúrképesebb faj győzelmét mutatja.” Magyarország helye Németország oldalán van, mindig is Nyugat felé tekintett. „Mellettünk [...] a történelem logikája is.”¹⁰⁴ A történelem törvényszerűségének és Isten akaratának effajta összekötése összességében inkább a református táborra jellemző. Az evangélikus teológia professzor Daxer konkrét hivatkozás nélkül, elsősorban Seeberg felfogására hivatkozva, visszautasítja az efféle történetfilozófiai háborúértelmezéseket, melyek szerint a háborúban a morális, szellemi és kulturális felsőbbség győzedelmeskedne. Ezek a „természetes ember”, de nem egy „keresztyén ember” megfontolásai – fejtegeti.¹⁰⁵

⁹⁸ Kovács: *A magyarság történelmi helye*, 8., 16., 17.

⁹⁹ Révész: *A mi háborúnk*, 127. Vö. „A háborút nem az anyagi hatalom, hanem erkölcsi értékek súlya dönti el. Az anyagi hatalomnak lehetnek pillanatnyi sikerei, de igazi győzelmet a történelem génusza annak a félnek juttat, meyl több eszmei célt, nagyobb erkölcsi erőt, az isteni örök akarattól többet képvisel.” Kovács: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*, 17.

¹⁰⁰ Lencz Géza: *A háború ethikai megítélése*. Debrecen, é. n. 14. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰¹ Révész: *A Reformátorok izenete*, 508. Révész szerint, aki az államot mint értéket és a kultura biztosítékát igenli, annak a háborút is támogatnia kell. Uo.

¹⁰² Révész: *A Reformátorok izenete*, 519.

¹⁰³ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, 563. Vö. Tariska Sándor: *A mi háborúságunk Istentől vagyton*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 159–163., különösen 161.

¹⁰⁴ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, 563.

¹⁰⁵ Daxer: *A keresztyén ember és a háború*, különösen 123–126., idézet: 124. Daxer György (szül. 1871) Pozsonyban, Lipcsében és Erlangenben tanult, 1910-től Pozsonyban evangélikus teológiai professzor. A folyóirat egy másik cikkében egyébként szintén pozitívan szólnak Seebergéről. □: *Seeberg a német jövőőről*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 561–566. Seeberg evangélikus teológus (1859–1935) 1898-tól a berlini egyetemen dogmatikát, vallásfilozófiát és etikát tanított. A háború

Kolozsvári teológusok 1914 őszén egész előadássorozatot rendeztek a háborúról, amelynek keretében Ravasz László és Révész Imre az életet értékek harcaként és nemzetek létét folytatott birkózásaként ábrázolták.¹⁰⁶ Ravasz szerint a háború is birkózás szellemi javakért, szabadságért, igazságért, emberi méltóságért. A nemzet továbbélése mint az egyéni élet kerete és előfeltétele, mint a közös elengedhetetlen tényezője jelenik meg, melyben egyedül lehetséges az egyéni boldogulás,¹⁰⁷ másrészt az állam a biztonság, jogrend, szabadság, nemzeti létezés és kultúra garanciájaként válik itt olyan alapértékké, melynek az egyes egyén érdekeit alá kell hogy rendelje. Ezalatt a nemzetek harcában értékek, mint például az igazság és a becsület harcolnak egymással.¹⁰⁸ „Ilyen harcban akár küzdőként, akár szenvedőként részt venni a legdrágább ajándék, a legszentebb életlehetőség, ami embernek a földön osztályrészszerű juthat...”¹⁰⁹

Hasonlóképp értékeli Révész az emberiség történetét is: az értékesebb érvényesül. A világtörténet menetében ezért szükségszerűen komplexebb, magasabb egységek jönnek létre, melyek ezt az értékfelsőbbséget biztosítják és megtestesítik. A háború közöttük a kiválasztás eszköze, a nemzetek nevelője és a kultúra fejlesztője.¹¹⁰ A béke tehát nem a legfőbb jó a népek vagy az egyének életében, afölött áll a saját individualitás fenntartása – egyének és nemzetek esetében is. Az egyén elpusztul, a magasabb egység fennmarad. „A győzelem nem mindig érdemli meg a győzelmet, – de a legyőzött mindig rászolgál bukására.”¹¹¹ (Az erdélyi teológusok véleménye azonban nem volt teljesen egybehangzó, Kenessey Béla püspök például inkább teológiai érvekkel igenelte a harcot, a háborút az isteni világrend elkerülhetetlen elemeként tárgyalva.)

Az efféle történetfilozófiai fejtegetések mindazonáltal elsősorban csak az első két háborús évet jellemzik. Később túlnyomóvá válik az intés a valóban fontos javakra való ráeszmélésre, a hitre és a lelki üdvösségre, az isteni akaratba való beletörődésre, egybekötve a hazáért való tettek követelményével, valamint a bűnbánatra és megújulásra való felszólítás.¹¹²

Másfelől viszont az események menete s az annak nyomán előtérbe kerülő érvek relativizálták a századforduló elején melengetett békereményeket. Azok egyre inkább illuzórikus, sőt veszélyes színben tűntek fel, a béke perspektívája újra a messzi távolba kerül. Az örök béke ideája (például a Mik 4,3), „(a) próféta álma igen szép – álmodozásnak; de nem felel meg a való élet számára munka-programmnak, munkatervnek. Mi pedig nem akarunk álmodozók lenni, hanem józan, munkás emberek, hű polgárok, bátor katonák, kötelességtudó keresztyének. – Vagy – ne mondjuk álmoknak a próféta reményét; mondjuk olyan eszménynek, mely felé törekednünk illik is, kell is. De nem tagadhatjuk el – józanon legalább nem –

előtt konzervatív-szociális szempontból bírálta a modernséget, a német ún. pozitív-egyházi teológiai irányzat képviselője volt.

¹⁰⁶ Ravasz László: *A háború és az értékek harca*. In: Háború és élet. Felolvasások, a melyek 1914. év november és december havában tartattak a kolozsvári ref. theol. fakultás dísztermében. Kolozsvár, é. n. [1914] 21–40.; Révész Imre: *A háború a világtörténelem tükrében*. Uo. 67–87. Ravaszt a háború után a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választották, Révész pedig a Tiszántúli Kerület püspöke lett.

¹⁰⁷ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 37., 35., 28.

¹⁰⁸ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 36., 37.

¹⁰⁹ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 37.

¹¹⁰ Révész: *A háború a világtörténelem tükrében*, 78., 84.

¹¹¹ Révész: *A háború a világtörténelem tükrében*, 85.

¹¹² Lásd például: Rác: *Jézus és a világháború*, 25., 16.

hogy odáig még nagyon messze út van.”¹¹³ „Abszolút békesség csak a halálban van, relatív békességet pedig csak az erő biztosít. Harcz mindig lesz, míg gonoszság lesz e világon. Béke csak az Isten országában lesz.”¹¹⁴ „A háborút kiküszöbölhetőnek tehát csak az tarthatja, aki a bűnt nem ismeri...”¹¹⁵ A háború folyamán sokan szólaltak meg ebben a civilizáció-szekeptikus értelemben.

A háború kitörésekor a liberálisok éppúgy, ahogy a hagyományos lutheránusok és az neokálvinisták azon reményüknek adtak hangot, hogy a háború pozitív erkölcsi és politikai következményekkel jár majd. A gondolat, hogy a németek oldalán kötelességét hűségesen teljesítő és hősieen harcoló Monarchia és Magyarország népeinek a várakozásokkal szemben láthatólag egységes fellépése fennmarad majd a háború után is, erőteljes az első hónapokban és években. Eszerint a háború erkölcsi felvirágzáshoz vezet. Úgy tűnik, visszavezeti az embereket a templomba, erősíti az önfeláldozásra való készséget és kegyességet – bátorított a rövid életű remény a liberálisok és a neoortodoxok táborában is. Az ébredési mozgalom és a neokálvinisták pedig bizakodtak, hogy nyomában vallási megújulás, sőt újjászületés következhet.¹¹⁶ Úgy tűnt, a háború a felekezetek közötti feszültségeket a háttérbe szorítja.¹¹⁷ Bármint is „állja ki a világ a tűzpróbát, három szellemi hatalom csak növekedhetik, igazolást nyerhet s meggyarapodhatik diadalmas erőben. Ezek: az igazi nemzeti öntudat, az igazi erkölcsi idealizmus és az igazi vallásosság.”¹¹⁸ „Keresik a templomokat olyanok is, kik máskor csak káromkodásban szokták Isten nevét kimondani.”¹¹⁹ „Az emberek jobban járnak templomba és többet imádkoznak, mint ezelőtt.”¹²⁰ Akár hosszabb távon is az egyházak megújulását érzélik.¹²¹ „Az eddigi történelem külső bizonyosságai szerint csak úgy, mint a dolog belső szükségszerűsége szerint, nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára.”¹²² Így hangzottak a tipikus kordiagnózisok.

A protestantizmus nemzeti és vallási jelentősége

A reformátusok és az evangélikusok felfogása közötti különbségek, melyek például a milleniumi ünnepségek során is megfigyelhetők voltak, a háborús években még világosabban kirajzolódnak. A német nyelvű néplapokban háttérbe szorult a nemzet mint a fejtegetések magától értetődő kerete, és sokkal inkább az egyén Istenhez fűződő viszonya került a fókuszba. De a magyar nyelvű lapokban is alig jelentek meg fejtegetések a protestantizmus szerepéről az ország történetében. Leginkább a liberális szemléletű Evangélikus Lap az, amely meg-

¹¹³ Nagy Béla: *A keresztyénség és a háború*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 105–112., 112. (Nagy sárospataki református teológia professzor volt.)

¹¹⁴ Márton: *Az igazság és hamisság harca*, 562–563. Vö. az erdélyi püspök Kenessey Béla karácsonyi üzenetével: *Békesség a földön!* PEIL, 57. évf. (1914) 52. sz. 718–719.

¹¹⁵ Daxer: *A keresztyén ember és a háború*, 119.

¹¹⁶ (phz.): *Győznünk kell!* PEIL, 58. évf. (1915) 9. sz. 97–98., 98.

¹¹⁷ Zsigmondy Jenő – Broschko G. Adolf – Liedemann Frigyes: *Jelentés a budapesti deáktéri ág. hitv. ev. testvéregyházak képviselőtestületének 1914 évi működéséről*. In: *Evangélikus Egyházi Értesítő*. Melléklet, é. n. [1915] 1.

¹¹⁸ M.S.: *A kohóban*. *Protestáns Szemle*, 26. évf. (1914) 9–10. sz. 521–528., 527. Kiemelés az eredetiben.

¹¹⁹ Márton: *Az igazság és hamisság harca*, 562.

¹²⁰ SZ. J.: *Irodalom. Háborús idők imádságos könyve*. PEIL, 58. évf. (1915) 30. sz. 356.

¹²¹ György Endre: *Egyházunk helyzete. – előadása a Kálvin-Szövetség estéjén*. PEIL, 58. évf. (1915) 22. sz. 254–256., 254.

¹²² r. s.: *Válságok órája*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 490–491., 490. A háború kimenetele azonban a szerző szerint megjósolhatatlan, minden megváltozhat, minden változik.

emlékezett a magyaroknak a kereszténység és a nyugati kultúra szempontjából megállapítható érdemeiről.¹²³ A prédikációk pedig benyomásunk szerint a korábbiakhoz képest még inkább az egyházi év emléknapijait célozták meg, eltekintve a nemzeti történeti ünnepektől¹²⁴ – az istentiszteletnek elsősorban Istenhez kell vezetnie a hívők gondolatait. A háborúra való tekintettel az teljesen érthető, hogy a felekezetek közötti különbségek hangsúlyozását, főleg egy etnikai tekintetben nem homogén egyház esetében, kerülték az istentiszteleteken. Vég-eredményben azonban értékek és vonatkoztatási rendszerek rangsorolásáról van itt szó: a haza a világi rend kereteként, a világi előljárók útján követelhet áldozatokat, de mégis nem maga a legfőbb érték. „Meg becsülést a Hazának! Nagy érték az, és minden áldozatot megér. De Isten óvjon bennünket attól, hogy megtagadjuk az egyházat a haza kedvéért, hogy megtagadjuk az Egek Urát a földi király kedvéért. Ez kettős bűn: az élő az élő víz forrását elhagyni és szivárgó kutat ásni. Csak az egyházban lehet üdvözülés és élet.”¹²⁵

A reformáció 1917. évi emlékünnepelei alkalmával az evangélikusok körében az egyház nemzeti történeti jelentősége zárójelbe került. A püspökök megemlégtették ugyan a „szellemi szabadság és lelkiismereti szabadság”, a „népoktatás, tudomány és írásbeliség” terén tett szolgálatokat – de ezek csak mellékes eredményként kerültek szóba. Az igazi jelentőség, hirdették, a kereszténység megtisztulása volt, nem a külső, hanem a belső szabadság, amelynek eléréséhez nélkülözhetetlen előfeltétel az isteni autoritás elismerése.¹²⁶ A háború mérlegének meghúzásánál is ez állt előtérben: „A háború sokszorosan szétszakította a népeket egymáshoz fűző társadalmi köteleket; de nem szakította szét a világháború a lelkeket az élő istennel, az élet urával, Krisztussal összekötő kötelekeket, s nem is fogja.”¹²⁷

A liberális táborban, főképp a reformátusok körében világosabban tovább élt a protestantizmus és a magyar nemzet közötti kapcsolatról szóló narratíva. Lencz Géza a háború elején ennek aktuális értelmezését nyújtotta: „A magyarság jellegét meg ugvis az alföldi vidékeken letelepült kálvinistaság adja meg s évszázadok hosszú harcain át a protestantizmus politikáját tartották magyarnak.” „A protestantizmus létele semmi esetre sincs a mostani világháború sorsához hozzákörve. – Mint elv, világnézet fent kell annak maradnia. Helyzete

¹²³ Szelényi Ödön: *Béke és háború*. Evangélikus Lap, 5. évf. (1915) 3. sz. 36–39., 37.

¹²⁴ Vö. *Evangélikus Egyházi Élet* vagy *Evangélikus Népiskola* – az ezekre az évfordulókra való megemlékezések általánosságokban mozogtak, és kerülték a történeti elbeszéléseket, ehelyett a hit erősítését, a kitartásra való buzdítást és az önbizalom erősítését helyezték előtérbe.

¹²⁵ „Das Vaterland in Ehren! es ist ein hohes Gut und aller Opfer wert. Aber Gott behüte uns, daß wir die Kirche verleugnen um des Vaterlandes willen, daß wir den himmlischen König verleugnen um des irdischen willen. Das ist eine zwiefache Sünde: den lebendigen Brunnen verlassen und löchrige Brunnen graben. Nur in der Kirche ist Heil und Leben.” H.: *Betrachtung. Evangelische Glocken*, (1918) Nr. 12. 74–75., 75. Vö. a lap címlapján szereplő imádságokkal és költeményekkel.

¹²⁶ Pröhle, Karl: *Wesen und Bedeutung der Reformation*. Evangelische Glocken, (1917) Nr. 21. 163–169., különösen 164. Vö. Kapi Béla, a Dunántúli Egyházkerület evangélikus püspökének méltató szavaival a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság emlékülésén. Kapi Béla: *Mit adott a reformáció az emberiségnek?* Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 505–513.

¹²⁷ „Der Weltkrieg hat die Bande, durch welche die Menschen und Völker untereinander verbunden gewesen sind, vielfältig zerrissen; aber das Band, welches die Seelen mit dem lebendigen Gott und mit dem Lebensfürsten, Christus, verbindet, zerreißt der Weltkrieg nicht und er vermag es auch nicht zu zerreißen.” Pröhle: *Wesen*, 167. Vö. „Die Beendigung des Krieges und die Herstellung des politischen Friedens ist Sache der Regenten, Heerführer und Diplomaten. Aber die wirkliche Aussöhnung der Völker untereinander, die Linderung und Heilung all der unzähligen Notstände, des Elends und der Verkommenheit, die der Krieg nach sich ziehen wird, der Aufbau einer neuen, friedlich-sittlichen Weltordnung – ist das alles wohl möglich und denkbar ohne den Glauben, der [...] aus dem Evangelium [...] geboren ist?” Uo. 168.

azonban válságos. – Diadalmas elvvé lehet Európában s a világon [...]? A jelek erre mutatnak. – Az az igazi protestáns kitartás, Istenben vetett bizodalom és ebből folyó rettenthetlenség, melylyel e háborút folytatjuk, nekünk ígéri a diadalt, ámde az a diadal egyúttal egy új reformáció ünnepe is lesz.” „A protestantizmus legyen az Urnak az a hajléka, mely befogadja a népeket...”¹²⁸ Összességében az efféle fejtegetések a háború alatt háttérbe szorultak; a politikai és nemzeti érdekekkel szemben itt is a tulajdonképpeni vallásos tartalomra orientáló hangok nyertek teret. (Jól bizonyítja ezt az *Igehirdető* című lap.) Nem tűntek azonban el teljesen, és például a reformáció emlékünnepe, amelyek az egyházi év alkalmainál erősebb késztetést jelentettek az önmeghatározásra, bizonyítják ennek a koncepciónak a folyamatoságát a világi, de a lelkeszi egyházvezetés körében is. Darányi Ignác, a Dunamelléki Kerület főgondnoka a kerületi gyűlést megnyitó beszédében a reformációra mint „a haladás, a világosság fáklyájá”-ra utalt, ami „azt jelenti, hogy a gondolat és lelkiismereti szabadság új életre kelt. De a világtörténetben a reformáció egy új korszakot nyitott. Mi magyarok különösen büszkék lehetünk arra, hogy a reformáció édes hazánk történetében is aranybetűkkel van beírva. Mert egy lapon van megírva a szabadságért és nemzeti létért való küzdelmünk a lelkiismereti szabadságért vívott harcunkkal. A mi egyházunk nagy alakjai csaknem mind egészen összeesnek nemzeti szabadsághőseinkkel...” Az ő példájuk megtanítja, „hogyan kell a hazát és egyházat nemcsak szeretni, hanem szolgálni is”.¹²⁹ Tisza István, a Protestáns Irodalmi Társaság elnöki posztján hasonlóképpen határozta meg a protestantizmus fontosságát az emberiség fejlődésében: „Ezekben van tehát a protestantizmus óriási horde-reje az emberiség jövő fejlődése szempontjából: az emancipáció munkáját művelte az emberi tekintély béklyóival szemben; általánossá, demokratikussá kívánta tenni a kultúrát és egyúttal nemzetivé tette azt.” „Az egész kultúrában vezető szerepet csak azok a nemzetek játszhatnak, melyeknek a lelkét a legmélyéig fölírta a reformáció.” „Ha a reformáció emlékünnepe ezen a méltó módon akarjuk megülni, nekünk is nem szoros felekezeti szempontból kell a kérdést tekintenünk, hanem azon kell lennünk, hogy a magyar nemzeti kultúrába belevigyük és ott méltóan képviseljük mindazt az általános értéket, a mit a reformáció az emberiségre és Magyarországra nézve képviselt.”¹³⁰

E felfogásban fejtegette a teológus Kováts István is, hogy a protestantizmus hogyan hívta életre valamennyi alapvető modern eszmét.¹³¹ Bár erőteljesebben hangsúlyozva a magyar nemzetre gyakorlandó vallásos és szellemi befolyást, alapvetően hasonlóan nyilatkozott Kováts kollégája, Tankó Béla is, amikor a protestantizmust olyan életelvként definiálta, amely túlnyúlik a szűk értelemben vett egyházi kereteken.¹³² „A magyar lélek [...] megvédte ezt a drága hazát. Biztosítani a magyar nemzet számára azt az életet, melyhez kimondhatatlan áldozataival váltott jogot, ez a magyar jövő egyetemes, nagy problémája. Biztosítani a magyar öntudat számára az utat, hogy megtalálja saját magában igazi hazáját, s egy dacos, szent

¹²⁸ Lencz Géza: *Gondolatok reformációi ünnepre*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 233–241, 239., 240.

¹²⁹ Darányi Ignác *Főgondnok gyűlést megnyitó beszéde*, 429–430., 429.

¹³⁰ Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Prot. Irodalmi Társaság *Díszgyűlésén*, 519. Vö. Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 481–487.

¹³¹ Kováts: *A reformáció és az újkor uralkodó eszméi*, 549. Kováts még a kapitalizmust is erre vezette vissza – Harnack és Troeltsch nézeteihez hasonlóan vallotta, annak nem szabad nem keresztényinek lenni, elfajulása nem annak lényege.

¹³² Tankó Béla: *Protestantizmus*. Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 555–567. Tankó a protestantizmust a protestáns egyháznál „sokkal egyetemesebb közösség”-nek tekinti, amelynek tagjai nem feltétlenül protestánsok keresztlevelük szerint, ezt a közösséget „egy sokkal magasabb hatalom: az emberi lélek természetes protestantizmusa” teremti. Uo. 565.

igen!-nel birtokba vegye nemes öntudatát, melyet ma még annyi szennyes hullám csapkod, belekapcsolni a magyar érzést és akarást egy magasabb élet rendjébe, ahol magához méltón élhet: az lesz a magyar protestantizmus szolgálata a magyar nemzetnek, ez a protestáns egyházak jövő hivatása.”¹³³

Ettől a szemlélettől viszont világosan elhatárolódtak a Kálvin-Szövetség követői, például Sebestyén Jenő, képviselőinek egyik legmarkánsabb alakja. Ez a csoport a háború előtti megnyilatkozásaiban teljesen kizárta a politikai elemet a vallás köréből. Hívei az egyház és a hit megújítására törekedtek, a „tisztá kálvinizmus” felé, tudatosan vállalták a konfliktust a teológiai és politikai liberalizmussal, a harcot a politika és a hit összevegyítése és a modern élet szekularizációja ellenében.¹³⁴ A protestantizmus számukra mindenekelőtt a reformációban megújult kereszténység volt, amelynek újra az élet minden szegmensét át kell hatnia. A háború kitörésekor mint bünt elutasították azt a felfogást, mely az egyén önfeláldozását hirdette, hogy vére árán milliók boldogok legyenek.¹³⁵ Felfogásuk szerint éppen az emberi esendőség folytán, mert a világ nem vált még igazán kereszténnyé, tört ki a háború a világ dolgai felett ítélkező büntetőbírósként. Az üdvtörténet menete nem feltétlenül egyes eseményeknek az egyén számára kedvező kimenetelében nyilvánul meg. A világháború borszasztó eseményei, az évtizedes kultúrfejlődés eredményeinek szétrombolása nevelheti az embereket egy új életre.¹³⁶ Egyedül ez ad értelmet katonák tömeges halálának. Így a háború kezdetétől reményüknek adtak hangot, hogy a háború után bekövetkezik egy „új reformáció”, egy „egyházi revival”.¹³⁷ (Egyébként ebben a körben is felbukkantak olyan kijelentések, miszerint az istenért és a nemzetért vállalt életáldozat legalábbis szoros összefüggésben áll, még ha a teológiai azonosításukat kerülték is.¹³⁸ A rendelkezésre álló minták és az előszeretettel hivatkozott ótestamentum egyes toposzainak a csábítása láthatólag erősebbnek bizonyul az elméleti belátásnál.)

Az „új reformáció” gondolatának kontextusában a protestantizmus és nemzet viszonyának is új értelmezést adtak. A nemzet vallási sorsának szolgálatában – a háború kimenetelért érzett aggodalom nélkül – nyilatkozik meg a protestánsok hivatása, pontosabban azoké, akik egy megújult kálvinizmus megértésével magukévá tették ezt a feladatot. Az eleve elrendelés eszméje, ami a 19. századi magyar reformátusság körében a kollektív sors történeti-politikai értelmű elrendelés formájában élt, amivel szemben a személyes kiválasztottság hátterben maradt, új, ugyanakkor ismét csak nemzeti és politikai tartalommal telített formát öltött. „Ha mi vagyunk e nemzet megmaradásra választásának tudói: e nagy időkben hallgathatunk-e erről a mi atyáinkfiai előtt? Sőt inkább nem az-e a kötelességünk, hogy a nagy bűnbánattartásban odaszánással tudakozzuk nap-nap után, Annak akarátát, a ki bennünk

¹³³ Tankó: *Protestantizmus*, 567. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁴ Lásd például: Sebestyén Jenő: *Derengés?* PEIL, 57. évf. (1914) 26. sz. 402–403., 402. Vö. *Magunkról*. Uo. 57. évf. (1914) 38. sz. 554.; Uő.: A magyar kálvinizmus elhelyezkedése. Uo. 57. évf. (1914) 24. sz. 370–371. „A mi ügyünk” című rovat.

¹³⁵ Sebestyén: *Világháború*, id. mű. Ez a cikk jól reprezentálja a lap viszonyulását a háborúhoz. Más oldalról is élesen támadták az ilyen világi-patrióta hangvételű prédikációkat. G.: *A mi nyomorúságunk*. PEIL, 58. évf. (1915) 36. sz. 426–427.; vita más felfogásokkal, különösen a Lelkészegyesülettel: A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztősége: *Az igazi kálvinizmus. Válasz a lelkeszegyesület támadásaira*. PEIL, 58. évf. (1915) 42. sz. 493–502. (október 17.); Bernát István: *Válasz a lelkeszegyesületnek*. Uo. 58. évf. (1915) 45. sz. 435–538.

¹³⁶ Sebestyén: *Világháború*, id. mű.

¹³⁷ Lásd például: György: *Egyházunk helyzete*, 255., 256.

¹³⁸ Marjay Károly: *Hősökre van szükség!* PEIL, 57. évf. (1914) 47. sz. 657. (november 22.)

és általunk nemzetek, népek tanítását óhajtja cselekedni?”¹³⁹ „A kálvinizmusnak mint világnézetnek egyik előretolt alapgondolata az, hogy az Isten eleve elrendelésébe és tökéletes gondviselésébe vetett feltétlen hitének eredményeképpen a jövő felől nem aggodalmaskodik a diadalmaskodó keresztyén optimizmusnak a hive s az ölbe tett kezekkel sóhajtozó fatalizmus helyett a predestináció hiveinak izzó harcosságait neveli a társadalomnak. Ez legalábbis az ideál.”¹⁴⁰ „(A)kármiyen is lesz a háború kimenetele, annyi bizonyos, hogy új élet kezdődik a nyomán Magyarországon s a mi számunkra most az a fontos kérdés: milyen szerepünk lesz nekünk reformátusoknak az új élet kialakításában...” Ezt át lehet fordítani szűkebb értelemben vett népoktatási feladatokra is: „A magyar nemzeti kultúrán a reformáció óta mindig ott tündöklött a kálvinizmus bélyege; voltak területek, a melyeket szinte kizárólag mi műveltünk, a hol mi vittük a hegemoniát és szellemünk sokszínű gazdagsága ezernyi finom csatornán ömlött a nemzet egyetemes kultúrájának virágos mezőire és szántóföldjeire. Ennek az útját kell megtalálni újra, ez pedig a magyar ref. papság, tanárság és tanítóság szellemének felfrissülése nélkül nem lehetséges.”¹⁴¹

Hasonlóképp szóltak fejtegetéseik a kálvinizmus helyzetéről a reformáció 1917-es jubileuma alkalmából.¹⁴² A politikai háborús cél a neokálvinisták számára kezdettől fogva másodlagos volt a társadalom remélt megújulása mellett, mely társadalmat minden tagját és minden szegmensét illetően újra keresztyéniesíteni kellett. Szerintük a kálvini hit és a felebarát iránt érzett felelősségre építve gondoskodó-paternalista elvek alapján szervezett társadalomnak kellett létrejönnie. A küldetéstudat, amely az egyház egészét, pontosabban annak aktivista magvát kell áthassa, s mely az egyes emberek eleve elrendelt és ezért aggodalom nélkül vállalt sorsából indul ki, itt új érvelési szintre került. Ezen a kereten belül maradt fenn a nemzethez kötődés. Ebben az értelemben remélték, hogy a háborús pusztításból egy új Magyarország születik. A kálvinizmus magyar társadalomra gyakorolt hatásának történeti tradícióját véleményük szerint ilyen értelemben kellett felfogni.

Összefoglalás

A 19. század végéig formálódó protestáns identitáskonceptióban a nemzeti motívum integrálódott a vallásos érvelésbe, és centrális dimenziói bibliai érvekkel nyertek megerősítést. A protestáns célok igen szélesen való értelmezése magába oltotta a liberalizmus szekuláris programját, míg másrésről a nemzeti gondolat aurája a felekezeti identitást is áthatotta. Amíg a kulturális, politikai és gazdasági haladás biztosítottak látszott, a protestáns keresztyénység teológiai-liberális értelmezésének koncepciója, mely a világ dolgaiban való aktív részvételt hirdetett, viszonylag törés nélkül fenntartható volt még akkor is, amikor a haladásba vetett liberális optimizmus által jövendöltek elmaradása nyomán ez a koncepció egyre inkább a vallási-politikai szférára korlátozódott, pusztá politikai retorikává üresedhetett. Mellette és vele szemben a 20. század elejére egy szélesebb irányzat alakult ki, amely a szűkebb értelemben vett vallási irányultsághoz való visszatérést hirdette. A háború kitörésével a liberális érvelési mód alapvető elemeiben használhatónak bizonyult a háború igazolásához, alkalomadtán történetfilozófiai kiegészítésekkel. Kellékeit főként a háborús szolgálat igazolásához és a háború sikeres kimenetelére vonatkozó remények indoklásához használták fel.

¹³⁹ Marjay: „Nem halok meg!” 560.

¹⁴⁰ Sebestyén Jenő: *Teljes reformáció*. PEIL, 57. évf. (1914) 44. sz. 622.

¹⁴¹ Sebestyén: *Teljes reformáció*, 622.

¹⁴² Sebestyén Jenő: *A kálvinizmus jövendője Magyarországon*. PEIL, 60. évf. (1917) 43. sz. 482–484., 482.

A háború folyamán ez az érvelési minta egyre inkább szoros kapcsolatba került a háborúnak azzal az értelmezésével, amely azt isteni ítélőszéknek és a jövődölésekre alapozott remény letéteményesének tekintette. Ez az álláspont nagy vonalakban azonosítható azzal, amit a hagyományos lutheránusok és neokálvinisták már a háború kezdetén is nagyrészen vallottak. Az utóbbiakra jellemző a törekvés arra, hogy a protestáns, ezúttal teljesen következetesen reformált-felekezeti értelemben megfogalmazott önmeghatározást visszavezessék vallási tartalmához, ahogy jellemző a hit is, hogy képesek a társadalom megváltoztatására és átalkítására a kálvinizmus magyar nemzetnek tett korábbi és megújítandó szolgálata jegyében.

Fordította: DEÁK ÁGNES

Vándorlás-variánsok

Fata Márta: Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit. Band 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2020. 248 oldal

A célkitűzése szerint az egyetemi oktatást segítő utb-Band a göttingeni Vandenhoeck & Ruprecht kiadóval együttműködve 2020-ban új, a történettudományi tanulmányokba bevezető könyvsorozatot indított (*Einführungen in die Geschichtswissenschaft*). A már három kiadvánnyal is jelentkező széria első kötete napjaink egyik kiemelten jelen levő és impulzív hatásokat keltő folyamatát, a migrációt vizsgálja egy ugyancsak mozgalmas korszakban, a kora újkorban. A könyv szerzője, Fata Márta – akinek munkásságát a szakma legutóbb 2015-ben az *Aetas* hasábjain keresztül közelebbről is megismerhette¹ – a Tübingeni Egyetem professzoraként és az ugyanott működő *Institut für donau-schwäbische Geschichte und Landeskunde* munkatársaként gazdag oktatói tapasztalatait és kutatási ismereteit, eredményeit összegzi ebben a munkában. A kötet explicit szándéka az, hogy a mai folyamatok pillanatnyi hatásainak megértéséhez hosszabb időtávon keresztül, kellő távolságból és alapos-sággal vizsgált, ugyanakkor napjainkban is értelmezhető fogódzót adjon. Ezt a célt egyrészt a szöveg keretezése szolgálja: a bevezetés a 2015-ös menekültválság problematikáját láttatja, a befejezés pedig már történeti kontextusában reagál a jelen folyamataira. Másrészt – bár vállaltan és kézenfekvően a Német-római Birodalom németjeinek életére helyezi a hangsúlyt, mégis – európai és globális léptékben szemléli és taglalja a mobilitás útjait. Mindezt módszertanilag a szerző azon választása teszi a leginkább

lehetővé, hogy a migráció fogalmi meghatározása által felvetett problematikus kérdések bemutatását követően egyértelműen állást foglal a közel sem kizárólagos jelentéstartamú fogalom meglehetősen tág és rugalmas használata mellett. Ebből következően Fata Márta a történeti aktornak a vándorlás melletti egyéni döntésére helyezi a hangsúlyt. Az érvekkel körülbástyázott döntés természetesen kiválthat értelmezési vitákat, de a kötet logikája, érvelése szempontjából mellőzhetetlen következtetés. Az egyéni döntés szerepe ugyanis rétegzettebb analízisét igényli az azt meghatározó gazdasági, társadalmi és kulturális tényezők szorosra vont kontextusának. A kötet szempontjából mindez azért tűnik nehéz választásnak, mert vonalvezetésében és nyelvezetében tankönyvi keretek között maradva kell mindezt érvényre juttatni, amit a szerző színes, többször egyéni példák és persze a vonatkozó kulcsfontosságú szakirodalom beemelésével valósít meg.

Fata Márta a kötet elején (*Begriffe, Theorien und Typologien*) bemutatja a migráció folyamatának legfontosabb szakmai elméleteit, külön hangsúlyt helyezve a Németországban az 1980-as évektől lezajlott egyre szélesebb körű recepciójára (ennyi idő kellett ahhoz, hogy immár ne a két háború közötti, erős politikai színezettel bíró *Ostkolonisation*-elmélet folytatását lássák benne, hanem a modernizációs elméletek egyik irányát). A kora újkori migráció kutatása a szerző érvelése szerint megkülönböztetett jelentőséggel bír, mivel ez az az időszak, amikor komoly minőségi változáson esik át a vándorlás folyamata: a korábbiakhoz képest sokkal több ember kelt sokkal hosszabb útra, és ez a társadalom amúgy is mozgékonyabb alsóbb és felsőbb csoportjai mellett a köztes

¹ „...én igazából közvetítő szerepet is vállalok”. Beszélgetés Fata Mártával. *Aetas*, 30. évf. (2015) 1. sz. 184–189.

rétegeket, különösen a földhöz erősen kötődő jobbág্যokat is erősebben érintette.

Az, hogy sok német számára a világ megnyílását Hans Staden hombergi származású katona dél-amerikai útleírása, az aranyról és ezüstről, de egyúttal a kannibalizmusról is szóló élménybeszámolója jelentette, önmagában is számos, a kora újkor jegyeit markánsan viselő körülménynek köszönhető (*Expansion und Erfahrung der Welt*). Egyrészt az Újvilág felfedezésének, másrészt a hírek nyomtatás útján való terjedésének, valamint annak, hogy Károly, a világhódító spanyolok uralkodója egyben a Német-római Birodalom császára is volt. Európa terjeszkedése – amely ugyanakkor a wallersteini modern világrend kiépülésének kezdete – tehát nemcsak hogy feltartóztat-hatatlanná, de egyre impulzívabbá is vált, aminek pozitívumai mellett keserű következménye az őslakosokkal való érintkezés őket érintő demográfiai katasztrófája, kulturális értékrendszerük lebecsülése és erőszakos üldözése, illetve európaivá szabása volt, amit tetézett az egyes csoportok elleni kegyetlenségek sora. Ebből is látszik, hogy a könyvben miként érvényesül az a szerzői koncepció, mely szerint a migráció összetettségét úgy előnyeinek, mint hátrányain keresztül lehet csak objektíven szemlélünk, és a folyamatábrázolás mellett eseti példák sora is ezt tükrözi. A fejezet a vándorlást elősegítő technikai fejlődés bemutatásával zárul, amelyben a navigáció és a hajóépítészet javulása mellett a személyszállítást szolgáló magyarországi találmány, a kocsi, majd az információáramlás gyorsulását segítő posta-kocsi bemutatására is sor kerül.

A kora újkori államok számára a hasznosságszemléletű merkantilizmus jelentette a legdominánsabb gazdaságfilozófiai és gazdaságpolitikai irányt (*Die Bevölkerung als zentrale Kategorie des frühneuzeitlichen Staates*). Ez határozta meg a népesedésről való gondolkodást is, amelynek a szerző külön fejezetet szánt. A hasznos, így szaporodó és ezáltal több adót fizető, több katonát kiállító európai népesség a hódítások és az ezzel

járó gyarmatosítás hatására szerkezetében is átalakult. A kivándorlás hatására csökkent Európa népességszáma, amit fokozott a harmincéves háború elesettjeinek, majd a járványokban elhunytaknak a száma, de strukturális hatása volt az ennek hatására megindult menekülésnek is. A 17. század emellett a kelet-közép-európai területeken gyökeres változást hozott. A Kárpát-medencében százötven évig tartó török uralom a 17. század utolsó harmadában gyakorlatilag megszűnt, ami a Habsburgok népesedési politikáját helyezte új alapokra. A hasznosság jegyében gondolkodó uralkodók számára ugyanis csak annak volt realitása, hogy a török uralom alatt elnéptelenedett és művelés alól teljes mértékben kiesett nagy kiterjedésű területeket újra benépesítsék.

A vándorlás szabályozásának, illetve szabályozatlanságának nehézségei és adminisztratív útvesztői állnak a következő fejezet (*Die Migrationssteuerung*) középpontjában. A szerző nagy hangsúlyt fektet annak bemutatására, hogy a Német-római Birodalomban nem létezett egységes, összbirodalmi szinten érvényesülő vándorlási szabályozás, hanem azt – nagyrészt azért hasonló népesedéspolitikai elképzelés mentén – tartományi szinten szabályozták: ebből fakadóan támogatottságában, mérséklésében vagy népszerűsítésében is sokféle gyakorlat érvényesült. Mindez hatott a befogadó országokra is, hiszen ennek fényében – és erősen mérlegelve a bevándorlók társadalmi összetételét vagy épp felekezeti hovatartozását – kínáltak különféle privilégiumokat a betelepülőknél. Mindezen heterogenitás mellett viszont a korszak fontos eredménye, hogy az útlevelek – amelyek nemcsak a vándorlók személyének azonosítását, de a vándorlás célját is rögzítették – alapvető rendszere kiépült és folyamatosan finomodott.

A vallási okokból útra kelők tárgyalásával a szerző érvelésében fontos hangsúlyt kap, hogy a felekezeti hovatartozás mellett az elindulásban jelentős szerepet játszottak a gazdasági és társadalmi körülmények is (*Die religiös motivierte Migration*). Ez a meg-

állapítás nemcsak önmagában revelatív, de külön jelentőséget nyer akkor, ha ennek hatására a vallási üldözötteket immár nem csupán mint szenvedő alanyokat, hanem tudatosan cselekvő, életkörülményeik jobbítására törekvő aktorokként szemléljük. Ezzel összefüggésben kerül sor annak bemutatására is, hogy a befogadó területek szocioökonómiai és szociokulturális jellemzői mennyiben vezethetők vissza a korábbi korok örökségére, és milyen új transzkulturális folyamatokat indukáltak a kor vándorlásai. A vándorlások organizálásában gyakran fontos szerepet vállaló lelkészek bemutatása sem marad el, főképp a kibocsátó és befogadó területek között betöltött, meghatározó jelentőségű közvetítő szerepük miatt.

A kora újkor évszázadait szinte folyamatosan kitöltő háborúk sora is új színezetet kap a könyvben (*Die militärische und kriegsbedingte Migration*). A háborúknak ugyanis nemcsak következménye a népesség mozgása (legfőképp menekülése), de a katonák toborzása és mozgatása is a harcok előfeltétele volt. A 17. század során folyamatosan növekvő seregek zsoldosai ugyanakkor nemcsak térbeli, de társadalmi mobilizációjukat tekintve is nagy utat tettek, tehettek meg. A háború továbbá nemcsak a katonákat mobilizálta, de a velük együtt tartó konvojok tagjait, így a segédek, szolgákat, felcsereket, tábori orvosokat, tábori lelkészeket is mozgatta. A háború emiatt válhatott számos képzésben – így például a Tübingeni Egyetem evangélikus lelkésznevelőkéi számára – egyben a szakmai gyakorlat részévé.

A következő fejezetben a kora újkorban meghatározó és máig ható jelentőségű telepítések kerülnek a fókuszba (*Die Siedlungsmigration*). A szerző hangsúlyt fektet annak a szemléletnek a taglalására, amely nemcsak önmagában a hasznosságában látja a betelepítések fő motivációját, de – Francis Bacon után mondhatjuk, hogy – ez a jövőbe való befektetést is jelentette, minden voltaképpen eredmény garanciája nélkül. A Német-római Birodalomból nézve a nyugati irányú célpontot az észak-amerikai brit kolóniák

jelentették. Pennsylvania vallási toleranciája és politikai szabadságjogai tömegével csábították a kivándorlókat, hogy hátrahagyva sűrűn lakott és szűkös megélhetést biztosító hazájukat, ott telepedjenek meg és gazdálkodjanak. A kivándorlás másik iránya Brandenburg-Poroszország és Magyarország felé mutatott. Fata Márta a Hohenzollernek és a Habsburgok telepítési politikája mellett a telepesek körülményeit és kultúráját is összehasonlítja. Hangsúlyt helyez az ebbe az irányba települők máig sem kimerítően feltárt, lehetséges motivációinak ismertetésére és a visszavándorlás tényére is, amely – különösen a házastárs út közbeni halála vagy a talált körülmények által kiváltott csalódás miatt – közel sem volt példánélküli.

Ezt követően kerülnek tárgyalásra azok a vándorlók, akik foglalkozásuk miatt voltak úton, de az előzőekkel ellentétben útjuk körülményei miatt legalább egyszer hazatértek (*Die Erwerbsmigration*). Ilyenek voltak például az idénymunkások, akiknek a munkavállalását alapvetően az otthoni munka szezonálitása határozta meg. Itt kerülnek bemutatásra a vándorkereskedők, akiket jellemzően furcsa megjelenésük és nyelvismereti hiányosságaik miatt bizalmatlanul kezeltek, különösen, ha olcsóbb áruikkal a helyi kereskedők árait is leverték. Szerepük mégis kulcsfontosságú, mivel a városok és országok közötti áruforgalomhoz járultak hozzá. A városi és vidéki kereskedelmi kapcsolatokat erősítették az ugyancsak ebbe a kategóriába sorolt zsidó kereskedők is, akik a városi késztermékeket szállították falura, a falu mezőgazdasági többletét pedig a városi piacokon árulták.

Az előbbi kategóriánál társadalmi tekintetben periférikusabb helyen álltak mindazok, akik kifejezetten a megélhetés kénysze miatt vándoroltak (*Die Subsistenzmigration*). Sokféle ember tartozott ide, például a koldusok egy része vagy a cigányok, a dezerterek is. Egy 1801-ben kelt német forrás huszonnégy típust sorol e csavargók közé. Ide tartoztak azok is, akik a korszak helyi szintű hatásai vagy a hatóságokkal való kon-

frontációjuk miatt indultak el. Éppen ez a sokféleségük teszi forrás szinten nehezzé a megragadásukat, és ennél a csoportnál igaz a leginkább, hogy az egyedi példák képesek érzékeltetni a túlélési stratégiáikat. A fejezet a cigányok részletesebb bemutatásával zárul, akik kapcsán érdemes hangsúlyozni, hogy bár sokáig elutasították a letelepedés lehetőségét és ezzel együtt a földművelő életmódot, valamint sajátos szociokulturális jegyeik is erősítették azt, hogy idegenként kezelték őket, a harmincéves háborúban mégis mintegy 300–400 fős csapatokban teljesítettek katonai szolgálatot, amivel többük számára megnyílt a többségi társadalomhoz való csatlakozás lehetősége.

A kötet végéhez közeledve a szerző külön fejezetet szán a peregrinusok bemutatásának (*Spielarten der Peregrination*). A 16. század felfedezései, a vándorlások fokozódása, a könyvnyomtatás terjedése jelentősen kiszélesítette a világról való tudást. Ugyanakkor a művelt közegek közös nyelve, a latin még őrizte pozícióját, bár a korszak végére a nemzeti nyelvek erősödése mellett felnőtt mellé a francia nyelv is. Fata Márta a peregrináció két fő útját, a *peregrinatio apostolicat*, a voltaképpeni hittérítést és a *peregrinatio academicat*, a vándordiakok képzését különíti el. Az előbbire a jezsuiták expanziója, ázsiai, afrikai és dél-amerikai misszióik (és az azokról készült és terjedő beszámolóik) az egyik legjobb példa, míg az utóbbira a reformáció hatására gyorsan szaporodó német egyetemek sorát látogató diákokat lehet említeni. Fontos kiemelni ezeknek az egyetemeknek a területi kapcsolatait, így például a magyarországi és erdélyi protestáns teológushallgatók számára előbb Wittenberg, majd Heidelberg lett a leginkább preferált célpont. A *peregrinatio academica* sajátos formájaként tárgyalja a szerző a *Kavalierstour*-t, a nemes ifjak magas színvonalú világlátását, amely nemcsak tapasztalatszerzésüket, de az európai udvari elitekben való kapcsolatépítésüket is célozta. Ugyancsak idetartozik az akadémiai képzettek vándorlása (*Gelehrtenmigration*): Szenci Mol-

nár Albert, a korszak jeles magyar kálvinista lelkésze, nyelvtudósa és műfordítója szakmai életútjának jelentős részét a Német-római Birodalomban töltötte, itt dolgozta újra a korábbi magyar fordítást, a Károli-Bibliát, itt fordította le magyarra a heidelbergi kátét és írta meg latin nyelvű magyar nyelvtanát is.

A *Dimensionen der Integration* című fejezetben a szerző a befogadás és a kirekesztés útjait és dinamikáját ismerteti. Rámutat például a humanizmus, a reneszánsz és a felvilágosodás összeurópai integratív voltára, míg a reformáció – minden pozitív hozadéka mellett – tovább osztotta a kereszténységet. Megerősödött a városok közvetítő szerepe, ami a tudás erősebb cirkulálását is biztosította, ugyanakkor – különösen a nyelvi korlátok miatt – nem került sor a telepesek integrálására, ami gazdálkodási leleményességük terjedését is beszűkítette. Fontos hangsúlyt kapnak így mindazok a tényezők, amelyek az integrációt elősegíthették vagy épp akadályozhatták, mint a vallás, a nyelv, a kultúra vagy a bőrszín.

A kötetet zárva a szerző kiemeli, hogy a kora újkorban számos tényező, így a felfedezések, a gyarmatosítás, a reformáció, a sorozatos háborúk generáltak folyamatos mozgást, ami tág értelemben véve is hatott a gondolkodásra, és gyökeresen befolyásolta a korabeli emberek életét. Mindezek a tényezők pedig fogódzoul szolgálnak, ha eligazodni kívánunk a zavarosnak tűnő migrációs folyamatok között.

A tíz illusztrációval gazdagított kötet irodalomjegyzéke fejezetek szerint veszi számba az egyes témákhoz kapcsolódó primer szakirodalmat, a hallgatók számára a cím mögötti tartalom megértését segítő és az érdeklődést reménnyel felkeltő pár szavas – egy mondatos leírással. A képek jegyzékét követő hely- és névmutató ugyancsak a könnyebb kezelhetőséget segíti. A kötet, bár elsősorban a németországi alap- és mesteriskolások hallgatóinak íródott, a fenti bemutatás után egyáltalán nem vélem túlzásnak azt állítani, hogy sokkal szélesebb kör (így né-

met és nem német történészek, szociológusok vagy a világ folyamatában egyszerűen csak jobban tájékozódni kívánó olvasók) számára sokat mondó, gazdag munka. Bőségesen előforduló magyar vonatkozásai miatt

pedig a korszak, illetve a téma kutatói számára alapvető kézikönyv.

KOLOH GÁBOR

George Washington és a rabszolgaság kérdése

Mary V. Thompson: *“The Only Unavoidable Subject of Regret”. George Washington, Slavery, and the Enslaved Community at Mount Vernon. University of Virginia Press, Charlottesville – London, 2019. 502 oldal*

A *Black Lives Matter* mozgalom kibontakozása, az amerikai polgárháborúban vezető szerepet játszó konföderációs vezetők emlékműveinek elmozdítása Magyarországon is az afroamerikaiak helyzete felé fordította a közvélemény figyelmét. A fenti jelenségek világosan jelzik, hogy itt egy máig megoldatlan problémával kell az amerikai politikának és közvéleménynek szembenéznie, s mint anynyi más hasonló esetről, erről is elmondható, hogy gyökerei az Egyesült Államok történetének kezdeteihez nyúlnak vissza.

Az amerikai forradalom egyik legjelentősebb kutatója, Edmund S. Morgan (1916–2013) azt nevezte az egész amerikai történelem „központi paradoxonának”, hogy „a szabadság és az egyenlőség amerikai felemelkedését a rabszolgaság felemelkedése” kísérte.¹ Az utóbbi évtizedekben egyre több szakember kezdte vizsgálni ezt a kérdést, illetve az afroamerikai amerikai forradalomban játszott szerepét. Ezzel összefüggésben joggal vetődött fel, hogy az amerikai forradalom vezetőit terheli-e valamilyen felelősség azért, hogy a forradalom eredményeként nem szűnt meg, sőt minden addiginál lendületesebb fejlődésnek indult a rabszolgasági rendszer. Ezek a kérdések leginkább az amerikai forradalom olyan vezetőivel kapcsolatban voltak feltehetőek, akik maguk is rabszolgasági nagybirtokosok voltak, mint a virginiai George Washington (1732–1799), Thomas Jefferson (1743–1826) és James Madi-

son (1751–1836) vagy a dél-karolinai Henry Laurens (1724–1792).

George Washington több szempontból is kiemelkedett ebből a csoportból. A függetlenségi háború győztes hadvezéréként és az Egyesült Államok első elnökeként már kortársai körében is hatalmas presztízzsel rendelkezett. Az is kétségtelen, hogy az első elnök rabszolgasággal kapcsolatos mérlege is kedvezőbben volt értékelhető, hiszen ő végrendeletében az ellenőrzése alatt álló rabszolgák közül felszabadította azokat, akiket a korabeli virginiai jogszabályoknak megfelelően felszabadíthatott. Ezt sem Jefferson, sem Madison, sem pedig Henry Laurens nem tette meg.

Abban a tekintetben azonban Washington sem jelentett kivételt, hogy az ő rabszolgasághoz való viszonya és rabszolgatartó gyakorlata is az érdeklődés középpontjába került. A tábornok Mount Vernon-i birtokán működő emlékhelyen az első rabszolgasággal kapcsolatos emléktáblát még 1929-ben állították, amely „a Washington család sok hűséges színes szolgáljáról” emlékezett meg. Vagyis, került a ’rabszolga’ kifejezés alkalmazását, a fekete rabszolgákat pedig úgy állította be, mint akik hűségesen és ragaszkodóan szolgálták az amerikai nemzet leghíresebb Alapító Atyját. 1962-ben a nagyközönség előtt is megnyitották az egyik helyreállított rabszolgaszállást, igazán azonban csak az 1980-as évektől került előtérbe a Mount Vernonban élt rabszolgák életének bemutatása. 1983-ban avatták fel azon „afroamerikaiak” hivatalos emlékművét, akik „rabszolgaként szolgáltak Mount Vernonban”. Két évvel később az első, Washington és a rabszolgaság viszonyát tárgyaló könyv is megjelent Henry Wiencek tollából. A mű nagy felhívást keltett és sikeresnek bizonyult. Ehhez

¹ Morgan, Edmund S.: *American Slavery, American Freedom. The Ordeal of Colonial Virginia*. New York, 1975. 4.

azonban azt is hozzá kell tenni, hogy – annak publicisztikai jellege miatt – sok szakmabeli nem tekintette tudományos igényű feldolgozásnak Wiencek munkáját.² 2007-ben a rabszolgák életének bemutatása érdekében újjáépítették az egyik rabszolga kunyhót, majd 2014-ben hozzáláttak a rabszolga temető szisztematikus régészeti feltárásához. Még ebben az évben elkezdték a Mont Vernon-i rabszolgák adatait tartalmazó adatbázis létrehozását, majd *oral history* interjúkat kezdtek készíteni Washington rabszolgáinak leszármazottaival. 2016-ban nyílt meg az „Egymáshoz kötött életek: rabszolgaság George Washington Mount Vernonjában” című nagy kiállítás, amelyik multimédiás eszközök bevetésével interaktív módon mutatta be az első elnök és rabszolgái, illetve a rabszolgaság kapcsolatát.³

Minden tekintetben ebbe a folyamatba illeszkedik Mary V. Thompson, a Mount Vernon-i emlékhely vezető történészének 2019-ben megjelent munkája, akinek ez a második könyve az Egyesült Államok első elnökéről.⁴ Washington kiemelt történelmi szerepének, illetve lelkiismeretes gazdálkodásának köszönhetően más déli rabszolgatartó gazdaságokhoz viszonyítva a tábornok rabszolgáinak élete jobban dokumentált.

Mary Thompson úgy vélekedett, hogy Washington rabszolgatartó gyakorlatának és gondolkodásának kutatása a jelen olvasói számára tartogathat tanulságokat. Mint megfogalmazta, „az amerikaiak továbbra is az alapító generációhoz fordulnak arra vonatkozóan, hogy ők hogyan képzelték el azt, hogy milyenné kellene válnia az Egyesült Államoknak, s minthogy az országban továbbra is tapasztalhatók faji alapú zavargá-

sok, annak tanulmányozása, hogy »az összes közül a Legalapítóbb Atya« [Foundingest Father of them all] élete során hogyan kezelte a rabszolgaság kérdését, előre mutató utat jelölhet ki politikai örökösei számára”. (25–26. old.)

De az említett „faji alapú zavargások” tükrében milyen „előre mutató utat” jelölhet ki George Washington példája? A virginiai történész úgy látta, hogy ez a kérdés a ma embere számára nem csupán elméleti problémaként merül fel, hanem gyakorlati cselekvéseire is hatással van, hiszen az utóbbi időszakban még George Washington vonatkozásában is megjelentek olyan nézetek és gyakorlatok, amelyek rabszolgatartó voltára hivatkozva kívánják eltávolítani az első elnököt az amerikai nemzeti Pantheonból. Mary Thompson ezzel kapcsolatban azt jegyezte meg, hogy „meg tudom ugyan érteni azt az utálatot, amit társadalmunk sok tagja érez a rabszolgaság iránt, valamint azt is, hogy képtelenek megérteni, hogy valaki hogyan »birtokolhatott« egy másik embert, mégis eléggé naiv dolognak tartom, hogy egy másik korban és kultúrában élő embert a véleményalkotó kora standardjai alapján ítéljenek meg. Ezáltal valakit – ebben az esetben Washington – nem csupán annak a kornak a kontextusából emelünk ki, amelyben élt, hanem az emberiség történelmének egészéből is kiemeljük őt”. (26. old.) Mary Thompson tehát az elvi-etikai alapon történő teljes elutasítás, illetve a helyeslő megértés két véglete között középutas megoldást kívánt találni.

Könyve bevezetésében elemzésének kereteit is felállította a virginiai történész. Felmérte az első elnök birtokainak földrajzi környezetét és növekedését, illetve bemutatta,

² Interpretation of Slavery at Mount Vernon. Elérhető: <https://www.mountvernon.org/george-washington/slavery/timeline-of-interpretation-of-slavery-at-mount-vernon/> (Utolsó letöltés: 2020. december 17.) Wiencek, Henry: *An Imperfect God: George Washington, His Slaves, and the Creation of America*. New York, 2003.

³ Interpretation of Slavery at Mount Vernon. Elérhető: <https://www.mountvernon.org/george-washington/slavery/timeline-of-interpretation-of-slavery-at-mount-vernon/> (Utolsó letöltés: 2020. december 17.)

⁴ Thompson, Mary V.: *In the Hands of God Providence. Religion in the Life of George Washington*. Charlottesville, 2008.

hogyan gazdálkodásában milyen változások következtek be. Azt is leírta, hogy a virginiai politikus hogyan vált rabszolgatartó birtokossá, s hogy rabszolgatartó gyakorlata hogyan illeszkedett a virginiai rabszolgatartás tágabb történetébe. Ezt követően tért ki könyve forrásaira, ismertette annak szerkezeti felépítését, és nézett szembe a fentebb említett elméleti-gyakorlati dilemmákkal.

Az első fejezetben a tábornok és felesége rabszolgatartó gyakorlatát vette górcső alá Mary Thompson. Ábrázolásában a tábornokról egy minden részletre odafigyelő, a rabszolgák időbeosztását szigorúan ellenőrző gazda képe bontakozott ki, aki e módszerekben részben egyéniségéhez szabva, részben pedig katonai tapasztalatai alapján alkalmazta. Washington „sok más, 18. század végi virginiai rabszolgatartóhoz hasonlóan [...] egy olyan háztartás élén álló patriarchaként tekintett magára, amelynek részét alkotja a rokonain kívül az érte dolgozó szabad és rabszolga munkaerő is”. (45. old.)

Mary Thompson úgy tapasztalta, hogy részben vallási, részben gazdasági okok miatt, illetve az amerikai forradalom élményének hatására a tábornok rabszolgaságról vallott felfogása jelentősen megváltozott: „Élete folyamán egy olyan fiatalemberből, aki a rabszolgaságot magától értetődőnek tekintette, egy olyan emberré alakult, aki elhatározta, hogy soha többé nem fog rabszolgákat venni vagy eladni, s aki az intézmény végérvényes megszüntetésében reménykedett.” (60. old.) Az Egyesült Államok létrejötte után pedig „Washington, teológiai értelemben véve két szikla között örlődött”, ahol az egyik sziklát „az a hite jelentette, hogy a rabszolgaság rossz dolog”, a másikat pedig „az a tény, hogy a déli államok még mindig támogatták a rabszolgaságot, és a rabszolgaság intézményének fenyegetése esetén elhagyhatják az uniót, amit hite szerint Isten hozott létre”. (76–77. old.)

A harmadik fejezetben Washington birtokainak igazgatását vizsgálta meg a virginiai történész abból a szempontból, hogy a birtokigazgatás különböző szintjein kik

irányították a különféle dolgozók tevékenységét. A közvetlen munkafolyamatokat felügyelők irányították, akik között erre érdemesnek tartott rabszolgák is voltak. Rabszolgái munkaerejének felhasználása mellett Washington fehér bér munkásokat és szerződéses szolgákat is alkalmazott. Az első elnök az utóbbiakat egyértelműen jobb munkaerőnek tartotta, s úgy vélte, ha a két csoport együtt dolgozik, a fehérek hajlamosak a rabszolgák nem megfelelő munkamoráljához idomulni. A birtokigazgatók és felügyelők helyzete persze nem volt könnyű, mivel „George Washington olyan magas elvárásokat támasztott, amelyeknek nagyon nehezen lehetett megfelelni”, s „középrevezetőként” felfelé és lefelé is meg kellett felelniük. (104. old.)

Könyve negyedik fejezetében Mary Thompson a Mount Vernon-i rabszolgák munkakörülményeit írta le, elkülönítve a három nagyobb rabszolga csoportot (házi szolgák, szakképzettek, mezői munkások). A rabszolgáknak vasárnap nem kellett dolgozniuk, karácsonykor pedig három-négy szabadnappal rendelkezhettek. Ha pedig valamilyen ok miatt – például aratás idején – egy szabadnapjukon mégis dolgozniuk kellett, akkor ezt a gazda később kiadta nekik. A beteg és a sérült rabszolgáknak sem kellett munkába állniuk, s rendkívüli esetekben Washington arra is lehetőséget biztosított, hogy a rabszolgák halaszthatatlan „családi ügyeiket” intézzék, például ha egy súlyosan beteg családtagot kellett gondozni.

Az ötödik fejezet Washington rabszolgáinak családi életét és kapcsolatait tekinti át. A rabszolgák tartós együttélését a korabeli virginiai törvények nem ismerték el törvényes házasságként, a tábornok azonban több okból kifolyólag elismerte és számon tartotta azokat. Így könnyebb volt felkutatnia a más birtokokon párokra talált szökevényeket, de a párkapcsolatokból született gyermekek lezármasztását is nyomon kellett követnie. A birtokain dolgozó rabszolgák egy része ugyanis jogi értelemben nem az ő tulajdonában volt, s a korabeli virginiai törvények

szerint csakis azok a rabszolga gyerekek váltak a tulajdonává, akiket az ő tulajdonában lévő rabszolgánők szültek. Végül, humanitárius okokból is elismerte rabszolgái „házasságát”, amihez az ő engedélyére is szükségük volt.

Mary Thompson ebben a fejezetben tárgyalta azt a kérdést is, hogy Washington egyik, West Ford nevű rabszolgájának le származottai körében az a szóbeli hagyomány élt, hogy az illető rabszolga az első elnök fia volt. Ez a hagyomány különösen annak tükrében kapott nagy figyelmet, hogy egy 1998 novemberében végzett DNS vizsgálat nagy valószínűséggel igazolta, hogy Thomas Jeffersonnak, felesége halála után, évtizedekig tartó szexuális viszonya volt egyik harmadik generációs félvér rabszolgánőjével, s hogy ebből a kapcsolatból több gyermek is születhetett. A szerző azonban arra a következtetésre jutott, hogy West Ford megfogantatására 1782 júniusa és 1783 szeptembere között kerülhetett sor, amikor a tábornok még a függetlenségi háború utolsó hadműveleteit irányította, s egyetlenegyszer sem tudott hazalátogatni.

A hatodik fejezetben a rabszolgák szálláskörülményeit vizsgálta a szerző. A rabszolga szállások bútorzatáról és a rabszolgák által használt tárgyakról is szót ejtett, amiket jelentős számban tártak fel az utóbbi évtizedek régészeti ásatásai. A rabszolgák ruházatát is leírta, s érzéketesen mutatta be azoknak a „háztáji parcelláknak” a rabszolgák életében játszott kiemelkedő szerepét, amelyeken olyan veteményeket termelhettek és háziállatokat tarthattak, amelyekkel élelmzésüket kiegészíthették és némileg változatosabbá teheték. A rabszolgák „saját” életterének jelentőségét Mary Thompson úgy foglalta össze, hogy bár „a szállások szegényesek, sötétek és piszkosak voltak, mégis ez volt a hely, ahol a rabszolgák udvaroltak, családot neveltek, szomszédaikat látogatták vagy civődtak velük, ahol ettek, ittak, nevettek, énekeltek, betegségektől szenvedtek, sírtak, kifejlesztették saját kis vállalkozásaikat és ahol meghaltak. Röviden, ez volt az

egyetlen hely, ahol – a gazda viszonylag csekély beavatkozása mellett – levehették magukról azt a maszkot, amit a fehér társadalomban szokásszerűen viseltek, s önmaguk lehettek.” (189. old.)

A hetedik fejezetben a rabszolgák rekreációs lehetőségeivel és „magánvállalkozásaival” ismerkedhetünk meg. Ami az előbbieket illeti, közvetett jelek arra utalnak, hogy Washington fekete rabszolga felügyelőinek némelyike vagy egyik személyi szolgája tudott írni és olvasni. A rabszolgák „magánvállalkozásai” esetében arról van szó, hogy többféle módon is folytathattak olyan tevékenységeket, amelyekkel helyzetükön és életszínvonalukon javítani tudtak. A rabszolgák a jó szolgálatért vagy valamilyen rendkívüli teljesítményért gazdájuktól is kaphattak pénzjutalmat vagy értékesebb ajándéktárgyakat, a tábornok gyakori látogatói pedig rendszeresen adtak borralalót a róluk gondoskodó házi-szolgáknak. Ezek a „magánvállalkozások” persze nem mindig nyerték el George Washington tetszését, mert terményeik az alexandriai piacon például konkurenciát jelenthettek a tábornok áruinak. A virginiai történész arra is felhívta a figyelmet, hogy a rabszolgák életéről általa rajzolt kép szebbnek tűnhet annál, mint amit a legtöbb olvasó a polgárháború előtti déli gyapotültetvények világát szem előtt tartva gondolhatja. A 18. századi virginiai rabszolgatartás azonban jelentősen eltért a 19. századi gyapottermesztő Mély Dél viszonyaitól, Washington pedig a 18. századi normákhoz képest is némileg nagyobb „szabadságot” biztosított rabszolgái számára. Azonban „sohasem feledhetjük el – ahogyan a rabszolgák nem is feledhették –, hogy gazdájuk bármelyik pillanatban meggondolhatta magát, eltörölhetett bizonyos szabadságokat, és fenekestül forgathatta fel az életüket”. (219–220. old.)

A nyolcadik fejezetben a virginiai történész a rabszolgák tágabb értelemben vett táplálkozási körülményeit vázolta fel. Washington birtokigazgatóinak írott utasításai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a tábornok „azt akarta, hogy rabszolgái ele-

gendő táplálékot kapjanak ahhoz, hogy megfelelően tápláltak legyenek, viszont a szükségleteikhez képest többet se”. (245. old.) A számítások arra utalnak, hogy átlagosan napi 3752 kalóriát vittek be, ami megfelelőnek mondható abból a szempontból, hogy a modern számítások szerint egy a mezei munkás rabszolgákéhoz hasonló fizikai munkát végző embernek napi 3200–4000 kalória felvételére van szüksége. Ez azonban csak az érem egyik oldala, mivel a rabszolgák étrendjének legfontosabb elemét a kukoricából készült ételek jelentették. A kukorica magas bevitt kalóriamennyiséget biztosított, ám a rabszolgák táplálkozását egyoldalúvá tette, ami azt eredményezte, hogy bizonyos létfontosságú ásványi anyagokból a szükségénél kevesebbet fogyasztottak.

A kilencedik fejezetben két fő kérdést vizsgált meg Mary Thomson. Egyrészt azt, hogy George Washington milyen eszközöket alkalmazott rabszolgái ellenőrzésére, s hogy azok milyen ellenállási módszereket alkalmaztak vele szemben. A magát rabszolgái patriarchális atyjának tekintő tábornok is helyénvalónak tartotta, hogy bizonyos vétségek elkövetése esetén fizikai büntetésben részesítse rabszolgáit. Az is igaz azonban, hogy a tábornok „a bot helyett inkább a répa” módszerét alkalmazta. Ezen azt kell érteni, hogy inkább jutalmakkal és rábeszéléssel, mintsem fizikai erőszakkal igyekezett rabszolgáit engedelmeskedésre és jobb teljesítményre ösztönözni.

A tábornok rabszolgái többféle módon igyekeztek ellenállni gazdájuknak és a rabszolgaság intézményének. Mary Thompson két csoportra osztotta ezeket a módszereket: a passzív, illetve az aktív ellenállás formáira. Az első csoportba a betegség színlelése, a lassú vagy gondatlan munkavégzés, a szerszámok elvesztése, ellopása vagy tönkretétele tartozott. Washington azonban ezeket nem ellenállási formáknak, hanem annak a jelének tekintette, hogy „rabszolgái eredendően ügyetlenek és képtelenek jobb munkavégzésre. Többször is előfordult, hogy amikor mezőgazdálkodása javítása érdekében

lehetősége lett volna újítások alkalmazására, Washington letett róluk, mivel fenntartásai voltak rabszolgái képességeivel szemben.” (266. old.) Az aktív ellenállás legenyhébb formáját a különféle tárgyak, élelmiszerfélék, termények és szerszámok ellopása jelentette. Erőszakosabb ellenállási forma volt, amikor a rabszolgák „véletlen” tüzesetek segítségével szabotálták a munkavégzést. A következő fokozatot a mérgezés jelentette. A fehér rabszolgatartók körében széleskörűen élt a félelem, hogy valamilyen, általuk nem ismert afrikai praktikák felhasználásával a rabszolgák megmérgezhetik őket. Bár arra nincsen bizonyíték, hogy mérgezésre a rabszolgák részéről valóban sor került volna, a félelem Washington fehér háztartásában is egyértelműen megjelent. Az Egyesült Államok első elnöke rabszolgái részéről a legradikálisabb ellenállási formát a szökés jelentette. 1760 és 1799 között a Washington ellenőrzése alatt lévő rabszolgák közül negyvenheten szöktek meg, ami a rabszolgák hét százalékát jelentette. A sikeres szökések közül a legsajátosabb az volt, amikor a függetlenségi háború idején, 1781 tavaszán egy brit hadihajó érkezett George Washingtonnak a Potomac folyó partján fekvő birtokához, s a tábornok tizenhét rabszolgája használta ki a kínálkozó alkalmat. A sikeres szökések közül további kettő emelhető ki. Az egyik a szakács Hercules volt, aki elnöki időszakában is főzött a tábornok és családja számára, a másik pedig egy Oney Judge nevű nagyon ügyes varrónő, aki szintén a család háziszolgájaként szolgált az elnöki rezidenciában. Washington kifejezetten zavarta e „hálátlan”, kiváltságos helyzetben lévő rabszolgái „áru-lása”.

George Washington az amerikai forradalom eseményeinek hatására fokozatosan arra a következtetésre jutott, hogy a rabszolgatartás morális és gazdasági okokból sem megfelelő rendszer Virginia és az Egyesült Államok számára, ám megszüntetését szigorúan csak törvényhozási úton és fokozatosan tudta elképzelni. Az 1787. évi alkotmányozó konvenció vitái arról győzték meg, hogy

amennyiben „a rabszolgaság eltörlésének kérdését erőltetik, az az ország széteséséhez vezetne. S bár [...] nyilvánosan sohasem állt a rabszolgaság eltörlését célzó erőfeszítések élére, Washington mégis képes volt arra [...] hogy felszabadítsa az ellenőrzése alatt álló embereket, e példájával játszva vezető szerepet.” (307. old.) Az 1799. december 14-én bekövetkezett váratlan halála idején több mint 300 rabszolga volt a tábornok ellenőrzése alatt. A fennálló virginiai törvények értelmében azonban csak azt a 123 rabszolgát szabadíthatta fel azzal a feltétellel, hogy felesége halála után váltnak szabadddá, akik saját tulajdonában voltak, nem pedig házassága vagy sógora tartozása révén kerültek az ellenőrzése alá. Könyve epilógusában Mary Thompson azt is áttekintette, hogy felszabadulásuk után hogyan alakult a tábornok rabszolgáinak sorsa.

A virginiai történész könyvét rendkívül gazdag illusztrációs anyag és adattár teszi még szemléletesebbé. Az utóbbiban táblázatokban foglalta össze a szerző a Washington rabszolgáira, illetve a gazdaságára vonat-

kozó rendelkezésre álló adatokat. S bár a szövegből egyértelműen kiérezhető, hogy Mary Thompson az amerikai történelem egyik legkiemelkedőbb alakjának tekinti George Washingtonot, könyve mégsem abban az értelemben vett apológia, hogy mentesíteni igyekezne a tábornok rabszolgaságról alkotott véleményét vagy a rabszolgákkal való bánásmódját. Reális képet adva nem akar olyan „jó” rabszolgatartót csinálni a tábornokból, akiért maguk a „hűséges” rabszolgák is rajongtak, ahogyan az 1960-as évek előtti időszakban még jellemző volt. „Középen maradva”, a maga teljességében és valóságában mutatta be egyrészt a rabszolgák életét, másrészt pedig azt az emberi küzdelmet, amit az Egyesült Államok első elnöke folytatott saját rabszolgatartó voltával és gyakorlatával. Mary Thompsont mindkét esetben a dolgok emberi oldala érdekelte, amit nagy empátiával, reálisan sikerült bemutatnia.

LÉVAI CSABA

Számunk szerzői

JULIANE BRANDT (jbrandt60@gmx.de) történész, München

DETRE KATALIN (detrekati@yahoo.com) közgazdász, Professzionizáció-történeti Kutatócsoport ELTE TáTK–BTK

IVÁNYI MÁRTON PÁL (martonpivanyi@gmail.com) kommunikációkutató, Budapest

KISS ZSUZSANNA (kiss.zsuzsanna@tatk.elte.hu) társadalomtörténész, ELTE, Társadalomtudományi Kar

KOLOH GÁBOR (koloh.gabor@gmail.com) tudományos munkatárs, MTA-SZTE-ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport

LÉVAI CSABA (levai_csaba@yahoo.com) történész, Debreceni Tudományegyetem

PAPP BARBARA (papp.barbara@btk.elte.hu) történész, klinikai szakpszichológus, ELTE Bölcsészettudományi Kar

PAPP VIKTOR (viktorpapp14@gmail.com) doktorjelölt, ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program; tudományos segédmunkatárs, Professzionizáció-történeti Kutatócsoport ELTE TáTK–BTK

SASFI CSABA (sasfics@gmail.com) történész, Budapest

SZÉKELY TAMÁS (szekely.tamas85@gmail.com) tudományos munkatárs, Herder-Institut, Marburg

UGRAI JÁNOS (ugrai@gmail.com) történész, Tokaj-Hegyalja Egyetem

A fordításokat DEÁK ÁGNES és RAKOVSKY ANDRÁS készítette.

Contents

Essays

JÁNOS UGRAI	
Protestant Ministers, Primary and Secondary School Teachers – The Development of the Structural Requirements of Separation in the First Half of the 19th Century	5
CSABA SASFI	
The Secondary School Network and Cities in Hungary in 1910: The Degree of Freedom in the Choice of Education	21
VIKTOR PAPP	
“All parties are in turmoil again without any guiding principles” Legal Organizations in Budapest and Their Internal Conflicts During the Age of Dualism	40
ZSUZSANNA KISS	
Successes and Failures in the Struggle of Farm Stewards for their Legal Status and the Regulation of Their Representation Until the Start of the 20th Century	62
KATALIN DETRE	
The Role of the Market in the Professionalisation of Eurythmics in Hungary and Germany	74
BARBARA PAPP	
“The Issue of Women” and Female Guidance: Career Advice to Girls from the Horthy Era	93

Workshop

MÁRTON IVÁNYI	
An Overview of Ancient Dacia and the Debate of the Ethnogenesis of the Romanian Nation During the Long Century Before World War I	107

Theory and Method

TAMÁS IVÁNYI	
From Securitas to Securitisation: Opportunities and Pitfalls of Security History	130

Beyond Our Borders

“... back then GDR-type Socialism was still standing strong” - Interview with Juliane Brandt	159
Juliane Brandt’s Bibliography	168
JULIANE BRANDT	
“Jesus and the World War”: The National Philosophy of Hungarian Protestantism During World War I	174

Overwiev

Migration Variants (Fata Márta: Mobilität und Migration in der Frühen Neuzeit. Einführungen in die Geschichtswissenschaft. Frühe Neuzeit. Band 1. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2020.)	
GÁBOR KOLOH	198
George Washington and the Question of Slavery (Mary V. Thompson: “The Only Unavoidable Subject of Regret”. George Washington, Slavery, and the Enslaved Community at Mount Vernon. University of Virginia Press, Charlottesville – London, 2019.)	
CSABA LÉVAI	203
Authors	209

Az Aetas történettudományi folyóirat 2022. évi előfizetői felhívása

2022-re tervezett tematikus számaink a következők:

**Professzionizáció Magyarországon
Az Aranybulla és megújításai
Kalandozások a 19–20. században
Honvéd sorsok a szabadságharc után**

Folytatjuk „**Elmélet és módszer**” rovatunkat. **Interjút** tervezünk **Julia Brandt**tal (Németország) és **Arpad von Klimov**al (Németország –USA).

Eddigi gyakorlatunknak megfelelően a 2022-es évfolyamra is **kedvezményt** biztosítunk előfizető olvasóinknak, hogy ezzel is jelezzük, nagyra becsüljük bizalmukat és támogatásukat.

Többféle előfizetői módot ajánlunk fel, hogy alkalmazkodjunk olvasóink igényeihez:

Éves előfizetői ár:

4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget, az év végén pdf formátumban elektronikusan is előfizetőink rendelkezésére bocsátjuk az évi négy számunkat!)

Éves elektronikus előfizetői ár:

3500 Ft (pdf file-ban e-mailen a lapszámok megjelenésekor)

Egy számot megrendelőnek:

1000 Ft + postaköltség

Egy szám könyvesbolti ára:

1100 Ft

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számunkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Rendkívül fontos folyóiratunk számára előfizetőink támogatása és hűségese kitartása.

Jövedelemadójának 1%-át ebben az évben is felajánlhatja egy olyan egyesületnek, alapítványnak, amelyet arra érdemesnek ítél. Folyóiratunk szerkesztői azzal a kéréssel fordulnak Önnek, hogy ha támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóinknak eddigi támogatásukat!

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179
<http://www.aetas.hu>
aetas@mail.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

A folyóirat elektronikus előfizetési díja egy évre 3500 Ft

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest:

Írók Könyvesboltja
ELTE BTK Könyvtár
Penna Bölcsész Könyvesbolt

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Wirth Letícia

Telefon: +36 (30) 59-66-594

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő

Felelős vezető: Drágán György

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 1100,- Ft
Előfizetőknek: 1000,- Ft

A gyülekezetek papmarasztással kapcsolatos jogainak visszaszorulásával, az egyházkerületi és egyházmegyei igazgatási szint erősödésével és a végszükségbe sodródó lelkészeket megsegítő állandó kassza felállításával párhuzamosan zajlott még egy folyamat, ami a fentieknél határozottabban és gyorsabban szolgálta a professzióvá válás ügyét: a falusi tanítók körének mind határozottabb elkülönülése a többi szolgálattevőétől. A fentebb már vázolt szokás, miszerint a lelkésznek készülő fiatalok két-három évig rectori szolgálatot teljesítettek valamelyik partikulában, egyre kevesebb helyen volt biztosítható. A 18–19. század fordulójától a 19. század közepéig több hullámban gyülekezetek sora elégelte meg ugyanis a gyakori személycserét, s állandó, felnőtt tanítók alkalmazása mellett döntött. Ezáltal pedig kialakult azoknak a köre, akik a tanítóskodást nem a tanulmányaik egy állomásának, hanem végleges megélhetési forrásnak tekintették. Körvonalazódott a tanítók egy eleinte csökevényes és sérülékeny, de mégiscsak létező, zárt, saját munkapiaca, amelyen belül ugyanazon jelöltek cserélődtek az állandósított tanítókat alkalmazó szolgálati helyek között.

Ugrai János tanulmányát számunk 5–20. oldalán olvashatják.
